

ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864
Индекс 75867; 25867

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Шығыстану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЪ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия востоковедения

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Oriental Studies

№3(90)

Алматы
«Қазақ университеті»
2019



ХАБАРШЫ

ШЫҒЫСТАНҰ СЕРИЯСЫ № 3(90), қыркүйек

ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864
Индекс 75867; 25867



25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Күәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Турар А.С., магистр (Қазақстан)
Телефон: +7778 527 3341,
E-mail: aidanaturar1995@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Надирова Г.Е.,
филол.ғ.д., проф. – ғылыми редактор (Қазақстан)
Серікқалиева А.Е.,
PhD – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)
Палтөре Ы.М.,
PhD (Қазақстан)
Алдабек Н.Ә.,
т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Ким Г.Н.,
т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Авакова Р.Ә.,
ф.ғ.д. профессор (Қазақстан)
Құдайбергенова Р.Е.,
т.ғ.к., доцент м.а. (Қазақстан)

Көкеева Д.М.,
ф.ғ.к. доцент (Қазақстан)
Мұстафаева А.А.,
PhD, доцент (Қазақстан)
Мевлют Эрдем (Mevlut Erdem),
профессор (Түркия)
Роберт Эрмерс (Robert Ermers),
профессор (Нидерланды)
Чжао Цюань-шэн (Zhao Quan-sheng),
профессор (Вашингтон, США)
Масару Тономура,
профессор (Жапония)
Ли Джон О.,
профессор (Корея)

Шығыстану сериясы Шығыс елдері тарихы, саясаты, экономикасы, мәдениеті,
тіл білімі мен әдебиеті, тіл оқыту әдістемелері бағыттарын қамтиды.



Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шаккозова
Телефон: +77017242911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айша Калиева

ИБ №13110

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 16,8 б.т. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс №6837. Таралымы 500 дана.
Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2019

1-бөлім
ТАРИХ

Раздел 1
ИСТОРИЯ

Section 1
HISTORY

IRSTI 11.25.43

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o1>**Akito Okada**

Tokyo University of Foreign Studies, Professor, Phd Doctor, Japan, Tokyo,
e-mail: aokada@tufs.ac.jp

EDUCATION POLICY AND THE JAPANESE NEW KNOWLEDGE SOCIETY

Improving educational institution has been shown to advance socioeconomic development, reduce inequality, enhance the economic competitiveness of nations, and fortify governmental institutions. Nevertheless, the Japanese school system faces many obstacles in getting meaningful education reforms approved or implemented.

Firstly, this article analyses education policy and reform in Japan over the past 20 years, especially focusing on revising the Course of Study (*Gakushū Shidō Yōryō*) towards 2020, during the rapid emergence of a “new knowledge society”. Secondly, it is to sort out how the issue of “equal educational opportunities” has been discussed while going through the education reform in recent years. The rarity of educational opportunity in Japan is more evident in the limitation of access to high-quality primary and secondary education to children whose households are affluent enough to afford accommodation in at least middle-class neighborhoods, or to those who can afford private schools. Since education is an important role of any government, and because the government is the predominant provider of this opportunity to the masses, appropriately distinct restrictions on its dissemination and delivery must and do exist.

Key words: education policy in Japan, “new knowledge society”, “equal educational opportunities”, Japanese school system.

Акиито Окада

PhD докторы, профессор, Токио шет тілдер университеті, Жапония, Токио қ.,
e-mail: aokada@tufs.ac.jp

Білім беру саясаты және жапондық жаңа білім қоғамы

Білім беру мекемелерін жетілдіру әлеуметтік-экономикалық дамуға, теңсіздікті төмендетуге, халықтардың экономикалық бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және мемлекеттік институттарды нығайтуға ықпал етеді. Дегенмен, жапондық мектеп жүйесі мақұлданған немесе енгізілген білім беру реформаларын жүзеге асыруда көптеген кедергілерге тап болып жатыр.

Осы мақалада Жапонияда соңғы 20 жылдың ішінде жүргізілген білім беру саясатын және реформаларды, атап айтқанда 2020 жылы «жаңа білім қоғамы» (*Gakushū Shidō Yōryō*) пайда болатын кезге сәйкес оқу курсының қайта қаралуы сараланады. Сонымен қатар соңғы жылдары білім беру реформасын жүзеге асыру барысындағы «білім берудің тең мүмкіндіктері» мәселесі талқыланады. Жапонияда білім алудың қиындығы – балаларын жекеменшік мектептерге беруге мүмкіндігі бар немесе орта класс өкілдері шоғырланған ауданнан пәтер алуға жағдайы жетерлік жоғары табысты жанұядан шыққан оқушылардың, ең болмағанда сапалы бастауыш және орта білім алу мүмкіндігінің шектеулігінен анық байқалады. Білім беру – кез келген мемлекеттің маңызды атқаратын қызметі және үкімет жалпы халық үшін осы мүмкіндікті негізгі жеткізуші болғандықтан, оны тарату мен қамтамасыз етуде нақты шектеулер болуы керек.

Түйін сөздер: Жапониядағы білім беру саясаты, «жаңа білім қоғамы», «білім берудің тең мүмкіндіктері», жапондық мектеп жүйесі.

Акито Окада

Phd доктор, профессор, Токийский университет иностранных языков,
Япония, г. Токио, e-mail: aokada@tufs.ac.jp

Политика образования и японское общество новых знаний

Улучшение образовательных учреждений способствует социально-экономическому развитию, сокращению неравенства, повышению экономической конкурентоспособности наций и укреплению государственных учреждений. Тем не менее, японская школьная система сталкивается со многими препятствиями в получении одобренных или реализованных значимых образовательных реформ.

В этой статье анализируются политика и реформы в области образования Японии за последние 20 лет, в частности, основное внимание уделяется пересмотру учебного курса (*Gakushū Shidō Yōryō*) к 2020 году в период появления «общества новых знаний». Анализируется, каким образом решается проблема «равных образовательных возможностей» при проведении реформы образования в последние годы. Сложность получения образования в Японии ярко выражена в ограничении доступа к высококачественному начальному и среднему образованию для детей, чьи семьи недостаточно состоятельны, чтобы позволить себе жилье, по крайней мере, в районах среднего класса, или для тех, кто не может позволить себе частные школы. Поскольку образование является важным для любого правительства и поскольку правительство может предоставить эту возможность широким массам, то должны существовать четкие ограничения на его распространение и предоставление.

Ключевые слова: образовательная политика Японии, «общество новых знаний», «равные образовательные возможности», японская школьная система.

Introduction

Improving educational institution has been shown to advance socioeconomic development, reduce inequality, enhance the economic competitiveness of nations, and fortify governmental institutions. Nevertheless, the Japanese school system faces many obstacles in getting meaningful education reforms approved or implemented.

Recently, the central government of Japan has proposed a new educational system different from that of the past. The Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology (MEXT) will revise the Course of Study by 2020 for all schools, from kindergarten through higher education, and reorganize their programs in order to ensure a fixed standard of education throughout the country.

MEXT has two aspirations for the new national education system. First, it should directly serve the needs of the rapid economic development taking place in the world. Second, it should include “equal opportunities” for education, as proposed by the Liberal Democratic Party. Based on these two ideas, they will reorganize the national education system according to the educational model of “active learning.”

Firstly, this article analyses education policy and reform in Japan over the past 20 years, especially focusing on revising the Course of Study (*Gakushū Shidō Yōryō*) towards 2020, during the rapid emergence of a “new knowledge society”. Secondly,

it is to sort out how the issue of “equal educational opportunities” has been discussed while going through the education reform in recent years.

What is a new knowledge society?

There is a world-wide view among policy makers, entrepreneurs, and researchers that knowledge is becoming an increasingly significant driving force for national prosperity and profitability (Stehr, N., 1994, Powell and Snellman, 2004). A ‘new knowledge society’ upholds what needs to be done to suit the use of data, information, and knowledge. As for the new knowledge society, while there is general consent on the appropriateness of the expression, the same cannot be said of the content. About which types of knowledge are we talking? At present, there is no generally accepted view as to what constitutes the knowledge society, and there is uncertainty as to how living conditions, working conditions, and industrial relations relate to each other in that society.

Social order profoundly depends upon data and elucidation refinement. At the core of social order, the knowledge society of the late twentieth and early twenty-first centuries represents the convergence of various analogous intellectual movements, creating five areas for primary consideration are (UNESCO, 2005): the evolution of knowledge societies, founded on substantial

dissemination and subsequent employment of information and communication technologies (ICT); the broadening influence of organizational and technological modernization stimulating private enterprise by expanding performance and efficacy; the evolution of service economies: where the service sector monopolizes economies, in which service is the foundation of administration, and specialized amenities afford significant instruction to organizations; the attempts to forge scholarly institutions and establish knowledge oversight, increasing data resource efficiency, data capital, and proficiency; and key advances related to the above, including globalization, demographic frameworks and cultural conventions, and environmental interests.

Such evolutions have ramifications on living and working environments in addition to the more obvious effects on Japan's industrial relations. The manners in which they are not only mutually shaping, but also being shaped by the myriad government policies and strategies are still emerging and maturing. However, little effort has been spent on consolidating knowledge from these expansive and far-reaching issues. Therefore, the exact anatomy and extent of the consequences is as yet ambiguous.

Education reform in Japan's new knowledge society

The idea of the 'new knowledge society' has become a key and contested term in debates about educational reform in Japan. It is disputed whether the increased complexity, diversity, and insecurity brought about by the amplified flow of people and information in a globalizing world raise significant and specific issues for education. From about ten years before to ten years after the new century, policy makers together with the Ministry of Education, Culture, Sports, Science, and Technology (MEXT) have made several attempts to introduce changes to school curriculums from compulsory education to the higher education level.

At present, the framework conditions that challenge the sustainable development of the education system in new knowledge societies are shaped by the increasing 'VUCA' concept (Mack, O., Khare, A., Krämer, A., & Burgartz, T., 2015). VUCA is an acronym that stands for volatility, uncertainty, complexity, and ambiguity, a combination of qualities that, taken together, characterize the nature of some difficult conditions and situations. The term VUCA originated with the United States Army War College to describe conditions resulting from the Cold War and has been adopted throughout businesses and

organizations in many industries and sectors to guide leadership and strategy planning. Volatility refers to experiencing the uncertainty of frequent and radical accelerated fluctuations, for example the rapid rise and fall of prices in volatile markets where trends abruptly reverse and result in unpredictability. Ambiguity materializes through the lack of decipherability, which escalates the challenges of precisely comprehending a given situation. Complexity manifests itself in a rhizome of issues and factors, many of which are labyrinthinely interrelated. Since its first appearance in the 1990s, the concept was quickly embraced by other fields such as education to foster new abilities and talents, for example, strategic decision-making, risk management, and situational problem solving (Petrie, N. 2014).

Against this backdrop, the Japanese government, over the past couple of decades, has been directing panels of education experts to consider reforms that would help Japanese students prepare for the new knowledge society (DeCoker, G. & Bjork, C., 2013). For them, new knowledge society means that reforms are needed to compete and succeed in the changing economic and political dynamics of the modern world. It also refers to societies that are well educated, and who therefore rely on the knowledge of their citizens to drive the innovation, entrepreneurship, and dynamism of that society's economy (MEXT, 2013a).

Since the late 1980s, Japanese society has undergone great transformations. The Cold War structures between East and West crumbled, and socioeconomic globalization advanced, but on the other hand, school violence, bullying, school absenteeism, and the phenomenon of "class disruption" became evident in schools, and juvenile crime and child abuse turned into social problems. With the imminent arrival of the 21st century, the Central Council for Education (*Chūō kyōiku shingikai*, CCE) started to study future models for education based on the prospects for the new knowledge society.

After the findings of 1995, the CCE took two years and contemplated and discussed. During that time, they compiled two reports on *The Model for Japanese Education in the Perspective of the 21st Century*. These two reports offered a spectrum of recommendations founded on nurturing a "zest for life (*ikiruchikawa*)" in students, especially in children, and the essentiality of focusing on an education that paired the competencies and the personality of the individual student in order to fully facilitate the actualization of their self-fulfillment in addition to a richness of spirit. According to the reports, "zest

for life” is composed of: “abilities/capacities to enable children to identify tasks, to learn and think on their own, to make judgments proactively, and to act for making better solutions”; “a rich personality to discipline oneself, to collaborate with others, to care for others and to get emotional sensations”; and “health and physical strength for living”. At the time, a number of leaders in different sectors of Japan expressed concern that Japanese schools produced graduates that had strong basic academic skills, but lacked creativity, independence, and the desire to be lifelong learners (Cave, P., 2007). Japan had seen switches in emphasis as educators sought to move beyond a traditional system based on rote-learning in order to help students learn to think for themselves. □

In the CCE’s first report compiled in 1996, the CCE recommended giving priority to nurturing “zest for life” in “*yutori kyoiku*” which was interpreted as more relaxed education or education with some freedom. By extension, the report also suggested reducing the yearly total of teaching hours by the number of hours previously allocated to Saturday studies in order to harmonize the system with the complete establishment of the five-day school week system (which meant a 30% cut in the school curriculum) and underscore that the contents of education needs careful selection to actualize this objective. In parallel, the concept of “integrated learning” (*sogo teki na gakushu no jikan*) was introduced, giving schools and teachers greater freedom in selecting topics and areas of study. By drawing links between different topics, phenomena, and outcomes, the intention was to strengthen student competency and cultivate creative thinking.

Once again, the objectives of Japanese education have recently altered to acknowledge the recognized and anticipated necessities of the rapidly-transforming knowledge society, so that Japanese children can persevere in present and future global economic competition. Since 2004, the Japanese education system has been altered through a succession of PISA results and public reaction to earlier reforms to ensure pupils receive a robust knowledge foundation, making the nation consistently attain high PISA scores. Yet, the PISA 2003 reading test began emphasizing resolving questions in differing circumstances over the arguably more straightforward reproduction of content, and scores fell from 522 to 498 points. This dramatic drop resulted in a ‘PISA shock’ that in turn resulted in a national deliberation on education policy. Public concerns were later confirmed in

2006 when the PISA scores displayed only meager student ambitions toward the sciences.

Recent revision of the course of study

Since the middle of the 1990s, two movements have monopolized Japan’s domestic debate concerning education. These trends embodied the discord existing between the catch phrase ‘*yutori kyoiku*’ to foster ‘zest for life’ and the development of academic competence, which was a targeted reaction to the decline in academic achievement (specifically in math, science, and literacy competency) compared to students of similar levels in other industrialized nations. In response to pressures from parents, the Japanese government implemented a new plan for the Course of Study (*Gakushū Shidō Yōryō*: COS) in 2011, representing an attempt to maintain some of the benefits of the educational reforms of the 1990s and the 2000s while increasing the academic rigor of Japanese compulsory education. Beginning with the 2011 revision, COS focused on the establishment of a substantial and strong knowledge base that balanced and reinforced ‘creative’ and ‘critical’ thinking. As a consequence, lesson times were extended by one to two hours per week in primary and lower secondary schools, and elementary school textbooks were expanded by almost 25% in an effort to accommodate the newly lengthened curriculum. Simultaneously, ‘PISA-type’ open-constructed tasks began being introduced into Japan’s national assessments in an endeavor to validate the importance of skills considered integral for the new knowledge society. In making these alterations, education policy makers held that they were attempting to meld the finest qualities of both Japanese tradition with innovation to better prepare students the nation’s future knowledge society.

At this point, brief clarification concerning the COS is warranted. Contingent on the School Education Act, MEXT circumscribes and regulates the standards for Japanese schools to codify their curriculums and thereby establish commensurate education standards known as the COS for all of Japan. The COS designates scopic standards for objectives and the content of each subject at elementary schools, lower secondary schools, and upper secondary schools. Moreover, the Ordinance for Enforcement of the School Education Act also establishes the standard number of annual class hours for elementary and lower secondary schools. Within this framework, each school develops a curriculum interrelated to local circumstances while cognitive of the relevant COS and the standards such as annual class hours imposed by the Ordinance. Although the

initial COS were created on the heels of World War II as trials, they have customarily been amended relative to fluctuating societal requirements every 10 years since 1958.

Targeting the 2020 Tokyo Olympics, the plan of the new COS through elementary education to upper secondary school was formally released in 2014. The government and MEXT decided to use their next regular revision of the COS to roll back some innovations and extend the curriculum and class-time, while emphasizing the long-term importance of the zest for living strategy.

Yet, the policy makers became aware of the shortage of a good model of abilities for future Japanese children. As mentioned above, the PISA shock gave an impetus to the Japanese to begin to speculate on what kind of learning would contribute to the development children's logical thinking abilities. Therefore, the plan proposed the new direction of ability for the 21st century in Japan. The model now is to build 'solid academic basics and key competency' by

- escaping from a binary opposition-like argument “*yutori kyōiku*,” or “cram education”;
- reconsidering core subjects (introducing English-language teaching to students at the third-grade level);
- introducing ‘Active learning’ for fostering new nature and the ability of students (MEXT, 2013b)

As icons of the newly refined orientation for the 21st century's plan, three critical terms were identified (competency, a new core subject curriculum, and active learning) for developing the abilities of future Japanese children. The plan went on to further state that students, children in particular, required the cognitive capacities to assess reading content critically and to express ideas both coherently and precisely in written and spoken contexts. Moreover, they needed to comprehend scientific and mathematical rational with a sufficient degree of competence. It was essential for these students to further their overall understanding of integrated and applicable knowledge, instead of de-contextualized and compartmentalized assemblages of varied facts. In addition, they required the specific ability to assume individual responsibility for pursuing life-long learning. Because of these three perceived needs, the Japanese government began their sweeping reorganization of the nation's education system.

This modern terminology, recent to the general populous, has motivated them to create a plan of

action for increasing new ability, which sounds promising as a guarantee for future prospects of national educational reform. Yet, there remains an underlying obstacle inherent in the proposed plan's averred pivotal wording; it does not identify the manner of ability the key competency signify, state what ability the redesigned curriculum cultivates, or even identify what ability the active learning builds, meaning the plan culminated with a title abundant with keywords, yet lacking in any meaningful or substantial examples of the ability it is intended to foster. One reason for the inability to produce or even engineer explicit examples is that concrete depictions of knowledge of the logical thinking are challenging. A second reason is that they are unfamiliar with contemplating concrete images embodying the essence of critical thinking. In fact, the government and MEXT undeniably do not entirely realize what they declare about the key competency unless they are able to visualize concrete examples of their alleged goals.

Considering equity in recent education reform by the Liberal Democratic Party

Against this backdrop, other issues also arise when we try to interpret equality of educational opportunity. This section is to show how the issue of “equal educational opportunities” has been discussed while going through the education policy and the education reforms in Japan for 2020. It discusses current issues, how the study of education can approach these issues, and indicates a focused method on the perspectives of equal opportunity.

Japan underwent rapid economic growth after the Second World War. However, since the 1990s, the country confronted a long recession and the increase in socio-economic inequality. Since the late 1990s, Japan also faced a radical neoliberal reforming of its social systems due to changes in its conservative political leadership by the Liberal Democratic Party (*Jiyū minshutō*, LDP). Amid such transformation, Japan saw a rise in its unemployment rate. Moreover, a rising Gini coefficient over the period pointed out growing income inequality (Chiavacci, D. & Hommerich, C., 2017).

These socio-economic changes developed simultaneous changes in educational policy over time. The Japanese education system was once known for its egalitarianism that provided equal opportunities for all children (Cummings 1982, Okada 2011). However, neoliberal and market-oriented educational reform by the LDP since the late 1990s implemented school choice, ability grouping,

and accountability in the state school system, which seemed to have caused the breakdown of postwar egalitarian characteristics in Japanese education.

Major issues of educational equity in Japan

Since the 1980s, with the rationale of neoliberal education ardently advocating ameliorating or moderating laws, procedures, and parental options, while bolstering rivalry, development, and growth among scholastic institutions, discrepancy in the debate regarding equal educational opportunity has evolved and become increasingly significant (Fujita 1997). By overlooking the disparity among scholastic institutions and introducing freedom of choice, the divide between varied scholastic institutions will unavoidably broaden, inflaming greater competition in entrance examinations. In such contexts, school choice freedom might become an entitlement or privilege accessible only to the moneyed classes, and in some manner, further engendering the broadening of entrance examination markets enveloping both public and private scholastic institutions (Kawaguchi, 2013).

Educational sociologists equated the education system of Japan from the late 1990s and 2000s to “the collapse of the national educational system,” and recorded an expanding socioeconomic divide among students’ academic achievements and learning motivations. These two points, established by their previous studies, encapsulate the most current and essential assertions for amendments to Japan’s education system.

Under such circumstances, the question arises as to what outcome will result from these socioeconomic and educational changes with respect to social stratification and educational inequality.

There have been an increasing number of education sociology studies that revealed the relationship between family background and academic achievement.

For instance, Kariya and his colleagues (2001) correlated scholastic performance statistics in Japan’s Western precincts and revealed that elementary and middle school students’ academic performance had deteriorated significantly while also broadening its divide from 1989 to 2001. Kariya and his colleagues successfully demonstrated that household environment and independent ancillary instruction were potential determinants for this performance disparity. He also proposed that national curriculum standard alterations moving toward *yutori* since 1998 induced affluent households to turn to independent

ancillary tutoring, which in turn worked to expand the socioeconomic divide in scholastic performance even further.

From 2007 to 2008, Mimizuka and his colleagues (2008) assembled and examined statistics regarding the students, parents, and school principals of three major areas in Japan (metropolitan, suburban, and rural). With Japan’s Ministry of Education financing, Mikizuka’s investigation searched for evidence indicating impacts on students’ scholastic performance from parental education, occupation, family revenue, and any ancillary instruction disbursements. Results of Mikizuka’s study strikingly indicated a significant socioeconomic divide in the scholastic performance and proficiency among students in rural, suburban, and metropolitan areas.

These analysts identified that wealthy household children were more inclined to flourish and thrive in scholastic institutions. Households that could afford greater expenditures diversified texts, computers, private school tuitions, and private ancillary instruction, increased opportunities for their child’s scholastic progress. Furthermore, they argued that households with one or both parents with college degrees possessed greater cultural capital, which further prompted their offspring to increased outstanding scholastic achievements. Some analysts, however, were more inclined to assert that better genes inherited from parents were more likely to result in efficacious students with higher scholastic performances and proficiencies. Furthermore, the mindsets, demeanors, and cultures within certain households more closely mimicking scholastic institutions assisted students from those households in attaining scholastic proficiency and higher academic achievements; in short, the household environment itself could help students learn more if it were closely attuned to that of schools. Undoubtedly, various households would be in the habit of utilizing erudite terminology, and this too, would positively impact any offspring’s scholastic achievements, providing them with a distinct advantage when attending scholastic institutions.

The potential collapse of the state education system

In a sense, it might be thought that the education of Japan faces a critical moment with various aspects. The recent education “reform” is part of the LDP government’s efforts to promote patriotism and remilitarize the country in preparation for aggression abroad (Okada 2017).

Recent reforms to Japan’s academic system based on the principle of equality, specifically

the equality of education opportunity, would eventually induce a divergence from mandatory education. Alternatively, LDP education reforms advocate and endorse market principles, selections and rivalries, and school rankings. Prime Minister Abe encourages the neo-liberal and the neo-conservative policy of synchronicity and harmony of liberalization and centralization as one. Market force founded liberalization or individualization is essentially a channel for engendering and promoting variety and distinction or contrast among scholastic institutions, while successive LDP government centralization efforts safeguard its right (wing) oriented liberalization.

Repercussions of presently prevailing LDP education reform has already been deliberated in diverse areas, yet many still condemn the reform generated economic imbalances and the amplification of inequality of opportunity it has induced in divergent classes. Education Sociologists (Fujita, 2010) noted that the ‘school products market’ established by the school select system is distinct from general commodity markets specifically due to its ‘zero-sum-game basis’ element. This characteristic states that households obtain comparatively high educations, other households receive comparably low educations. In other words, the ‘school products market’ introduces and propagates broader scholastic divides by promoting distinctions between scholastic institution hierarchies and household environments. This results in concern over involving all children, parents, teachers, and schools in a fierce competition, and separating them into “winners” and “losers” respectively, which actually contradicts the notion of “self-responsibility” and merely assumes equality of education results.

It can be said that even though the Japanese Constitution (Article 26) and the Fundamental Law of Education (Article 3) specify that “the people shall all be given equal opportunities of receiving education according to their ability.” The successive LDP governments have violated this principle with conservatives ignoring the “equal” part and progressives the “ability” part. Without a revision of the COS that addresses the incentive and curriculum issues applicable to students from disadvantaged social backgrounds, social stratification will become an even more serious problem, as will those of motivation and dropout.

Conclusion

This article attempts to discuss the possibility and difficulty of the contemporary issues of revising

the COS, which affects the traits of learning in Japan’s compulsory education as the revision of the COS always leads to the policy changes of children’s learning methods in school. Then this article discusses current issues, how the study of education could approach these issues, and the means to indicate a focused method on the perspectives of equal opportunity.

The crucial plan over the last three decades has centered on the type of ‘ability’ and ‘skill’ compulsory education should target for children to acquire. The Japanese government asserted that in a knowledge based society, the mere memorization of data and method is no longer sufficient to guarantee success. Children require more conceptual insight and perception of convoluted multiplex rhizomatic concepts. Since, as the government maintains, learning is central to the knowledge society, children need to develop the capacity to competently implement and manage concepts with inventive imagination in order to engender further concepts, original products, fresh theories, unique intelligence, and cutting-edge expertise. Currently, there is pressure to manifest this development through a revision of the COS concentrating on children’s education instead of revising configurations and the didactic management even though no categorically explicit elucidation of what that might mean exists yet. For example, what does active learning genuinely denote or represent in specific objective language? Why is active learning important? Is there a fundamental expertise in and firm grasp of knowledge acquisition sufficient for policy-makers to direct the course of pedagogical and didactic change?

There has been a shift from a relatively democratic education system to a centralized system, in which founding, teaching, and curriculum are centrally controlled, and the subjection of schools to market forces has increased social and academic divisions. Questions about the nature and element of children’s ‘ability’ in school learning have been repeatedly debated during post-war periods by the governments, education authorities, teachers, and parents.

Various education sociologists in Japan characterize the LDP’s type of education system reform as lacking logic, dialectic coherence, and basic appropriateness. They further find it regulates, dominates, and manipulates capacities of institutional education and the neighboring communal society. Moreover, they continue to criticize the LDP’s education system reform due to the significant risk it holds of inducing an even greater inequality of educational opportunity.

The rarity of educational opportunity in Japan is more evident in the limitation of access to high-quality primary and secondary education to children whose households are affluent enough to afford accommodation in at least middle-class neighborhoods, or to those who can afford private

schools. Since education is an important role of any government, and because the government is the predominant provider of this opportunity to the masses, appropriately distinct restrictions on its dissemination and delivery must and do exist.

References

- Cave, P. (2007). *Primary School in Japan*, London: Routledge.
- Chiavacci, D. & Hommerich, C. (eds). *Social inequality in post-growth Japan : transformation during economic and demographic stagnation*, □Routledge Curzon contemporary Japan series□
- Cummings, W.K. (1982). "The egalitarian transformation of postwar Japanese education." *Comparative Education Review*, 26(1), 16-35.
- Fujita, H. (1997). *Kyōiku kaikaku: Kyousei jidai no gakkou zukuri* [Education reform: Building schools in an era of coexistence], Tokyo: Iwanami shoten.
- (2010) '21 seiki no kyōikukadai to kyōiku kaikaku no yukue' (Education challenges and education reform of the 21st century), in Fujita, H and Omomo, T.(eds) (2010) *Ga'kkō kaikaku* (School reform), Leadings. Japanese education and society - Inequality of education" and social education of the leading Nippon 11, Tokyo, Sanseido, pp. 221-229.
- Central Council for Education. (2008). Revisions on the Courses of study for kinder garden, primary schools, junior high schools, high schools, and schools for special needs education. Available at: http://www.mext.go.jp/a_menu/shotou/new-cs/information/1290361.htm [Accessed 30 January 2019] (In Japanese).
- DeCoker, G. & Bjork, V. (Eds) (2013). *Japanese education in an era of globalization: culture, politics, and equity*. New York : Teachers College Press.
- Kariya, T. (2001) *Kaisō nihon to kyōiku kiki* (Hierarchal Japan and education crisis – unequal reproduction and motivated unequal society), Tokyo, Yushindōkōbunsha.
- Kawaguchi, D (2013), "Fewer School Days, More Inequality", Hitotsubashi University Global COE Hi-Stat Discussion Paper Series 271, Hitotsubashi University.
- Mack, O., Khare, A., Kraemer, A., & Burgart, T. (2015). *Managing in a VUCA World*. Springer.
- MEXT. (Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology JAPAN) (2013a). Current status of Community School registration, Available at: http://www.mext.go.jp/a_menu/shotou/community/school/detail/1335832.htm .[Accessed 12 September 2018] (In Japanese).
-(2013b) Towards more resilient education (comments by Ministry of Education), Available at: http://www.mext.go.jp/b_menu/houdou/28/05/1370648.htm. [Accessed 11 September 2018] (In Japanese).
- Mimizuka, H. (2008). "Chōsa kenkyū no gaiyō" [Overview of the research study] in *Kyōiku kakusa no hassei, kaisho ni kansuru chōsa kenkyū hokokusho* [Research report on the generation and resolution of educational inequality]. Benesse Educational Research and Development Institute.
- Okada, A (2011) *Education Policy and Equal Opportunity in Japan (Asia-Pacific Studies: Past and Present)*, New York: Berghahn Books
- (2017) "Political discourse and education reforms concerning "equality of educational opportunity", in Chiavacci, D. & Hommerich, C. (eds). *Social inequality in post-growth Japan : transformation during economic and demographic stagnation*, □Routledge Curzon contemporary Japan series□ 166-175.
- Petrie, N. (2014). *Future trends in leadership development*. Colorado Springs, CO: Center for Creative Leadership.
- Powell, W., & Snellman, K. (2004). "The knowledge economy," *Annual Review of Sociology*, 30, 199-220.
- Stehr, N. (1994). *Knowledge Societies*. London: Sage Publications.
- UNESCO. (2005). *Towards knowledge societies (UNESCO World Report)*. Paris: Author.

IRSTI 17.81.99

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o2>**Alina A.D.**

2nd year master's student, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: 00anarik00@gmail.com

“NATIONAL IDEA” IN THE SHORT STORIES OF MUKHTAR AUEZOV AND KIM DONG-IN: COGNITIVE PERCEPTION AND NARRATIVE ANALYSIS

The author raises the theme of “national idea” in the short stories of Mukhtar Auezov and Kim Dong-in. It also considers various cognitive abilities and research methods for a multifunctional analysis of this issue. The features of theories of cognitive literary criticism and their change in the analysis of literary works touched. The author takes as the basis the stories “Savage Grey” and “The red hills,” which most of all compose the semantic and contextual burden for revealing the concept of “national idea.” For revealing the topic, narrative analysis is carried out as one of the methods proposed by the author. Studying this method and simultaneously opening up the reasons for the cognitive perception of the “national idea” by the writers, an extensive analysis of the issue under study is made. The multilateral analysis allows us to understand the course of thought of the writers and the primary purpose of literary works. Also, a comparative narrative analysis of the texts exposes the cultural, historical, and social characteristics of the Kazakh and Korean society during the beginning of the 20th century.

Key words: national idea, cognitive literary criticism, narrative, short story, perception, method, theory, analysis.

Алина А.Д.

2 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: 00anarik00@gmail.com

Мұхтар Әуезов пен Ким Дониннің әңгімелеріндегі «ұлттық идея»: когнитивті және нарративті талдау

Мақалада автор Мұхтар Әуезов пен Ким Дониннің әңгімелеріндегі «ұлттық идея» тақырыбын көтеріп талқыға салады. Сонымен қатар, бұл мәселені көпфункционалды талдау жүргізу үшін әртүрлі танымдық мүмкіндіктер мен зерттеу әдістерін қарастырады. Когнитивті әдебиеттану теориясының ерекшеліктері және олардың әдеби шығармаларды талдаудағы қолданысы сөз етіледі. Автор жазушылардың «ұлттық идея» ұғымын ашудағы мағыналық және контекстік мәнге ие әдеби шығармалары ретінде «Көксерек» және «Қызыл төбелер» әңгімелерін негізге алды. Мақалада тақырыпты ашу мақсатын ұстанған автор, нарративті талдауды әдістердің бірі ретінде ұсынды. Бұл әдісті зерттеп, жазушылардың «ұлттық идеяны» когнитивті қабылдауының себептерін қатар ашып, көтеріліп отырған мәселеге кең талдау жасалынды. Жан-жақты талдау, зерттеушілерге жазушылардың ойлау бағытын және әдеби шығармалардың негізгі мақсатын түсінуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, мәтіндерді нарративті талдау XX ғасыр басындағы қазақ және корей қоғамының мәдени, тарихи және әлеуметтік ерекшеліктерін ашуға көмегін тигізді.

Жалпы алғанда, бұл мақала салыстырмалы әдебиет, когнитивті әдебиеттану және философия салаларының зерттеушілеріне пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: ұлттық идея, когнитивті әдебиеттану, нарратив, әңгіме, қабылдау, әдіс, теория, талдау.

Алина А.Д.

магистрант 2 курса, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: 00anarik00@gmail.com

**«Национальная идея» в рассказах Мухтара Ауэзова и Ким Донины:
когнитивное восприятие и нарративный анализ**

В статье автор поднимает тему «национальной идеи» в рассказах Мухтара Ауэзова и Ким Донины, рассматривает различные когнитивные возможности и методы исследований для многофункционального анализа данного вопроса. Затрагиваются особенности теорий когнитивного литературоведения и их применения в анализах литературных произведений. Автором за основу взяты рассказы «Серый лютый» и «The red hills», которые больше всего составляют смысловую и контекстуальную нагрузку для раскрытия понятия «национальная идея». Проводится нарративный анализ, позволяющий понять ход мысли писателей и основное предназначение литературных произведений. Сравнительно-нарративный анализ текстов позволяет раскрыть культурные, исторические и социальные особенности казахского и корейского обществ в начале XX века.

Данная статья будет полезна исследователям в области сравнительного литературоведения, литературной когнитивистики и философии.

Ключевые слова: национальная идея, когнитивное литературоведение, нарратив, рассказ, восприятие, метод, теория, анализ.

Introduction

The “national idea” as a value originated long ago, but the last decades have become the area of research for various disciplines and fields of science. The “national idea” as a frame or as one of the ethnic understandings about national society and the state is studied in psychology, political science, philosophy, and axiology. Nevertheless, many more interdisciplinary subjects smoothly emerge from the above areas, in which this issue is already being examined from a different angle, describing new opportunities for the discovery of a particular problem. In this case, the author turned attention to the now fascinating interest of many scholars about the “national idea.” Now try to reveal it under the prism of literary criticism and cognitive literary criticism that is widely studied today, especially in the west. Thanks to new interdisciplinary subjects that gained momentum in the 1990s, many literary terms and postulates were evaluated by literary cognitive scholars of “interested” in cognitive sciences — disciplines that study the processes that accompany information processing particular generation of meaning in the framework of language (and, therefore, literary) activity (Люзинская Е.В., 2010).

The article addresses the issue of the perception of the concept of “national ideology” at the beginning of the 20th century; the object of the research is the stories of Mukhtar Auezov and Kim Dong-in. For a better comparison and transmission of the national ideology and ideas of those times,

the works “Savage Grey” and “The red hill” were taken as a basis. For a complete immersion in the analysis of data of the short stories, the author also briefly informs the authors themselves, which will help to understand and cover their activities. A comprehensive analysis will help to understand not only the writers of the two cultures of the early 20th century but also provide an opportunity to present and compare all the questions raised by the author.

Kim Dong-in is one of the earliest contemporary authors in Korea. He is known for introducing and popularizing the Korean short story standard and introducing the “story-within-a-story” technique, describing the story in the past tense, and deploying it using various points of view of the story’s characters. After leaving the Japanese art school, together with his colleagues, published the first Korean literary magazine “창조,” “Genesis.” He focused more on the topics of aesthetics and naturalism; he also introduced everyday colloquial style into the story, which helped the artist to immerse the reader in everyday life of Korean society at the beginning of the 20th century. In general, his work and novelty of letters inspired subsequent Korean writers and novelists.

Mukhtar Auezov made a considerable contribution to the development of multinational Soviet literature. The writer was born literally on the eve of vague events and changes. As a child, his wise grandfather, who also introduced him to the poetry of Abai, raised him. Enrolling in the Semipalatinsk five-year school, he became acquainted with the

literary works of Western European authors. The creator of the first Kazakh epic novel, playwright, translator of Russian and European classics, journalist and scholar. The merit of the writer is that M. Auezov, with his work, contributed to the formation of criticism and drama, the development of genre forms, traditions, and original Kazakh stylistic school. The creative work of the writer has a particular emotional intensity, poetry, and lyricism, unusual plasticity of the image, contrast of the narration, characters, and passions.

At the beginning of the 20th century, a complicated social and political situation was taking shape in Kazakhstan. New economic relations: emerging, agriculture, crafts, and trade are developing. Lawlessness is increasing, both on the part of the tsarist administration and the part of the local authorities. The period of the civil war also affects the Kazakhs (Алина А.Д., 2018). Everything could not but affect the authors of the time, so seeing the dire condition of his people M. Auezov wrote this work “Savage Grey.”

The topic of the “national idea” in Kazakhstan began to rise intensively only after independence, the programs “Cultural Heritage,” “Spiritual Revival” should be noted for its progression, which gave a new impetus to researchers for study. Along with state programs, many Kazakhstani philosophers such as A. Aitaly, A. Nysanbaev, A. Seydimbek, A. Gali, H. Abzhanov, A. Sharip, I. Yergali, and so forth worked on this topic. Among the scientists from the CIS countries, it is also possible to mention V. A. Alekseev, B.S. Tolstokulakova, G.D. Tyagay, and V.P. Pak. The last two wrote more about ideology, focusing on the culture of tradition and history of the Korean Peninsula. If we talk about literary criticism in Kazakhstan, N. Aldabek, A.T. Tayzhanov, M.M. Əuezov, B.K. Maitanov, S. Kerimbek studied the “national idea” in the context of literature and discourse.

Also noteworthy are the authors who were engaged in the cognitive analysis of literary works. Russian scientist E. V. Lozinskaya led an educational work and then introduced Russian-speaking writers with cognitive research methods and innovations in this area. Israeli scientist R. Tsur studied poetry and perception of it with the human brain; Andreas Komninos and Don Norman considered the nature of human emotions and cognitive processes in order to understand how people perceive the received information and process it; Patrick Colm Hogan - researched narrative, methods for analyzing cognitive literary studies.

Thanks to the identified cognitive methods of research, through the discourse of artistic features in

each story, we can notice a peculiar style of writers who used these or other methods.

Theory of Cognitive Literature

«The mind’s capacity for figurative thought, creative leaps, and fictional representation is becoming an increasingly important focus both for cognitive scientists and for scholars of literature» (Richardson A., Steen F.F., 2002). According to the authors, any brain activity and manifestation in the literature is due to the ability of the human mind. Also, its formulation of thought processes. Besides, scientists have set themselves the task of researching fiction through cognitive processes, logical conclusions, and laws. In the book of the Israeli literary critic R. Tsur told about the analysis of literary material, the author suggests that the analysis of literary works can help in the study of human consciousness, but in general its primary goal remains to identify the differences between cognitive processes and a peculiar way of their exploitation in literary purposes (Tsur R., 1992). That is to say, thanks to cognitive theories, having studied the human consciousness it will be possible to understand how the human brain perceives literature as a whole, which will help determine the principle of perception not only of readers but also of authors. Frequently, to determine the main idea of the author is not an easy task, and if we compare and apply entire cognitive theories to literary studies, this will make it possible to build a logical chain of frames, which the author used in this work. Since in this article the author is trying to reveal the concept of “national idea” we consider what cognitive patterns could be useful in disclosing the semantic load of this idea in the short stories of Mukhtar Auezov and Kim Dong-in.

In cognitive science, the indisputable is that deep processes produce in consciousness, and there are neural connections that compose the structure of these processes. They make possible the perception of a literary work, affect its form, the features of appearance of meaning and emotional reactions of the reader. The idea of the deep structures that determine the form and meaning of a literary work provides some basis for bringing together cognitive and structuralist approaches to literature (Лозинская Е.В., 2010). Nevertheless, the author says that there is a severe discrepancy between the two approaches. Depth structures were perceived as derived from linguistic, and for structuralism, the concept of consciousness was characteristic of “the world was revealed in language,” i.e., the idea that the foundation of cognitive activity is language, and its structure determines the organization of mental

activity. However, in cognitive science, deep structures and processes exist not in the text, but the human mind, and are used to process not only linguistic but also other information. At the same time, in the birth of any meaning, ideas, the pre-language and extra-lingual structures of consciousness participate and act on the first roles. Although in cognitive science, it is not denied that certain aspects of specific languages can influence the mental mechanisms of the carriers of the material culture, this influence is not total and decisive.

After accepting the existence of deep structures and processes in consciousness, it should be noted that not only structures but also processes are essential in cognitive literary criticism, which makes it possible to realize the idea of a nation. Therefore, would like to quote one more statement: the national idea is an ethnic feeling, formed from the direct influence of the motherland, the environment, systematized by language, folklore, traditions, customs, rituals and ethnic prohibitions of the people. It is a national identity and psychological specificity. It exists where there is a nation. It lives and exists with the nation, does not die, does not change (History electronic portal, 2015). So the author of the article "Issues of national idea formation" describes the concept of "national idea," suggesting his point of perception of the researching item. It seems the definition is obvious and even reveals the essence of the topic. If you take this statement for the truth, and you need to find out how emotions and cognition are connected. In this area, Don Norman, an American scientist in cognitive science and design, connects cognition and feelings, Andreas Komninos also investigates this topic, cites the following conclusions: cognition and affect are responsible for emotional reactions. Cognition and affect are information processing systems that help us transform information from our environment into accurate ideas about the world and make value judgments that determine how we react and behave (Komninos A., 2018). "The cognitive system interprets and makes sense of the world. Affect is the general term for the judgemental system, whether conscious or subconscious. Emotion is the conscious experience of affect, complete with attribution of its cause and identification of its object" (Komninos A., 2018: internet pages) Don Norman claims that affective and cognitive systems work independently, but they influence each other, the former acting unconsciously, and the latter acting on a conscious level. That is, the "national idea" is a cognitively conscious emotional feeling.

What about the perception of the "national idea," how the emotion emotionally fed and cognitively ap-

proved by the brain comes to life, what factors influence this perception, can this question be systematically explained? Perception is high-level processing of information. Perception is of different types; in this case, we consider the meaning of the perception of literary works. The concept of cognitive meaning perception, as a single process of interaction between perception and understanding, is most fully and diversely developed in the doctoral dissertation and the publications of I.A. Zimnyaya. Her words confirmed in his blogs dedicated to the theories of literary criticism by William H. Coles: «Perception is related to insight and understanding. How people with unique experiences, intellects, memories, and worldviews receive and interpret stimuli». «The idea: perception and point of view (perspective) are different but both enhance storytelling when used with precision» (Coles W.H., 2017). William H. Coles connects and explains that perception closely related to the interpretation of life incidents. Also, in literature, the author's perception of the narrated question and his point of view can merge it. However, according to William H. Coles, they should be applied with full accuracy so that the reader feels the line between the "idea" that is responsible for the author's point of view and perception — the writer's understanding of the storytelling topic.

Narrative as a method

The term of the narrative as a method implies a general approach, which considers an individual in their social environments, narrative attaches significance to objects existing in the literary world, including others and itself; how this happens in everyday situations, as well as in interviews or surveys, is necessarily subjective and interpretive.

Narratology is a narrative theory or theory of storytelling. This theory is also widely used in cognitive literary studies circles. Since the methods of narratology are aimed at the cognitive study of the narration, the author believes that this method would help in uncovering the concept of a "national idea."

One of the scientists who contributed to the development of the theory of narrative is Patrick Colm Hogan. If we believe the author for a long time, the theory of narrative included two broad types of analysis: component and functional. The component analysis seeks to identify elements and operations that compose the story. Functional analysis is responsible for the story.

In the 20th century, there was an expansion of the ethical-political part of functional analysis. One of the distinguishing features of the newest narrative theory is the use of cognitive neuroscience to

expand narrative causation and organize the plot; unfortunately, the work on emotional-functional analysis not integrated with its ethical-political analog. This absence of integration may be related to political economy, in which a cognitive-literary study of the future of such integration may not be so much a matter of the analyzes themselves, as a matter of political economy, in which these analyzes: narrative, cognitive science, functional analysis, and component analysis has arisen. What is more, built in (Hogan P. C., 2007).

The question of the “national idea” touches on several aspects of science, which is why it makes it difficult to draw any precise conclusions about the concept itself. Nevertheless, answering the question “why,” to convey an essential ethnopolitical idea or idea, within the framework of which representatives of a particular culture turned out to be or were doomed to undergo, due to historical peculiarities. As says Patrick Hogan, answering the question “why.” “Commonly, the ethical and/or political writers of the two functions – one emotive” (Hogan P. C., 2007: 84). In our case, the “national idea” is responsible for the ethnic and political functions of analysis. The broad framework of the theory of narrative has remained the same. Because, its discovery – the changes mainly related to the expansion of the scope or details of the component or functional analysis.

However, to the narrative, scientists have many questions. The main problem of narrative analysis is the problem of the truth of the narrative when it is viewed as a reflection of social reality. Some researchers believe that the narrative reproduces real events; others believe that the narrative constitutes reality, that is, the author distinguishes “real” events from the stream of consciousness; still others argue that the authors inevitably embellish the story, bringing their interests and values into it. That is why arises the question of interpretation, which has more to do with perception.

For example, during my school years, I interpreted the story of Mukhtar Auezov “Gray Fierce” in a completely different way. It seemed to me that this story has a connection with such works as “Bulka,” “Kashtanka,” and especially “White Fang.” Examining this work drew attention to the fact that its depth affects any mind. Even knowing about the history, culture, and life of the Kazakh people, in different years of life, the reader can interpret the story in a new way. For example, during school years, I interpreted the story of Mukhtar Auezov “Savage Grey” in a completely different way. It seemed to me that this story has a connection with such works as

“Bulka,” “Kashtanka,” and especially “White Fang.” Examining this work drew attention to the fact that its depth affects any mind. Even knowing about the history, culture, and life of the Kazakh people, in different years of life, the reader can interpret the story in a new way.

Analysis of the short stories

For a complete understanding, it is worth considering how within the framework of cultural and historical realities, writers could perceive the concept of a “national idea.” One of the crucial components of any analysis is the deep distribution of the storyline. The plot is a structure, one of the components of any work. Narrative theory, namely component analysis, is responsible for its analysis. This type of analysis also includes text analysis, consistency, linguistic analysis, and structure. Because this article discusses two works, only some excerpts from the works are presented, which, in the opinion of the author, express the writers’ vision of the notion “national idea.”

The short story of Mukhtar Auezov “Savage Grey” was published in 1929, in the “New Literature” magazine. The writer treated “Gray Fight” with great trepidation, and this statement is not accidental. The story “Savage Grey” was accused of serious semantic content and subtext. Once Sabit Muqanov expressed his opinion on “Savage Grey” as follows: «Әңгіме өте терең астармен жазылған. Қанша қозғағанмен ішінен айқын мағынасын ашу өте қиын. Біз бұл арада қасқыр пәленше, Құрмаш түгенше деп орынсыз жорамалдау жасамаймыз. Біздің айтарымыз жалғыз-ақ, Мұхтар мұны жазғанда қасқырды аң қып алып отырған жоқ, адам қып алып отыр. Өйткені көксеректе мақсат бар... Көксерек, сөз жоқ адамның біреуі. Біреуі болғанда Көксерек бүкіл бір ұлтты елестете ме, тапты елестете ме, яки жеке адамды елестете ме, ол жағы бізге қараңғы...» (Мұқанов С., 2008: 384). Sabit Muqanov argues that the wolf is the personification of a person, namely, a representative of society or society itself. Through descriptions of the life of a wolf out of a will, S. Muqanov indicates what the writer is hinting. It is the struggle of the wolf with its gut, a description of its essence leads to the possibility of drawing parallels with the mood of the nation. That was finding more than a decade under the onslaught of the colonialists.

Let us turn to the component analysis of the two works. In the short story of Mukhtar Auezov “Savage Grey,” the man took a wolf when he was still a cub. The wolf does not accept his entourage, the dogs attack him, and the living creatures in the

house are afraid. He also reluctantly carries out any orders of the owner, but grows and develops faster than anyone else develops, he always has squabbled with dogs, later he began to defeat his offenders. However, the most important thing is that the wolf was trying to understand what the owner wants from him. Dogs' life? However, he did not want to it and was not ready to be like them. The soul of the wolf is always looking for freedom, everything around him, when he lived with people were alien to him, he was angry with himself and did not understand his belonging to the environment.

«Жып-жылы мықты тұсаулар мойнынан, жотадан ұстап бар күшікті сыртқа алып шықты. Жеті күшіктің бесеуін көздеріне қарап өлтірді де, екі кішкенесін қалдырды. Кетерде бұның біреуінің тірсегін қиып қалдырады да, екінші біреуін – ең кенжесін алып жүріп кетті. Қалған жалғыз күшікті тістелеп алып, екі қасқыр жоқ болды. Ін қаңырап қалды...» (Әуезов М., 2014: 235). This fragment is about people, who found a wolf's hole, kill five wolf cubs mercilessly, looking directly into their eyes, take off their skins from one, and took with the last, the youngest of them. Let us see the semantic subtexts: People (colonialists), invaded the lives of wolves (Kazakh society) and ruthlessly began their reprisals. So, below, the course of cognitive conclusions is proposed, which can be made by referring to the above fragment and knowing the storyline of the story "Savage Grey":

The younger wolf cub --- not a strong organism --- does not understand what is happening --- he is easy to train (thought, the people) --- will serve right --- the wolf is stronger than a dog --- better protect than a dog.

In the story, the person and nature of the wolf are described by different methods. M. Auezov, comparing them, equates the essence of a predator with a man. He is thereby making it clear that he is the personification of the state of the people who have a host. People seem to look after the wolf, feed him, but the natural essence hidden in the wolf does not allow him to sit still. As a result, he kills the owner and breaks free. Here, the hope is traced, the idea, for the nation, the author tries to open the eyes of the Kazakh people, push them into action, which ultimately turns against M. Auezov himself.

The next short story is "The red hills." The story is the 25th short story of a total of 70 stories of Kim Dong-in. It was published in 1932. Some scholars think that Wanpaoshan Incident became the starting point and good material for writing this short story.

Wanpaoshan Incident was a minor misunderstanding between Chinese and Korean farmers in Wanpaoshan in Manchuria. One interesting fact that the story is revealed in Manchuria, also about this accident was the headlines of "The Chosun Ilbo" (Hyun O. P., 1994).

This part is considering the plot of the next work. After a routine inspection in Manchuria, medical researcher X feels that he is forced to tell about one of his experiences in one of the villages, which he has visited. The village is fairly small, with a population of about twenty families. This case also concerns a person known as Ssaak, who suddenly appears on the outskirts of town. Nobody knows where Ssaak came from: the only thing that he traveled a lot, that is why he could speak with a few accents. He had terrible habits: fighting, gambling, and molesting young women. His face was pointed and hostile, and it acted repulsively to those around, which is not surprising. For everyone, Ssaak was equaled with a cancer plague, a devil, and a scapegoat. Despite this, he did not look like a deliberate person; most likely, he accepted his reputation. Although the town's people confer several times, but no one dared to drive him out of the village.

In the morning, before X is about to leave, the tenant returns after a failed trip to the Chinese landowner. The villagers are unhappy with such injustice, but no one offers to act. The day passes without incident, but the next morning Ssaak was found with a broken spine, almost at death. When X tries to save him, Ssaak tells him that he went to visit the landowner and wanted to see the red hills and the white clothes of his homeland. The last request of Ssaak to sing a national anthem for him.

"Doctor...

'I want to see – the red hills – n' white clothes.'

Facing death, he must have thought of his homeland and his people... He was trying to rise his hand, but it was already broken and would not rise... He gathered his last ounce of energy onto the tip of his tongue and opened his mouth...

Those – those –

What?

The red hills over there – and the white clothes – Doctor, there they are!" (Skilled W.E. (trans), 2010).

In this fragment is the last scene, which is filled with despair. Here the writer reveals the true essence of Ssaak, which despite pain and injuries tries to reach the red hills and the white clothes, they are the personification or symbol of the motherland, sealed as a frame in the head of the protagonist. The author tries to convey the fact that no matter how much a person is renounced, separated, not recognizing

the society from which he emerged, he will still be bored, cherish and remember their origins.

From the summary of the plot, we can make this conclusion:

– The story is almost based on real events, and it can not be said with complete sovereignty that these heroes existed in reality.

– The life of the protagonist Ssaak reflects one of the lifestyles of Koreans that existed after the Japanese occupation. To wander, not tying themselves neither to the homeland nor to any other place.

He was called "삼," which means «wild cat,» ruthless and independent. He is like a wild homeless cat; nobody needs and always aggressive. Writing on the example of the main character, the writer conveys «national idea» of which, all those who decided to leave the country and forgot in the most challenging time. This story described the events when many tenants of land moved to Manchuria to avoid Japanese pressure.

If judge the story by the narrative structure, in the first part Ssaak is a vagabond, but suddenly after seeing the injustice, he decides to fit in, in this part of his value and self-consciousness changes. Towards the culmination of the story, he is not only concerned about the fate of tenants but also understood before his death what he wanted the most. The red hills symbolize the lands of the motherland ridges, and white clothing is life, life in Korea. As a result, he seems to be dying heroically: for the nation, for the country, but an act was done to maintain fidelity after he saw a wrong attitude towards one of his people. In the end, he dies far from home, in a foreign country, and there is no one to mourn him. The red hills and the white clothes are what the hero needed and lacked all this time.

It should be noted that almost all the works in this period are devoted to the colonization of Korea. An entire generation grew up who fought for freedom and went on strike with disobedience against the Japanese authorities through their literature. Desolation and hopelessness of ordinary people is a topic that did not change the flesh until the Korean War, and even then, it was one of the most critical topics in literature. Often, the authors raised topics about how technological change came to replace culture, leaving all the famous behind. It was supposed to make the reader think to compare, understand about the past, and catch the idea of those times. As a historically nationalist narrative contains a criticizing, sometimes patriotic «national idea» of that society. Such stories are essential for society; they remind people of their valuable ideas. In general, history should be preserved for those who re-

main, in order not only to firmly recognize cultural values but also to know those who were before. According to Professor Kim Bon Gu, who researched and did the functional analysis of this work, Kim Dong-in's work is based on external «conflicts.» In his work about the short stories of Kim Dong-in, he revealed at this point which conflicts were manifested in “The red hills”:

- 1) With himself;
- 2) Society and hero;
- 3) The character and his existence;
- 4) The character and creator (김봉균, 1983).

The peculiarity of “The red hills” is its openness. The author steps on all the national wounds of the people; he does not try to make a semantic frame of his idea. Also, M. Auezov does not hide the real outrage of what is happening with his people.

Conclusion

As you have noticed, in the first story, the ox can be interpreted as a symbol of not only one person, but also the beginning of the twentieth century as the entire Kazakh society. Moreover, in the story of Kim Dong-in, more emphasis is placed on the description of the individual person. The reasons for this are clear; at that time, the influence of Western literature left its mark, nevertheless, even in literature, the actions of the individual are reflected in the whole society, this cannot be ignored. If Kim Dong-in openly declares conflicts and problems, M. Auezov correcting acute ideological moments creates a meaningful story. The reasons for encrypting of his main idea is clear. At the beginning of the 20th century, with the arrival of the Bolsheviks, literary censorship did not allow writers to express their opinions openly. The probability that the publication will become “undesirable for reading” or “subject to impoundment” was so high that sometimes even encryption did not help the authors to be on the list of “not acceptable.”

It is known that in different cultures, the cognitive perception, interpretation, and transmission of the concepts of the “national idea” are different. All these processes are influenced by other, important factors, such as differences in habitat and culture, which strongly influences the formation of thinking and the formation of frames based on life experience, which is dictated by society, history, and ideology. Nevertheless, in this case, we can safely say that everything that the author learned before creating his text, involuntarily and unconsciously breaks through in his “creation.” We never see much directly, but derive from our experience with other

similar objects and events (Воронин В.М., Ицкович М.М. 2018).

Despite this, scientist, Ph.D. professor at the University of Connecticut Patrick Colm Hogan argues that the emergence of literary universals is natural because literature is created by people between whom “immeasurably more similarities than differences (Hogan P.C., 2003). The mechanisms of thinking are common to all people in the first place. Therefore the study of literary universals as a direct product of certain cognitive structures and processes applied to specific areas and with specific goals (Hogan P.C., 2003). It is a natural part of cognitive research.

In conclusion, the author can say that the methods of researching the issue of a “national idea” differ in structure, set tasks, and also differ in target needs. The cognitive perception of the concept of a “national idea” practically does not depend on linguistic features, but it has a cultural and social color, which also has its manifestation in the language. Because of the researching issue is more interdisciplinary, it is worthwhile to carry out a diversified analysis, which the author tried to present in this article. The analyze the above methods: the narrative is more philosophical or psychosomatic analysis, and perception is responsible for the neurobiological and cognitive-literary understanding of a literary work.

References

- Алина А.Д. (Alina A.D.), (2018). *Sravnitel'nyy analiz stanovleniya tvorchestva Mukhtara Auezova i Kim Don Ina* [Comparative analysis of the formation of creativity Mukhtar Auevov and Kim Dong-in]. *Korean Studies in Kazakhstan*, no 7. – Almaty: KazUIR&WL named after Ablai khan. pp. 1-11.
- Әуезов М (Äyezov M.), (2014). *Kökserek* [Savage Grey]. In: *Şığarmaların elw tomdıq tolıq jınağı. 2-tom: maqalalar, äñgimeler, awdarmalar, pesalar. 1921-1925*. [Fifty-volume full collection of works. Volume 2: articles, stories, translations, plays. 1921-1925]. – Almaty: Däwir, Jibek joli. p. 235.
- Coles W.H. (2017). *Perception in Literary Fiction: A Challenge for Better Narration*. Weblog. [Online] Available from: <https://www.storyinliteraryfiction.com/essays-on-writing/perception-in-literary-fiction-a-challenge-for-better-narration/> [Accessed 20th of July 2019].
- Hogan P. C. (2007). *Continuity and change in narrative study*. In: Bamberg M (ed.). *Narrative – State of the Art*. [Online] Available from: <https://doi.org/10.1075/bct.6.26sch> [Accessed 10th of July 2019].
- Hogan P.C. (2003). *The mind and its stories: Narrative universals and human emotion*. – Cambridge: Cambridge univ. press, no XII. pp. 302- 315.
- Hyun O. P. (1994). *Materializing Nation and Gender: Peasant Mobilization in Northeast China from 1911 to 1945*. University of California. – Berkeley. 770 p.
- 김봉곤** (Kim Bong-kun), (1983). *Gamjawa baettalagiwa bulg-eun sangwa* [Potatoes, Baiters and The red mountains]. Min-jisa. pp. 42-45.
- Komninos A. (2018). *How Emotions Impact Cognition*. Weblog. [Online] Available from: <https://www.interaction-design.org/literature/article/how-emotions-impact-cognition> [Accessed 1st of June 2019].
- Лозинская Е.В. (Lozinskaya E.V.), (2010). *Kognitivnoye literaturovedeniye: avtory, metody, perspektivy* [Cognitive literature: authors, methods, perspectives]. *Man: Image and essence. Humanities*. [Online] Available from: <https://cyberleninka.ru/article/n/kognitivnoe-literaturovedenie-avtory-metody-perspektivy> [Accessed 13th of March 2019].
- Мұқанов С. (Muqanov S.), (2008). *XX ғасырдың қазақ әдебиеті* [Kazakh literature of 20 century]. – Almaty: Atamura. p.384.
- Richardson A., Steen F.F. (2002) *Literature and the Cognitive Revolution: An Introduction*. Duke University Press: Poetics Today. [Online] Available from: https://www.researchgate.net/publication/31168109_Literature_and_the_Cognitive_Revolution_An_Introduction [Accessed 30th of April 2019].
- Skillend W.E. (trans.), (2010). *The red hills: a doctor's diary*. In: Chung C.W. (ed.). *Modern Korean Literature* [Routledge version]. Taylor and Francis group. – London and New York.
- Tsur R. (1992). *Toward a theory of cognitive poetics*. – Amsterdam: Elsevier. pp. 125-137.
- Воронин В.М., Ицкович М.М. (Voronin V.M., Itskovich M.M.), (2018). *Ponimaniye i tsennosti (norma i patologiya)* [Understanding and values (norm and pathology)]. – Ekaterinburg: «Azhur» Publishing House, 306 p.
- Ülittiq ideyanı qalıptastırw мәseleleri [Issues of national idea formation], (2015). Weblog. [Online] Available from: <http://e-history.kz/kz/contents/view/1206> [Accessed 9th of September 2018].

МРНТИ 04.41.61

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o3>**Ем Н.Б.**

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

ОБЩЕСТВЕННЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ И ИХ РОЛЬ В СОХРАНЕНИИ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ КОРЕЙСКОЙ ДИАСПОРЫ)

Одной из отличительных черт существования диаспоры является формирование объединений и организаций, деятельность которых направлена на сохранение культурных ценностей. У корейской диаспоры по всему миру имеются подобные организации. В странах постсоветского пространства существуют ассоциации корейцев. Объектом исследования являются корейцы Казахстана, а его предметом – этническая идентичность корейцев Казахстана в условиях роста значимости общественных этнических организаций. Методологическим подходом в работе стал контент-анализ современной академической литературы и аналитико-статистических материалов архива Ассоциации корейцев Казахстана. Гипотезой данного исследования является положение о том, что сохранение этнической идентичности современной корейской диаспоры Казахстана, основу которого составили представители третьего и четвертого поколений, является одним из результатов деятельности общественных организаций на примере Ассоциации корейцев Казахстана. Благоприятные условия для возрождения этнического самосознания стали подвижником к появлению общественных организаций по этническому типу. Основная деятельность подобных организаций направлена на консолидацию представителей одного этноса и сохранение самобытной культуры. Все эти факторы формируют определенную роль общественных организаций в сохранении этнической идентичности.

Ключевые слова: общественные организации, Ассоциация корейцев Казахстана, этническая культура, этническая идентичность.

Yem N.B.

al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

Public Organizations and Their Role in Preserving Ethnic Identity (on the Example of the Korean Diaspora)

One of the distinguishing features of the existence of a diaspora is the formation of associations and organizations whose activities are aimed at preserving cultural values. The Korean diaspora around the world has similar organizations. In the post-Soviet countries, there are associations of Koreans. The object of the research is the Koreans of Kazakhstan, and its subject is the ethnic identity of the Koreans of Kazakhstan in the context of the growing importance of social ethnic organizations. The content-analysis of modern academic literature and analytical and statistical materials from the archive of the Association of Koreans in Kazakhstan has become a methodological approach to the work. The hypothesis of this study is that the preservation of the ethnic identity of the modern Korean diaspora in Kazakhstan, which is based on representatives of the third and fourth generation, is one of the results of the activities of public organizations on the example of the Association of Koreans in Kazakhstan. Favorable conditions for the revival of ethnic identity have become a devotee to the emergence of ethnic organizations of an ethnic type. The main activity of such organizations is aimed at consolidating the representatives of one ethnos and preserving the original culture. All these factors form a certain role of public organizations in the preservation of ethnic identity.

Key words: public organizations, Association of Koreans of Kazakhstan, ethnic culture, ethnic identity.

Қоғамдық ұйымдар және олардың этникалық сәйкестендіруді сақтаудағы рөлі (корей диаспорасы мысалында)

Диаспораның өмір сүру ерекшелігі – мәдениет құндылықтарын сақтауға бағытталған бірлестіктер мен ұйымдардың қалыптасуы. Әлемдегі корей диаспорасы ұқсас ұйымдарға ие. Пост-кеңестік елдерде корейлердің бірлестіктері бар. Зерттеудің нысаны – қазақстандық корейлер, ал оның тақырыбы – этникалық ұйымдардың өсіп келе жатқан маңызы тұрғысынан Қазақстан корейлерінің этникалық сәйкестігі. Қазақстандық корейлер қауымдастығының мұрағатынан қазіргі заманғы академиялық әдебиеттер мен аналитикалық және статистикалық материалдардың мазмұндық талдауы жұмыстың әдіснамалық әдісі болды. Зерттеудің гипотезасы, үшінші және төртінші буын өкілдеріне негізделген Қазақстандағы қазіргі корей диаспорасының этникалық сәйкестігін сақтаудағы, Қазақстандағы корейлер қауымдастығының мысалында, қоғамдық ұйымдар қызметінің нәтижелерінің бірі болып табылады. Этникалық сәйкестікті қайта қалпына келтіру үшін қолайлы жағдайлар этникалық түрлерге қарай қоғамдық ұйымдардың пайда болуына септігін тигізді. Осындай ұйымдардың негізгі қызметі бір этнос өкілдерін нығайтуға және бастапқы мәдениетті сақтауға бағытталған. Осы факторлардың барлығы этникалық сәйкестікті сақтауда қоғамдық ұйымдардың белгілі бір рөлін атқарады.

Түйін сөздер: қоғамдық ұйымдар, Қазақстан корейлерінің қауымдастығы, этникалық мәдениет, этникалық сәйкестік.

Введение

Вопросы жизнедеятельности, адаптации, а также самоидентификации корейского этноса по всему миру были широко освещены в работах как зарубежной, так и отечественной литературы. Особенно акцентировалось внимание на самых густо концентрированных местах расселения корейцев, таких как, КНР, Япония, США, страны СНГ. В связи с многочисленным скоплением корейцев в одной локации более явно проявлялась общая тенденция в вопросе о самоидентификации. Если у корейцев Китая (чочжонджок) национальная идентичность превыше этнической, то корейцы Японии (дзайниши) встали на путь «натурализации» с японским обществом. В США и странах СНГ наблюдается прямо противоположная ситуация, когда корейцы стремятся к консолидации и сохранению своей этнической идентичности. Такая разница непосредственно связана с проводимой государственной политикой и отношением к культурным традициям внутри семей. Особенности подхода правительства к сохранению родной культуры внутри меньшинств в контексте общенациональной культуры играют свою роль в определении идентичности. Помимо этого значительную лепту здесь вносят общественные организации по этническому типу, чьими основными задачами являются возрождение этнического самосознания, а также обеспечение этнической коммуникации. Так, в Японии существовали объединения Сорён и Миндан, в Китае была установлена

национальная автономия в Енбенском округе, в США такие функции несли не только общественные организации, но и религиозные и деловые, в странах СНГ широкомасштабную деятельность начали вести ассоциации корейцев.

Методология исследования

Объектом исследования являются корейцы Казахстана, а его предметом – этническая идентичность корейцев Казахстана в условиях роста значимости общественных этнических организаций. Методологическим подходом в работе стал контент-анализ современной академической литературы и аналитико-статистических материалов архива Ассоциации корейцев Казахстана. Опыт этнических обществ изучался на примере корейской диаспоры Китая (Paik and Nam 2012), иммигрантской корейской общины США (Min 1991), Японии (Ryang 2000; Eika Tai 2007).

Гипотезой данного исследования является положение о том, что сохранение этнической идентичности современной корейской диаспоры Казахстана, основу которого составили представители третьего и четвертого поколения, является одним из результатов деятельности общественных организаций на примере Ассоциации корейцев Казахстана.

Ассоциация корейцев Казахстана как пример общественных организаций корейцев СНГ

Одной из отличительных черт существования диаспоры является формирование объеди-

нений и организаций, деятельность которых направлена на сохранение культурных ценностей. У корейской диаспоры по всему миру имеются подобные организации. В странах постсоветского пространства существуют ассоциации корейцев.

Ассоциация корейцев Казахстана (АКК), Республиканское общественное объединение корейцев Казахстана имеет организованную структуру филиалов и представительств в каждом городе Республики Казахстан. Основной целью Ассоциации корейцев Казахстана видит в «развитии корейского этноса как органической составной части многонационального народа Казахстана» (Энциклопедия корейцев Казахстана 2017). Ассоциация корейцев Казахстана на современном этапе является высокоавторитетной общественной организацией, чья деятельность направлена на возрождение и сохранение национальной культуры.

Исторический путь к такой высокой позиции в обществе был не простым. Преобразование Ассоциации корейских культурных центров в Ассоциацию корейцев Казахстана, объединенную единым Уставом, являлось делом, требующим правильного подхода для дальнейшего крепкого существования. Переход к рыночной экономике обусловил и создание союза, и укрепление сотрудничества интеллигенции и бизнеса, что в дальнейшем должно было содействовать процветанию Ассоциации (Ассоциация корейцев Казахстана).

На сегодняшний день корейцы занимают высокие позиции в обществе и имеют высокий авторитет и доверие среди многонационального населения Казахстана. Корейцы являются активными гражданами на своих профессиональных позициях, вносят посильный вклад в развитие экономики и культуры страны, являются преданными членами своей этнической общности, организатором которой является Ассоциация корейцев Казахстана.

Большинство из них делятся секретами своих успехов и достижений, рассказывают о становлении своей личности, отмечая роль, которую сыграла Ассоциация корейцев Казахстана в их жизни. В интернет-пространстве была проделана выборка случайного поиска среди наиболее известных молодых людей, активно ведущих профессиональную и общественную деятельность, связанную с корейской диаспорой в Казахстане.

Показательно, что наиболее частыми результатами поиска явились представители третьего поколения корейцев, успешные бизнесмены и

предприниматели. Взятые за основу интервью биографического характера некоторых участников «Делового клуба Ассоциации корейцев Казахстана» являются хорошим материалом для определения роли общественной организации в сохранении этнической идентичности. Наиболее приемлемым, по мнению автора, является метод когнитивной лингвистики. Данный метод рассматривает лингвистические знания как часть общего познания и мышления; лингвистическое поведение, как рассуждение, память, внимание, оценивается как общая когнитивная способность и может предоставить значительный материал для оценки и понимания элементов познания и размышления на заданную тему. Важным аспектом становится выявление эмоциональной оценки представителей данного поколения в отношении Ассоциации корейцев Казахстана. Эффективным источником анализа в данном направлении могут стать интервью успешных представителей данной возрастной категории. Интервью является более выгодным методом, рассматривая пользу оно с точки зрения достоверности и относительной глубины получаемых данных.

Большую часть «Делового клуба Ассоциации корейцев Казахстана» составляет III поколение корейцев в возрасте от 30 до 40 лет. За основу были взяты их интервью биографического характера, сфокусированные на общественной и профессиональной деятельности. В выборку исследования включены: Огай С.Г., общественный деятель, действующий Президент АКК; Ким Виктор, заместитель председателя Делового клуба при Ассоциации корейцев Казахстана, член Президиума АКК; Хегай Дмитрий, заместитель шеф-редактора и корреспондент одного из ведущих информационных порталов Казахстана – Tengrinews.kz; Кан С.О., генеральный директор «Korean Medical Travel» при Ассоциации корейцев Казахстана, кандидат педагогических наук, профессор Казахской академии спорта и туризма, член правления Ассоциации корейцев Казахстана, член Президиума АКК; Цхай Н.Ю., успешный предприниматель и другие.

Необходимой для получения статистически объективных результатов исследования стала программная обработка данных, анализ текста, подсчета слов по методу Джорджа Зипфа. Математические подсчеты были произведены с помощью электронного ресурса (<https://advego.com/text/seo/>). В результате был произведен подсчет частоты встречающихся слов в обрабатываемом тексте. Рассмотрению не

поддавались незначительные «стоп-слова», такие как: не, и, что и т.п. (союзы, частицы, предлоги). Более того к тексту применялись правила морфологии – словоформы превращаются в одно словарное слово.

Таким образом, был осуществлен статистический и семантический анализ текста, который выявил 44201 символ и их значения. Всего слов – 6349, уникальных слов – 2750. Каждое слово занимало свою весовую категорию. Наибольший вес имело слово «корейцы»: количество – 38, вес – 0,8. Наименьшей весовой категорией завладело слово «рыбачить»: 1, вес – 0,04. После семантического и статистического анализа текста был проделан концептуальный анализ, суть которого заключается в «знаниях о мире», основанном на понимании языкового мышления. В выборку попали 603 лексических слова. Все слова были поделены на «этнос», «личность», «окружение», «культура», «организация».

К группе «этнические слова» относились: Казахстан, кореец, казахский, Россия и другие. Всего таких слов было насчитано 32, и они составили 5,31%. Однако все данные слова не несли никакого эмоционального окраса. В группу «организация» были включены слова: ассоциация, движение, фонд, председатель, филиал, развивать, приглашать, организовывать. Всего было насчитано 55 слов (25 существительных, 19 глаголов, 11 прилагательных), что составило 9,12%. Опираясь на словарь Ожегова, слово «организация» толкуется как «объединение людей для выполнения определенных задач в той или иной сфере трудовой деятельности, имеющее четкую структуру и подчиненное общему руководству, распорядку труда». Частота, с которой встречаются слова, включенные в группу «организация» и подобные «объединять», «нацелить», «совместный», говорит о консолидирующей функции ассоциации и формировании единой идеи среди корейского этноса.

В контексте группы «организация» часто граничили слова группы «личность и окружение». В эту группу входили такие слова как семья, приобщать, направлять, самонадеянный. В данной группе существовали две категории слов. Одни несли «позитивный» характер (например, единомышленник, понятий). Другие описывали «негативные» ассоциации (например, одиночество, абстрагироваться). Всего было выявлено 32 слова (14 существительных, 12 глаголов, 8 прилагательных), что составило 5,31% из общего числа. Все слова несли «позитивный» оттенок. Значение слова «окружение» толковый

словарь А.П.Евгеньевой раскрывает как «окружающая обстановка, люди» (Словарь русского языка 1981–1984). Группа «окружение» была определена из слов, связанных с ассоциацией «благоприятный». «Благоприятные ассоциации» содержали в себе слова – единомышленник, схожий, успешный. В связи с тем, что данная группа была употреблена в контексте слов группы «организация», то ассоциация в используемой лексике позволила выявить степень удовлетворенности своим окружением, находясь в составе организации. Наличие слов «приобщать», «влиять», «мотивировать» говорит о влиянии на формирование видения и определенных ценностей у личностей.

Наиболее значимой по лексической нагрузке является группа «культура». По словарю Ожегова смысл слова «культура» заключается в «совокупности производственных, общественных и духовных достижений людей». Позитивные и негативные оттенки несли в себе все части речи, как существительные, так и глаголы, и прилагательные (Толковый словарь русского языка 1992). Позитивные слова («преемственность», «традиции», «передать», «язык», «читать») составляли 93,3%. К «негативным» следует отнести «забывать», «невостребованный», что составляет 4,4%. Преобладание «позитивных» слов в группе «культура» указывает на то, что для интервьюированных важное значение имеет сохранение своей самобытной культуры. Каждая языковая структура – «организация», «окружение», «культура», «личность» – является основополагающей составной для раскрытия роли общественных организаций в сохранении этнической идентичности.

Выводы

Таким образом, этническое самосознание корейцев, которое имеет непосредственное отношение к общественным этническим организациям, на примере Ассоциации корейцев Казахстана, предположительно гораздо сильнее, чем у корейцев, никак не связанных с ней. Гордость за свою нацию, осознание важности сохранения культурных ценностей прививается именно внутри Ассоциации корейцев Казахстана. Работая в стенах организации, активисты понимают предназначение Ассоциации, растут духовно, равняясь на представителей корейской элиты, именитых ученых и респектабельных бизнесменов, которые, являясь представителями корейского этноса, гордятся

своим происхождением и ставят целью сохранение и рост корейской диаспоры. Более того, они являются не только визуальным примером, но и принимают непосредственное участие в постановке правильных ориентиров более молодого поколения. Авторитет подобных людей играет немаловажную роль в пробуждении этнического самосознания. Согласно теории подчинения авторитету известного психолога Стэнли Милгрэма: «...мы рождаемся с потенциалом к подчинению, который затем взаимодействует с влиянием общества, создавая послушного человека. Ведь сдвиг в функционировании отражается в изменении позиции. А именно, человек, который вступает в систему, основанную на авторитете, уже не считает, что его действия обусловлены его собственными целями: он начинает рассматривать себя как орудие желаний другого человека» (Эксперимент Милгрэма).

Кроме влияния авторитета отдельных личностей, принадлежность к самому общественному объединению играет непосредственную роль в сохранении этнической идентичности. Следует отталкиваться от теории социальной идентичности Г. Тэджфела и Дж. Тернера, которая утверждает, что люди склонны вступать в группы для повышения самооценки. Благодаря самокатегоризации и членству в группах индивидуумы развивают социальную идентичность, которая служит социально-когнитивной схемой (нормами, ценностями и убеждениями) для их группового поведения. Принимая личность группы, индивидуальная идентичность человека отступает на задний план, основной становится личность в качестве члена группы. Это изменение к идентичности на основе группы включает соответствующее изменение мотивов, ожиданий, аффективных коннотаций, фоновых знаний,

убеждений, норм и ценностей. Исследователи наблюдали, как люди легко изменяют свое личное поведение, чтобы принять групповые нормы и ценности, стремясь к консенсусу внутри группы. Лица идентифицируют группу с чувством гордости, участия, стабильности (Семечкин 2003). На основе теории социальной идентичности можно утверждать, что Ассоциация корейцев Казахстана ставит своим главным постулатом сохранение национальной культуры, поощряет стремление к этническому самовыражению, воспитывает чувство гордости за свое этническое происхождение. Ассоциация формирует общие ценности всех членов, находящихся в ее составе, тем самым играя важную роль в сохранении этнической идентичности.

В связи с этим ассоциация пытается расширить свой географический и количественный охват путем проведения полномасштабных культурных мероприятий во всех региональных центрах, что благотворно помогает привлекать в свои ряды все большее количество соотечественников. На основе вышеизложенного, можно охарактеризовать роль общественных организаций в сохранении этнической идентичности как положительную и оценивать деятельность подобных объединений как эффективную и плодотворную для распространения знаний о родной культуре и пробуждения этнического самосознания. Благоприятные условия для возрождения этнического самосознания стали подвижником к появлению общественных организаций по этническому типу. Основная деятельность подобных организаций направлена на консолидацию представителей одного этноса и сохранение самобытной культуры. Все эти факторы формируют определенную роль общественных организаций в сохранении этнической идентичности.

Литература

- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London . – 2006. – 256с.
 Архив Ассоциации 2007 года // Протокол заседания оргкомитета по проекту «Память».
 Ассоциация корейцев Казахстана. Архив Ассоциации, тетрадь №2, файл 128.
 Eika Tai. 2007. Korean Ethnic Education in Japanese Public Schools. *Asian Ethnicity*, Volume 8, Number 1, February. – 5-23: 14
 Корё ильбо, 7 декабря 1996 года.
 Математические подсчеты были произведены с помощью электронного пещурца [<https://advego.com/text/seo/>].
 Min, Pyong Gap. Cultural and economic boundaries of Korean ethnicity: A comparative analysis // *Ethnic and Racial Studies*. – 1991. - №14(2). – P. 225-241.
 Paik, Wooyeal and Ham, Myungsik. From Autonomous Areas to Non-Autonomous Areas: The Politics of Korean Minority Migration in Contemporary China // *Modern China*, 2012. - №38(1). – P.110–133.
 Tajfel H. *Human Groups and Social Categorization*. - Cambridge, 1981.
 Толковый словарь русского языка, совместно с Н. Ю. Шведовой. – 1992 // <http://www.ozhegov.org/>.

- Ryang, Sonia Koreans in Japan. Critical voices from the margin., ed. London: Routledge. 2000 - С. 974-983: 977-978
- Семечкин Н.И.. Социальная психология. Часть 2. 2003 // <http://scicenter.online/psihologiya-sotsialnaya-scicenter/sotsialnaya-psihologiya-chast.html>
- Словарь русского языка: В 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; Под ред. А. П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 1981–1984.
- Эксперимент Милгрэма // <https://www.psychologos.ru/articles/view/eksperiment-milgrema>.
- Энциклопедия корейцев Казахстана. – Алматы, 2017. – 767 с. (С. 41)

References

- Anderson, Benedict. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, London . – 2006. – 256с.
- Архив Ассоциации 2007 года//Протокол заседания оргкомитета по проекту «Память» [Archive of the Association of Koreans of Kazakhstan in 2007 // Protocol. meeting of the organizing committee for the project «Memory»]
- Ассоциация корейцев Казахстана. Архив Ассоциации, тетрадь №2, файл 128 [Association of Koreans in Kazakhstan. Archive of the Association, notebook №2, file 128]
- Eika Tai. 2007. Korean Ethnic Education in Japanese Public Schools. Asian Ethnicity, Volume 8, Number 1, February. – 5-23: 14
- Корё ильбо, 7 декабря 1996 года [Koryo Ilbo, December 7, 1996]
- Математические подсчеты были произведены с помощью электронного ресурса <https://advego.com/text/seo/>. [Mathematical calculations were made using an electronic resource <https://advego.com/text/seo/>]
- Min, Pyong Gap. Cultural and economic boundaries of Korean ethnicity: A comparative analysis // Ethnic and Racial Studies. – 1991. - №14(2). – P.225-241
- Paik, Wooyeal and Ham, Myungsik. From Autonomous Areas to Non-Autonomous Areas: The Politics of Korean Minority Migration in Contemporary China // Modern China, 2012. - №38(1). – P.110–133
- Tajfel H. Human Groups and Social Categorization. - Cambridge, 1981
- Толковый словарь русского языка, совместно с Н. Ю. Шведовой.[Explanatory dictionary of the Russian language, together with N. Yu. Shvedova] – 1992 // <http://www.ozhegov.org/>.
- Ryang, Sonia Koreans in Japan. Critical voices from the margin., ed. London: Routledge. 2000 - С. 974-983: 977-978;
- Семечкин Н.И. Социальная психология. Часть 2. [Semechkin N.I. Social Psychology. Part 2.] 2003 // <http://scicenter.online/psihologiya-sotsialnaya-scicenter/sotsialnaya-psihologiya-chast.html>
- Словарь русского языка: В 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; Под ред. А. П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 1981–1984.[Dictionary of the Russian language: In 4 tons. / USSR Academy of Sciences, Inst. Russian; Ed. A.P. Evgenieva. - 2nd ed., Corr. and add. - M.: Russian language, 1981-1984]
- Эксперимент Милгрэма [Milgram's experiment] // <https://www.psychologos.ru/articles/view/eksperiment-milgrema>.
- Энциклопедия корейцев Казахстана. – Алматы, 2017. – 767 с. (С. 41) [Encyclopedia of Koreans in Kazakhstan .- Almaty, 2017.- 767s. (P. 41)]

FTAMP 17.81.31; 03.81.37

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o4>**Ислам Жеменей¹, Бехруз Бек Бабаи²**

¹профессор, «Тұран-Иран» ғылыми-зерттеу орталығының директоры,
 әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
 Қазақстан, Алматы қ., e-mail: jemeneyislam@yahoo.com

²доцент, түрік тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, шет тілі және парсы әдебиеті факультеті,
 Алламе Табатабай атындағы Университет, Иран, Тегеран қ., e-mail: bekbabayi@atu.ac.ir

«ТАРИХ-И-РАШИДИ» ӘДЕБИ КӨРКЕМДІК ТАБИҒАТЫ

Парсы тілінің ортағасырлардан мұра болып қалған шығармалары белгілі бір тақырыпқа тән жазылған болса да ол шығармалардың әдебиет, фольклор, тіл, тарих, социология және тағы басқа салаларға қатысты да қырлары бар болғаны үшін ол туындыларды жан-жақты қарастыруға болады. Бұл орайда кез келген шығарманың түрлі қырларын тануға мүмкіндік туады. Осы мақалада авторлар монғол тарихының 14–15 ғасырлар кезеңіне 1542–1546 жылдары арнап жазылған Мырза Мұхаммед Айдар Дұғлаттың «Тарих-и-Рашиди» еңбегін әдеби тұрғыдан қарастырады. Онда Мырза Айдар қандай әдеби ортада өскенін, әдеби талғамы қандай болғанын және оның әдеби білімінің деңгейі қаншалықты екеніне тоқталады. Сондай-ақ әдеби көркем өнерінің тәсілдерін тарихи оқиғаларды баяндауда қалай пайдаланғанына талдау жасай отырып, оның сопылық әрі кейіпкерлердің психологиялық ерекшеліктеріне, таным мен пайымына көз жүгірте отырып, түрлі әдеби көркемдік өнерінің тәсілдерімен таныстырады.

Түйін сөздер: Тарих-и-Рашиди, Мырза Айдар, әдеби тұғыры, әдеби көркемдік тәсілдер, теңеу.

Islam Jemeney¹, Behruz Bekbabayi²

¹Doktor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh national university, Turan-Iran Research Center director, Kazakhstan, Almaty, e-mail: jemeneyislam@yahoo.com

²Head Department of Turkish Language and Literature Assistant Professor, faculty of Persian Literature and Foreign Language, Allameh Tabatabai University, Iran, Tehran, e-mail: bekbabayi@atu.ac.ir

Literary dimension «Tarihi Rashidi»

Although the linear works of heritage remained of the Middle Ages of Persian have been written in relation to a particular subject; but other aspects of them, such as literature, folklore, language, history, sociology, etc., are noteworthy. A review of these aspects will help us to better understand the Middle Ages of Persian and the linear works of this era. In this article, we will review “Rashidi’s History” of Mirza Mohammad Heydar Daghlath, who has been compiled in the history of the Mongols in the fourteenth to fifteenth centuries between ۱۵۴۶–1542. **We will show that Mirza Haydar grew up in what literary environment and how was his Literary taste? We will refer to the level of literary knowledge of the author. We will also discuss how to use literary esthetic in the historical text. In the meantime, we will look at the mystical, psychological, and personal character of the work, and examine the type of literary skill used.**

Key words: Rashidi’s history, Mirza Haydar, literary dimension, literary skill, likeness.

Ислам Жеменей¹, Бехруз Бек Бабаи²

¹профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, директор Научно-исследовательского центра «Тұран-Иран», Казахстан, г. Алматы, e-mail: jemeneyislam@yahoo.com

²доцент, заведующий кафедрой турецкого языка и литературы, факультет персидской литературы и иностранного языка, Университет имени Алламе Табатабай, Иран, г. Тегеран, e-mail: bekbabayi@atu.ac.ir

Литературно-художественная природа «Тарих-и Рашиди»

Средневековые персидские произведения были написаны на определённую тему, они относились к литературе, фольклору, языку, истории, социологии. Связи с этим любое произведение можно рассмотреть с любой точки зрения. В этой статье исследуется монгольская история 14-15 в., написанная Мырза Мухаммедом Айдаром Дулати, то есть в 1542-1546 годах, ссылаясь на его историческое произведение «Тарих-и Рашиди». Авторами изучается литературная среда Мырза Айдар и его литературный вкус, анализируются способы литературного искусства как повествование исторического события, ссылаясь на знание и видение суфизма, и психологические особенности персонажа.

Ключевые слова: Тарих-и Рашиди, Мырза Айдар, литературная позиция, пути литературного

искусства, сравнение.

Кіріспе

Өткен ғасырлардан мұра болып қалған жазба еңбектер жан-жақты зерттеп-зерделеуге өте құнды дүниелер болып саналады. Аталған еңбектер бір тақырыпқа арналып жазылса да оның басқа да қырлары зерттелгенде аса бағалы мәліметтерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Осыған орай ортағасырларда парсы тілінде жазылған еңбектердің жалпы құнын тереңдеу танып, білуге жол ашады. Мәселен «Тарих-и-Рашиди» атынан да белгілі болып тұрғандай тарихи тақырыпқа арналған. Бірақ оның әдеби құны да тарихи құнынан кем түспейді.

Осы орайда ескертуге тиіс жайт кейбір оқырман Мырза Айдардың «Тарих-и-Рашиди» кітабын Рашидеддин Фәзлолланың «Жамиһ-ат-тауарих» атты еңбегімен шатастыруы мүмкін. Алайда екі шығарма екі уақытта екі автор тарапынан жазылғанын айтқан жөн. Рашидеддин Фәзлолланың «Жамиһ-ат-тауарих» кітабы 1310 жылы жазылған болса, Мырза Айдардың «Тарих-и-Рашиди» кітабы 1542-1546 жылдары жазылып аяқталды. Бірақ екі кітап бірін-бірі толықтыратын еңбектер. Өйткені Мырза Айдардың кітабы Рашидеддин Фәзлолла еңбегінің заңды жалғасы іспеттес. Тағы да екеуінің ұқсастығы парсы тілінде жазылғандары болып табылады.

«Тарих-и-Рашиди» кітабы энциклопедиялық шығарма ретінде көптеген тарихи, әдеби, жағрафиялық, психологиялық, тіл және социологиялық мәліметтерді қамтиді. Онда Орталық Азия, Ауғанстан, Тибет, Иран, Кешмир және Үндістан сынды елдерден жан-жақты, алуан түрлі жеке тұлғалар мен қауымдардың өмірінен мәлімет береді. Олар 14 ғасырдың бастапқы ширегінен бастап, 16 ғасырдың соңына қарай аяқталады. Яғни автор Тоғлықтемірдің 1329 жылында таққа отырғанынан Саид ханның 1533 жылы дүниеден озғанға дейінгі аралықты естелік түрінде жазып шыққан.

Мырза Айдар еңбегін жазуда оның әдеби қырына аса мән берген. Өйткені ондағы мақсат

тарихнамасын барлық сезім мен ішкі түйсігін қоса оқырманмен психологиялық байланыс жасай отырып, өз заманының тарихи шындығын сездіре алатындай етіп, жазғысы келгені мәлім. Оның бұндай ұстанымының басты себебі жазған оқиғалардың біразына өз куә болған. Әрі біразы да оның өмір сүрген заманына жақын кезде орын алғаны үшін бар болғандардың шынайылығын тереңдеу әңгімелеп беруге мүмкін болған. Сондықтан оның дерегінің негізі өзінің көргендері мен сенімді қариялардан естігендерінен тұрады. Сол себептен автордың айналасында болып жатқан оқиғалар тірі және белсенді түрінде қаламға алынған. Соның арқасында оның жазбалары тандырдан жаңа пісіп шыққан нандай жаңа күйінде алушысына жеткендей автордың жазбалары да жалынды сезіммен оқырманға ұласып тұр.

Оқырман кітапты оқу барысында тарихи оқиғаларды баяндауда, тарихи тұлғаларды таныстыруда автордың жалынды сезім мен шабытын сезе алады. Өйткені автор оқиғаларды баяндауда, адамдарды таныстыруда күнделік жай сөздерге қанағат етпей парсы мен түркі ақындарының өлеңдерін де өз әңгімесіне арқау етіп, өз іңкәрлік пен таза сезімдеріне ұштастырып, әңгімесінің әсемдік пен тартымдылық деңгейін көтере түседі. Автордың осы орайда шеберлік танытқаны соншалық жоғары болғандығынан жазбасындағы грамматикалық қателер, мәселен етістіксіз аяқсыз қалған сөйлемдер, үндестігі жоқ кейбір әңгімелер, үйлесімсіз баяндаулар сынды жайттар көптеген кемшіліктерге жол ашып тұрған болса да оқырман кітапты қызығып, оқудан бас тартар еместей күй кешіп, оқуын жалғастыра береді.

Мырза Айдар Дұғлат сопы емес. Бірақта сопылыққа, сопыларға және сопылық әдебиетке ерекше көңіл бөліп, жақсы көреді. Осы орайда оның Әбдірахман Жами, Шейх Шаһабеддин Маһмұт пен өзге де сопыларды өзгеше сыйлайтыны автордың сопылар мен сопылыққа өте жоғары мән беріп, құрмет тұтатыны анық байқалады.

Мырза Айдар кітабының бірнеше тарауында

әзіреті қожа Хавәнд Маһмұттың (Шаһабеддин Маһмұт) трактаты, Сағди Ширази Иранның әйгілі ақынының «Бұстан» кітабынан бір поэмасын келтіргені, Әлішер Науаи, Лүтфи, Банаи, Сәккаки, Атаи тағы басқа парсы-түркі шығыс шайырларының қысқаша өмірбаянын кітапқа енгізгені «Тарих-и-Рашиди» кітабының бір бөлігі антологияға айналып кеткендей болды.

Осынау бағалы жәдігердің тамаша мазмұны, қызықты хикаялары мен шытырман оқиғалары, мұндағы ислам құнарына суарылған қуатты ойлар, айшықты образдар және ажарлы тілдік оралымдар әлемдегі адамзаттық тарихы мен мұраларын құмарта оқитын сан ұрпақтың таңдайын қақтырумен келеді. Бұл құбылыстың сыры неде? Академик З. Қабдолов: «Өнердің кәусар туындысы халық өмірінің терең және мөлдір қайнарынан шымырлап шығады да, сол халықтың өзінің рухани сусынына айналады» (З. Қабдолов, 1976: 31) деп жазған болатын. Демек, Мырза Айдар еңбегінің көркемдік-эстетикалық маңызын осы тұрғыдан қарастыра отырып, ғұлама шығармасына тән поэтикалық әдіс-тәсілдердің асыл тегін автордың өз заманындағы қоғамдық-әлеуметтік көзқарастары мен ақындық ортасынан сол дәуірдегі әдебиеттің даму заңдылықтарынан іздеген жөн сияқты. Әлбетте, бұған орта ғасырда ерекше қарқынды дамыған араб-парсы және түркі әдеби байланыстарының үлесін қосыңыз. Дегенмен, бұл ретте Мырза Айдардың ақындық таланты мен жазушылық қабілеті, ақыл-парасаты мен әдеби білімі, сондай-ақ, жеке қаламгерлік стилі де үлкен орын алары даусыз.

Мырза Айдардың әдебиетке ынтасы мен іңкәрлігі: Шынында да Мырза Айдар Дұғлат аса талантты жан болғандығы мәлім. Ол туралы өзінің туған бөлесі тамаша тарихшы әрі шайыр, даңқты падиша Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр: «Ол жазуға, сурет салуға, оқ атуға, найза атуға және садақ атуға шебер, оң саусағынан өнер тамған жігіт. Ақындық дарыны да бар болғаны маған жазған хатынан байқалады. Сондай-ақ шығарма жазуға да тәуір болған» (Зәһир-ед-дин Мұхаммед Бабыр, 1387:13) деп тегін жазбаса керек. Сұлтан Мырза Айдардың «тегіне тартып, өнерлі азамат болғанын» көреміз. Мырза Айдар Бабырдың біраз уақыт жанында жүріп, біраз тәлім-тәрбие алған болатын. Сондай-ақ Саид ханның жанында жиырма төрт жыл жүріп, көптеген өнер саласы мен жауынгерлік шеберліктердің қыр-сырын үйренді. Ең бастысы Бабыр мен Саид ханның жанында жүргенде түркі тілі мен әдебиетіне қанық болды. Мырза Айдар түр-

кілік әдеби-мәдени құндылықтармен бірге араб, нақтырақ айтқанда ислам тарихы мен қағидасы және парсы тілі мен әдебиетін үйренуге мүмкіндік алды. Жалпы жауынгерлік пен әдебиеттен тәлім алған Мырза Айдар ер һәм әкімшіл мінезімен бірге нәзік те жұмсақ мінезімен ерекшелінеді.

Мырза Айдардың әдеби білімінің деңгейі

Мырза Айдар өз шығармасында көптеген замандас ақындар жайында сөз қозғап, олар туралы жақсы пікірлер айта отырып, олардың қысқаша өмірбаяны мен шығармасы жайлы сөз еткен. Мәселен: Әбдірахман Жами, Әбдіғапур Лари, Әлішер Науаи, Аһмет Сүһейли, Үсенәлі Жалайы, Аһи, Һелали, Банаи, Сейфи және түркі тілінде ғазал жырлаған Лүтфи, Атаи, Сәккаки тағы басқа әдебиетші, өнер адамдары, ақын-жазушылар туралы мәлімет берген. Бұл да болса Мырза Айдардың әдебиет жайында білімінің әжептәуір мол әрі жан-жақты екенін байқатады. (Мырза Хайдар, 2014:76).

Мырза Айдар ақындардың өмірі мен шығармасы жайлы жазғанда жай бейтарап қарамай олардың шығармасы мен ой-өрісі жайында өз пікірін білдіріп отырады. Мысалы Әбдірахман Жами туралы өз көзқарасын білдірген. Ол кітабында: «Ақындарға арналған кітап бөлімін қайтадан әзірет маулана Жәми есімімен бастаған жөн, сондай-ақ, Хорасан әулие жайындағы бөлімде әулие кісілердің басы, атақтылардың атақтысы, адамзаттың мақтанышы Мәулана Нұраддин деген Әбдірахман Жәмидің есімімен бастау лайық болмақ» (Мырза Хайдар, 2014:76).

Мырза Айдардың оптимист және объективтік көзқарасы болғаны үшін ешкімнің тегі мен нанымын негізге алып, оған баға бермеген. Оның адамдық және ақыл-парасатының шеңберін қарастырып, бағалап отырған. Сол үшін жамидан басқа да ақындар туралы өз пікірін білдіріп отырған. Осы орайда Әлішер Науаи туралы да: «Өмір Әлішердің лақап есімі Науаи. Түркі тілінде оған дейін де одан кейін де ешкім мұнша көп өлең жазбаған. Ол бұл саланың нағыз шебері болған». (Мырза Хайдар, 2014:77)

Мырза Айдар өз естеліктерінде жетімдік жылдары жиырма төрт жыл қомқорлығында болып, түрлі өнер мен әдебиеттің қыр-сырларын оның жетекшілігімен жанында жүріп үйреген Саид хан туралы әңгіме қозғаған. Саид хан өлең мен әдебиетке ерекше іңкәр жан екенін жазған. Сондай-ақ аталған салада ол дарын иесі екенін айтқан. Оған Саид хан жайлы мына сөзі: «Ал білімдарлығына келгенде, мен оған

тең келер кісі көрмедім. Тіпті, егер де оның қолына сауатсыз, сөздері түсініксіз хат түсетін болса, мейлі өлең, қара сөз болсын бәрі бір кідіріссіз рақаттана оқи беретін. Ешкім де ол сияқты оқи алмайтын. Ол нәсх пен настаглик жазу үлгілерін жақсы меңгерген-ді. Парсыша, түрікше өте сауатты, дұрыс, мінсіз жазатын» дәлел. Түрік тілінде мінсіз шығарма жазғанда оған басқалардың теңесуі мүмкін емес еді. Өлең шығарғанда оның күш-қуаты мен дарынына тең келетін адам өте сирек кездесетін. Ол ешқашан өлеңді ойланып отырып жазбайтын, ылғи шабыттанып отырып айтатын» (Мырза Хайдар, 2014:189).

Мырза Айдар өз кітабында суреттеген тағы бір ірі тұлға оның туған бөлесі әрі жетім қалған жылдары ең бірінші болып өз қамқорлығына алып, екі-үш жыл бағып, тәрбиелеген Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр. Ол жайында мынадай көзқарас білдіреді: «Ол әртүрлі қадір-қасиет дарыған әрі мінезі жайдары патша болды. Оның бойындағы жақсы қасиеттерінің ішінде батырлығы мен жомарттығы ерекше көзге түсетін. Түрікше өлең шығаруда әмір Әлішерден кейін оған ешкім ілесе алмаған. Түркі тілінде өте тамаша өлең жинағы бар. Сондай-ақ, ол «Мүбиін» деген атпен поэзиялық шығарма жазды – бұл өте пайдалы әрі фикһ жөнінде пайдалы трактат деп қабылдаған жинақ болды. Ондай еңбек бұған дейін ешкім жазбаған Түркі арузы еңбегін де жазған. Оны өте шеберлікпен жазды әрі әзіретішан қожа Убайдолланың Рисала-ие Вәлидийені өлеңмен жырлаған.

Оның түркі тілінде өте бейнелі, айшықты, таза әрі әдемі тілмен жазылған «Вақеһат» – оқиғалар атты тарихи шығармасы бар. Бұл кітапта кейбір әңгімелер сол тарихи шығармадан келтірілген. Оның тұқымында өзіне дейін музыка мен басқа өнер түрлерін игерген дәл ондай дарынды адам болған емес» (Мырза Хайдар, 2014:29-30. дәптер-2).

Мырза Айдардың Жами, Науаи және Бабыр сынды әдебиеттің майталман аса ірі тұлғалары туралы пікір жазып, өз көзқарасын білдіргені оның қаншалықты әдебиет дүниесі мен көркем сөз өнері кеңістігінде өз орны бар екенін көрсетеді. Сондай-ақ оның әдебиетке деген ынтасы мен ықыласының белгісі болмақ.

Шығарманың әдеби көркемдігінің өнегелі еңбектер жайында: Тарих-и-Рашиди мемуарлық естелік сипатындағы шығарма. Автор кітабының тақырыптық бағытын Шарафеддин Әли Йәзидидің «Зафарнама» кітабын молырақ пайдаланған. Өйткені оның он жеті әңгімесі

тұтастай еңбегіне енген. Содан болар Мырза Айдар мен Йәзидидің шығармаларындағы басты ұқсастық: тарихи оқиғаларды баяндау кезінде әуелі қарасөзбен әңгімелей келе артынша өлең жолдары арқылы тақырыпты одан әрі анықтай түседі. Олар өлеңнің ғазал, қасида, рубай, фәрді және басқа түрлерін оқиғаның желісіне орай пайдаланады. Осылайша тарихи жай оқиға көркемдік көрігіне оранып, оқырман үшін тартымды әңгімеге айналады. Бұл шығыс тарихшылардың қолданатын жалпы әдістемелік тәсіл болған. Оған мысал Бабырдың «Бабырнамасы» дәлел. Сондықтан автор аталған екі тұлғаның шығармаларындағы тәсілді өзінің тарихи мемуарлық еңбегін жазуда таңдады.

Сондықтан «Тарих-и Рашиди» – парсы тілінде жазылғанымен, сюжеттік, тілдік тұрғыдан ғана емес, көркемдік жағынан да баға жетпес қымбат қазына. Еңбек негізінен проза жанрында түзілсе де, мұнда парсы тіліндегі өлеңдермен қатар, түркі поэзиясының аса айшықты үлгілерін көруге болады. Анығында, тек өлең ғана емес, Мырза Айдар қаламынан туған қара сөз – баяндауларының өзі баз бір поэзиялық нұсқалардан әлдеқайда көркем. Әрі терең мағыналы ерекше көзге түседі.

Зерттеу барысында ортағасырлық көптеген ғұмырнамалық және тарихи-прозалық шығармалардағы секілді «Тарих-и Рашидиде» қара сөзбен баяндалатын әңгімелер арасында «қыстырма» бәйіттер мен ғазалдардың яки рубаилар мен жекелеген жалқы өлең жолдары жиі ұшырасатынына назар аудардық. Бұл – осы жанрда жазылған шығыстық жәдігерлердің көпшілігінде кездесетін тұрақты құбылыс, әдеби заңдылық.

Мұны ғұмырнамалық шығарма жазушылар әдейі қолданатын ерекше көркемдік әдіс десе де болғандай. Тарихи оқиғаларды баяндау барысында өзінің не болмаса өзге бір шайырдың өлеңдерінен үзінді келтіріп отыру – «Бабырнамаға» да тән. Әдетте бұл тектес қысқа бәйіт не ғазалдың мағынасы суреттеліп отырған оқиға мазмұнымен үндес, астарлап келеді. Мысалы, автор «Алланың ілтипатымен бір сәтке-ақ жеңіс самалы есе бастады, һәм бақытсыздық шаңы мен құм тозаңы жаудың төбесіне жауа бастады» дей келіп, мына өлең жолдарымен:

Тау-тау өлік көресің қыраттан да, сайдан да,
Аяқ басып жүретін жер қалмады майданда»,
– әңгімесін түйіндейді. (Мұхаммед Қайдар Дулат. «Тарих-и Рашиди», парсы тіліндегі қолжазба нұсқасынан тәржімалаған (Ислам Жеменей, 2014:189).

ней, 2015:604).

Шығарманың тағы бір ерекшелігі автор өзінің басынан өткен оқиғаларды адам өмірімен байланысты тарихи тұлғалардың мінез және қабілетіне ұштастырып баяндап отырады. Бұл жайт өзінің қомқоршы ұстазы Саид хан туралы айтқанда анық байқатады. Себебі автор өмірінің көп бөлігін оның жанында жүріп, көптеген оқиғаларды көзімен көргені үшін болған жайттарды нақты сеніммен әңгімелеуге ұмтылыс жасай алған. Мәселен сарайдың поэзия кештерінде талай рет Саид ханның суырып-салма өлеңдерін тыңдаған. Сонда Саид хан кенеттен шығарған өлеңдерін бір-екі рет қатысушыларға оқып беретін. Бірақ ешкімге қолына қалам-қағаз алып, жазуға рұқсат бермейтін болған. Ал кімде кім естіген өлеңдерін жадында сақтай алса, кейін өзгеге айтып береді екен. Сондай бір поэзия кешінде автор ханның түркіше айтқан өлеңдерінің кейбір шумақтарын жаттап алған. Ол былай:

شعر ترکی:

قیسی گلشن نینگ یوزونگ دیک بیر گل رعناسی بار
قیسی گل نینگ بیر مینینگ دیک بلبل شیداسی بار
حور بیرله جنت الماوانی کونگولوم نیلاسون
یارنینگ کویدیه یوزمینگ جنت الماواسی بار
یوزی اوزره کامل و زلفین پریشان کورگالی
ای سعید آشفته کونگولوم نینگ عجب سوداسی بار (دفتر اول،
ص ۱۸۵)

Қазақшасы:

Қай гүлзарға барсаң да гүл кездеспес тең саған.
Сен гүл болсаң, мен бұлбұл шын ғашығын аңсаған.
Мен жәннаттан іздеймін өзің туған төркінді,
Көрсін халық нұрынды, көрсін сенің көркінді.
Шашың қара, бетің ақ, көрген адам ұғар ма?
Көңілімде, ей Саид, ғажайып бір арман бар.
(Ислам Жеменей, 2015:185.1-дәптер).

Жоғарыда жазғандай, Мырза Айдар өзі де тарихи оқиғаларды әңгімелеу барысында қара сөз бен өлең жолдарын кезектестіре кестелеп отырады. Мысалы, ол: «Моғолстан гүлденген уақытында ғалымдар мен дарынды кісілер көп болған. Сірә, олар тарихи, басқа да шығармалар жазған шығар. Қазіргі кезде жүз елу жылдан астам уақыт өтіп, ол адамдар туралы із де, тіпті олар жазған шығармалар жөнінде мәлімет те қалмаған. Гүлденген сол қалалар көрікті жерлерде ойраннан кейін қираған қабырғалар мен қалқиған мұнаралардан басқа еш із, белгі жоқ...»

дей отырып, мына бәйітті келтіреді:

بيت:
ز مردم نمائنده در آنجا اثر

ز آثارشان کس ندارد خبر» (دفتر دوم، ص ۲).

Қазақшасы:

Елден ол жерде әсер де қалмаған,
Істерінен ешкімде хабары да болмаған. (4.2. 2-дәптер).

Көріп отырғанымыздай, жазушы әрбір тарихи оқиғаның маңызды тұстарында, соған қоса өзінің осыған байланысты пікірін білдіру мақсатында әлгі деректі баяндауларды жыр шумағымен бейнелейді, сұлу сөздерді сыналап келе, шығарма шырайын шыңдай түседі. Мына арада автор «Менің әкем және немере ағаларым моғол хандары жайында өз әкесінен және сенімді кісілерден естіген әңгімелерін айтып беретін еді» десе, одан әрі:

بيت:

پدر کز من روانش باد پر نورها

مرا پیرانه پندی داد مشهورها» (دفتر دوم، ص ۳).

Әкемнің жаны нұрға толы болғай
Маған берген әйгілі үгіті, ақыл болған.
(Ислам Жеменей, 2015:3. 2-дәптер)

Мырза Айдардың «Тарих-и Рашиди» ғұмырнамалық баянын жазуға үлкен жауапкершілікпен келгенін айғақтайды, яғни автор аталған шығармасын тек шынайы деректер негізінде жазып шығуды мақсат тұтқан дейміз.

Академик З. Қабдолов: «Шындық күрделі болса, одан туған шығарма да күрделі. Өмірдегі оқиғалар шым-шытырық болса, оны суреттеген шығарманың мазмұны да әр алуан» (З. Қабдолов, 1976:168), – жазған. Олай болса, Мырза Айдар шығармасы реалистік (шыншыл) бағытта, сол дәуірдегі прозалық еңбектерде кеңінен қолданылған аралас стильде жазылғаны анық.

Жалпы аралас стиль жөнінде айтқанда, бұл әдеби құбылыс тек ортағасырлық түркілік мұраларда ғана емес, бертіңде өмір сүрген Абай, Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім, т.б. қазақ қаламгерлерінің шығармашылығында сирек те болса кездесетінін атап айтқан жөн. Абай өлеңдері мен қара сөздерінің арасында тілдік тұрғыдан да, тақырыптық идеялық жағынан да терең байланыс барын сеземіз. Бұл жөнінде академик Р. Сыздықованың: «Абай сияқты гуманист ойшыл суреткер өз заманы, өз замандастарының мі-

нез-құлықтары, ондағы қайшылықтары туралы күңірене толғанған ойларын көркем сөздің бір ғана тәсілі – өлеңмен ғана білдіріп қоймай, оған қоса прозамен де қайталай түсуі, немесе керісінше қара сөзбен айтқан ойын екінші қайыра жанына жақын поэзия тіліне аударуы – әбден заңды нәрсе» (5.242), – деген пікірінің жаны бар.

«Тарих-и Рашиди» – өз заманының озықта, ойлы, көрнекті һәм көркем туындыларының бірі. Шығарманың тарихы құндылығын былай қойғанда оның айшықты тілі мен бейнелі образдары, даналық иірімдері мен имандылыққа жетелейтін түрлі сөздері оқыған жанды бей-жай қалдырмасы анық.

Мырза Айдар мұрасын орыс тіліне аударушылар шығарманың поэтикалық қуатын бағамдай келе: «Осының бәрі көркем ауыстыру эпитет және өте дәл теңеулерге толы образды әдеби тілмен бейнеленеді. Сөз жоқ, «Тарих-и Рашиди» авторы әдебиетке деген қабілеті болғандықтан оның әңгімелері оқырманды толғандырады. Суреттелген оқиғаларды аса іңкәрлікпен қабылдап, кейіпкермен бірге тебіренуге мәжбүр етеді» (Мырза Хайдар: 1996: 727) деген тұжырымға тоқтайды. Расында «Тарих-и Рашиди» кітабы – кең тынысты, текті де, тегеурінді һәм терең фәлсафалы ғажайып еңбек.

اینکه تألیفات تاریخی و ادبی با شیوه مختلف یعنی نوشتن با کاربرد نظم و نثر یا بالعکس نثر و نظم، پدیده‌ای نیست که مختص ادبیات قرون وسطای شرق در بین اهل قلم ترکان و پارسی‌گویان باشد. یا از سویی به عنوان شیوه ادبی مختص قرون وسطایی در محدوده آن دوره زمانی محصور شده باشد. برای مثال ادامه چنان شیوه در ادبیات قزاق هم کمابیش پدیده‌ای جاافتاده و مورد استعمال در آثار ادبی است. برای مثال می‌توان به آثار ادبی آبابی قونانیای (۱۸۴۵-۱۹۰۴)، مشهور یوسف کوپی اوغلو «جوسپ» (۱۸۵۸-۱۹۳۱)، شاه کریم خدای بردی (۱۸۵۸-۱۹۳۱) در این زمینه مراجعه کرد. آبابی می‌گوید: دانش، کار و عدالت باید در خدمت انسان باشد. منشأ دوست داشتن و عشق خداوند است؛ زیرا آفریدگار بزرگ، انسان را با عشق آفرید.

با عشق آفرید انسان را آفریدگار،

تو نیز دوست بدار خدا را از دل!

همه انسان‌ها را دوست بدار چون برادر،

همواره راه راست را راه عدالت بدان! (صدیق قیزی، ۲۰۰۴: ۱۰۶).

Сопылық бағыты:

Энциклопедиялық бұл шығарманың бір қыры, философиялық ерекше танымымен бірге сопылық бағыты. Кітаптың кіріспе бөлімінде Әли ибн Османның (1009-1077) «Кәшф әл-Мәһжуб» кітабы мен Герат пірі Абдолла Ансари (1006-1088) сынды әйгілі сопылар жайында сөз

қозғайды. Сонда сопылық таным жайлы Әли ибн Осман бір әңгімесін тілге тиек етеді. Онда: Әли (ғ.с) мұсылмандардың төртінші халифасынан таным туралы сұрағанда ол: «Тәңіріні тәңірімен таныдым, одан өзгесін оның нұрымен таныдым», – депті. Сондықтан Тәңірі тәнді жаратты, оның тіршілігін жанға тапсырды. Сондықтан жүректі тірілтетіндей ақыл тәнді тіріте алатын қуатқа ие емес. (Мырза Хайдар, 2014:11. 1-дәптер). Сондай-ақ кітаптың кіріспесінде Абдолла Ансаридің айтқан мына: «Әбужәһл қағбадан шығады, Ибраһим пұтханадан, ал олардың ісіне жаратқанның шапағаты тиер болса, басқаның бәрі – себеп-сылтау» – дейді. (Мырза Хайдар, 2014:12. 1-дәптер). Шығармада осы сынды сопылардың таным мен пайымы көптеп айтылады. Кітаптың өн бойынан анық сезіліп тұрады. Сол үшін оқырман бастан соңына дейін сопылық әлемнің ғажайып жайтарға куә бола отырып, соның арқасында кітапты оқуға құмарта береді.

Шығармадағы қоғамдық психологияның қыры:

Мырза Айдар күнделікті тіршілікте кездесетін адамдардың қалалық және ауылдық, тобыр немесе аксүйектер саналатын топтардың қоғамдық психологиясын талдап, зерделеп жазады. Сондай-ақ ол өзінің нанымдық қағидасына орай пани және бақи дүниелер жайлы да ерекше шабытпен әңгіме айтады. Автор жүрек сөзін, сыр сұқбатын, күнделікті естеліктерін, қоғамның тарихи-саяси ахуалын айту барысында өз көзқарасы мен ойларын әсем де тартымды сөздермен баяндауға тырысады. Мәселен өз атасы Мұхаммед Айдар Мырза туралы естелік айтқанда оның қоғамдық беделін сын таразысынан өткізіп, былай жазған: «Сансыз мырза қайтыс болғаннан кейін Кашғар уалаяты түгелдей оның бауыры Мұхаммед Айдар Мырзаның билігіне өтті. Жиырма төрт жыл бойы ынсап және әділетпен биледі. Мұхаммед Айдар Мырза ауқатты адам болған. Содан оның мұрасы бақыттан бақытқа бөлеп тұрды. Ол төңірегіндегі жүздерінен бойында батырлық пен парасаттылық нұры төгіліп тұрған жастарды баулып, тәрбиелеуге көңіл бөлмеді» (Мырза Хайдар, 2014:159. 2-дәптер). Атасының ісі мен билік тәрзіне осылайша шынайы, анық көзқарасымен қоғамдық ортамен байланысын бағамдап бергенін көреміз.

Шығармадағы кейіпкерлердің бейнеленуі:

Ғылым-білімді барынша меңгерген, қилы өмір сынақтарын басынан кешірген Мырза Айдар үшін әрбір кейіпкерінің тыныс-тіршілігі, олардың қайғы-қасыреті әбден етене, жүрегіне

жақын. Сондықтан қаламгер жадында сақталған халық мақалдары мен даналық мәйектерін молынан қолдана отырып, сөз өнерінде қайталанбас соны суреттер салады. Оның шығармасында отырықшы жұрт пен көшпелілердің, қоғам мен мәдениеттің, пәни мен бақидің, моғол ақсүйектері мен қараша халықтың арасында өтіп жатқан бітіспес майданның нағыз бет-бейнесі шынайылықпен мүсінделген. Ең ғажабы – соның бәрі аумалы-төкпелі жаугершілік заманның рухына сай романтикалық сарынмен асқақтата, төгілте суреттеледі. Бұл орайда өзінің жақын туған туыстарын таныстыруда ақиқаттан аттамай шындықты жазуға күш жұмсайды. Мәселен оны аталас ағасы Сансыз мырзаның баласы мырза Әбубәкір жайында жазғанынан байқауға болады. Онда: **«Мырза Әбубәкір Мұхаммед Айдар Мырзаның жанында болған кезде нағыз ер-жүрек әрі жомарт, күшті де батыл болып көренетін. Бойының ұзындығы соншалық, егер жүздеген қара жаяу топтың ішінде келе жатқан оны көрген кісі аттың үстінде отырған шығар деп ойлап қалатындай еді.»** (Мырза Хайдар, 2014:136. 1-дәптер). Автор осы суреттеуде кейіпкерінің мінез-құлқымен бірге оның физикалық ерекшелігін көрсету арқылы оның болмысының ішкі және сыртқы сипатын бейнелеп беріп отыр. Бірақ оның басты ерекшелігі мырза Әбубәкірді қоғамның жастарының өнегелі азаматы ретінде оның келешектегі тағдырын қоғамның басқарушы тұлғасы, яғни Мұхаммед Айдар Мырзаның басқару саясатымен байланыстырып отырғандай. Себебі «Ол төңірегіндегі жүздерінен бойында батырлық пен парасаттылық нұры төгіліп тұрған жастарды баулып, тәрбиелеуге көңіл бөлмеді» деген тұжырым (Мырза Хайдар, 2014:159. 2-дәптер). Тікелей оның сарайында қызметте болған мырза Әбубәкірдің болашақ тағдырымен байланысып тұр. Өйткені Мұхаммед Айдар Мырза өзінің төңірегінде талантты, батыр жігіттерге жіті көңіл бөлмеген атасының қателігін Әбубәкір мырза сынды дарынды жастардың билікке жеткенде қатыгез болған себебі оның дұрыс үлгімен тәрбие көре алманынан байқатады. Сондықтан қоғамдағы жетекшінің өскелең ұрпаққа психологиялық әсеріне бейжай қарай алмай, қоғам мен оның жетекші арасындағы байланысты Мұхаммед Айдар Мырза мен Әбубәкір мырзаның саяси ұстанымынан көрсетеді. Мырза Айдардың еңбегі тек қана жай тарихи оқиғаларды баяндаумен шектелмей адам баласының психологиялық құндылықтарын, қоғамдық психологияның ықпалды түрде бір-бірінен ажырамас құбылыс екендігіне

де мұқият көңіл бөліп, қоғамдық қатыныстардан туындайтын нәтижелерге анық мысалдармен қортынды жасап отырады. Соның арқасында өзінің философиялық әрі қағидалық көзқарасын білдіреді.

Бір айта кетер жайт, тарихи ғұмырнамалық шығармада кейіпкерлер портреті эпостық басқа жанрларындағы сияқты адамның сыртқы келбетін суреттеу арқылы емес, жеке тұлғаның сапалық қасиеттерін ерекшелеп көрсету арқылы жасалады. Айталық, «Қыз Жібек» жырында бас кейіпкердің портреттік мінездемесі оның сыртқы пішінін бейнелеу барысында керемет тенеулер мен айшықты ауыстыруларды мол әрі орнымен қолданумен көрініс тапса, «Тарих-и Рашиди» авторына өзі сөз етіп отырған ақсүйек яки әміршінің тіршіліктегі бірер ғана кісілік істерін не оның кемшілік қасиетін айтудың өзі әлгі адамның «кім екендігін» айқындауға жетіп жатыр. Мысалы, Мырза Қайдар Дос Мұхаммед хан туралы: «Оның жасы он жетіде болатын. Ол парасатты адамдар қатарына жатпайтын, көптеген істері ақылға қонбайтын, бір сәтте мастықтан есін жиған емес» (Мырза Хайдар, 2014:124. 1-дәптер), – деп жазды. Бар болғаны екі сөйлем. Осыдан-ақ аталған әміршінің кісілік дәрежесі қандай екенін пайымдау қиын емес. Әдебиеттанушы З. Қабдолов жазғандай, «деталь – затты шындықтың бір қыры арқылы бар сырын тұтас, түгел және бірден, шапшаң танытатын нақты штрих» (З. Қабдолов, 1976:31). Академик қаламгер Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романындағы «ауылына келген кісіге баласынан бұрын итін мақтайтын Абыралы әулетінің ежелгі бір әдеті еді» деген мінездеме – сөйлемді талдай келіп: «Осы сөйлемге бүтін бір рулы бай ауылының қашаннан келе жатқан парықсыз, дарылдақ, даңғаза мінезі сиып кететінін, ал сөз үнемдеу – өнердің ұлы заңы болғанда, қысқа жазу – тек таланттыға тән қасиет екенін» (З. Қабдолов, 1976:99) орынды ескерткен.

Автордың кішіпейілділік танытудағы әдеби тәсілдері:

Мырза Айдардың басты ерекшелігі оның жазу барысында оқырманға көрсеткен қарапайым, кішіпейіл пиғылы. Мәселен ол шығармасының басынан соңына дейін тақуалы ғалымдар мен сопыларға ерекше құрмет көрсетіп отырғаны соншалық өзінің шен мен мәртебесін ұмыт қылып, олардың көркем мінезі мен сыпайы жүрістерін барынша жоғары деңгейде таныстыруға бар ынтасын жұмсайды. Әрі олардың көркем мінезін, адамға лайық жүріс-тұрысын, үлгілі қоғамдық қатынастарын өзгелерге өнеге болсын

деп жазады. Ол қашанда ғалымдардың алдында өзінің қарапайым пенде екенін ескеріп отырады. Мәселен: «Тарихшылардың үлкен құрметке бөленген себебі олардың жоғары мәртебелі болғандығынан емес, дарындылығы мен намысқойлығынан еді. Мен өз әлсіздігіме қарамастан, тәкаппарлық желінің күшіне және жүзгіштер сияқты көрінгім келді. Бірақ бұл жазба қажеттілік үкіміне қатысты кейбір моғол хандарының бастан өткізген оқиғаларын әрі жаңалықтарын өмір тарихының беттерінен түгелдей жойылмау үшін және ел есінде қалдыру мақсатындағы әрекет деп саналуға тиіс деймін». (Мырза Хайдар, 2014:1. 2-дәптер), – деп кішіпейіл жан екенін байқатады.

Мырза Айдар өзінің қарапайым, кішіпейіл болу мінездерін сопыларға еліктеп алғанын өзін таныстырғанда сопылар қолданатын сөздерді пайдаланып келгенінен байқалады. Олар: пақыр, мескін, ғаріп сынды сөздер. Мырза Айдар – аса дарынды суреткер. Оның қаламынан туған асыл сөз оралымдары біресе парсының дәруіш ақындары сомдаған сопылық мақамдарды еске түсірсе, енді бірде өмірге автордың кәдімгі ержүрек моғол әмірінің шынайы пенделік – табиғаттың өз қойнынан нақты бейнелер мен нақышты ойлар іздейді. Жазушы ұстаздар алдында өзін әрдайым төмен ұстайды, алдыңғы уақыттың шежірешілеріне құрметпен бас иеді. Төменде Мырза Айдардың ұлылығымен қоса, тақуа ғалымдарға тән пақырлық мәртебесін қалай сипаттағанына куә боламыз: «Мен өз әлсіздігіме қарамастан *тәкәппарлық дауылы, надандықтың толқыны мені дарынсыздық өзенінің жағалауына лақтырып тастаған қыш тостағанға ұқсайтынымды мәлімдеймін*» (Мырза Хайдар, 2014: 1. 2-дәптер). Өзі жайында осыншалық кішілік пен сыпайылыққа суарылған қарапайым пікірді әрі қуатты ой иірімі мен сыршыл суретті толғаныстарды тек ғылым тұңғығына құлаш ұрған діндар сопылар ғана айта алар! Автопортреттік тұрғыда айтылатын пақырлық, міскіндік пен ғаріптік ұғым-түсініктер Қожа Аһмет Йәсауи хикметтерінде жиі кездеседі.

Бұл жайында автордың мына айтқан сөзін мысалға келтірейік. Онда: «Үмітсіздік отына күйген мына мен пақырды, Мұхаммед Айдарды, мына қысқа жазған шығармасында жіберген қателіктері мен кемшіліктерін дәрменсіздігіне орай кешіре гөр, рақымшылық танытып, мүшкіл хәліме қайырымдылық көрсетіп қайырлы дұғаға бөлей гөр, соның берекесінен мына: «Ей, Алла! Біздерге бұл дүниеде де жақсылық беріп, ақыретте де игілік беріп, тозақ отынан сақтай гөр! деген

дұға қабыл болғай» (Мырза Хайдар, 2014:505. 2-дәптер), – дегені оның кішіпейілділікпен бірге тәңіріне сенімінің берік екенін білдіреді.

Жалпы Мырза Айдар шығармасында өзіне қарасты кішіпейіл ұстанымын білдіру үшін сопылық терминдерді қолдануымен бірге өзге кейіпкерлерін бейнелеуде көркем суреттеулер мен күрделі метафоралық қолданыстар өте көп, олардың біразы мынадай: *тәкәппарлық желі, сопылық сәулесі, жомарттық нұры, кәпірлік түнегі, күпірлік мекені, наразылық тозаңы, үрей шаңы, игілік етегі, шыдамсыздық тозаңы, ақыл айнасы, үміт ағашы, ұят айнасы, жүрек патшалығы, дауыл демі, тыныштық қорғаны, ұят таты, жомарттық тағы, жеңіс самалы, жеңіліс тозаңы, ажал тырнағы, үміт жібі, ұят бұлты, дұшпандық оты, қиял тақтасы, мұң тозаңы, көңіл айнасы, сабыр тізгіні, парасат биігі, жалғыздық етегі, ғұмыр кесесі, дәулет кесесі, достық бағы, қастандық талы, ажал шәрбаты, ұяттың тері, жеңіс үзеңгісі, парасат ағашы, жақсылық жемісі, шыдамдылық тізгіні, кешірім теңізі, үрей иірімі, сабырлылық қырманы, бақыт самалы, барлық орманы, ынтымақ сақинасы, парасат ұясы, әділет аяғы, өмір жібі, жеңіс көкжиегі, аспан тағының әміршісі, ерлік маржаны, шабыт мұхиты, айдың күміс кесесі, кешкі шапақтың алқызыл шарабы, ләззат кесесі, махаббат, ол – қызыл от, ниет кесесі, уәлаят құлты, қылыш кілті, бақыт үзеңгісі, билік тізгіні, заман дәптері, инабат көйлегі, кінәрат тікені, сағыныш шөлі, қауышудың мөлдір бастауы, ауру шеңгелі, қиял қаламы, бақытсыздық шамы, фәни желі, бақи теңізі, фәни аулы, ажал қолы, махаббат елі, т.б.* Бұлардың көпшілігі метафораланған эпитеттер деуімізге де болады. Себебі, жоғарыда келтірілген бейнелі сөз тіркесінің екінші сыңары ауыспалы мәнге ие.

Ескертетін жайт: осы мақаланың мазмұны Ислам Жеменейдің «Тарих-и-Рашиди» парсы тіліндегі қолжазбаларына жасаған текстологиясының 2014 жылғы Тараз Мемлекеттік университетінде жарық көрген нұсқасын пайдаланып жазылды.

Шығарманың көркемдік әдеби табиғаты:

Мырза Айдар шығармасының өн бойы күрделі, бейнелі тіркестермен, айшықты ауыстырулармен көмкерілген кейіптеулерге, көркем сөз маржандарына толы. Әбдірашид хан туралы айтқан мына сөздері осыған айғақ: «Батырлығына келсек, *қаһармандық орман – арыстан іспеттес. Ал, буырқанған теңізде аждаһаны жұтып қояр акула сынды көрінеді. Шешендігі – әсемдік теңізінің бірегей жауһарындай* әрі көз жауын алар

гауһармен айшықталған ғажайып сандықшадай көрінетін. Алуан түрлі *саз аспаптарын* шебер жандандырып орындайтыны соншалық, оның жанында *Шолпан* һәм *саз бағында сайраған бұлбұлдар әуені* көмескі тартып қалатын. *Шарапатты шабыты* қара сөздің өзін *жақұт жырға* айналдыратын» (Мырза Хайдар, 2014: 200. 1-дәптер), – Ондағы қаһармандық орманы, әсемдік теңізі – метафораға жатса, қалғандары «көз жауын алғандай» *теңеу, айқындаулар*. Дегенмен, автор Әбдірашид ханның бейнесін аталған көркемдік құралдары арқылы сомдай отырып, портрет пен кейіптеудің ерекше әсерлі үлгісін ұсынған.

Ал «Тарих-и Рашидидегі» эпитеттердің, яғни нақты айқындауыш сөздердің өзі біртөбе. Оларды түске, сапаға, қасиетке және сын-сипаттық т.б. мағынасына қарай топтастыруға болады. Мысалы мұндай эпитеттерге: *жапырақсыз гүл, тақуа имам, діндар әмір, арсыз маңдай, ғұлама ғалым, мүбәрак жүз, құлын дене, бал ерін, шикі ой, құрма бойы, лағыл ерін, гауһар тас, азапты өлім, кең пейілді ілтипат, сарғайған жүз, нұрлы әлем, көктемгі қызғалдақ, жетімдік мұңы, жоқшылық азабы, жібек белбеу, бал шарап, бақытты жан, алтын тостаған, күміс белбеу, алтын тақ, ақша бұлт, сәуір күні, қалың қосын, қара бұлт, көк аспан, сәулелі жүрек, ер жүрек, жомарт жанды, кең пейілді, ақылды жан, шын ғашық, буырқанған теңіз, әлсіз қалам, алтын ай, сұлу бұрым, т.б.*

Жоғарыдағы мысалдардан ақсүйектер сарайына тән салтанатты тұрмыс пен моғолдардың жауынгер бектерінің өмірін шынайы әрі биік рухта бейнелейтін әсерлі де әдемі тіл өрнектерін аңғару қиын емес. Келтірілген эпитеттердің кейбіреулері айқындаулардың (тақуа имам, ғұлама ғалым, құлын дене, бал ерін, алтын тақ, көк аспан, ақша бұлт, т.б.) қызметін атқарса, енді біреулері (мүбәрак жүз, шикі ой, жапырақсыз гүл, арсыз маңдай, буырқанған теңіз, сұлу бұрым, т.б.) зат пен тұлғаға, яки кез келген басқа нысанға қатысты құбылтып айтыла беретін сипаттамалар қатарына жатады. Ортағасырлық мұраның көркемдік бедерін ажарлау тәсілдерінің бірі – *теңеу*.

Бұл – құбылысты не жанды затты басқа бір нәрсемен салыстыру арқылы сипаттау тәсілі (1,323). Академик З. Қабдолов: «әдеби тілге үстеме мән беріп, оның көркем көрік қосатын сол арқылы әдеби шығарманың мазмұнын құнарландырып, пішінін ажарландыратын көркемдеу құралының қатарына теңеуді жатқызады» (З. Қабдолов, 1976: 227).

Мырза Айдар Шаһибек хан мен Хұсрау

арасындағы қақтығысты баяндай келе: «Ол келесі жолы келгенде Хұсрау шаһтың адамдары қолын бір сілтегеннен-ақ дастарқан үстіндегі шыбындай бытырай кететінін түсінді» (Мырза Хайдар, 2014:19. 2-дәптер), – деп жазған болатын. Автор әскердің қашар сәттегі көрінісін жай шыбындардың емес, дастарқан үстіндегі құжынаған шыбындардың қалай шошып ұшқанына ұқсатып, тың теңеулермен соны сурет жасаған. Мырза Айдар қаламы – жүйірік, қиялы ұшқыр. Ол кез келген құбылысты әсерлі суреттермен безендіріп, көріністерді салыстыруда жоғары шеберлік танытады. Сондай-ақ, оның теңеулері кейде қалыпты қолданыстағы *-дай, -дей* тұлғасынан басқа да тілдік оралымдар арқылы жасала береді. Мысалы, автор өз әкесінің Хорасанның сол кездегі орталығы – Герат қаласына келген кезін «Әкем жәннатты еске түсіретін қалада үлкен құрмет пен ізетке, түрлі сый-сыйапатқа бөленді» (Мырза Хайдар, 2014:90. 2-дәптер), – деп сипаттайды. Бұл жерде жазушы Герат шаһарының сұлу келбетін жәннат бағына теңеу арқылы аталған қаланың ғажайыптығын қайталанбас образ арқылы жарқырата ашқан. Мұны ежелгі шығыс халықтарының ауыз әдебиетінде кең қолданыс тапқан «табу» – жасырын бейнелеу әдісіне де жатқызса артық емес. Сондай-ақ, шығармада күрделі синтаксистік жолмен жасалған теңеулер де баршылық. Мысалы, Мырза Айдар өз әкесі Мырза Мұхаммед Үсейін мен Заһириддин Бабыр патша әкесін қалай қарсы алғанын: «Патша бұрылып,... жүзінде жаңа бұтақтың бүршік атқанындай күлкі ойнап, қуанып әкемді қарсы алды» (3.96.2-дәптер), – деп суреттейді. Мұнда автор көптен көрмеген әрі аралары суық тартып жүрген әкесіне Бабыр көрсеткен кешірім мен мейірімнің соншалықты ілтипатты болғандығын аса бір терең, нәзік сағынышпен бейнелеуге тырысқанын аңғарамыз. Тағы бір жерде әзірет Ишанның аузымен Сұлтан Маһмұд хан туралы: «...өзім білем дегенді істемеу керек, томағасын сыпырған бүркіт тәрізді қандай аңға салса, соған шүйілуі керек» (Мырза Хайдар, 2014: 114. 2-дәптер), – деп жазған. Бұл да бағзы жырларында жиі ұқсататын әйтеуір бір бүркіт емес, «томағасын сыпырып аңға салғалы тұрған қандыбалақ, қандыкөз қыранның» нақ өзі. Бұлардан басқа да теңеулер бар. Мысалы: *теңіздей, сары ауыздай, тағы аңдай, күн жарығындай, сынаптай, желдей, көктемгі бұлттай, таудай, арыстандай, жолбарыстай, акуладай, неке түніндей, теңіз толқынындай, жүндей, көзіне сұрме салғандай, аққан жұлдыздай, алмастай, әскердей, қар секілді т.б.* Бұл теңеулер

аумалы-төкпелі шақта өмір кешкен жиһангер әулеттер мен олардың жанкешті сарбаздарының тағдырына қатысты оқиғалардың шырайын кіргізіп, айбынын асырғандай болады. Бір ғажабы – мұндай теңеулер күрделі, эпитеттермен көмкерілген көмескі жайттардың өзі айқындалып, әңгіме желісі екпінді романтикалық сарынға ауысады.

«Тарих-и Рашидиде» бірқатар *гиперболалық ұлғайту* түріндегі троптар кездеседі. «Әрине, өз кезегінде бұлар да суреткердің тілі мен стиліне өзгеше бояу қосады, сөздегі суретті түрлендіреді, жаңа өрнектер төгеді, сөйтіп, көркем шығарманың оқырманға әсерін арттыра түседі» (З.Қабдолов, 1976: 239)

Мырза Айдар өзінің Рашид ханмен қоштасып, Тибетке аттанған сәтін ерекше әсерлендіре сипаттайды. Ол: «Достық бірлік, мейірім және бір-бірімізге деген сеніміміз сондай жоғары шекке жеткен еді» дей келіп, мынадай ғазал айтады:

Біздер кетіп барамыз бауырымыз езіліп,
Қоштасудың күйігі *жуз мың дерт* боп сезіліп.
Сенің жүзің кем емес Ләйлі сұлу жүзінен,
Біздер қайтып барамыз мәжнүннің ізімен.
Қалай жалғыз барасың деп сұрайсың сен менен,
Қимастық пен сағыныш бірге барады менімен.
Әбдірашид шаһ біздің – *мұхиты ғой пейілдің*,
(3.194. 2-дәптер)

Бұл арада *жуз мың дерт* (эпитет) және *пейіл мұхиты* (метафора) деген тіркестері арқылы автордың өзінің досы – билеушісіне деген қимас сезімі барынша көтеріңкі көңіл-күймен, жеріне жеткізе айтылғанын аңғару қиын емес. Мәселен, мына тұста жазушы Шаһибек ханның Хорасан жерінде әкесі, яғни мырза Мұхаммед Үсейін мен Сұлтан Маһмұд ханды өлтіріп, көптеген ақсүйек әулеттерін және олардың сарбаздарын қалай қырғынға ұшыратқанын былайша сипаттайды: «Ол қысқа уақыт аралығында соншама көп мемлекет басшыларын, лауазымды адамдарды құрдым желіне тозаңдай ұшырды, олардың көкке ұшқан күлінен аспанға шашылған бағана көтерілді, ал олардың күрсініс желінен сол далада құйын ұйытқыды» (Мырза Хайдар, 2014: 107. 2-дәптер), – Бір қарағанда осы көрініс ұлғайтудың ғажапайып үлгісі, тіпті айшықтаудың тағы бір түрі, *градацияға* (дамыту) жақын тұр. Автор өзінің Шаһибек ханның зұлымдығынан аман қалғаны үшін Алла Тағалаға көп шүкірлік ете, мадақтай келіп: «Егер Алла ерік бермесе... жендеттер де пенденің басындағы бір тал шашын да қисайта алмайды, қырық аяқтың бір аяғын да кеміте

алмайды», – (Мырза Хайдар, 2014:107.2-дәптер) деп жазады. Мұнда, керісінше, автордың *бір тал шаш*, *қырық аяқтың бір аяғы* сөз тіркестерін кішірейту – литота тәсіліне қолданады, сөйтіп айтайын деген ойы мен өзінің әлгі оқиғаға байланысты көңіл-күй толғаныстарын әсерлі жеткізе білген.

Осындай бейнелі сөздер Сұлтан Саид хан мен мырза Әбубәкірдің арасында Қашғар маңында өткен соғысты суреттеуге пайдаланылған. Мәселен, сол көріністегі тұлпар аттың образына қазақтың «Қобыланды батыр жырындағы Тайбырдың шабысы көзге елестейді:

Тұяғынан тұлпардың айналды сол заматта,
Аспан – алты, жер – жеті, таулар тоқсан қабатқа»
(Мырза Хайдар, 2014: 230.2-дәптер).

Немесе:

Арыстандай айбатты, жолбарыстай жүректі,
Қалың қосын аспанды найзамен тірепті.
Барлығы да арыстандай айбарлы,
Шеттерінен (Мырза Хайдар, 2014: 231.2-дәптер)

деп келетін өлең жолдарындағы ұлғайту мен дамыта әсерлеудің айрықша көркем нұсқаларын оқыған жанның тамаша эстетикалық әсер алары даусыз. Мұндай әсерлеудің үлгісіне «Шолпан жұлдыз ерлердің сүңгісінен сескенер», «Алтын таққа бір аттап аяғын ол басқанда// Бүкіл әлем бас иді, бас иді оған аспан да», «Көзің жасын жинаса бір телегей болар-ды», т.б. бейнелі тіркестерді жатқызамыз. Жалпы, байқап отырғанымыздай, ақсүйектер әулетінен шыққан дегдар, атақты жаһангер билеушілермен иық теңестіре ғұмыр кешкен Мырза Айдар шығармасында шығыс әдебиеттен таңдаған образдар жердегі ұсақ заттарға емес, буырқанған теңіз, тұңғиық мұхит, тәкаппар аспан мен жұлдыздар әлеміне көбірек ден қоятын себебі – оның өмір сүрген заманы буырқанып, құбылып тұрған заман бейнесі болды.

Расында, жазушының әдеби-эстетикалық талғамдары мен өмірлік көзқарастарының қалыптасу жолында ислами, имани бұлақтар мен сопылық әлемінің иллаһи соқпақтарының іздері сайрап жатуы кездейсоқ емес. Оның дүние ісі мен ақырет жайындағы әңгімелерінің әрбір сөйлемінен сопылық әдебиет дәстүрінің ежелгі тақуалық тариқатымен үндес көптеген әуезді әрі айшық мақамдарды табарымыз анық. Сірә, Мырза Айдар Саид ханның пірі әйгілі Қожа Аһрардың ұрпағы Шихабәддин Маһмұдтың өмірі туралы жазбаларында: «Ол жайында

жазу – біздің кітабымыздың мазмұнын анағұрлым айқын әрі көркем ете түседі. Екіншісі – кітаптың басында осы сопылардың әңгімесі бірнеше жерде келтірілді. Ол тағы да қайталанатын, онсыз бұл кітаптың қадір-қасиеті, салмағы мен сәнінің болмасы анық. Өйткені осы таңдаулы адамдардың әңгімесін келтірмегенде бұл кітаптың қадір-қасиеті болмас еді!» (Мырза Хайдар, 2014: 361) десе, мұның өзі «Тарих-и Рашиди» кітабының стильдік келбеті мен сөз өрнегінде сопылық дүниетаным, оның поэтикалық және эстетикалық негіздері алғашқы орындарды иеленетінін толық дәлелдейді.

Әрине, орта ғасырлардағы түркі дүниесі, қазақ моғол, басқа да бұрынғы Алтын Ордадан бөлінген ұлыстары қала берді кәрі Азия құрлығының көптеген аймағында Жошы, Темір, Шағатай ұрпақтары арасында өзара билік пен жиһангерлік соғыстары жүріп жатқан алмағайып шақта Мырза Айдар шығармасы бірыңғай сопылық ағымның тізгінінде кетті деуге де болмас. Академик С. Қирабаев өзінің Мағжан Жұмабайұлы жайында жазған әдеби зерттеу мақаласында: «Оның адам тіршілігі, ондағы қайшылықтар, өмір мен өлім, арлылық пен арамзалық, қуаныш пен қайғы, тұрақтылық пен опасыздық туралы толғамдары халықтық ұлттық ұғым, түсініктен тарайды. Сондықтан қайшылықты дәуірде өмір сүрген ақын шығармашылығы ауыр сезімге бөлесе, соншалықты қазақ халқының жүрегінен жылы орын алады. Ол – сол дәуірде өмір сүрген әдеби процестің бөлінбейтін бір бөлігі болып табылады» (Әнвари, 1376:134) деп жазған болатын. Дәл осы пікірді өзгертпестен Мырза Айдар шығармашылығына байланыстыра айтсақ, еш артық еместей көрінеді.

Қазақтың тырнақалды төл прозалық мұрасы – «Тарих-и Рашидидің» тілі мен көркемдік табиғатында өз ұлтымыздың әлеуметтік және мәдени өмірінен сыр шертетін әдемі де әсерлі көріністерді шығармадан көптеп кездестіреміз. Әсіресе, күн сайын нығайып келе жатқан, қазақ

хандығы мен оның баһадүр билеушісі Қасым хан сахара көпшелілерінің жауынгерлік рухы, елдің этнографиясы туралы баяндаулары ерекше көркем, бояуы қанық нақышты бейнелеулермен назар аудартады.

«Тарих-и Рашиди» – көркемдігі жөнінен орта ғасырларда жазылған көркем әдебиет пен тарихи шығармалардың жиынтық көркі. Ол исламдық дүниетаныммен ұштасқан ғажайып ой мен сезімнің кеңістігі. Сондықтан парсы мен түркі тарихында олардың ежелгі әдебиет пен мәдениеті, дүниетаным мен философиясына жаңа серпін берген исламтанудағы жаңа белес екенін көре аламыз. Сондықтан парсы, түркі қаламгерлерінің ең әйгілі деген туындыларының қорытындысы іспеттес. Онда парсы, түркі әдебиетінің асқақ та ажарлы, күрделі де кесек тұстары бейнеленіп тұрғанын анық аңғарамыз. Өйткені оның өн бойынан айшықты ауыстырулар мен айқындауларды, керемет теңеулер мен кестелі портреттерді, ғажайып суреттер пен табиғат пейзаждарды, қанатты тіл орамдары мен ислами даналық мәйектерін, сондай-ақ, келісті кейіптеулер мен өзге де көріктеуіш әдіс-тәсілдердің қайталанбас үлгілерін көптеп кездестіруге болады. Шығарманың бұндай үйлесім мен жарасымды болуына Мырза Айдардың даналығы мен көрегендігі негіз болған.

Қорытынды

Мырза Айдар өз еңбегін жазуда бойындағы барлық таза, мөлдір сезімдер мен түйсіктерін түрлі проза һәм поэзиялық көркемдікпен оқырманға жеткізгісі келген. Осы орайда өз мақсатына қол жеткізіп, Шыңғыс ханнан жалғасып келе жатқан ұрпақтардың тарихын Тоғлықтемір ханнан бастап Саид ханның баласы Рашид ханның таққа отырған заманға дейігі аралықта болып өткен тарихи оқиғаларды естелік ретінде баяндап берген. Ол өз мақсатына жетуде табысты еңбек ете білгенін өзге ғалымдар мен сыншылардың бер-

ген болымды бағасынан байқай аламыз.

Әдебиеттер

- Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1976. – 373 б.
 Зеһир-ед-дин Мұхаммед Бабыр, «Бабырنامه», Мазар Шәриф, 1387. – 555 б.
 Мырза Хайдар. «Тарих-и Рашиди». – Тараз: Тараз университеті, 2014.
 Мұхаммед Қайдар Дулат. «Тарих-и Рашиди», парсы тіліндегі қолжазба нұсқасынан тәржімалаған Ислам Жеменей. – Алматы: «ҚАЗАқпарат», 2015. – 698-б.
 Сыздықова Р. Абай және қазақтың әдеби тілі. – Алматы: «Арыс», 2004. – 616 б.
 Мырза Хайдар. «Тарих-и Рашиди». – Ташкент: «Фан», 1996. – 727 б.
 «Қазақстан халықтарының мәдени-тарихи мұраларын оқып үйрену және дамыту мәселелері»: V халықаралық Дулати

оқуларының материалдары (13-14 қазан. 2005 ж.). – Тараз: Тараз университеті, 2006. – 336 б.

Қазақ тілінің сөздігі. / Жалпы редакциясын басқарған Телқожа Жанұзақов. – Алматы: «Дайк пресс», 1999. – 774 б.

Байтұрсынұлы А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст.: Р. Нұрғалиев. – Алматы: «Жалын», 1991. – 464 б.

Әнвари, Диван-и Әнвари «өлең жинағы». – Тегран: «Негаш», 1376. – 744 б.

Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. – Алматы: «Білім», 1995. – 228 б.

References

Z.Kabdolov. Soz oneri. [Art of a word]. Almaty: Mektep. 1976. P.373.

Zahir ad-Din Muhammad Babyr.”Babyrmane”. Mazar Sharif. 1387. P.555.

Mirza Kaidar. “Tarih I Rashidi”. Taraz uniersiteti. Taraz. 2014.

Muhammad Kaidar Dulat. “Tarih I Rashidi”. Islam Zhemenei. Almaty. 2015.

R.Syzdykova. Abai zhane kazaktin adebi tili. [Abai and literary Kazakh language]. Almaty. 2004.

Kazak tilinin sozdigi. [Dictionary of Kazakh language]. Almaty. 1999.

منابع و مأخذ:

بابر، ظهیرالدین محمد (۱۳۸۷). «بابرنامه»، نسخه ترکی، مزار شریف: چاپخانه میرزا اولوغ بیگ.

چمنی، اسلام (۲۰۱۴). مصحح، «تاریخ رشیدی»، (در دو دفتر)، تألیف میرزا محمد حیدر دو غلات، طراز: دانشگاه دولتی طراز.

چمنی، اسلام (۲۰۱۷). «تاریخ و ادبیات قزاق»، آلمانی: نشر نورلو عالم با همکاری وابستگی فرهنگی ایران در آلماتی.

صدیق قیزی، رابعه (۲۰۰۴). «آبای و زبان ادبی قزاق»، آلماتی: نشر آریس.

عبدولاولوغلو، زینالله (۱۹۷۶). «هنر سخن»، آلماتی: نشر مکتب.

عبدالحسین نوایی، سیدسعید میر محمدصادق، جلد اول، تهران: انتشارات: سیدعبدالقادر هاشمی، ویراستاران: علی یزدی، شرفالدین (۱۳۸۷). «ظفرنامه»، مترجم مجلس شورای اسلامی، موزه و مرکز اسناد.

غفاری فرد، عباسقلی (۱۳۸۲). مصحح، «تاریخ رشیدی»، تألیف میرزا محمد حیدر دو غلات، تهران: مرکز نشر.

میرزا محمد حیدر دو غلات (۱۹۹۹). «تاریخ رشیدی»، برگردان به روسی: عصام الدین اورونبايوف، آلماتی: نشر صنعت.

FTAMP 21.15.47

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o5>**Керім Ш.Т.¹, Альмухаметов А.Р.²**¹филология ғ.д., профессор, e-mail: dr_shams2006@yahoo.com²философия ғ.к., доцент, e-mail: alirau210@mail.ru

Нұр-Мубарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ТАДЖ АД-ДИН ӘЛ-ЖЕНДИДІҢ «ӘЛ-ИҚЛИД» КІТАБЫ

Мақалада танымал тілші ғалым, араб тілі грамматикасына арналған бағалы еңбектердің авторы, Сыр бойындағы ортағасырлық Жент қаласының тумасы Таж ад-дин Ахмед ибн Махмұд ибн Омар әл-Жендидің (700/1300 ж.ж.) «Әл-Иқлид» (Кілт) атты шығармасы сөз болады, кітаптың сипаты, мәні, маңызы сараланады. «Әл-Иқлид» (Кілт) Әбу әл-Қасим Махмұд ибн Омар аз-Замахшаридің «Муфассал» (егжей-тегжей) атты араб тілі грамматикасы бойынша классикалық жұмыс болып саналатын кітабын түсіндіретін шарх. «Әл-Иқлидте» аз-Замахшаридің аталмыш кітабына маңызды әрі дәлелді түсініктер берілген, айқын сілтемелерге жүгінген, тілдік әрі грамматикалық қағида-ережелерге дәйек ретінде Құран Кәрім мен хадис шәріпке сүйеніп, белгілі мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, поэзиялық туындылар мен өлеңдер мысал ретінде беріледі. Әл-Женди келтірген грамматикалық талдаулар басқа шархтардың ешқайсысында қайталанбайды. Автор бұл шархында араб тілі грамматикасының қиын сұрақтарына жауап табуға, сөздердің ишаралы жасырын мағынасын ашуға күш салған.

Түйін сөздер: араб тілі грамматикасы, тілші ғалым, Құран, сөз, түсіндіру, ереже, Басра және Куфа мектептері, имам, Ислам.

Kerim Sh.T.¹, Almuhametov A.R.²¹Doctor of philology science, professor, e-mail: dr_shams2006@yahoo.com²Doctor of philosophical science, assistant professor, e-mail: alirau210@mail.ru

Nur-Mubarak Egypt for islamic culture university, Kazakhstan, Almaty

The Book “Al-Iqleed” of Tadj Ad-Deen Al-Jendy

The article studies about Tadj ad-deen Ahmad ibn Mahmoud ibn Omar al-Jendy's works who was born in a medieval town Jent (died in 700/1301, currently, the Kyzylorda region, Kazakhstan). He is the famous linguist, the author of significant works on Arabic grammar. The article analyzes the character, substance, and the value of his famous book “Al-Iqleed” (Key). Al-Iqleed is the comment on the book “Mufasssal” by Abu al-Kasym Mahmoud ibn Omar of az-Zamakhshari, which is considered as a classic work on Arabic grammar. In al-Iqleed are given important and reasonable comments on Az-Zamakhshari's book. Moreover, Quranic texts and texts of Hadiths, proverbs and sayings, aphorisms and also works of poetry according to grammar rules are provided as examples. The grammatical analysis that Al-Jendy uses in his research is not repeated in any other remained comments made on this book by different authors. The author concentrated his attention on examining of ambiguously resolved issues in Arabic grammar, trying to find the most exact interpretation and the hidden sense in word meaning.

Key words: Arabic grammar, linguist, Qur'an, word, explanation, rule, school of Basra and Kufa, imam, Islam.

Керим Ш.Т.¹, Альмухаметов А.Р.²¹доктор филологических наук, профессор, e-mail: dr_shams2006@yahoo.com²кандидат философских наук, доцент, e-mail: alirau210@mail.ru

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы

Книга «Аль-Иклид» Тадж Ад-Дин Аль-Дженди

В статье рассматривается труд «аль-Иклид» Тадж ад-дин Ахмед ибн Махмуд ибн Омар аль-Дженди (умер в 700/1301 г., уроженец средневекового города Джент (ныне – Кызылординская

область, Казахстан), известного языковеда, автора значимых трудов по грамматике арабского языка. В работе проанализированы характер, сущность и ценность его известной книги «аль-Ик-лид» (Ключ). «Аль-Ик-лид» является комментарием к книге «Муфассал» Абу аль-Касым Махмуд ибн Омар аз-Замахшари, которая считается классической работой по грамматике арабского языка. В «аль-Ик-лид» даны важные и обоснованные комментарии к названной книге аз-Замахшари, в качестве примеров приведены Коранические тексты и тексты хадисов, пословицы и поговорки, афоризмы, а также произведения поэзии в соответствии с грамматическими правилами. Аль-Дженди использует в своем исследовании грамматический анализ, который не повторяется ни в одном из сохранившихся комментариев к этой книге разных авторов. Автор сосредоточил свое внимание на рассмотрении неоднозначно решаемых вопросов в грамматике арабского языка, пытаясь найти наиболее точное толкование и скрытый смысл в значении слов.

Ключевые слова: грамматика арабского языка, языковед, Коран, слово, объяснение, правило, школа Басры и Куфы, имам, ислам.

Кіріспе

Орта ғасырларда Қазақстанда ислам дінінің орнығуымен бірге араб филологиясы ілімдері дамыды, Құран кәрімді терең түсіндіріп, дұрыс үйретудің маңызы артта түсті. Осындай қажеттіліктің туындауын ескерген қазақстандық ғалымдар да араб тілі сөздіктерін құрастырды, араб тілінің грамматикасы мен риторикасын зерделеп, осы ілімдер бойынша салмақты туындылар жазды. Сол заманнан артына елеулі еңбектер мирас еткен ғалымдарының кейбіреулері ортақ “дин”, яғни “дін” сөзімен байланысты *Ала ад-дин әл-Исбиджаби, Сираж ад-дин ас-Саккаки, Тадж ад-дин әл-Женди, Хұсам ад-дин ас-Сығнақи, Ала-дин – діннің шыңы, Сираж ад-дин – діннің шамшырағы, Хұсам ад-дин – діннің қылышы, Қауам ад-дин – діннің тірегі* сынды лақаптарды, сондай-ақ оларға «имам алама», яғни «имам ғұлама» деген атақтарды иеленуі жайдан-жай емес. Демек осы абзал жандардың мойындалған, танылған лақаптары мен атақтары қызметтерінің дінге, дін ғылымына тікелей қатыстылығын айғақтайды. Қазақстаннан шыққан ортағасырлық аса көрнекті ғұламалардың денінің кіндік қаны тамған жері – кенттер, Испиджаб, Фараб, Ясса, Сығанақ, Женд сынды Жібек жолы бойындағы сауда, экономикасы дамыған шаһарлар болғандығын аңғарамыз. Еліміздің оңтүстігіндегі қалаларда дүниеге келген бір шоғыр ғалымдар ислами ой-пікірдің, ілімінің араб тіл білімі тарихында өзіндік қолтаңбаларын қалдырды.

Негізгі бөлім

Тадж ад-дин Ахмед ибн Махмұд ибн Омар әл-Женди жайлы Қазақстанда алғаш рет профессор Әбсаттар қажы Дербісәлі «Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері» (Дербісәлі, 2008:144), кейін «Руханият және өркениет. Зерттеулер мен мақалалар» атты еңбегінің «Орта

ғасырлардағы Женд және жендтік ғалымдар» деген бөлімінде алдыңғы кітабында ұсынылған мәліметтерін толықтыра түскен (Дербісәлі, 2016:218-225).

Ғұламаның туған жылы туралы дерек табылмады, тек ғана оның 700/1300 жылы қайтыс болғандығы белгілі.

Әл-Жендидің “Әл-Иқлид” кітабы – Әбу әл-Қасим Махмұд ибн Омар аз-Замахшаридің (1075–1143) “Муфассал” (Егжей-тегжейлі) атты араб тілінің грамматикасы туралы атақты кітабына жасалған шарх жұмыс.

«*Иқлид*» араб тілінде «*кілт*» деген мағынаны білдіреді. Кітабының бұлайша аталу себебі жайында автор былай дейді: «*сиқырлы әлемнің сырын ашатын құпия мағыналардың «кілті» – «әл-Иқлид» аталатын осы шығармаға топтастырдым*».

Автор: «*Бұл кітап алты жүз алпыс алтыншы жылдың жумади әл-ахира айында ислам елдерінің шеті болып саналатын Бұхарада өте көркем жазумен әрі үлкен табыспен жазылып шықты*», соңғы тарауында «*Мен оны Бұхарада жаздым, оған бар күшімді салып еңбек еттім*», кіріспесінде: «*Уәде берген едім. Оны орындауға тырыстым, кеудесін жоғары ұстап сырын жасырғысы келгеннің пердесін сыпырып, әдеби құпиясына көпті қанықтырғым келді*» – десе, ал қорытынды бөлімінде: «*Мен бұл шығарманың жасырулы жатқан алтын көмбесін ашуға уәде еткен едім, оның көпке беймәлім қырларын көрсетуге ұмтылдым, одан ойшылдар мен білімқұмарлар өзіне қажеттісін табар, иненің көзіндей тар саңылаудан сәулесі шашылар деген ойдамын*» – деп жазған.

«Әл-Иқлидті» қолжазбалары негізінде зерттеп, докторлық диссертация қорғаған – ғалым Мұхаммад Ахмад Әли Әбу Китаһ ад-Даруиш еңбекті ғылыми алғы сөз, түсініктерімен 4 том

етіп 2002 жылы Сауд Арабиясы Корольдігінде бастырды (Мұхаммад Ахмад, 2002 / 2005-2006 жылында 7 октябрь университетінде (Египет) Мустафа Сәлим Милад әл-Мазук «әл-Иқлидтің» қолжазбасының басынан бір бөлімі негізінде магистрлік диссертация жазып қорғады (Мустафа Сәлим, 2006). Біз осы мақаламызда араб тілінде дайындалған осы екі диссертацияның түйіндеріне сүйендік.

Әбу әл-Қасим Махмұд ибн Омар аз-Замахшари (1075 – 1143) тірі кезінің өзінде-ақ «Устазу ул-араб уа аджам («Арабтар мен араб еместердің ұстазы»), «Фахр у Хауразм» («Хорезмнің мақтанышы») деген атқа ие болған. Оның исламтану, лексикология, грамматика, аруд, әдебиет, логика салалары бойынша 50-ге тарта еңбегі бар. «Муфассал фи санат-ил ирааб» флексияның жасалуы туралы егжей-тегжейлі (талдау)» – 1119–1121 жылдар аралығында жазылған аса танымал, араб тілінің грамматикасы жан-жақты түсіндірілген кітабы. – اعراب «ирааб» араб тілінде тіркес, грамматикалық талдау, флексия, синтаксис деген лингвистикалық мағыналары бар сөз. «Әл-Муфассалдың» өз уақытында араб тілін оқытуда маңызды болған, аюбиттер дәуірінде Мысыр мен Шамда кеңінен қолданылған, тіпті, патша осы кітапты жатқа білгендерге мың динар, басқа сый беруге уәде берген. Бұл еңбек араб грамматикасы саласында маңызы жағынан көрнекті тіл ғылымы Сибәуайһидің «Китабу Сибәуайһи» атты кітабынан кейін екінші орын алады, осы кітапқа жасалған түсініктер өте көп. К.Брокельманның мәліметтеріне қарағанда, «әл-Муфассалға» жазылған шархтың саны отыздан асады, Муаффақ ад-дин Әбу Бақа Йайыш ибн Әли Йайыш әл-Халаби (1158-1245), Фахр ад-дин Мұхаммед ибн Омар ар-Разий (хижраның 606 жылы қ.б.), Мұхаммед ибн Сайд ал-Маруазий (хижраның 609 жылы қ.б.), Мұхаммед Мадж ад-дин әл-Қасим ибн әл-Хүсейн, Фахр ад-дин әл-Хорезми, Әбдусамат Сахауи, Әбдул-уәһид ибн Әбдулкарим Әнсари, Жақуб Муртази, Бахр ад-дин Фарис ан-Насани ал-Халаби, т.б. жазған шархтар мәлім.

«Әл-Муфассалды» алғысөз, түсініктерімен баспаға дайындаушы доктор Халид Исмаил Хасан осы туындыны түсіндірген 22 шарх бар екендігін, оның кейбіреулерінің еңбектегі тек өлеңдерге жазылған шарх екенін айтады (Халид Исмаил Хасан, 2006: 20). Әл-Хорезмидің «ат-Тахмир» атты кітабын зерттеген доктор Әбду ар-Рахман бин Сүлейман әл-Усайимин «әл-Муфассалға» жазылған 94 шархты санамалап

көрсетеді, оның 69-ның авторы бар, 11-ның авторы белгісіз, 14-і тек өлеңдеріне жазылған түсініктер, бұдан тыс «әл-Муфассалды» қысқартқан үш ғалымның еңбегін, өлеңге айналдырған төрт қаламгердің туындысын, сондай-ақ «әл-Муфассалға» еліктеп жазылған екі кітапты (қарсы), жауап түріндегі 1 кітапты, барлығы 104 жұмысты тізбелеп шығады.

Ал аз-Замахшари акидалық ұстанымы жағынан мутазалит, лингвистикалық ұстанымы Басра мектебінің жолында болды. Мутазалия ағымында ақылға көбірек сүйенеді, нақылда қиясқа көбірек жүгінеді. Басра лингвистикалық мектебіне мутазилиттердің тигізген әсері болды, сол себепті олар қияс (аналогия) тәсіліне көбірек табан тірейді. Араб тілі грамматикасы тақырыбында қалам тартқан өзге ғалымдар сынды аз-Замахшари да Құран Кәрім мысалдарын араб тілінің дұрыс, шынайы, нағыз басты қайнар көзі ретінде пайдаланған.

«Әл-Муфассал» есімдер, етістіктер, демеулік шылаулар, аралық (ортақ) мәселелерді, яғни есімдерге, етістіктерге, қосымшалар бірде қатысты идғам фонетикалық, хамзаның жұмсаруы, сәкиннің қатар келуі сынды ортақ мәселелерді өзек еткен төрт тарауға бөлінген. Аз-Замахшари грамматикада ең алдымен қиясқа (салыстыруға), естігеніне, араб тілінің мысалдарына иек артады. Оқымысты сүйенген қайнар көздер тек бір мектеп, бір бағыт аясымен шектелмейді, ол өзі қолданған қайнаркөзді бірде ашып айтса, енді бірде анық көрсетпейді. Аз-Замахшари көп жүгінген ғалым Әбу Бишар Әмр ибн Усман ибн Канбар Сибәуайһи (136 – 139/753 – 756 жылдар шамасында қ.б.), оның тікелей болмаса да шәкірті болған, екінші орында әл-Халил бин Ахмад әл-Фариһиди (718–791). Сондай-ақ әл-Ахфаш әл-Асуат (830 жылы қ.б.), Әбу Амр әл-Жарми (839 жылы қ.б.), Әбу Усман әл-Мазани (861– 863 жылдар шамасында қ.б.), әл-Мубаррад (826 – 898), әз-Зажжаж, Әбу Амр бин Ала, Зайд Ансари, ибн Араби әл-Һашими (845 жылы қ.б.), Әбу Сайд Асмайи (740– 831), ан-Надр бин Шамил, Қутрубтың есімдері аталады. Куфа мектебінен әл-Кисайи (805жылы қ.б.) әл-Фарайи, Әбу Амр әш-Шәйбани (713–821), Бағдад тіл мектебінен ибн Жинни (1002 жылы қ.б.), ибн ас-Сәккит (858 жылы қ.б.), Әбу Әли әл-Фарсиді (900– 987) қолданғаны айтылады. Араб тілі біліміндегі бұрынғы Басра және Куфа мектебінен басқа үшінші бағыт – Бағдад мектебі X ғасырдың бірінші жартысынан бастап, ибн Жиннидің ұстанымдары арқылы орныға бастағаны мәлім, оның араб тілінің ерекшеліктерін қозғаған еңбектерінде лек-

сикалық мәселелер сөз бен мағына, сөзжасамдық құрылым, сөздің мағынасы мен қолдануымен байланыста қарастырылса, ибн Фарси араб тілінің сөздік құрамы, лексиканы қолдануына қарай жүйелеу, түпкі және кірме лексика, сөздің тура, жанама мағынада қолданылуы, көпмағыналық, ономия, синонимия хақында баяндады. «Әл-Муфассалдың» алғы сөзінде Сибатуайһидің «Китабын», әл-Халил бин Ахмадтың «әл-Айни», ибн ас-Сәккиттің «Ислах л мантик» атты еңбегі ауызға алынады.

Соңғы кезде араб елдерінде жоғарыда аталған «әл-Муфассалға» жасалған шархтар жеке-жеке зерттеу нысанына айнала бастады.

«Әл-Муфассал» шархтарының бірі «әл-Иқлид шарх Муфассалдың» («Муфассалды түсіндірудің кілтінің») авторы – әл-Женди. Бұл кітаптың кіріспесі бірнеше беттен тұрады, ол Аллаға мадақ пен пайғамбарға салауат жасаумен басталып, одан соң араб тілінің грамматикалық ілімінің (иъраб) ислами ғылым салаларының ішіндегі маңыздылар санатында екендігі, шарифат үкімдерінің мәңгілік бақытқа апаратын жол екендігін, оның елшісіне түсірілген муъжиза – Құранға әсерін баяндайды, “әл-Муфассалдың” шәкірттер үшін маңыздылығын, оны терең түсінудің машақатты қиындығын ауызға алады. Хажі Халифа «Кашф аз-Зунун» атты кітабында «әл-Муфассалға» жасалған түсінік жасағандардың қатарында Хұсам ад-дин Хүсейн бин Әли ас-Сығнакиды атап, оның «әл-Муассал» аталғанын, бұл еңбектің «әл-Иқлид» пен «әл-Муктабасты» қосқанын әрі үлкен жұмыс екенін, онда жазылғандай шархтардың ішінде жоғарғы екі түсініктей көлемділік пен қысқаның ортасында екенін, (ас-Сығнакидың) өзі айтқандай екеуінің авторымен көзі тірісінде кездескенін, Хорезмде «әл-Уәфи» кітабын бітіргеннен кейін 693(1294) жылы Кас (қаласында) Ханақаһ Аббасиде «әл-Муктабас» кітабының авторы әл-Фахр ад-дин әл-Әсфандаримен жолыққанын, әл-Әсфандари өтінген соң ижаза (куәлік) жазып бергенін» келтіреді (1775-б.). Хажі Халифаның бұл сөздерді тікелей «әл-Муассалға» иек артып жазғаны аңғарылады. Әл-Әсфандаридің толық аты-жөні: аш-Шейх Әбу Асим Али ибн Омар ибн әл-Халил ибн Али әл-Фақиһи, әл-Фахр ад-дин әл-Әсфандари (698/1298 жылы қ.б.), «әл-Муфассалды» түсіндірген еңбегінің толық атауы – «әл-Муктабас фи ма илтама фи шарх-л Муфассал».

Ас-Сығнаки өзіне дейін «әл-Муфассалға» жасалған шархтарды байыпты зерделеп, олардың тәжірибесін кеңінен кәдеге жаратқан. Әсіресе,

ортаазиялық, мәуәреннәһрлік тілші-грамматистердің–әл-Әсфандари, әл-Хорезми, әл-Женди еңбектерінің тигізген әсер-ықпалы атап өтерліктей. Ибн әл-Хажіб әл-Мәликидің (646/1247 жылы қ.б.) «әл-Идах» («Түсіндіру») атты шарх кітабын да зерделеген. Автордың сөзіне қарағанда «әл-Муфассалға» жасалған шархтар көлемі жағынан ұзақ та, ықшам да, көп те, аз да болып келеді, ол өзі екі тамаша ғалымның екі шархы – «әл-Иқлид» пен «әл-Муктабасының» ортасын ұстаған. «Әл-Муфассалға» жасалған шархтардың ішінде көлемі жағынан өте ауқымдылары да ұшырасады, олар ғалымдардың сөздерінен сілтемелер беріліп, олардың айырмашылықтарын жан-жақты баяндап, аз-Замахшари қозғаған тақырыптар арнасынан ауытқып кететін, мысал ретінде көп мәтіндер берілетін, тіпті, мұндай шархтар лингвистикалық, грамматикалық энциклопедияларды еске салатын. Ас-Сығнаки «әл-Муассал» кітабында өзіне дейінгі екі шарх кітабы – әл-Жендидің «әл-Иқлиді» және әл-Әсфандаридің «әл-Муктабасының» арасын қосқан, екі кітаптың жақсы жақтарынан бірінде жоғын екіншісінен алған. Оның себебін: «әл-Иқлид» еңбегі кітаптың күрделі мәселелерін шешудегі, өлең жолдарын түсіндірудегі және сұрақ-жауаптарын қарастырудағы толыққанды түсініктеме болғандықтан (осы еңбекті пайдаландым). Алайда, бұл еңбекте «әл-Муктабас» кітабында көрсетілгендей қажетті түсініктемелер, барлық өлең жолдарының анықтамалары, оларды айтқан адамдардың есімдері және түсініксіз сұрақтарға жауаптар көрсетілмеген. Бірақ «әл-Иқлид» кітабындағыдай өлең жолдардың мағыналарына берілетін кең анықтамалары «әл-Муктабас» еңбегінде де кездеспейді... Сондай-ақ бір ұғымды түсіндірудегі қайталанатын және бір-біріне ұқсамайтын түсініктемелер екі еңбекте де кездеседі. (Сондықтан екі еңбекті пайдаланғанда) қайталанатын сөздерді қалдырып бір еңбектегі кемшіліктерді басқа еңбекпен толықтырғым келді», – деп баяндайды.

“Әл-Иқлидте” – аз-Замахшари аталмыш кітабына маңызды әрі дәлелді түсініктер беріп, айқын сілтемелерге жүгінген, тілдік әрі грамматикалық қағида-ережелерді тәптіштеген, дәйек ретінде Құран кәрім мен хадис шәріпке сүйеніп, белгілі мақал-мәтелдер, танымал сөздер, поэзиялық туындылар мен өлеңдер мысал ретінде келтіріледі. Әл-Женди қарастырған грамматикалық талдаулар басқа шархтардың ешқайсысында қайталанбайды. «Әл-Иқлидте» сүйенілген қайнаркөздердің бір саласы – грамматика, филологияға қатысты жұмыстар. Еңбек-

те олардың кейбіріне сілтеме берсе, кейбіріне бермеген. Соның ішінде келесі кітаптарды атап өтуге болады: Сибавайһидің (136 – 139/753 – 756 жылдар шамасында қ.б.), «Китабы», әс-Сайрафидің (385/995 ж.қ.б.) «Шарх абиат әл-Китабы», әл-Мубарридтің (285/898 ж.қ.б.) «Муктадабы», Ибн әл-Хажибтің (646/1246 ж.қ.б.) «әл-Идах фи шарх әл-Муфассалы», әл-Хорезмидің (617/1220 ж.қ.б.) «Тахмирі», Абдулқаһир әл-Журжанидің (474/1078 ж.қ.б.) «Далаил әл-иғжазы», Ибн Жиннидің (392/1002 ж.қ.б.) «Сирру синағат ал-иғрабы», аз-Замахшаридің «Кашшафы», әл-Жауһаридің (393/1002 ж.қ.б.) «Сихахы», әл-Әзһаридің (370/990 ж.қ.б.) «Таһзиб ал-Лұғаты», ас-Саккакидің (626/1128-1229 ж.қ.б.) «Мифтах әл-улумі», әл-Майданидің (518 ж.қ.б.) «Мажмағ ал-амсалы», аз-Замахшаридің «Мустақсасы», әл-Фарисидің (377/997 ж.қ.б.) «Такмиласы».

Әл-Жендидің «әл-Иқлиді» – «әл-Муфассалдың» түсініксіз, анық көрсетілмеген тұстарын аша түскен, грамматикалық мәселелерге дәлел ретінде Құраннан, хадистен, атақты адамдардың сөздерінен, поэзиялық үлгілерден, раджаз өлшеміндегі өлеңдерді береді, мысал ретінде келтірілетін «Құран» аяттары 400-ге жуықтаса, хадистер саны – 19, сахабалардың сөзі (асар) – 13, мақал-мәтелдер мен арабтардың сөзі 80-ге жуық. Әл-Женди басты мәселелерде аз-Замахшариге қосылса да, кейбір мәселелерде келіспеушілігін білдіріп, өзінің уәждерін кеңірек баяндайды. Аз-Замахшаридің «әл-Муфассалына» түсіндірушілер әр түрлі әдісті қолданды, әр қырынан келді десек, «әл-Иқлид» қандай тәсілді ұстанды деген сұраққа жауап беріп көрелік.

Біріншіден, шархтар көлемі жағынан шағын, орташа және үлкен болып келеді. Ал әл-Женди осы еңбегінің қорытынды бөлімінде тым кішкентай да емес, тым ұзартып созбай, қақ ортасын алғандығын: *«Мен орта жолды ұстануды дұрыс көрдім, өйткені шағын етіп жазғандардың жұмыстары толық болмай жатады, жұрттың көңілінен шығуы үшін іздеген жауаптарын тапсын деген ниетпен осы әдісті таңдадым»* – деп көрсетеді.

Екіншіден, шархтаушылардың бір тобы «әл-Муфассалдың» мәтінін толықтай беріп, содан кейін түсіндіруге кіріскен, не бір бөлімді, не азат тұтастай жолды келтіріп, осы мәтіндегі сөздерге жеке-жеке тоқталған. Ал әл-Женди бұндай әдістен әдейі қашқақтап, мәтінді толық бермей, тек оның алғашқы тіркесін алып, соған түсіндірме жасаған.

Үшіншіден, ұстаз бен шәкірт арасындағы оқытудың ұтымды әдісі дерлік грамматикалық

сұхбат жүргізу тәсілін көп кәдеге жаратқан. Ол оқушыны толғандыра сауалдарды ортаға шығарып, оған аз-Замахшари қалай жауап берген болар «шынында бұл сұрақтың жауабы қалай болар» дегендей қызықтыру, қабылдауға жеңілдетер жолды әдейі кеңінен пайдаланған. Әрине мұндай грамматикалық сұхбат тәсілі басқа шархтарда да кездеседі, тек біреулері тым сирек, ал екіншілері бұндай құралға көбірек жүгінген. Ал «әл-Иқлидтің» ерекшелігі – осы сұрақ-жауап түріндегі амалды молынан қолдануында.

«Әл-Иқлидте» Құран кәрімнен дәлел ретінде аяттар жиі алынған. Сөзіміздің айғағы – төрт жүзден аса аяттың келтірілуін айтар едік. Оқымысты кітабының кіріспесінде: *«грамматикалық талдау (иғраб) ілімі – ислами ғылымдардың негізгі сатыларының бірі, сол сатымен жоғары көтеріле алған адам мәңгілік бақытқа бөленіп, соның әсерін сезінеді, сонда ғана жемісін жей алады, Құран жауһарын дұрыс жолмен жүргенде ғана ұстай аламыз, Құран – елшілердің мырзасының пайғамбарлығының керемет құжатындай, Алла сөзін білімсіз түсіндірме жасағысы келгендерге қасиет келсін, олар бұндай қасиетті істен аулақ жүрсін»* – деген. Ғұламаның осы шығармасын жазудағы көздегені – Құран аяттарын түсіндіру, оның дұрыс оқытылуын үйрету болған, осы ізгі мақсатына жету үшін аяттардың құрылымын, оның сөздерінің грамматикалық тұрғыдан дұрыс талдай білуді аса қажеттілік деп есептеген. Оқымысты Құран аяттарының бүкпелі астарларын ашып, жан-жақты түсіндіруде тереңдеп, айтарлықтай жетістікке қол жеткізді. Басқа мәтіндерде ұшыраспайтын шешендіктің мысалдары қажет болғанда Алла сөздеріне сүйенеді, аяттарды келтіру алдында «дәлелді қажет етпейтін мысалдар», немесе «былай оқылады», не «былай айтылады» деген тіркесті қолданады. Жалпы филологтар грамматика мәселелерін саралаған кезде хадиске дәлел етіп табан тіреуден тартынған, кейін бұл дәстүр сақталмай, хадиске жүгіну жиіленген. Тілші ғалымдардың көзқарастары бойынша хадис ауызша тізбекпен ұласқан риуаят, оны таратушылардың дені арабтанған жат жұрттар, олар өз тілдерінің ықпалында, грамматикалық құрылымдарды сақтай бермеген, тек мағынаны жоғалтпауды мақсат еткен, сол себепті грамматика зерттеушілері хадисті әлсіз айғақ деп санаған. Ал аз-Замахшари хадисті дәлел санатында алуға қарсы болмай, өзі жиырмаға тарта хадисті келтіргенімен, оларды грамматикалық мәселелерге қатысты тұстарда қоспай, тек тілдік мәселелер-

ді талдаған кезде ғана ұсынған. Әл-Женди мақал мен қанатты сөздерді тілге тиек еткенде құр келтіріп қана қоймай, олардың шығу жағдайы мен қолданылатын сәттеріне қатысты ой өрбітеді. Осындай қанатты сөздер саны – «әл-Иқлидте» 80-ге тарта болса, олардың көпшілігі әл-Майданидің «Мажмуа әл-Әмсал» кітабынан алынған. Ғалым өз түсіндірмелерінде айшықты айғақ ретінде араб поэзиясының көркем үлгілерін кеңінен мысал етіп, әдеби тілдің байлығын жарқырата көрсетуді диттеген. Өлең жинақтарына көптеп сілтеме жасаған. Зерттеуде өлеңдері берілген араб ақындарының ғұмыр кешкен дәуірлері әр алуан, олар: жәһилия дәуірі, ислам кезеңі, жаңа заманның шайырлары. Мәселен жәһилия дәуірінен Әмру Қайс, Тарафа, Зуһайр, Алқама, әл-Ааша, Әмру бин Кулсум, Антара, Хатим, Харис, ислам дәуірінің Умар бин Әби Рабиа, Жарир, әл-Ахтал, әл-Фараздақ, ибн Миада, ибн Харама, әл-Ажаж, кейінгі кезеңнен ибн ар-Руми, Әбу Фирас, әл-Хамадани, әл-Мутанаббиді, Әбу Нуас т.б. таланттардың жыр кестелерін айғақ ретінде орынды пайдаланған.

Әл-Женди «әл-Муффасалға» арқау болған қағидаларды құр түсіндірумен қанағаттанып қалмай, онда әрбір тұжырымға қатысты өзінің көзқарасын еркін білдіріп отырған. Оқымысты негізінен аз-Замахшаридің ойларын құптаса да, кейбір мәселелерге байланысты атақты ғалымның түйіндеріне де келіспей, өз пікірлерін бүгіп қалмай ашық айтудан тартынбаған. Мұндай жағдайларда басқа грамматика білгірлерінің сөздерін келтіріп, талдауды кеңінен тарқата түседі. Мұхаммад Ахмад Әли Әбу Китаһ ад-Даруш өз зерттеуінде ғалымның көрсеткен аз-Замахшаридің еңбегіндегі кейбір жаңылыс тұстарға тоқталады (Мұхаммад Ахмад, 2002:77-82). «Әл-Иқлидте» Басра мен Куфа лингвистикалық мектептерінің арасындағы даулы мәселелер де қозғалған, әл-Женди мұндай пікірталасты мәселелерде әуелі куфалықтардың пікірлерін келтіріп, артынша оған қарсы ой айтып, көбінесе дәлелдері күштірек деген уәжбен Басра мектебінің ұстанымдарын қуаттайды. Ол осылай әртүрлі пікірлерді талқылап дұрысын табуға тырысқан.

Автор бұл шархында басты назарды қиын сұрақтарға жауап табуға салғандықтан ауыр жолды таңдаған, сөздердің ишаралы жасырын

мағынасын ашуға ұмтылып, оның тұңғығына терең бойлайды, ғалымдардың сөздеріне жүгінеді, терминдерді жиі қолдануы кітапты күрделендіре түскен.

Еңбек синтаксис пен морфологияға арналған. Кітапта ескертпелер барынша көп берілген. Кітаптың авторы кіріспеде: «Осы «әл-Иқлид» деп аталатын кітапта астарлы мағыналарды, сөз сиқырларын жинадым», – деген. Мен бұл кітапты зерттеу барысында үлкен тіл қазынасына тап болғандай сезінесің. Жұмыста синтаксис пен морфология ережелері ғана емес, жүздеген сөздердің мағыналары қамтылған. Бұл жерде автор мен түсіндірушінің тақырыптары мен жүйелерін анықтау мақсатында кітап пен түсіндірменің тарауларды бөлу стильдерін айта кеткен жөн болар. Автор «әл-Муффасалды» төрт тарауға бөлген: есімдер, етістіктер, жалғаулар (*хуруф*) және ортақ сөздер (*муштарак*). Әр тарауды бөлімдерге, әр бөлімді тақырыптарға бөлген. Түсіндіруші де осы тәсілді қолданған.

«Әл-Иқлид»те басқа да грамматика кітаптары сияқты ережелер, бұрынғылардың морфология, синтаксис және сөздіктерге қатысты таңдаулы зерттеулерінен үзінділер қамтылған.

«Әл-Муффасалдың» мәтіні әл-Жендидің түсіндірудегі сүйенген негізі саналады. Ғалым оны құрылымы мен мағынасы жағынан түсіндіріп, талдау жасайды. Үкімдерді анық баяндайды. Ол синтаксис ережелерін зерттеген, мысалдары мен талас-тартыс тудырған мәселелерін және дәлелдерін келтірген. Әрқайсысына тоқталып, ондағы сөздерге, мағыналарға және риуаяттарға назар аударған. Кітап осынысымен пайдалы әрі құнды.

Қорытынды

«Әл-Иқлидте» синтаксис пен морфология ережелері тәптіштеліп, әрқайсысының мән-мағынасы туралы сараланған. Әл-Женди кітапты оқыту, ағарту және ой-сананы ояту мақсатында жазғандықтан түсіндіру барысында оңайлатуды, жеңілдетуді көздеген.

Кітапта логикалық (мантики) тәсілдер де пайдаланылған. Автор өзі қолдайтын пікірлерді егжей-тегжейлі өте түсінікті баяндап, сонан соң өз көзқарасын дәлелдеп ұсынған.

Әдебиеттер

Муминов Аширбек. (2008). Присирдарьинские ханафиты в VI–VIII / XII–XIV веках. Исламтану және араб филологиясы мәселелері. – Алматы.

Ӕбсаттар қажы Дербісәлі. (2016). Руханият және ӕркениет. Зерттеулер мен мақалалар. – Алматы.
Қауам ад-дин Ӕл-Итқани Ӕл-Фараби. (2016). Ӕл-қасида маусума би лалали Ӕл-масунат фи сарф уа шархиһа. – Алматы.
Муминов А.К. (2015). Ханафитский мазһаб в истории Центральной Азии. – Алматы.
Шамшәдин Керім. (2017). Қауам ад-дин Ӕл-Итқани Ӕл-Фараби – ғұлама ғалым, ақын. – Алматы.
Шамшәдин Керім. (2012). Сығанақ саңлағы. – Алматы: Нұр-Мұбарак баспасы.
Шейх Ӕбсаттар қажы Дербісәлі. (2008). Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері. – Алматы

جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية. المفصل في صنعة الإعراب للزمخشري. لأبي القاسم الزمخشري محمود بن عمر بن محمد الخوارزمي المتوفى 528 هـ. تحقيق: الدكتور خالد إسماعيل حسان. الناشر مكتبة الآداب القاهرة، 2006 م. الإقليد في شرح المفصل: لتاج الدين أحمد بن محمود بن عمر الجندي (ت: 700 هـ) رسالة ماجستير. تحقيق: مصطفى سالم المازق: كلية الآداب، جامعة مصراتة ليبيا العام الجامعي 2005-2006

الإقليد في شرح المفصل: لتاج الدين أحمد بن محمود بن عمر الجندي (ت: 700 هـ) رسالة ماجستير. تحقيق: مصطفى سالم المازق: كلية الآداب، جامعة مصراتة ليبيا العام الجامعي 2005-2006
الخصائل في علوم العربية وتراثها: بحوث ورسائل ونصوص محققة – السفر الثالث رسائل محققة ونصوص – صنعة دكتور محمد أحمد الدالي – دار النوادر 2011 – العجالة في تفسير الجلالة
كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، لمصطفى بن عبد الله القسطنطي لالرومي الشهير بالملا كاتب الحلبي، المعروف بحاجي خليفة، (1017/1067 هـ)، دار الفكر، المكتبة الفيضانية بمكة المكرمة
الموصل في شرح المفصل، لحسام الدين السعناقي (ت 714 هـ) قسم الأسماء حتى نهاية مبحث الكنايات. (دراسة وتحقيق) رسالة مقدمة لنيل درجة الدكتوراه في اللغة العربية. إعداد الطالب أحمد حسن أحمد نصر. المملكة العربية السعودية جامعة أم القرى – مكة المكرمة كلية اللغة العربية. 1419م/1998م
المشتبه في الرجال أسمائهم وأنسابهم لأبي عبد الله محمد بن أحمد الذهبي/ت848هـ/181/1 تحقيق علي محمد البجاوي-مطبعات الحلبي

References

- Ashirbek Muminov. (2008). The Sirdarya Hanafites in the VI-VIII/XII-XIV centuries. Problems of Islamic studies and Arabic philology.
- Absattar kazhy Derbisali. (2016). Spirituality and civilization. Research and articles.
- Kauam ad-din al-Itkani al-Farabi. (2016). Al-kasida mausuma bi lalali al-masunat fi sarf ua sharhiha. – Almaty.
- Muminov A.K. (2015). Hanafi mazhab in the history of Central Asia. – Almaty.
- Shamshadin Kerim. (2017). Kauam ad-din al-Itkani al-Farabi – gulama galyim, akyn. – Almaty.
- Shamshadin Kerim. (2012). Syganak sanlagy. – Almaty. Nur-Mubarak baspasy.
- Sheih Absattar kazhy Derbisali. (2008). Monuments and diamonds of Islam. – Almaty.
- Al-mufasssal fi sungati al-igrah li-Zamahshari Abu al-Kasym. Al-islamiya sygyd Muhammad bin al-imam zhamiga az-Zamahsharu Mahmud bin Umar bin Muhammad al-Hauarizmi 528 h. Tahkik: ad-duktur Halid Ismail Hassan. Umar bin Mahmud bin Ahmad ad-din li-taj: al-mufasssal sharh fi an-nashr maktabatu al-adab. Al-Qahira, 2006 m. al-aklid zhamigatu misriya. Kulliya al-adab: Mustafa Salim al-Mazik: Tahkik. Risala mazhistir h. 700 (al-Zhindi Libiya al-gam al-zhamigi 2005-2006).
- Al-Iklid fi sharh al-mufasssal: li-Taj ad-din Ahmad bin Mahmud bin Umar al-Zhindi (700 h.) Risala mazhistir. Tahkik: Mustafa Salim al-Maziq: Kulliya al-adab, Zhamiga misriya Libiya al-gam al-zhamigi 2005-2006.
- Al-hasail fi ulumi al-arabiya ua turasuha – buhus ua rasail ua nususu muhaqqaqqa – sungatu duktur Muhammad Ahmad ad-Dali – Daru an-nauadir 2011 – al-Azhalatu fi tafsiri al-zhalala.
- Kashfu az-zunun gan asami al-kutub ua al-funun, li Mustafa bin Abdulla al-Kastanati ar-Rumin bi al-Mulla katib al-zhalabi, al-magruf bi Haji Halifa, 1017-1067 h. Daru al-fikr, al-maktabatu al-faisiya bi Makka al-Mukarrama.
- Al-Muassal fi sharh al-mufasssal, li Husam ad-din as-Signaqui (714 h.) qismi al-asma hatta nihaya mabhas al-kinayat. (Dirasa ua tahkik) Risala mukaddima li naili darajati duktura fi al-luga al-arabiya. Igdad at-talib Ahmad Hasan Ahmad Nasr. Al-mamlakatu al-arabiya as-sugudiya zhamigaty ummu al-kura – Makk al-Mukarrama kulliya al-luga al-arabiya. 1998 m. 1419 h.
- Al-Mushtabah fi ar-rizhal asmaihim ua ansabihim li Abi Abdulla Muhammad bin Ahmad az-Zahabi 848 h. Tahkik Ali Muhammad al-Bazhau – Matbagatu al-halabi.

FTAMP 11.25.31

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o6>**Курпебаева Г.К.**

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университетінің докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gaziza-k@mail.ru

**«АРАБ КӨКТЕМІНІҢ» САЯСИ ҮДЕРІСТЕРІНІҢ АЛҒЫШАРТТАРЫН
САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ**

Мақалада «араб көктемі» революциясының себептері, араб мемлекеттерінде болған саяси дағдарыс эскалациясына әсер еткен факторлар бірнеше топтарға бөліп қарастырылған. 2011–2013 жылдары терең қоғамдық-саяси дағдарыстың нәтижесінде Солтүстік Африка мен Таяу Шығыстағы бірқатар елдерде саяси режимдердің өзгеруі орын алды. Авторитарлық режимдерді тұрақсыздандырудың алғышарттарының болғанына қарамастан, олардың мәжбүрлі түрде өзгеріске ұшырауы бірқатар араб мемлекеттерінің дағдарысқа және бытырауына әкеп соқты. Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка “араб көктемі” деп аталатын саяси режимдердің еріксіз революциялық трансформациясына қатысты. Аймақтағы наразылықтың өсуі ішкі және сыртқы себептерге және сонымен қатар, әр елде олар нақты әлеуметтік-саяси, экономикалық, діни жағдайға, сондай-ақ мемлекеттердің тарихи даму ерекшеліктеріне байланысты болды. Осы наразылықтың салдары Таяу Шығыстағы бірқатар елдерде жағдайдың тұрақсыздануына әкелді. Осы орайда, бұл көтерілістердің алғышарттарын мұқият зерделеу қажеттілігі туындайды. Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты «араб көктемі» революциясының маңызды параметрлеріне салыстырмалы түрде талдау жасау болып табылады. Зерттеудің әдіснамалық негізін экономикалық, әлеуметтік және саяси үдерістердің күрделі және қарама-қайшы әрекеттесуін талдаудың жүйелі тәсілі болып табылады. Зерттеудің теориялық маңыздылығы революциялық оқиғалардың себептері мен салдарын кешенді түрде зерттеуімен анықталады. Ғылыми мақаланың тәжірибелік маңыздылығы – «халықаралық қатынастар және аймақтану» мамандықтарының студенттері мен магистранттары үшін оқу құралдарын жазуда, сондай-ақ Таяу Шығыс аймағындағы саяси үдерістерге қатысты анықтамалық әдебиеттер дайындау үшін пайдалануы мүмкін.

Түйін сөздер: «Араб көктемі», авторитарлық режим, демократиялық күштер, дағдарыс эскалациясы, геосаяси үстемдік, режим трансформациясы, жаңғырту концепциясы, халық билігі.

Kurpebayeva G.K.

Doctoral student of Kazakh Ablai khan University of International Relations and
World Languages, Kazakhstan, Almaty, e-mail: gaziza-k@mail.ru

Comparative analysis of the prerequisites of the political processes of the “Arab Spring”

The article discusses the causes of the “Arab Spring”, and the factors influencing the escalation of the political crisis in Arab countries. As a result of a deep socio-political crisis in 2011–2013, in some countries of Middle East and North Africa there was a change of political regimes. Despite the preconditions of destabilization of authoritarian regimes, their forced change led to a crisis in some Arab states. The Middle East and North Africa took part in a forced revolutionary transformation of political regimes, called the Arab Spring. The growth of protests in the region is due to internal and external reasons, and in each country they depend on the specific socio-political, economic, religious situation and the peculiarities of the historical development of states. The consequences of these protests have led to destabilization in some countries of the Middle East. The purpose of this article is a comparative analysis of the main parameters of the Arab Spring Revolution. The methodological basis of the study is a systematic approach to the analysis of the complex and controversial interaction of economic, social

and political processes. The theoretical significance of the study is determined by a comprehensive study of the causes and consequences of revolutionary events. The practical significance of the study lies in the possibility of using the results of work when writing textbooks for students and undergraduates of the specialty "International Relations and Regional Studies", as well as for preparing reference books on political processes in the Middle East.

Key words: Arab spring, authoritarian regime, the democratic forces, the escalation of the crisis, geopolitical dominance, transformation of the regime, the concept of modernization, the people's power.

Курпебаева Г.К.

докторант, Казахский университет международных отношений
и мировых языков имени Абылай хана, Казахстан, г. Алматы, e-mail: gaziza-k@mail.ru

Сравнительный анализ предпосылок политических процессов «арабской весны»

В статье рассматриваются причины «арабской весны» и факторы, влияющие на эскалацию политического кризиса в арабских странах. В результате глубокого социально-политического кризиса в 2011–2013 годах в некоторых странах Северной Африки и Ближнего Востока произошла смена политических режимов. Несмотря на предпосылки дестабилизации авторитарных режимов, их вынужденная смена привела к кризису в некоторых арабских государствах. Ближний Восток и Северная Африка приняли участие в вынужденной революционной трансформации политических режимов, называемой арабской весной. Рост протестов в регионе обусловлен внутренними и внешними причинами, и в каждой стране они зависят от конкретной социально-политической, экономической, религиозной ситуации и особенностей исторического развития государств. Последствия этих протестов привели к дестабилизации в некоторых странах Ближнего Востока. Целью данной статьи является сравнительный анализ основных параметров революции арабской весны. Методологической основой исследования является системный подход к анализу сложного и противоречивого взаимодействия экономических, социальных и политических процессов. Теоретическая значимость исследования определяется комплексным изучением причин и следствий революционных событий. Практическая значимость исследования состоит в возможности использования результатов работы при написании учебников для студентов и магистрантов специальности «Международные отношения и регионоведение», а также для подготовки справочной литературы по политическим процессам на Ближнем Востоке.

Ключевые слова: арабская весна, авторитарный режим, демократические силы, эскалация кризиса, геополитическое доминирование, трансформация режима, концепция модернизации, народная власть.

Кіріспе

Мақала тақырыбының өзектілігі Таяу Шығыстағы шиеленіс және аймақтағы, жеке елдердегі саяси белгісіздіктің өсуімен анықталады. Таяу Шығыстың этникалық ядросы араб әлемі болып табылады. 2010 жылы Тунисте басталған, сонымен қатар басқа барлық араб елдерін қамтыған халық толқулары тек қана аймақтық бүкіл саладағы даму үдерісіне ғана емес, әлемдік масштабта кішірейтуге келмейтіндей әсер қалдырды. Араб-мұсылман әлемінің сан ғасырлық тарихы, мәдениеті қаныққан және үнемі тепе-теңдікте тұрмайтын діни, саяси, экономикалық, этникалық жүйелері бар. Сондықтан «араб көктемі» құбылысын зерттемес бұрын, ең алдымен оның себептерін білу қажет.

2011 жылдың басынан бастап араб әлемінің кейбір мемлекеттерінің саяси режимдерін күштеу арқылы өзгеріске ұшырай бастады. Революциялық саяси трансформация себебінен

ішкі мемлекеттегі дағдарыс эскалацияның қауіп-қатерлері, сонымен қатар шет мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың араласуы «араб көктемі» революциясының параметрлерін зерттеу өзектілігін арттырды. Сондықтан тұрақсыздыққа алып келген факторлар Египет, Ливия және Сириядағы саяси режим трансформациясын жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Ол үшін алдымен «араб көктемі» үдерісінің саяси алғышарттарын салыстырмалы талдау қажет.

2011 жылы болған оқиғалар әр түрлі білім салаларындағы мамандардың қызығушылығын тударып отыр. Сонымен қатар, соңғы жылдары Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка аймағында болған үдерістердің қиындығы және мән-мазмұны тереңірек зерттеуді талап етеді. Осы орайда, бұл оқиғалар араб елдеріндегі адамдардың ғана емес, әлеуметтанушылар, тарихшылар, саясаткерлер мен математиктердің және тағы басқалардың қызығушылығында болуы өте қиынды.

Негізгі бөлім

Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкадағы революциялық үдерістер «араб көктемі» деген шартты атауға ие болды. Е.Г. Пономарева «Араб көктемі» Батыстың геосаяси үстемдік үшін жетілдірілген формасы деп қарастырады (Пономарева, 2012:37). 2011-2013 жылдардағы болған революция араб мемлекеттерінде демократияны жалау етіп ұсынған сайлау әдістерінің тиімсіздігін көрсетті. Бұрынғы авторитарлық режимдердің орнына келетін жаңа буын дайын болмады, өйткені демократиялық күштер әлсіз және олардың өзара қақтығыстардың салдарынан тайпалардың арасында ыдыраушылық пайда болды, қоғам тарапынан ешқандай қолдау таппады. Революциядан кейін араб мемлекеттерінде жүйелі дағдарыс басталды, қойылған бірде бір мақсатқа қолдары жетпеді.

Араб мемлекеттерінде болған саяси дағдарыс эскалациясына әсер еткен факторларды зерттеушілер бірнеше топтарға жүйелейді. Мысалы ғалым И.В. Кудряшова мынадай факторларға тоқталады:

1) саяси, экономикалық және әлеуметтік-мәдени режим стратегияларының өзара қарама-қайшылығы;

2) ауысу салдарынан болған либерализация жағдайында мемлекет пен қоғамдық қатынастар және шикізаттан алынатын табыстың жетімсіздігінен мемлекет тарапынан өтем (компенсаторлық) механизмінің жоқтығы;

3) дағдарысты реттеудің инфрақұрылымының әлсіздігі немесе тіптен жоқтығы (саяси бәсекелес, құрылымды оппозиция, сайлау, өкілетті институттар);

4) жастардың демография саласында маңызды өсім үлесінің салмағы және білімді әлеуметтік төселген жаңа жеткіншек жас буынның қалыптасуы;

5) қоғамның бәсекелесі және ротациясы жоқ билеуші элитадан шаршауы, элитаның саяси ресурстарының нашарлауы (Кудряшова, 2011:152).

Жоғарыда көрсетілген революцияның себептерінің классификациясын көптеген талдаушы сарапшы мамандар құптайды. Сонымен қатар бұл аймақтағы жағдайға қоғамдағы байлар мен кедейлер арасындағы алшақтық, мұнайдан түскен пайданың әділетсіз бөлінуі, оның тек жоғарыда отырған шағын топтармен шектелуі, қоғамдағы өткір проблемаларды жергілікті билік өкілдерінің дер кезінде шеше алмауы бірнеше жылға созылды.

Сонымен қатар, ғалым Е. Степанова араб революциясының себептерін зерттей отыра,

дағдарыс эскалациясындағы әлеуметтік наразылықтың ролін баса айтады. Египеттегі жағдайды талдай келе, автор тіпті Таяу Шығыс елдеріне тым терең кеткен қарапайым халық пен билеуші топтың арасындағы алшақтық, жемқорлық, Батыс қолдап отырған саяси және экономикалық элита әлемдік экономикаға құлшына енген (Степанова, 2011:41). Ал Ливиядағы жағдайда әсер етуші жалпы қарапайым институттардың жоқтығы (аудандық және аймақтық «халық кеңестері») және мұнайдан түскен пайданы өзара қоғамның тайпалық-кланға бөлінуі арқылы талан-таражға түсіруі деп көрсетеді.

Ю.Н. Зининнің «Араб көктемі» деп аталатын мақаласында халық көтерілісінің себептерін салыстырмалы түрде зерттеуде Ресей мамандарының танымал ұстанымдарын көрсетеді. Бұл аймақтардағы болған жағдайлардың себептерін кейбір авторлар әлеуметтік теңсіздік деп көрсетсе, ал Ливияға қатысты көтерілістердің себебінде этно-діни мотивтердің болғанын дәлелдейді. Дискуссия халық көтерілісінің ішкі және сыртқы себептерін, ақпараттық технологиялардың күшін, көршілес жатқан мемлекеттердің мүдделері арнасында тарқалады (Зинин, 2012:293).

Бұл қоғамдарды демократияландыру мүмкін еместігін түсіне отыра араб қоғамына «фитна» (аласапыран) деген араб терминін қолдануды дұрыс көрдік. Ғалым Е.И. Зеленев бұл терминнің табиғатын былай түсіндіреді: «аздырушылық, өзінің жағына шығару, бунт, қозғалаң... тәртіпсіздік, қозғалыс, толқын, протест» және т.б». Е.И. Зеленевтің айтуынша, араб әлеміндегі қазіргі саяси дискурста «фитна» жаппай бұқаралық қарсыласу, диктаторлық режимдегі ұнамаған басшыны дәстүрлі формада алып тастауы немесе араб мұсылман мәдениетінде қысым көрсету деген мағынаны білдіреді. Бірақ қазіргі араб қоғамында «фитна» өзінің негативті мағынасын жоғалтады, революциялық дағдарыс пен көтерілістірге қатысушы және діни тұрғыдан ақталған наразылық деп түсіндіріледі (Зеленев, 2015:28).

Ливия, Египет және Сириядағы ескі режимді құлату және революциялық шайқалысты модернизация концепциясын қолдану арқылы талдаймыз.

«Үшінші эшелондағы» мемлекеттердегі индустриалды қоғамның қалыптасуы мен даму модернизациясы жоғарыдан басқарып отырған мемлекеттің рөлі қоғамның дәстүрлі статтарына негізделді. Бұл авторитаризмнің одан әрі кемелденуіне негіз болды.

Солтүстік Африка, Таяу Шығыс секілді қуып жетуші индустриалды даму сатысында болды.

Египет пен Ливия саяси трансформациялануға мәжбүр болды, себебі демократиялану процесі, нарықтық қатынасқа өту басталып, мемлекеттің экономикаға араласуы бәсеңдеді, елдегі кейбір институттар әлсіздене бастады.

Египет пен Ливияда модернизацияның келе-сі компоненттері өзекті бола бастады. Біріншіден, инновациялық институционалды кері әсер етуші әлеуметтік-экономикалық даму басталып, артта қалушылықтан арыла бастады. Екіншіден, әлеуметтік салалар трансформацияланды, соның ішінде, өндірістік еңбекті ынталандыру, еңбекке бейімдеу, тұрғылықты халыққа қол жетімді білім беру және денсаулық сақтауы саласын қамтамасыз ете бастады. Үшіншіден, аграрлық даму формасынан индустриалды елдер қатарына даму жолын бастауда ірі капитал құю үшін жеке кәсіпке шектеу проблемасы шешілді. Төртіншіден, экономика мен саясаттағы жаһанды тенденцияларды ескере отырып, дамудың «ашық» және «жабық» моделінің арасында таңдау жасалды. «Жабық» модель ішкі ресурстардың мобилизациялануына мүмкіндік берді. «Ашық» модель көбінесе шетел инвестициясына қолдау көрсетеді.

Египет пен Ливиядағы әлеуметтік-экономикалық даму, артта қалудан арылу және әлеуметтік саланың трансформациялануы әрі қарай іске асты. Бұл жерде тек таңдап алынған әлеуметтік-экономикалық стратегиямен жүріп қана қоймай, мемлекеттің даму моделі модернизацияны іске асыруда жеке ресурстарды шектеу проблемасын шешу керек болды. Египет көбінесе жаһандану процесіне етене енді, ал Ливия регионализация жолымен кетті.

Г.А. Насер (1952-1970) кезінде Египет «араб социализмі» идеясын дамытты. Президент А. Садат (1971-1981) кезінде саяси курс батысқа бағытталды. Х. Мубарак (1981-2011) көпвекторлы саясат жүргізді, әлемдік әр бағытта әсер етуші күштерді ескеріп отырды. XX ғасырдың аяғында Египетте жаһанданудың белгілері анық көріне бастады. Экономикалық тұрғыдан алатын болсақ ол мысалы, бәсекелестікке негізделген нарықтық экспансия, бұл сыртқы экономикалық қызметтің либералдық саясатының жемісі деп атауға болады. Ақпараттық және қаржы желілері арқылы жаһанды өдірістік құрылымдағы ресурстар айырбасы маңызды рөл атқарды.

Саяси салада саяси субъектердің саны мен деңгейінің өзара бір-біріне тәуелділігі күшейе бастады. Египеттің саяси кеңістігінен жаһанданудың мына белгілері анық көрінді: трансұлттық корпорациялар, трансұлттық банктер, интернет

қауымдастығы, әр түрлі деңгейдегі байланыстырушы халықаралық ұйымдар. Міне, осы бағытта жаһандану өзінің жаңа сапалы деңгейін көрсетті. Көптеген зерттеушілер Х. Мубарактың билігінен Египет экономикалық стагнация жағдайын кешіп, елде кедейшілік, теңсіздік, жемқорлық және жұмыссыздық басталды деп көрсетеді. 1970-2000 жылдар арасында Египет экономикасындағы жиналған проблемаларды модернизация шеше алмады. Соның салдарынан жергілікті жеке сектор ұлттық экономикаға инвестиция салғысы келмеді, реформа финанс қаражатының жетіспеуінен қиындап кетті, мамандандырылған басқарушы кадрлар мен технология жетіспеді.

Шындығына келетін болсақ, бұл олай емес еді. Андерсон Египеттегі экономика бірқалыпты жақсы дамығанын айтып өтеді. Бүкіләлемдік Банк мәліметтері бойынша 1980-2010 жылдар арасында Египеттегі ЖІӨ жан басына шаққанда 2,2 есе қамтамасыз еткен. Азия, Африка және Латын Америка елдеріне қарағанда бұл жақсы көрсеткіш болды.

Андерсон өз зерттеулерінде Египеттің 2011 жылдың қарсаңына дейінгі әлеуметтік-экономикалық жағдайына талдау жасайды. Олардың айтуынша әлеуметтік-экономикалық сала жеткілікті деңгейде дамып отырды. ЖІӨ қарқынды жылдамдықпен өсті, демографиялық өсім төмендеген, коррупция көрсеткіші басқа елдермен салыстырғанда төмен болды (мысалы, Ресей, Италия, Греция), жұмыссыздық төмендеді, теңсіздік басқа «үшінші деңгейдегі әлем елдерімен» салыстырғанда онша төмен болмады. ЖІӨ бір жылда 7 пайызды құрады. Ең маңыздысы Х. Мубарак шектен шығып кеткен кедейшілікті жеңді деп айтса болады. Режимнің құлауын Андерсон «тығырықтан шығудың тығырығы» деген атаумен бейнелейді. Ескі режимнің құлау себебін талдамас бұрын Египет пен Ливиядағы саяси-әлеуметтік жағдайына тоқталайық (Anderson, 2006:189).

Х. Мубарак басқару кезінде (1981-2011) Египеттің халық шаруашылығы тез қарқынмен дамыды. 30 жыл ел басқару кезінде ЖІӨ 4,5 есеге өсті, бұл Шығыс елдерінің жетістігі болып табылады. 2004-2010 жылдар аралығындағы модернизацияның экономикалық реформалары ЖІӨ-ні ең жоғары көрсеткіштікке алып келді.

Сонымен қатар әлемдегі экономикалық қаржы дағдарысы Солтүстік Африка елдерінде әрқалай әсер өтті, көптеген жерлерде басқарушы элитаға әлеуметтік-саяси қысым көрсетіле бастады. Негативті көріністер экономикасы мұнай экспортына бағытталмаған мемлекет-

терде болды. Египеттің экономикасы сыртқы сұраныстың күрт төмендегенін сезді (туризмнің тоқтауы, шетел инвестициясының төмендеуі).

Ал экономикалары мұнай ресурстарының сатылуынан түскен пайдаға негізделген мемлекеттер, соның ішінде Ливия мұнайға деген бағаның өсуінен пайда түсірді. Дегенмен, бағаның өсуі өндіріс қарқынының күрт төмендеу салдарынан болды. Нарық уақытша тоқтатылды, мұнай экспортерлары қатты экономикалық шығынға ұшырады. Египетте әлеуметтік-экономикалық қиыншылықтарға тап болды, бұл бірақ революциялық төңкерістің негізгі себебі емес еді.

Бірақ кірістің дифференциалды деңгейі өте жоғары деңгейде сақталды. 2011 жылдың басында Египет халқы өте кедейшілікке тап болды, ал шенеуініктердің табысы қарқынды өсіп отырды. Жұмыссыздықтың деңгейі сол баяғы деңгейде өзгеріссіз қалды, әлеуметтік жүргізіп отырған саясат тиімсіз болды, паракорлық деңгейі одан әрі үдей түсті. БҰҰ-ның Адам Дамуы Бағдарламасының 2010 жылғы Есебі бойынша 145 елдер арасындағы рейтингіде Египет теңсіздік тұрғысынан 120-шы орында болды. Кедейшілік деңгейде 40 % егде жастағы египетшілер, олардың табысы күніне 2 АҚШ долларын құрады.

Ресми түрде мойындалған жұмыссыздық деңгейі 1991-2010 жылдар арасында тұрақты жоғары болды. Экономикалық реформалар кезінде жұмыссыздық деңгейі елдегі бала туу өсімі күрт төмендеу салдарынан төменгі көрсеткішті көрсетті. Египеттегі жұмыссыздықтың 50 пайызы 20 және 24 жас аралығындағы жастарды құрады, ал елдегі жұмыссыздықтың жалпы саны 2,5 млн адамға жетті. Толқудың негізгі демографиялық алғышарты 2011 жылдағы жұмыссыздық 1 млн-ға жетуі, соның ішінде жастардың болуы себеп болды. Олар режимді құлату керек деп шешіп, жаңа жақсы өмірді күтті.

Келесі маңызды алғышарты ол батыстық рухта тәрбиеленген білім алған жастардың көп болуы, олардың көбі дерлік үлкен қалаларда шоғырланды. Толқуды ұйымдастырушылар – студенттер, жеке ұсақ кәсіпкерлер мен кейбір шенеуініктер. Толқулардың экономикалық, әлеуметтік және демографиялық мазмұнын ескі қоғамдық саяси жүйеге қарсы көтеріліске шыққан білімді қала тұрғындары құрады (Totten, 2012:23).

Египет пен Ливиядағы дағдарысты құбылысқа әсер етуші факторларға: капитал құю құрылымының төмен деңгейі, аймақтағы экономикалық және саяси тұрақсыздық, шамадан

тыс мемлекеттің экономикаға араласуы реформаларды консервативті және авторитарлы режимдердің тежеуі жатады.

Ал Ливияға келетін болсақ, ондағы саяси тұрақсыздық жағдайы қарама-қайшы болды. Ел экономикалық тұрғыда жақсы дамыды, Африкадағы мұнай мен газ қорына мол, бұл М. Каддафидің осы континентте өзінің әсер ету билігін іске асыруына мүмкіндік беріп отырды. 20 жыл тұрғысында бұл елде экономика мықты қарқынмен дамып отырды. Сондықтан да Ливия басқа да Африка мемлекеттерін қаржыландырып, Африка Одағының 15 пайыз бюджетін қамтамасыз етті, басқа мемлекеттердің қарызын жауып, оларға мұнай мен газ алуына кредитпен қамтамасыз етіп отырды.

Ауыл шаруашылығы мен өндірістерде жұмыс орындары болды, бірақ ол бос орындарға жастар қызықпады. Ол орындар Египеттен келген иммигранттармен толды, бір қызығы олардың ішінде христиандар көп еді. Мемлекеттің елеулі әлеуметтік көмегіне қарамай (арзан үйлер тұрғызылды, қол жетімді білім мен денсаулық қорғау қамтамасыз етілген) жас ливиялықтардың наразылығы одан бетер өрши түсті. Египеттегі сияқты паракорлық мәселесі, полицияның өз бетімен кетуі ақпараттың жабықтығы жастардың наразылығын одан әрі үдете түсірді.

Египет пен Ливия қоғамының тарихи-мәдени өзара байланысы маңызды болды. Этноконфессионалды, әлеуметтік-мәдени параметрлері, геосаяси дамуындағы детерминанттары ұқсас бола тұрса да, Египет пен Ливияның саяси процестерінің айырмашылықтары болды, кейбір жағдайда тіпті бір-біріне қайшы келіп отырды.

Египетті билеген А. Садат пен Х. Мубарактың саяси стратегиялары М. Каддафимен салыстырғанда қарама-қайшы болды. 1970 жылдардың басында Египет геосаяси және идеологиялық тұрғыда Батысқа бағытталды. 1969-2010 жылдар аралығында Ливия «ислам социализмі» моделін құрды, КСРО және социалистік жүйемен қарым-қатынасы дәйексіз болса да олармен одақтас болды. Басқа аспектілеріне келер болсақ, Египет пен Ливия ішінара ерекшеліктерімен көрінді: екі мемлекет те әртүрлі экономикалық стратегия қолданды (этатизм және Ливия Джамахириясында шетел меншігін национализациялады және Г. Насер өлімінен кейін Египет шетел инвестициясына «ашық есік» моделін ұстады). Египет халқының әлеуметтік деңгейі өте төмен болды, ал Ливияда М. Каддафиді құлатқанға дейін табыс деңгейі жоғары болған.

Египеттің саяси процесінің құрылымды ерекшелігіне XX ғасырдағы тәуелсіздік кезең мен модернизацияның салдарын жатқызуға болады.

Осындай модель жеке бизнестің мемлекеттік бюрократияға тәуелділігімен, экономикалық ресурстардың тайпалардың арасында өзара бөлінуімен, репрессивті органдар мен әскери күштердің билікке қарағанда басым болуынан болды. Зайырлы режим діни риторикаға ішінара рұқсат берді, бірақ заң тұрғысынан мықты оппозициялық «Мұсылман бауырлары» ассоциациясына (Ихван плъ-Муслимин) тыйым салды, мемлекеттік билік кәсіподақ ұйымдарына, БАҚ, Батыс бағытын ұстанған либералды партия мен бірлестіктердің жұмысын қудалап отырды.

1982 жылы Г.А. Насердің басқаруымен монархиялық режим төңкерілді. Жаңа басқарушы патриоттық сезімге негізделген Ұлыбританияға қарсы шықты. Ол бірінші кезекте Египет экономикасын жаңғырту керек деп шешті. Жаңғыртуды Насер 5 тармаққа негіздеді: 1) Елдегі экономиканы дамыту барысында қоғамдық экономика секторын құру және халық шаруашылығына мемлекеттік қадағалау орнату; 2) араб национализмі; 3) демократия; 4) тап күресін терістеу; 5) дін бостандық. Насер режимінің идеологиясын «араб социализмі» деп атады (Мельянцеv, 2011:176).

А. Садат 1971-1981 жылдар арасында ел басқарды. Ол Г. Насер стратегиясынан бас тартты, билікті бір орталықтандыру, демократияны құру, Батыс елдерімен қарым-қатынасты күшейту керек деп шешті. А. Садат елдегі экономиканы жаңғырта алмады, тек қызмет көрсету мен сауданы ғана дамытты. Сыртқы сауданы либерализациялау салдарынан елде арзан импорт көбейді, кедейшілік өсті және әлеуметтік теңсіздік күшейді. Садат кезінде ел терең экономикалық қаржылай дағдарыста болды.

А. Садаттың өлімінен кейін Х. Мубарак елдегі қиын жағдайды құрылымдық реформалау бағдарламасын ұсына отырып дағдарыстан шығу жолын бастады. Бұл реформа ішінара либерализациялау саясатына негізделді. Х. Мубарак инфрақұрылымды дамытты, кәсіпкерлікке мемлекет тарапынан қолдау көрсетті, шетел инвестицияларын құптады. Экономикаға мемлекет тарапынан қысымды азайтты, есесіне өзінің саяси әсер ету күшін күшейтті. Сайлауды өз бақылауына алып, оппозиция қызметіне шектеу қойды.

1953 жылдан бері Египеттегі мемлекеттік басқару президенттік республика болып саналып келді. Бұл басқару формасы 1970 жылдардағы

«араб социализмінде де», Садаттың либералды бағытында да, 1971 жылы билік басына келген технократ Х. Мубарактың тұсында да өзгерген жоқ. 2007 жылы Конституцияға өзгерістер енуіне байланысты, діни белгілері бойынша саяси партия құруға тыйым салынды, бұл «Мұсылман бауырлары» оппозициялық партиясын заң тұрғысынан шығарып тастады. Президенттік кандидатурасына тек заңды түрде тіркелген саяси партияның өкілі ғана сайлана алды. Бұл билік партиясының жеңісіне алып келді. Биліктің легитимділігі өзінің айналасындағылардың саяси мәдениетіне негізделген патрон-клиент қарым-қатынасы әдістерін қамтамасыз етіп отырды. 2005 жылы Египеттегі саяси сайлауға қатысушылардың саны 24-28 пайыз ғана болды.

2007 жылға Египет Конституцияға енгізілген өзгерістер бойынша президенттің кандидатурасына саяси партияның тізімі бойынша парламентте 3 пайыздан төмен болмауы тиіс болды, ал діни саяси ұйымдардың кандидаттарын сайлауға жібермеді. Сонымен қатар Египетте діни белгілері бойынша партия құруға қатаң тыйым салынды. Елдің саяси өмірінде ислам секторы өзінің ықпалын жоғалтты. Оған қарамастан «Мұсылман бауырлары» оппозициясы өзінің ықпалын кәсіподақ ұйымдары мен Университеттерде күшейтті. Діни ұйымдар қоғамда кездесетін күрделі проблемаларды шешуге атсалысты. Билік өкілдері ол проблемаларға жауапты болмаса да, халық арасында көптеп тараған «биліктің қолынан келмейді не болмаса әдейі жасамай отыр» деген пікірлер қалыптасты (Lynch, 2013:65).

Х. Мубарактың патримониалды авторитарлы режимі 1981 жыл мен 2010 жылдар аралығында тиімді жұмыс жасады, Батысқа оның билік басында отырғаны ыңғайлы болды. Әлемдік экономикалық дағдарыс, элита ішіндегі өзара келіспеушілік Батыс мемлекеттерінің «Үлкен Таяу Шығысты» демократияландыру керек деген ықпалы Х. Мубарактың режимін әлсіретті. Өзінің көшбасшылығының легитимділігін нығайту үшін Египет Президенті діни символдарға мән бере бастады. Діни топтармен қарым-қатынас әртүрлі бағытта болды. Г. Насер «Аль Азхар» университеті мен діни істері жөніндегі Жоғары Кеңестің үстінен бақылау орнатты. А. Садат діни риториканы ұтымды қолданды «Мұсылман бауырлары» оппозициямен тығыз қатынаста болды, атеизм мен коммунизмге қарсы күресте жалпы мақсаттары бір болғанмен ешқандай жетістіктерге жетпеді, тіпті сол исламистердің қолынан қаза болды. Ал Х. Мубарак діни инс-

титуттардың үстінен қатаң бақылау орнатып, оларды саяси алаңнан ығыстырды.

Кейбір ғалымдардың пікірі бойынша, мемлекеттік реформалар (ұлттандыру, индустриаландыру, діни институттардың үстінен орнатылған бақылау) Египеттің патрон-клиенталды қоғамдық жүйесін шайқалтты, оның орнына олар тиімді ешқандай демократиялық жүйе ұсына алмады (Momani, 2013:16).

2008-2009 жылдар аралығындағы әлемдік экономикалық дағдарыс қоғам мен өкіметтің арасында қарама-қайшылықты одан әрі күшейтті. Египетте төтенше жағдайды енгізді. Билік басында отырғандар армия мен құқық қорғау органдарын қолдана отырып кез келген наразылықтарды басып тастап отырды. Наразылардың көбі білімді жұмыс таба алмай жүрген жастар болды. Интернет пен БАҚ наразылықты одан әрі өрбітіп отырды: жайлы керемет өмірді теледидар беттерінен көрсетіп отырды, қоғамның проблемасы айналасындағы дискуссияны өрбітті, соның ішінде Египеттегі адам құқығы туралы ақпараттар көптеп көрсетті. Өкімет ішіндегі өзара келіспеушілік наразылықтар көбейді, соның ішінде шенеуніктер мен мүдделері тоғысқан топтар арасында экономикалық менеджмент пен саяси бюрократияның арасында келіспеушілік күшейді. 2011 жылғы Египеттегі саяси «жарылыстың» себебі саяси, ақпараттық және әлеуметтік-демографиялық факторлардың өзара бірігіп күшеюінен болды.

Ливиядағы «араб көктемінің» саяси алғышарттарына тоқталайық. Бұл елде ұлттық бірлік қамтамасыз етілмеген. 1951 жылға дейін қазіргі елдің шекарасында көптеген колониялар болды: олар тәуелсіздік алғанда күштеп қоныс алған Трипоитания, Феццан және Киренаика болды. 2000 жылға БҰҰ бағасы бойынша Ливия арабтарының этникалық құрамы (57,2), бедуиндер (13,8), египет арабтары (7,7), берберлер (6,8), судан арабтары (3,5), тунис арабтары (2,5) және т.б. құрады. Олардың ішінде өзара рулық бөлінулер болды. Исламның толығымен үстемдік құрып отырғанның өзінде елде суфий бауырлары мен оларға қарсы күресетін салафий қауымдастығы жүрді. Олардың арасындағы дағдарыс тек М. Каддафи кезінде ғана реттеліп отырды (Goldstone, 2001:141).

1969-2011 жылдар арасындағы Ливиядағы республикалық кезең М. Каддафидің монополюды басқару кезеңімен байланысты болды. Оның саяси курсы «ислам социализмі» және батысқа қарсы бағытталған национализміне сәйкес келді. Ливиядағы саяси режим мен идеоло-

гиясының өзіндік ұлттық формасы болды, жеке экономикалық мүддені қамтамасыз етуден коллективті қамтамасыз етуге бағытталды, барлық араб мемлекеттерін өзінің айналасына шоғырландыруға тырысты. Ливияның саяси жүйесі харизматикалық көшбасшының айналасына шоғырланды. Көптеген уақыт бойы Ливия Мағриб елдерінің арасында көшбасшы болып келді, оның мақсаты араб әлемін біріктіру болды, сырттан күштеп ұсынылған модель емес өзінің саяси дамуы мен режимінің моделін ұсынды.

1964 жылы Ливиядағы революциялық қозғалыс «бас бостандығы бар юнионист-социалист офицерлерді біріктіруден» басталды. Оның ұраны 1952 жылы египет революциясының «Бостандық, социализм, бірлік» деп аталды. Негізгі мақсаттарының бірі монархияны құлату, елдің артта қалушылығын жою, батыс империализмінің құрсауынан құтылу, мемлекеттік тәуелсіздікті қамтамасыз ету, халық үшін әділеттілік орнату, араб бірлігі үшін күресу, Палестина халқының тәуелсіздігі үшін құқығын қорғау болды. 1969 жылы 1 қыркүйекте халықтың көтермелеуімен төменгі рангтағы офицерлердің қарулы көтерілісі болды. Ливияда ұлт азаттық революцияның нышанын білдіретін саяси даму басталды.

Араб мұсылман моделіне негізделген социалистік мемлекеттің құрылысы басталды, ол Құран құндылықтарын сақтап араб әлемін біріктіруге негізделді. М. Каддафи өзінің позициясын былай деп түсіндірді: «Біз бостандықты жеке және ұлттық тәуелсіздікке негізделген, қайыршылық пен колониализм мен өзіміздің жерімізде шетел әскери базасын құрту керек деп түсінем; бірлік дегеніміз барлық араб әлемін бір басшының астына топтастыру немесе федерация негізінде ұсақ өкіметтерді біріктіру; социализм дегеніміз – бұл ислам социализмі Құран құндылықтарына негізделген жеке меншік пен мұра» – деп көрсетті (Bakr, 2012:57). М. Каддафи мұнай саясатының алты өсиетін іске асыра бастады, ол ресурстарды халық иелену керек деген идеяның арнасында өрбіді. Ливия азаматтары өзінің мұнай байлығын қолданудың ең жақсы жолын таңдауға құқығы болды.

М. Каддафидің саяси курсының доминанттары «ислам социализмі» мен тікелей демократия болды. «Ислам социализмі» араб мемлекеттерін біріктіру және оларды Батыстың идеологиялық экспансиясынан азат ету болды. Тікелей демократия парламентаризмді терістеп, халық комитеттері мен конгресі арқылы халық билігін ұсынды. 1977 жылы Ливия Араб Республикасы

Социалистiк Халықтық Ливия Республикасы Джамихирия ауысты. Джамихирия араб тiлiне аударғанда халық билiгi деген мағынаны бiлдiредi. Бiрақ М. Каддафи демократияның барлық дерлiк түрлерiн терiстей отырып «халық комитеттерiне» не iстеу керек жөнiнде айтып отырды. Жалпы Халықтық Конгрес Револуциялық басқару Кеңесiнен заң функцияларын ала отырып, М. Каддафи заң билiгiн өзiнiң қолына шоғырландырды. Министрлердi секретариаттарға министр кеңесiнiң төрағасы аппаратын Жоғары халық комитетiне, ал атқарушы билiктi толығымен өз қолына ауыстырды.

М. Каддафи өзiнiң алдына қойған көптеген мақсаттарына қол жеткiздi. Ол әлеуметтiк бiртектi қоғамды құра бiлдi, ол оған адам басына шаққандағы кiрiс деңгейiн көтеру арқылы қол жеткiздi. Ливия басшысы М. Каддафи «Байлық халыққа» ұранын iс жүзiнде iске асырды. Қоғамда бай мен кедейлер арасындағы алшақтық азайды. Шаруашылықтық құралы өзгердi, әрбiр қоғам мүшесiнiң қызығушылығы артты. Өндiрiс пен еңбекке деген қарым-қатынас өзгердi. Көптеген халық бұқарасы мемлекеттiк басқаруға атсалысты.

1950 жылдары ең кедей араб мемлекетiн М. Каддафи үлкен экономикалық прогреске жеткiздi, мемлекеттiк секторды нығайтты, халықтың өмiр сүру деңгейiн жақсартты. Сыртқы саясатқа келгенде М. Каддафи ешкiмге бағынбады, Батыс пен Израильге қарсы сөйледi, ливиялық национализмдi нығайта отырып, Араб әлемiн Ливияның айналасына жинағы келдi. Антиимпериалистiк саясаты батыс мемлекеттерiмен қақтығысуға, изоляцияға алып келдi.

Ливиядағы М. Каддафидiң режимi жаңғыртуды жүргiзе отырып, дәстүрлi институттарды қолданды, исламға сүйендi. Ливиядағы Жоғарғы заң тек қана исламға ғана емес халықтық дәстүрлерге де негiзделдi. Тiкелей халықтың билiкке араласуын да мәлiмдедi. Бұл жағдайда М. Каддафидiң институционалды көшбасшылығы тежелдi: М. Каддафи легимдi жалғыз көсем болды. Негiзгi саяси акторлар ретiнде дәстүрлi күштер, соның iшiнде тайпалар және әртүрлi исламдық топтар болды. Елдегi жүргiзiлген әлеуметтiк-саяси трансформацияға қарамастан халықтың басқару процесiнен алшақтауы, билiктiң шексiз бақылауы халықтың наразылығын туғызды.

Идеологиялық салада көп уақыт араб бiрлiгi доктринасы билiк құрды, ол секулярлы этникалық тұрғыдан Солтүстiк Африка және Таяу Шығыс елдерiн бiрiктiрдi, антиимпериалистiк

және халық азаттық қозғалыстарының дүмпуiне алып келдi. 1970 жылдары бұл доктрина iшкi қарсыластың күшеюi және батыстың араласуымен дағдарысқа ұшырады. Египет пен Ливияда екi негiзгi идеялық бағыт – батыстық рухты бойына сiңiрген зайырлы национализм және батыс идеологиясына қару ретiнде ұстанған «мұсылмандық национализм» болды. Батыстың ұзақ уақыт бойы Солтүстiк Африкадағы отары елдегi ислам дiнiнiң көлемiн шектеп отырды. Тәуелсiздiк алғаннан кейiн ислам мемлекеттiк бiрегейлену, идеология және құндылықтардың негiзi болды. Ислам билеушi элита тобының бiртұтас бөлiнбес идеялық саяси трактовкасына айналды.

Араб елiнiң саяси процесiндегi ислам факторы көптеген мамандардың зерттеу объектiсiне айналып отыр. Ислам – араб елдерiндегi саяси дамудың әлеуметтiк мәдени бөлшегi болып табылады. Олардың қатарына Египет және Ливия елдерiн де жатқызады (Bhadwaj, 2012:79).

Египет пен Ливияның саяси процесерiне халықаралық бағдарламалар және ұйымдар арқылы Батыс мемлекеттерiнiң әсерiн де ескеру қажет. XIX-XX ғасырлар бойы Египет пен Ливия ұлы державалардың бәсекелес алаңы болып келдi. Екiншi дүниежүзiлiк соғыстан кейiн араб елдерi биполярлы жүйеге ықшамдалуына мәжбүр болды. АҚШ пен КСРО-ның, НАТО мен Варшава келiсiм ұйымының қарсыластығынан этноконфессионалды және әлеуметтiк-экономикалық қарсылықтар, аймақтық дағдарыстар одан сайын өрши түстi. Қоғамдағы саяси қолайсыз жағдайлар араб дәстүрiне де әсер еттi, исламды орнату үшiн дiни мiндеттеме алды, батыстың секулярлы өмiр сүрудiң бейнесiн қолдамады.

Дамушы мемлекеттердiң демократиялану саясатына тоқталатын болсақ, Батыстың пiкiрiнше, 1995 жылғы Евро Жерорта теңiзiнiң серiктестiгi бойынша бұл елдерге демократиялық құндылықтар енгiзу Жерорта теңiзi жағалауындағы аймақтық қауiпсiздiгiн қамтамасыз ету керек болатын. 2004 жылдан бастап Еуропалық көршiлес саясаты iске аса бастады. Халықаралық санкцияны алып тастағаннан кейiн Еуропалық көршiлес саясатына Ливия кiрдi. Сонымен қатар азаматтық қоғамды дамыту бағытында АҚШ Мемлекеттiк Департаментiнiң арнайы Бағдарламасы мен Таяу Шығыс елдерiнiң серiктестiк бастамасы бағдарламасы жұмыс жасады. Оларға өкiметтiк емес ұйымдар: халықаралық дамудың АҚШ Агенттiлiгi (USAID) және демократияны қолдаудың Ұлттық Қоры жатады (NEO). Халықаралық ұйымдар осылай белсендi жұмыс жасаса да олардың жұмыстары Египет

пен Ливияда шектеулі болды. Шилдзтың пікірінше, «демократия мен азаматтық қоғамды дамыту бастамалары (жұмсақ әсер ету саясаты) араб режимінің авторитарлы табиғатымен объективті тұрғыда шектелді, азаматтық құндылықтар негізінде либералды демократия принциптерін терістейтін ислам ұйымдары жатты» (Shields, 2012:13).

Наразылық қозғалыстары қомақты қолдау көрсеткен шетел және халықаралық ұйымдар болды (мысалы, АҚШ, ЕО, Израиль, Сауд Арабия, Катар). Л.Л. Фитуни АҚШ Мемлекеттік Департаментінің қолдауымен демократияны дамытудың Ұлттық Қорының мәліметтері бойынша мынадай статистикалық есеп ұсынды: 2009 жылы 1396,6 мың АҚШ долларын құрайтын 23 мемлекеттік емес египет ұйымдары қаржыландырылды.

Бұқаралық шоғырлануға, үгіт насихатқа, сайт жұмысына, БАҚ, оппозиция интернет ресурстарда ақпараттарды қорғауға тікелей мақсатты гранттар бөлінді. Одан басқа, USAID 2006-2009 жылдары Египетте демократияны қолдау мақсатында 71 млн АҚШ долларын, ал тек 2011 жылы 25 млн АҚШ долларын берді. Сонымен қатар, біздің ойлауымызша режимді құлатуға себеп болған мемлекеттің ішіндегі себептер мен факторлар.

Басқа мемлекеттер сияқты Египет пен Ливия жаңа ақпараттық жағдайда өмір сүрді. Әлемдік интеграциялық процестер күшейіп, жаңа ақпараттық технология ғасыры қалыптасып жатыр. Жаңа коммуникативті және ақпаратты технологиялар ресми емес желілерді таратуға алып келді. 2008 жылы Египет шамамен 180 блогер санаққа ілінді, оның 40 пайызы арабтілді желілер.

Толыққанды ақпараттық қоғамның потенциалы тек бостандыққа негізделген ақпарат айырбасы бар либералды демократия жүйесінде ғана іске асуы мүмкін еді. Ливия мен Египет әлемдік дамудағы ақпараттық жүйеге көңіл бөлуіне мәжбүр болды: бейімделу, процеске араласу, изоляциялық модельді таңдау.

2011 жылы Египет революциясының жеңіске жетуіне интернет ресурстар мен технологиялар ауадай қажет болды. Facebook-тегі Ваэль Гоним өзінің жеке парақшасында авторитарлы режиммен қанағаттанбайтын 50 мың адамнан қолдау тапты. В. Гоним Каирдегі Аль-Тахрир алаңына наразылыққа шыққан жас египетшілдердің жол көрсеткіш серігіне айналды. Ливияда да Интернет оппозиционерлерді ұйымдастырушы, жинақтаушы рөлін ойнады. Бірақ интернет негізгі себеп емес тек қозғаушы әсер етуші болды.

Елде бұқаралық наразылыққа шығатын жағдай туған уақытта ғана интернет өз күшін көрсете алады.

Ливиядағы жағдайда ақпараттық және коммуникативті технологиялар әрекетінің маңызды аспектісі бар. Египетке қарағанда өтірік ақпаратты қолдана отырып, БАҚ беттерінде Ливия басшылығының негативті бейнесін трансляция жасады. Көптеген ғалымдармен келісе отырып, БАҚ беттеріндегі М. Каддафиді дискредитациялау АҚШ пен халықаралық ұйымдардың Ливияда әскери кемелерінің блокада құруының легитимділігін қамтамасыз етті.

Жүйелі дағдарыстың күрделілігі мен тереңдігі араб қоғамының саяси модернизация жеңісіне қол жеткізе алмауы болды. Араб әлеміндегі елдер өткір қиыншылыққа өзінің таңдаған саяси стратегиясынан тап болды. Жаһандану ұлттық суверенитет пен мемлекеттің маңызды секторы болып табылатын экономиканың рөлін құнсыздандырды. Бұл мемлекеттерде ұлттық мемлекет әлі де болса топтасып құрылмаған, ал жаһандық әлемде бұл жүйе ескіргенін дәлелдеді. Сонымен қатар Батыс елдерінің демократиялық моделі исламның әлеуметтік жағдайы мен саяси дәстүрдегі авторитаризмге бейімделе алмады.

Дағдарыстың бірнеше себептеріне тоқталсақ: дәстүрлі институттардың трансформациялануы мен экономикалық өсудің тездетуі; көптеген мемлекеттерде ұлттық бірігудің болмауы; Ливияда діни-тайпалық өзін-өзі басқаруға негізделген рулық-тайпалық құрылымның үстемдігі; тұрғылықты халықтың этникалық бытыраңқылығы; отаршылдардың жасауымен болған мемлекеттік және административті кеңістігінің жасандылығы. Жоғарыда көрсетілген себептер биліктің жеке адамның басына шоғырлануының әлеуметтік дәстүрін одан әрі күшейте түсті. Билік басындағы авторитарлық режимнің бекуінің алғышартына алып келді, бұл қазіргі және архаикалық, дәстүрлі институттар мен тәжірибенің симбиозы болды. Бұл режимді кейбір ғалымдар неопатримоналды деп атады.

Сонымен Египет пен Ливиядағы революциялық жағдай бір жағынан күтпеген және екінші жағынан осындай нәтижеге алып келетіндігін алдын ала күткен жағдай еді. Күткен жағдайға жаһандық дамудың қисынына сүйенетін болсақ, Батыс барлық әлемде демократия орнатамыз деген ымырасыз экспансиялық саясаты болды. «Араб елінің оянуы» деген атпен Египет пен Ливиядағы болған саяси режимнің құлдырауының себепті-салдарының байланысы өте күрделі.

Ю.А. Мюзиркиннің Солтүстік Африкадағы революциялық наразы көтерілістердің алғышарттарын талдауға байланысты жұмыстарын да ескереміз. Бірінші алғышартқа ол әлеуметтік-экономикалық дамудың индикаторын алады (елдегі халықтың орта жасын, адам басына шаққандағы ЖІӨ, жұмыссыздық деңгейі және бағаның шарықтауы). Екінші алғышартқа қоғамның коммуникациялық жүйесіне мінездеме береді, соның ішінде адам басына шаққандағы сим-карта мен интернет қолданушыларды да зерттейді. Үшінші топқа – 2010 жылы мемлекеттік емес трансұлттық кампанияның «Дом свободы» берген баяндамасы бойынша азаматтық бостандығын іске асыру дәрежесі де талданады. Төртінші алғышартқа – 2010 жылдың басы мен 2011 жылы наразылыққа шыққандардың қаза тапқан саны да ескеріледі. Спирменнің рангалық корреляция коэффициенті бойынша көрсетілген параметрлер мен оппозициялық наразылықтардың арасында 0,11 балл, бұл олардың бір-біріне өзара тәуелді емес екендігін көрсетеді. Ю.А. Мизюркин революциялық дағдарысқа айтарлықтай әсер еткен ол наразылық көтерілістерде қаза тапқан адамдардың саны болды. Ю.А. Мизюркиннің есептеуі бойынша қазаға сан жағынан көп шығынға ұшыраған мемлекеттер өздерінің мақсаттарына жетті деп көрсетеді. Египет пен Ливиядағы революциялық жағдайларға құрылымдық талдау жасау арқылы ескеру керек. Ең шешуші фактор елдегі ішкі әлеуметтік-саяси алғышарттар емес, наразылық кезінде басқарушы саяси лидер мен элитаның дағдарысты реттей алмауында болып отыр (Мизюркин, 2013:119).

Египет пен Ливиядағы ұзақ уақыт бойы өмір сүріп келген режим репрессивті мәжбүрлеу мен легитимділікті байланыстырып ұштастыра білді. Әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерді ескере отырып, зомбылықты қолдану мүмкіндігі қазіргі саясаттың институционалды нормасына қайшы келмеді. Ұзақ уақыт репрессияға ұшырағандардың деңгейі өзгермеді, ал биліктің легитимділігі өзгеріп отырды.

Египеттегі легитимділікке жаңа не болмаса бұрын тарап кеткен саяси институттар әсер

етті, бірақ лидерліктің харизматикалық түрі сақталып отырды. Бірте-бірте сайлаудың саяси маңыздылығы арта бастады, саяси басшылықты анықтайтын болды, азаматтардың саясатқа араласуының механизміне айнала бастады. Элитаның құрамы кеңейе бастады, бюрократия ротацияға ұшырады. Мемлекеттік емес ұйымдар және діни топтардың саяси салмағы күшейе бастады.

Египеттің ұзақ мерзімді саяси дамуының параметрлері осындай. Саясат субъектілерінің орналасу күші билік органдарының үстінен қарайтын армия монополиясына жақын. Конституция, заң шығарушы билік, сот, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, партия демократиялық режимді емес, патримониалды режимді нығайтады. Бұл оппозицияны маргиналды рөлге ығыстырып шығаруы президенттік билік пен авторитарлық режимнің салдарынан болып отыр. Х. Мубарактың режимі барлық мемлекеттен тәуелсіз топтарды әлсіретті: ихванист діни экстремистерді, «Жаңы Вафд», «Аль Гад» солшылдарды наразылық көрсеткен барлық қоғамдық қозғалыстарды ығыстырып шығарып тастап отырды. Х. Мубарактың экономикалық-қаржы жетістігі билік өкілдерінің басылымдарды қатты қадағалауы мен Батыстың қолдауы арқасында іске асты.

Қорытынды

Аталмыш елдерде мықты оппозициялық әлеуеті жинақталды, олар көптеген ірі қалаларда білімді жастар мен ұсақ буржуазия топтарының топтасуымен шоғырланды, сонымен қатар оларға радикалды исламистер мен салафиттерден тұратын конфессиялық топтар қосылды. Режимді құлатушы катализатор белгісіз идеологиялық мақсаттары мен принциптері жоқ наразы топтар болды. Олардың негізгі міндеті ескі режимді тез құлату, ол үшін олар сол қоғамдағы проблемаларға сынды күшейтті: жұмыссыздық, тайпалық рулық басқару, әлеуметтік көмектің жоқтығы. Ал ескі режимді құлатудың жаңа формасы Батыстың тарапынан ақшалай көмек берген әлеуметтік желілер болды.

Әдебиеттер

- Anderson, L. (2006). Searching Where the Light Shines: Studying Democratization in the Middle East. *Annual Review of Political Science*, 9, 189.
- Bakr, N. (2012). *The Egyptian Revolution. Change and Opportunities in the Emerging Mediterranean*. Malta: Gutenberg Press.
- Bhadwaj, M. (2012). Development of Conflict in Arab Spring Libya and Syria: From Revolution to Civil War. *Washington University International Review*, 1, 79.

- Goldstone, J.(2001) Towards a Fourth Generation of Revolutionary Theory. *Annual Review of Political Science*, 4, 141.
- Lynch, M. (2013). *The Arab Uprising: The Unfinished Revolutions of the New Middle East*. New York: University of California Press.
- Momani, B. (2013). *The Arab Spring is Genuine Revolution, but a Bumpy and Arduous road ahead*. Institute for New Economic Thinking,16.
- Shields, N.E. (2012). Unrest in the Middle East: Potential Implications for International Terrorism and Counterterrorism Policy. *Global Security Studies*, 3(2),13.
- Totten, M. J.(2012). Arab Spring or Islamist Winter? *World Affairs Journal*, 174(5),23.
- Зеленев Е.И. Протестные политические движения в арабских странах: Fitnah // Азия и Африка сегодня. – 2015. – № 5. – С.28.
- Зинин Ю.Н. «Арабская весна» в повестке дня экспертного сообщества России // Вестник МГИМО-Университета– 2012.– Т.5. №26.– С. 293.
- Кудряшова И.В. Режимные трансформации на современном Арабском Востоке // Политическая наука. – 2012. – № 3. – С. 152.
- Мельянцева В.А. Причины кризиса в арабском мире // Восточная аналитика. – 2011. – № 2. – С. 176.
- Мизюркин Ю.А. Роль интернет-коммуникаций в движениях протеста Магриба и Ближнего Востока // Пути к миру и безопасности. – 2013. – Т.1. – № 44. – С. 119.
- Пономарева Е., Рудов Г. «Цветные революции»: природа, символы, технологии // Обозреватель-Observer. – 2012. – № 3. – С. 37
- Степанова Е. Арабские революции. К диалектике причин и следствий // Пути к миру и безопасности. – 2011. – № 1. – С. 41.

References

- Anderson, L.(2006). Searching Where the Light Shines: Studying Democratization in the Middle East. *Annual Review of Political Science*, 9,189.
- Bakr, N.(2012). *The Egyptian Revolution. Change and Opportunities in the Emerging Mediterranean*. Malta: Gutenberg Press.
- Bhadwaj, M. (2012). *Development of Conflict in Arab Spring Libya and Syria: From Revolution to Civil War*. Washington University International Review, 1, 79.
- Goldstone, J.(2001) Towards a Fourth Generation of Revolutionary Theory. *Annual Review of Political Science*, 4, 141.
- Kudryashova I.V.(2012) Rezhimnyye transformatsii na sovremennom Arabskom Vostoke [Regime Transformations in the Modern Arab East]. *Politicheskaya nauka*, no 3, p.152.
- Lynch, M. (2013). *The Arab Uprising: The Unfinished Revolutions of the New Middle East*. New York: University of California Press.
- Mel'yantsev V.A.(2011) Prichiny krizisa v arabskom mire [Causes of the crisis in the Arab world]. *Vostochnaya analitika*, no 2, p.176.
- Mizyurkin Y.A.(2013) Rol' internet-kommunikatsiy v dvizheniyakh protesta Magriba i Blizhnego Vostoka [The role of Internet communications in the protest movements of the Maghreb and the Middle East]. *Puti k miru i bezopasnosti*, vol.1, no 44, p.119.
- Momani, B. (2013). *The Arab Spring is Genuine Revolution, but a Bumpy and Arduous road ahead*. Institute for New Economic Thinking,16.
- Ponomareva E., Rudov G.(2012) «Tsvetnyye revolyutsii»: priroda, simvol, tekhnologii ["Color revolutions": nature, symbols, technologies]. *Observer*, no 3, p.37
- Shields, N.E. (2012). Unrest in the Middle East: Potential Implications for International Terrorism and Counterterrorism Policy. *Global Security Studies*, 3(2),13.
- Stepanova E.(2011) Arabskiye revolyutsii. K dialektike prichin i sledstviy [Arab revolutions. Towards a dialectic of causes and effects]. *Puti k miru i bezopasnosti*, no 1, p.41.
- Totten, M. J.(2012). Arab Spring or Islamist Winter? *World Affairs Journal*, 174(5),23.
- Zelenev E.I.(2015) Protestnyye politicheskiye dvizheniya v arabskikh stranakh: Fitnah [Protest political movements in Arab countries: Fitnah]. *Aziya i Afrika segodnya*, no 5, p.28.
- Zinin Y.N.(2012) «Arabskaya vesna» v povestke dnya ekspertnogo soobshchestva Rossii ["Arab Spring" on the agenda of the expert community of Russia]. *Vestnik MGIMO Universiteta*, vol.5, no 26, p.293.

FTAMP 82.09 (574)

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o7>**Кокеева Д.М.¹, Өзкул Чобаноглы²**

¹филос.ғ.к. доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: dariga.kokeyeva@kaznu.kz

²профессор, Хаджетеппе университеті, Түркия, Анкара қ., e-mail: ozkul@hacettepe.edu.gov.tr

ЕЖЕЛГІ ҮНДІ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІНІҢ ІЗДЕРІ

Зерттеуімізде ежелгі үнді әдебиетінің қалыптасуы барысында түркі мәдениетінің іздері көрініс табуымен қатар үнді мәдениеті мен өркениетінің дамуына үнді-еуропалық, үнді-ирандық емес, түркілік тайпалардың үлкен үлес қосқандығы жан-жақты талдауға түсіп, қарастырылады.

Көп ғасырлық тарихы бар түркі және үнді әдеби байланыстарының сабақтастығы – рухани мәдениетіміздің өркендеу тарихында, әдебиеттің көркемдік дамуында өзіндік маңызға ие. Сондықтан елдер арасындағы әдеби байланыстар мен оның қалыптасу тарихын зерттеу жұмыстың ғылыми-теориялық тұрғыдан кеңеюіне жол ашатын дерек көз болмақ. Сонымен қатар мақалада ежелгі үнді мәдениеті мен әдебиетінің қалыптасуы түрлі тайпалар мен халықтық мұралардың синтезі нәтижесінде пайда болған деген тұжырымдамалар талдауға түседі. Сол тайпалардың біріне III ғ. Инда алқабын мекен еткен дравид, арий тайпалар екендігі сөз етіледі. Сондықтан зерттеуімізде дравидтер, арийлер дегеніміз кімдер деген сұрақтың мәнін ашу үшін әдеби жанрлардың дамып, өркендеуіне негіз болған тайпаларға да жеке тоқталып, тарихи шолу жасалады.

Түйін сөздер: Үндістан, мұра, әдебиет, мәдениет, өркениет, дравид, арий тайпалары.

Kokeyeva D.M.¹, Ozkul Chobanogly²

¹Assoc. Prof. Dr., Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: dariga.kokeyeva@kaznu.kz

²Professor, University of Hacettepe, Turkey, Ankara, e-mail: ozkul@hacettepe.edu.gov.tr

Traces of Turkish Culture in Ancient Indian Literature

In this study, in a certain degree we came to a contradicting or rather complementing the conclusions of earlier studies, or to be exact, we found “traces” of Turkic tribes in the ancient Indian literature and their participation in formation of the ancient Indian civilization and culture.

Continuity of relations between the Turkic and Indian literature with a long history is important in history of development of our spiritual culture and artistic development of literature. Therefore, the study of literary relations between nations and history of their formation will serve as a source for expanding the scientific and theoretical aspect of the research. The article attempts to consider conclusions, which suggest that the ancient Indian culture and literature formed in result of the synthesis of various tribes and national heritage. Among the tribes as an example, we dwell on the Dravidians and Aryans, who inhabited the Indus Valley in the III century. Therefore, in our study to determine the Dravidian and Aryan tribes, we will focus on historical review of each tribe that played a role in development of literary genres.

Key words: India, heritage, literature, culture, civilization, Dravid and Aryan tribes.

Кокеева Д.М.¹, Өзкул Чобаноглы²

¹к.филос.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: dariga.kokeyeva@kaznu.kz

²профессор, Университет Хаджетеппе, Түркия, г. Анкара, e-mail: ozkul@hacettepe.edu.gov.tr

Следы тюркской культуры в древнеиндийской литературе

В результате данного исследования мы в некой степени пришли к выводу, противоречащему или скорее дополняющему выводы ранних исследований, а точнее, мы нашли «следы» тюркских племен в древнеиндийской литературе и их значимость в формировании древнеиндийской цивилизации и культуры.

Преимственность отношений между тюркской и индийской литературами с многовековой историей важна в истории развития нашей духовной культуры и художественном развитии литературы. Поэтому изучение литературных отношений между народами и истории их формирования послужит источником для расширения научно-теоретического аспекта работы. В статье предпринимается попытка рассмотреть выводы о том, что древнеиндийская культура и литература сформировались в результате синтеза различных племен и народного наследия. Среди племен в качестве примера мы останавливаемся на дравидах и ариях, населявших долину Инда в III веке. Поэтому в нашем исследовании для определения племен дравид и арий автором сделан акцент и исторический обзор каждого племени, сыгравшего роль в развитии литературных жанров.

Ключевые слова: Индия, наследие, литература, культура, цивилизация, дравиды, арийские племена.

Кіріспе

Әдебиет тарихы – ата-бабалардан жеткен көркем сөз өнерінің асыл арнасы, сарқылмас қазынасы. Әрбір ұлт өзінің ата тарихы мен көне мәдениет үлгілерін мақтан ететіні сөзсіз. Көнеден жеткен бай мұрасы мен озық мәдениеті бар халықтың бірі – түркі жұрты. Тамыры тереңде жатқан халқымыздың рухани мәдениетін бүгінгі жас ұрпаққа танытып, отаншылдық рухта тәрбиелеу біздің борышымыз болмақ.

Әрбір халықтың рухани байлығы – ғасырлар бойы даму үстінде болған тарихы мен ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын мәдени мирасы. Себебі кез келген халықтың, ұлттың өзіне тән басынан кешкен тарихи кезеңдері, өрлеу сатылары, әрбір дәуірге лайық мәдени мұрасы, асыл өнері бар. Мәселен, ертедегі Египет, Вавилон, Рим, Грек, Үнді, парсы мәдениеті қазіргі Еуропа мәдениетінің дамуына үлкен әсерін тигізгендігі баршаға мәлім.

Кез келген елдің мәдениеті әр халықтың әр кезеңдегі талап-тілегі, мұң-мұқтажына сай туып, белгілі жағдайға байланысты дамиды. Мәдениеті ерте дамыған ұлы халықтардың адамзат мәдениетіне қосқан үлесі зор, оның ілгері дамуында атқарған тарихи рөлі де ерекше. Бірақ бүкіл әлем мәдениетінің қазынасы тек бірен-саран ұлы халықтар туындысынан ғана тұрмайды. Поэзиядағы үлкен-кішілі формалар, оны жасаушы талант иелері әрбір халықтан шығады. Сондықтан да, В.Г. Белинскийдің қанша кеш дамыған халық болғанымен де өзіне тән поэзиясы болады, ол поэзияда сол халықтың салт-санасы бейнеленеді деген сөзі орынды айтылған (Плеханов: 74).

Әлем әдебиеттерімен қатар, тәуелсіз дамып отырған ежелгі үнді әдебиетінің тарихи даму жолдары драма, лирикалық поэзия, прозаның гүлдену кезеңдерінің басқа ежелгі әдеби мұралармен байланысы шамамен б.з.д. I мың-

жылдыққа сәйкес келеді. Алайда ежелгі үнді әдебиетінің шығу тарихына қатысты нақты деректер жоқ. Ежелгі үнді мәдениеті мен әдебиеті түрлі тайпалар мен халықтық мұралардың синтезі нәтижесінде пайда болған деген тұжырымдамалар көптеп кездеседі. Сол тайпалардың біріне III ғ. Инда алқабын мекен еткен дравид, арий тайпаларын жатқызуға болады. Осы арада, дравидтер, арийлер дегеніміз кімдер деген орынды сұрақ туындайды. Осы сұрақтың мәнін ашу үшін әдеби жанрлардың дамып, өркендеуіне негіз болған тайпаларға да жеке тоқталып, тарихи шолу жасап кетуді жөн көріп отырмыз.

Негізгі бөлім

Әлемдік әдеби үдерісте ежелгі үнді әдебиеті үлкен рөл атқарды. Үнді эпосы, лирикасы, драматургиясы мен прозасының көпшілігі ежелгі дәуірде кең танымал болғандығын зерттеушілеріміз алға тартады. Зерттеушілердің пікірінше, үнді мәдениеті көршілес Орталық Азиядан Қиыр Шығысқа, Индонезияға жетіп, кейін XII-XIII ғ. Еуропаға дейін барып, олардың әдеби дәстүрлерін байыта түсті. Осының негізінде, Еуропа ертедегі үнді әдебиетімен танысқаннан кейін XVIII ғ. соңы мен XIX ғ. бас кезеңінде У. Джонс пен Ф. Бопп сынды ғалымдар санскрит тілінің Еуропаның грек, латын, герман, славян тілдерімен туыстығын анықтап, «үнді-еуропа тілдері» терминін қалыптастырды.

Ө. Чобаноглдың айтуынша, Гриммен бастап, Аддалберт Кун, Швард, Макс Мюллер және Теодор Бенифей де бұл топтың ішінде. Атап айтқанда, халықтық повестер туралы әдебиеттерді ескере отырып, бұл топ Үндістан Батыс әлемінде әңгіме өнерінің негізі болғанын атап өтті. Осы қабылдаудың негізі ежелгі үнді әдебиетінде Батыстың (Еуропа) дәстүрлі әңгімелерінің нұсқалары табылғандығынан байқалады. Осы топқа жататын кейбір хиндологтар деп те

аталатын бұл топтың мүшелері жоғарыда айтылғандай, аталған қашықтықтарға қарамастан, ауызша таратудың орнына қазіргі таратуды жазбаша таратудың өнімі деп санайды. Сондықтан олар адамдар орындаған ауызша әңгімелердің кейбір нұсқаларынан ауытқып, элиталық ұстанымға бет бұрды. Осылайша, жазбаша әдебиеттерге сілтеме жасаған үндітанушылар (олардың негізгі қайнаркөзі Үндістан болып табылады) өрнек жанрында тапқан элементтерге негіздеген. Үндістан мен «үнді-европалық тіл отбасылардың» негізгі көзі мен оны қолдайтын өтпелі тарихи мәдениетті орнатты (Çobanoglu, Özkul: 129).

Үнді-еуропа тіліндегі әдебиетпен қатар б.з. I мыңжылдықтың бас кезінде оңтүстік аймақта дравидтік (тамилдік) әдебиет қатар дамыды. Ежелгі үнді әдеби ескерткіштерінің басым бөлігі классикалық, эпикалық және гибридік түрлерге ие санскрит тілінде жазылған.

Ғалымдар Үндістанның солтүстік-батысында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарына қарап, ежелгі үнді әдебиетінің бастауы б.з.д. II жылдықтан да бұрын болуы мүмкін деген тұжырымдарын ортаға салады. 1921 жылы қазба жұмыстардың нәтижесі Хараппада, одан кейін де қазіргі Синд, Пенджаб пен Белуджистан аймақтарында б.з.д. III ғ. басы мен II ғ. Инд бассейні мен Үндістанның басқа жерлерінде 800 000 шаршы км аумақта жоғары дамыған өркениеттің болғанын көрсетеді. Инд жеріндегі бұл өркениет Мохенджо-Дара мен Хараппа деп аталды. Археологтар Инд жерін мекендеушілердің ежелгі мәдениетті қалыптастырушылар болғанына көз жеткізгендігін айта кету керек. Төрт мың жылдар бұрын салынған екі қабатты кірпіш үйлер жақсы жоспарлы түрде тұрғызылғандығы, сонымен қатар, қоршалған, жақсы жабдықталған моншалары, құдықтары және базарлары болғандығы қазба жұмыстары кезіндегі ізденістерден көруге болады. Табылған қазба жұмыстардан жергілікті халық мал, жер шаруашылықтарымен айналысқандығы, сонымен қатар, өркениеті дамыған Элам, Шумер, Египет, Крит, Троя және Кавказ секілді көптеген мәдени ошақтармен сауда-саттық байланыста болғандығын көруге болады. Табылған заттардың арасында құндылығы жоғары саздан жасалған геометриялық оюлары бар ыдыстар, адам бейнесі, жануарлар мен өсімдіктердің суреті салынған көптеген тұмарлар және мыстан жасалған мүсіндер де кездеседі. Қазба жұмыстарымен айналысушы ғалымдар Хараппадан табылған ер адам денесінің мүсіні,

Мохенджо-Дародан табылған биші қыздың мүсіндері өте жоғары шеберлікпен жасалғандығын да тілге тиек етеді. Инд алқабынан табылған мөр-тұмарлар ежелгі Месопотамиядан табылған мөрлер бетіндегі рельефтер мен көріністерге ұқсастығы, оған қоса Криттегі Кнос қаласының Минос сарайындағы табылған мөрлердегі жазу ұқсастығы Инд халқында жазудың болғанын дәлелдейді. Бұл жерде табылған діни заттарда таңбаланған мәліметтер бойынша Хараппада табылған мөрлердің бірінде үш дидарлы тәңір бейнеленген. Зерттеушілер табылған мүсінді үнді дүниетанымындағы үштік құдай Тримурти деп болжайды. Сонымен қатар мүсіндердің ішінде құдай-ананың (Ұмай ана), табиғат пен егін шаруашылығы қорғаушысының да мүсіндері табылды. Осы деректерден б.з.д IV-III мыңжылдықта Инд алқабының мәдениеті Шумер қалаларының мәдениетінен кем түспейтіндей дәрежеде болған. Сондықтан үнді жерінде арийлік қоғамға дейін үнді халықтарында шумер әдебиеті сияқты ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті жеткілікті дамығандығын айтуға болады. Сонымен қатар, аталмыш жазулардың дравидтік тілдер классификациясына жатады деген пікірлер бар. Ал *дравидтер* кімдер деген сұраққа жауап тауып көрелік.

Зерттеушілердің пікірінше, Дравидтер – Үндістанда мекен еткен арийлік дәуірге дейінгі ең ежелгі тұрғындары болып табылады. Б.з.б. I мыңжылдықта көне Харапп өркениетін құрып, жоғары мәдениетке жеткен Дравидтер Үндістанның оңтүстігін мекендеген халықтар тобы. Олардың ішіндегі ең көп көбі – *андхралар* немесе *телугулер* (51 млн.), *тамилдер* (46 млн.), *каннаралар* (24 млн.), *малаялилар* (22 млн.), *гондтар* мен *кандхилар* (24 млн.), *ораондар* (1,7 млн.), *тулулар* (1,2 млн.). Ал *тода*, *кота*, *курумба*, *бадага*, *т.б.* аз санды *дравидтер* таулы және орманды аймақтарда қоныстанған. Антропология жағынан *дравидтер* зәңгі нәсілі мен еуропа нәсілінің араласуынан пайда болған оңтүстік үнділік өтпелі нәсілге жатады. *Дравидтер* дравид тілдері тобындағы әр алуан тілдерде сөйлейді. *Дравидтердің* басым көпшілігі будда дінін ұстанады. Аздаған бөлігі христиандар мен мұсылмандар.

Еуропалық ғалым Г. Джонсонның пайымдауынша, *дравидтер* б.з.б үш мың жылдарда Үнді аралында өмір сүрген байырғы халықтардың бірі және олар туралы мәліметтер бүгінгі таңда жоқтың қасы. Сондықтан дравид тілдері мен мәдениетіне тән ескерткіштер, Дравид өркениетінің ойлары мен философиясы туралы деректер жет-

кіліксіз болғандықтан, олардың әлеуметтік құрылымы мен діни сенімі туралы нақты қорытынды жасай алмаймыз (Johnson, Gordon: 38).

Курсат Демиршінің зерттеуі бойынша, сондай-ақ, Үндістанда жүргізілген археологиялық зерттеулерге қарағанда, Арийлерден бұрын инд аймағында өмір сүрген жергілікті тұрғындар *дравидтер* Филиппин аралдарынан қоныс аударған. Сонымен қатар дравидтер Үндістанда өмір сүрген прото аустроид халықтарының араласуы нәтижесінде пайда болған деген пікірлер кең таралған. Ол сондай-ақ дравидтердің пайда болуында Африкадан қоныс аударған қара нәсілділердің де әсері болды деседі. Тіпті, Веда мәтіндерінде дравид халықтарын «тік мұрынды, өздері қараторы және фаллосқа сиынатын алғашқы адамдар» деп танытқан (Kürşat, Demir-si: 32).

Қазақ ғалымы Әнес Сарайдың зерттеуіне жүгінетін болсақ, ол өз зерттеуінде *дравидтер* туралы мынадай пікір қалдырады: Топан тасқыны салдарынан Алдыңғы Азия мен Арабия топырағын жайлаған үнді-еуропалықтар және Үнді мұхиты жиегіндегі Қиыр оңтүстік пен Үнді өзені және Ауған Гималайды жайлаған орал-алтай тілділер Еуразия жотасына б.з.б. 5-ші мыңжылдықтан кейін байырғы отандарына қайта келді. Осы жерде Үнді өзенінің батыс жазығында дравид түркілері «Хараппа мәдениетін» қалыптастырды (Әнес, Сарай: <https://egemen.kz/article/qus-zholynynh-qiquly-tarikhy-3>)

Иосиф Флавий бойынша, Хараппа мәдениеті б.з.б. 3-ші мыңжылдықта Шумер өркениетімен дәрежелес деңгейде таласа дамыды. Алайда бұл мәдениетті кей зерттеушілер «Азиялық Эфиопия» деп атап жүр. Оған себеп Эфиопияның Омо аймағынан бұдан 2,1 млн жыл бұрын жасаған адам қаңқаларының табылуы себеп болуы мүмкін. Эфиоптар Нұх пайғамбардың үшінші баласы Хамның тұңғышы Хусадан тараған. Олар ұзақ жылдар Хуса елі атанып келген (Иосиф, Флавий: 29). Ал енді, Хуса қауымының аты хуну тәңірқұты Моденің Орта Азияға шабуылында да VI ғасырдың орта тұсында ірге көтерген Көк түркілері империясының 15 тайпалы қауымының қатарында кездеседі. Сол Хуса руының арғы тегі эфиоптар екені бүгінгі күні анықталып отыр. Ал эфиоп атауы – *итиоп* немесе *итъоп* деп, «ит» түбірімен анық таңбаланылады. Олар *ссаба*, *сабафа*, *сабакафа* руларына бөлінеді. *Саба* – бағзы замандарда Иерусалимге келіп, еврейдің әйгілі Сүлеймен патшасымен кездескен Савская ханымның төлжұрты екені тарихтан белгілі. Ал Савская ханымның эфиоптық есі-

мі – түркілік атау «Балқыз». Бұлардан біртұтас ностра тілі үнді-еуропалық және орал-алтайлық болып бөлінбегенін көруге болады.

Тарихшы Геродот та эфиоптар туралы «Эфиопия мен Египеттің шекара аймақтарында жер бетіндегі ең ежелгі адамдар «Үңгір эфиоптары» тұрған. Олар төрт ат жеккен күймелермен соғысқа аттанған» деген маңызды деректер қалдыра отырып, олардың бір бөлігін «Азия эфиоптары» деп атаған. Тарихшының мәлімдеуінше, эфиоптар әр кезеңдерде әр түрлі себептермен төрт рет Азия құрлығындағы Үнді өзені жазығын мекендеп, ол жерді «Азиялық Эфиопия» деп атаған. Шығыс эфиоптары үнді халықтары секілді қаруланған, тек бас киімдері өзгеше, жылқының жалынан кептірілген бас терісін бастарына киеді (Alan B. Lloyd: 95). Кейінгі зерттеушілер де Геродоттың шығыс эфиоптарды ежелгі дравид түркілері екендігін мақұлдайды.

«Азия эфиоптары» атанған Үнді өзенінің жазығында өсіп-өнген Дравид түркілері өздерінің ежелгі мифтерінде «топан тасқыны» туралы аңыздарды естерінде сақтаған. Сонымен қатар, олар жерді өнім беруге, адамдарды ұрпақ жалғастыруға итермелейтін «өмір қуатын» қасиеттеп, оларды қамқорлайтын киелерді әз тұтқандығын, олардың тотемистік сенімді ұстанғандығын көруге болады. Оларда өлген адамдардың басына тас қою дәстүрі кең тараған. Бұл үрдіс қазіргі түркі халықтарында кеңінен қолданылады. Әр үйдің шарбағында да отбасы тәу ететін тас болған (Сергей, Токаров: 394).

Фелижен Чаллаенің айтуынша, арийлер келмей тұрғанда, бұл аймақта өмір сүрген байырғы халықтардың ағыны анимист пен тотемистік элементтерді қамтиды. Табиғаттағы барлық тіршілік иелерінде жанды, жансыз барлығында тылсым күштің болғанына сенген. Бұл анимистік ойы сол уақыттан бері олардың көңіл-күйіне әсер етті. Осылайша, осы нанымдардың арқасында олар кейбір рухтарды құдай деп қабылдады. Олар табиғи құбылыстарды бақылай алмағандықтан, жеңе алмайтын табиғи құбылыстың күші жасырын деп түсінді (Felicien Challaye: 49).

«Шығыс эфиоптар» немесе дравид түркілері б.з.б. 3-ші мыңжылдықтың басында Үнді өзені бойында қалалық мәдениеттің озық үлгілерін қалыптастырды. Мохенджо-Доро, Хараппа, Чанху-Доро орындарынан табылған көне заман жәдігерліктерін археологтар «Хараппа мәдениеті» деп атады (Л.С. Васильев: 393). Екі шаршы шақырым болатын қала құрылысы бар

Мохенджоро-Дарода шаруашылықта қолданған малдары – бұқа болса, үй шаруашылығында тауық ұстаған. Сонымен қатар қола дәуірінде егіншілікпен айналысқан жұртқа тән дақылдар мен егін шаруашылығы құрал-саймандары мол табылды. Табылған мөрлерде Еуразия топырағында қалыптасқан «Оғызнама» шежірелік аңыздарын еске түсіретін бұқалар мен жалғыз мүйіз дәудің бейнесі жиі кездеседі. Сырдарияның төменгі ағысы мен Қаратау бөктерін мекендеген ертедегі түркі тайпаларының бірі оғыздар ұзақ жылдар бойы көршілес тайпалармен соғысып, Арал теңізінің батысы мен Каспий теңізінің солтүстік жағалауын өздеріне қаратып алады.

Жалпы, «Оғыз қаған» дастаны әуелде ауызша тарап, бергін келе IX-X ғасырларда қағазға түсірілгендігін білеміз. Бұл көне заман мұрасын ұзақ жылдар бойы зерттеген түрік ғалымы Сами Нихад Банарли оны батырлар жыры қатарына қосып, «Оғыз қаған» дастаны деп атайды. «Оғыз қаған» дастанында негізінен Оғыз батырдың әскери жорықтары, түркі елін сыртқы жаудан қорғаудағы ерлік істері, ел басқарудағы даналығы мадақталады (Sami Banarali Nihad: 397).

Әбілғазы Баһадүрдің айтуынша Оғыз қаған Еділ-Жайық, Парсы, Алдыңғы Азияға жасаған жорықтарынан кейін б.з.б. 3 мыңыншы жылдарда Сарыарқа төріндегі Ортағ, Кертағты жайлап, 24 таңбалы жұртын жинап ұлан-асыр той жасап, ұлдарына енші бөліп беріп жатқанда, мәдени жәдігерліктері жөнінен соларға ұқсас тағы бір түркі нәсілді халық Үнді өзені бойында өмір сүрді. Оғыз қаған Ортағ, Кертағтағы ұлдарына енші бөлер тойында оң жақтағы ағаш бұтақтарына алтын әтеш, сол жақтағы ағаш бұтақтарына күміс әтеш ілдірген деседі. Ол Оғыз қаған жұртында байрақ міндетін атқарған. Әлбетте, дравид түркілері «Оғызнама» шежіресіндегі бұқа, тур, жалғыз көзді дәуді білгенімен, Оғыз қағанның атын білмеген, білетіндері – дравид түркі жұртына жетекшілік еткен «әтеш байрақты» Скандә баһадүр дейтін (Абылғазы, Баһадүр: 14).

Дравид түркілері Сканданың ежелгі есімі Құмара еді дегенді де айтады. Сонымен қатар, Алдыңғы Азиядағы Хет жұртының басты құдайы Құмарбиді еске алып, өздерін ежелгі хеттермен де байланыстырады. Қазіргі археологиялық зерттеулер дравид түркілерінің құмға көмілген 100 қаласының орнын тауып отыр. Хараппа мәдениетін жасаушылардың тілдік ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан сараптауға ерекше мән берілді. Бх.Кришнамурти, П.С. Субраманьям, М.С. Андронов, Ф. Саутворт, К. Звелеебил және М.Б. Эмено, Т. Барроудың классикалық зерттеу-

лері тақырыптың көкжиегін кеңейткен үнді, түркі, батыс, орыс ғалымдары белсене атсалысты. Бұл орайда, Ю.В. Кнорозов бастаған ғылыми топ Үнді өзені жазығына қатысты көне мәтіндерді түгелге жуық аударғандығын да айта кету керек. Осы істің нәтижесінде «дравид тілдерінің басқа тілдермен (элам, орал-алтай) қарым-қатынасы және дравид тілінің Үндістанның басқа тілдері – индо-арий, аустро-азия тілдерімен байланысын анықтау үшін салыстырмалы мәліметтер қоры молайды» (Ю.В. Кнорозов: 13)

Оңтүстік Үндістанның, Цейлон аралының бір бөлігін мекендеушілер Дравид тілдерінің негізін құрайтын *тамил*, *малайя*, *каннада*, *телегу* тілдерінде сөйлейді. Ол тілдерде бай әдеби мұралар жасалған. Әйгілі шетел ғалымдары Т. Борроу, М.Б. Эмено «Дравид тілінің этимологиялық сөздігін» жасап, терең зерттеулердің негізін қалады. Ол сөздік қазір дравитанудың бағдаршамы іспетті. Соның өзінде бізге жетіп отырған үнді-еуропалық үрдісті тұтынған ғалымдар дравид тіліндегі түркі әсерін көлегейлеп, ашып айтпай, айтса да шеңберін тарылтып, дравид тілінің үнді-арий, аустро-азия тілдерімен байланысын мақұлдап, дравид тілін үнді халқының ежелгі төл тілі етіп көрсетуге тырысты.

XVII-XVIII ғасырларда ағылшын отаршылары дравидтер қоныстанған аймақты басып алып, олардың территориясын бөлшектеп, жеке халықтардың этно бірлігіне нұқсан келтірді. Дравидтер өздерінің ұлт азаттық күресінде халықтардың этнологиялық территориясын жеке штаттарға біріктіруді талап етті. Дравидтердің бұл талабы тек 1956 жылы ғана орындалды. Сөйтіп, тамилдер мекендейтін аймақта – Тамилнад штаты, телугулардың Андхра-Прадеш штаты, каннадалардың – Карнатака штаты, малайялилердің – Керала штаты құрылды.

Зерттеуші тарихшылардың мәліметіне жүгінсек, арийлердің келуі дравидтерді тарих сахнасынан ығыстырды деген мәліметтер де кездеседі. Ол зерттеулер бойынша, б.з.б 2000-1500 жылдары нақты тегінің қайдан шыққаны беймәлім, бірақ Азиядан немесе Ираннан келіп солтүстік шығыс Үндістанға қоныстанған арийлер Үндістанның әрі саясатына әрі мәдениетіне терең әсер еткен. Дравидтерге қарағанда әлдеқайда ашық түсті арийлер жергілікті халықты, яғни дравидтерді оңтүстікке қарай ығыстырып, Пенжаб және Үндістанның солтүстігін жаулап алады.

Үндістанға арийлердің келуімен жергілікті халықтардың Мунда мен Дравидтер арасында бірқатар араласулар болды. Арийлер өз ара-

сындағы шиеленістермен қатар жергілікті халықтарға да шабуыл жасап, оларды құлдыққа айналдырып, оларды «құл» деген мағына беретін «*дасю*» немесе «*даса*» деп атады. Дравидтерді ығыстырған арийлер жайында «Бірақ Үндістанның ең көне тарихы белгісіз болса да, оны жасаған ұлы тайпа Арийлер» деп қалам тартқан Али Ихсан Итиктің (Ali, İhsan Yitik: 79) пікірін б.з.б. 3000-1200 жылдар арасында Каспий теңізінің солтүстік өңірлері, Еуропаның солтүстігі мен Түрікменстанның өңірлерін мекен етті деп түрік зерттеушісі жалғастыра түседі. Арийлердің шығу тарихы жайында бүгінгі тарих көптеген пікірлер Шенгул Демирел мен тұжырымдарды ортаға салады (Şengül, Demirel: 18). Көне заманда ирандық тайпалар болып, жайылым мал шаруашылығымен айналысқан арийлер туралы XX ғасырдың тарихшылары төмендегідей екі пікірді ұстанады: біріншісі, үндіеуропалық көзқарасты ұстанып, арийлердің көп қоныстанған жері алдыңғы Азия мен Еуропа құрлығы десе, екіншілері арийлердің Отаны Орталық Азия екендігін айтады.

Бұл мәселе бойынша, үнді-еуропалық бағыттағы еуропаорталықтық ғалымдар «Авеста» кітабының парсы тілінде жазылғанын тілге тиек ете отырып, арийлердің шығу тарихы бойынша көптеген еңбектерді жариялап басымдылық танытты. Үндіеуропалық ағылшын санскритологы У. Джонстың үндіеуропалық тіл тобына кіретін тілдердің жалпы тегі, түбірі бір екенін тұжырымдауы еуроорталықтықтар, әсіресе, неміс ұлтшылдары тарапынан қолдау тауып, үндіеуропалық тілде сөйлеушілердің, соның ішінде немістердің ата-бабалары арийлер болатыны туралы тұжырымдама жасап, оны Германияның идеологиясына айналдырды. Осы пікірді қолдаған А.В. Шлегель, Ф.Боппа, Лассен сияқты Германияның идеолог ғалымдары еуропа халқының «тегі арийлер» деген тұжырымды қалыптастыра отырып, «арийлердің ұрпақтары – немістер» деген пікірді ұстанды. У. Джонстың пікірі бойынша, үнді-еуропалық тіл семьясында сөйлейтін халықтардың тілдерінің түбірі бір болып, олардың Солтүстік Үндістаннан батысқа қарай орналасқаны тілге тиек етілген.

XX ғасырдың екінші жартысында австриялық ғалым К. Пенка, неміс филологы Г. Хорт, ағылшын ғалымдары Г. Джайлс пен Э. Рапсон арийлердің тараған географиялық аймағы Еуропа құрлығы, яғни Скандинавия, солтүстік Германия, Дунай өңірлері деген пікірді ортаға салады.

Сонымен қатар, еуропаорталық көзқарастағы

ғалымдар Орталық Азиядан шығып жатқан археологиялық жазба деректермен санаспай, бұл аймақтың этностарын жаппай көшпелілердің қатарына қосып, оларға «жабайылар» деген атау берді. Бертін келе, еуропалық ғалымдардың арасынан шыққан ғалымдар қатарынан неміс филологы Т. Бенфей, ағылшын археологы Г. Чайлд тарихи деректерді кешенді қарастыруының нәтижесінде Қара теңіздің солтүстік жағалауынан созылып жатқан кең даламен Солтүстік Кавказ аймақтарын арийлер жайлаған деген пікірлерін айтқан. Аталған географиялық аймақтар арийлердің ұрпақтары болған скифтердің, сарматтардың Отаны екенін алға тартқан. Өте бай дәлелдемелерге сүйенген ғалымдардың ізденіс барысындағы нәтижелі пікірлері арийлер мәселесін шешуде шындыққа біршама жақындағанын байқаймыз.

XX ғасырдың белгілі археологтарының бірі, ұлыбританиялық ғалым Чайлд Вир Гордан (1892-1957) Еуропадағы алғашқы қоғамға тиісті артефактілерді талдап, өзінің құнды еңбектерін жазған. Г. Чайлд «На заре европейской цивилизации» (1925 ж.), «Социальная эволюция» (1951 ж.), «Восстановление прошлого» (1956 ж.) еңбектерінде арийлердің тараған жері Қара теңіздің солтүстік бөлігі болуы керек деген тұжырым жасаған. Ғұламаның бұл пікірлері осы аймақта жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде табылған артефактілерге негізделген. Бұл аймақ түркі тілдес скиф этностарының тараған жері екенін зерттеушілердің жазба деректері дәлелдей түседі (Childe, V. Gordon: 278).

Кейінірек Г. Чайлдтың пікірін шығысқа қарай жалғастырып, арийлердің отаны Орталық Азия деп қараған ғалымдар көбейе түсті. Олардың арасында Үндістанды зерттеуші неміс ғалымдары М. Мюллер, Э. Мейер, Б.Г. Тилак, Н.К. Шастри және т.б. болған. М.Мюллер мен Э. Мейер арийлер Орталық Азиядан шыққан десе, Б.Г. Тилак Солтүстік Сібірден өрбіген деген көзқараста болған. Ал Н.К. Шастри болса, олардың Тибет өлкесін жайлағанын айтқан. Орталық Азиядан шыққан деген пікірді білдіруші ғалымдар «Авеста» кітабындағы тілден басқа мағлұматтарды ескеріп, зерттеу барысындағы артефактілерге сүйене отырып, арийлердің мекенін анықтауда біраз шындыққа жақын теориялық тұжырымдарды жазып қалдырған.

Үнді ғалымы Н.К. Шастридің пікірі ертедегі Қытай жазба деректерімен де үндес келеді. Синолог Бахаддин Өгел «Ұлы Хун империясының тарихы» атты еңбегінде былай деп қалам тартады: «Тарихта алғаш көріне бастаған

дәуірден, яғни б.з.б. III мың жылдан кейінгі аралықта да бастапқы болмысын сақтап қалған тайпалар ежелден-ақ, аңшылар еді. Кейінірек мал шаруашылығы басым орынға шыға бастады. Бидай, тары қатарлы дақылдар да егілетін болды. Сиыр көптеп бағылатын. Алайда олардың күнкөрісі жылқы шаруашылығына тікелей байланысты болды. Ал олардың отырықшы бөліктері қалалар салып, қорғандар тұрғызды. Тарихта түріктенген тибеттер де, тибеттенген түріктер де аз болмаған», – делінген. Осы пікірден ғалым Н.К. Шастридің арийлердің арғы тегі Тибеттен шықты деуінің негізі бар екенін байқаймыз. Бұл жөнінде орыс тарихшысы К.А. Иностранцев те өзінің «Хунну және Гунну» атты зерттеуінде гундарды түркі тілдес халықтарға жатқызып, олардың батысын – гунндер, шығысын – хуннулер деп екіге бөлген. Олай болса, гуннулер мен хуннулар батыстан шығысқа қарай таралып, ұлан-байтақ жерлерді иеленіп, Қытай шекарасы мен тибеттермен араласып жатқаны тарихи шындыққа келеді. Осы келтірілген деректерге қарағанда, ертедегі скифтердің ұрпақтары осы хунну мен гуннулер болмақ. Бұл этностар Қара теңіздің солтүстік өңірінен Шығыс Түркістанды түгел иеленген түркітілдес халықтар болып, Қытай және Тибет елдерімен тығыз байланыс жасаған (К. Inostransev: 137).

Ал М. Нейл болса, «Арийлердің Үндістанға келуі және қоныс аудару туралы 1500 жылдары үнді қалаларын жойып жіберген жауынгерлер қараңғылық және варварлық кезеңнің басталуына себепкер болды. Арийлердің көшуі аяқталғанға дейін үш жүз жыл мерзім өткен еді. Осыған орай, бәсекелес қауымдар жолға шықпас бұрын ауылшаруашылық дақылдарын жинап, малдарымен бірге жүрді. Бұл көшпенділер бір-бірімен соғысты жүргізіп, байырғы жергілікті халықтарға үстемдік жүргізуге тырысты. Бұл жауынгерлік қоғам арий тілін таратып, Үндістанның түрлі аймақтарына қоныстанғандығын сөз етеді (McNeil, W.H.: 28).

Келесі дерекке тоқталар болсақ, б.з.б. IV-II мың жылдарда арийлер солтүстік-батыс Үндістанды жаулап алғаны туралы көптеген тарихи әдебиеттерде жазылған. Бірақ арийлердің Үндістанға күшпен басып кіргенін дәлелдейтін айтарлықтай нақты деректер келтірілмеген. Сондықтан арийлердің Үндістанға жүргізген басқыншылық саясатына күмән келтірушілердің басым көпшілігінің ғылыми пікірлері бойынша арийлер бейбітшілік жолмен оңтүстік көршісі болған Үндістанға біртіндеп тараған. Ғалымдардың осы пікірлері шындыққа жанасады. Себебі

Үндістанның солтүстігінде түріктердің ертедегі бабалары болған арийлердің ықпалы күшті болғанын тарих мойындайды. Арийлер отырған жерінде мемлекетті ұйымдастырып, әрі жаугершілік кезінде қолға түскен әскерлер өлтірмей, оларды құлға айналдырып, жұмысқа салып отырған. Нәтижесінде құлшылық мемлекеттің негізін салып, қоғамда құқықтық теңсіз адамдар тобы келіп шыққан. Осындай жолмен Үндістанда қастаға бөлінушілік пайда болғаны, құлшылық мемлекеттің болғанын хабарлайды. Үндістан халықтарының арасындағы осындай саяси, экономикалық және мәдени даму арийлердің ықпалында болды деген пікірлерді жазған. Арийлер руларға бөлінгенін талдап көрсеткен. Бұндай этникалық руларға бөліну – ежелден түріктерге тән қасиет. Арийлердің қолөнер кәсібінде алтыннан сәнді бұйымдарды және соғыс бұйымдарын мол шығаратыны айтылған.

Иалшын Калайы пікірінше, зерттеушілер Арийлердің Отаны деп алдымен Шығыс Еуропаның және Орталық Азияның далаларын көрсетеді дейді. Алайда, археологиялық қазба жұмыстар арийлердің ата-бабалары жайлы және олардың Батыс, Орталық және Оңтүстік Азиямен қарым-қатынаста деген деректерді өзгертіп, Үндістанға келгенге дейін еуразиялық далада өмір сүрген деген жорамалдарды күшейте түсті. Олар 4000 жылдары Солтүстік-Батыс Үндістанға келгенге дейін жылқы мен сиыр бағумен айналысқан және мыс және қола бұйымдар жасап кәсіп еткен (Yalçın, Kayalı: 112).

Үндістанның солтүстік-батысындағы ежелгі тұрғын тайпалар арийлердің Орталық Азияның оңтүстігінен келгені айтылған. Осы аймақтағы белгілі Ария өзенінің алқаптарын мекендеген этностарды ирандықтар мен үнділер арийлер деп атаған. Ежелден көршілес арийлер бейбітшілік жолмен өздерімен шекаралас Пенджабқа, кейін Ганга өзенінің жоғарғы алқабына таралып, Балх (Балық) қаласын, Ариана (Герат) қалаларын салған. Ертеде түріктер қаланы «Балық» деп атаған. Бұл аймақты арийлер иеленіп, суармалы диканшылықпен, мал шаруашылығымен, қолөнер кәсібімен және саудамен айналысқаны айтылған. Ұлы Жібек жолы Балх қаласына да келген. Корхан Каяның зерттеуі «Көшпелі шопан мәдениетімен жүрген арий тайпаларының негізгі тіршілік көзі мал шаруашылығы болды» деуі де дәлелдей түседі (Корхан, Кая: 15).

XX ғасырда арийлер мәселесін шешуде Г. Чайлдтың пікірін қолдап, арийлердің орын тепкен мекені Қара теңіздің солтүстік далаларынан, Еділ өзенінің төменгі бойларында қола мәде-

ниетін қалыптастырған тайпалар деген пікірді қалдырған ғалымдар қатарына Топоров (1962), Стрижак (1965), Абаев (1972), Барроу (1976), М. Миллер (1987) жатқызуға болады. Аталмыш ғалымдардың айтуынша «Солтүстік Қара теңіз жағалауында ертеден-ақ, үнді-иран тайпалары өмір сүрді. Қара теңіздің солтүстік даласынан Еділ өзенінің алқаптарын қамтыған аймақтар үнді-ирандық тайпалардың алғашқы қоныстанған Отаны деген тұжырымның ғылыми негізі жоқ. Себебі Геродоттың айтуы бойынша, скифтер Алдыңғы Азияны 28 жыл билеп, өздерінің үстемдігін жүргізген. Бұл географиялық аймақ ежелден арийлердің туын тіккен Отанының бір бөлігі болып, олардың ұрпақтары скифтер, сарматтар, массагеттер Солтүстік Қара теңізден бастап, Солтүстік Кавказды және Еділ бойларын мекендеген түркітілдес этностар болғандығына бүгінгі тарих куә.

Л.Н. Гумилев, Г.А. Федоров-Давидов, А.П. Окладников, С.В. Киселев, С.П. Толстов, С.С. Черников сынды Орталық Азияны зерттеуші тарихшылар мен археолог ғалымдар б.з.б. II мыңыншы жылдардың екінші жартысында Қара теңіздің солтүстік даласын, Еділ өзенінің шығысындағы кең аймақты арийлер мекендеп, қола мәдениетін қалыптастырды. Олар ежелден Қара теңіздің солтүстігін, Солтүстік Кавказ және Еділ өзенінің алқаптарын түркі тілдес арийлердің, сондай-ақ, скиф пен сарматтардың жайлаған автохтондық Отанының бір бөлігі, – дейді. Үнді-еуропалық иран тілдес тайпалар бұл аймақта еш уақытта болмаған. Сонымен қатар ертедегі үнді-ирандық тайпалар Еділ өзенін Ранха деп атауы олардың қола дәуіріндегі мәдениетті қалыптастырды деген сөз емес. Қалыптастырушы – жергілікті түркітілдес этностардың арғы тегі арийлер болмақ. Сібір, Орал алқабын, Орталық Азияны – қола дәуірінде үлкен жерді мекен еткен түркі нәсілді этностар тамаша «Андронов мәдениетін» қалыптастырды. Ескерткіш 1914 жылы Батыс Сібірдегі Ачинсктың жанындағы Андронов ауылының маңындағы қорғаннан табылғандықтан, жәдігерлерді ауыл атына орай «Андронов мәдениеті» деп атап келеді. Алайда, қола дәуірінде өмір сүріп, алғашқы өркениеттің негізін салған арийлер екенін «Авеста» кітабындағы деректер дәлелдейтінін жоғарыда да атап өттік. Бүгінгі күнге дейін мәдениетті қалыптастырушы түркілік тайпа арийлер екендігі нақты көрсетілмеуінің де бір себебі еуропаорталықтық тұжырымдардың басым болуында жатыр. Сонымен, қола дәуірінде өмір сүріп, өз дәуірінің мәдениетін өмірге әкелген,

тарих сахнасында алғашқы өркениетке қол жеткізген этностар үнді-ирандық, үнді-еуропалық емес, түркілік «дравидтер мен арийлер» екендігін мойындау және мойындату күллі түркі жұртының міндеті болмақ.

Үнді жеріне келген арийлер өздерімен бірге б.д.д. 2000 жылы шыға бастаған көне мәдени мұралардың бірі Ведаларды ала келіп, оны жергілікті халықтың арасына кеңінен тарата бастады. Ведалар (санскрит тілінен аударғанда veda (веда) сөзі «білім» деген мағынаны білдіреді) үнді әдебиетінің б.з.д. I мыңжылдықтың 2 жартысының аяғында жазылған ең көне діни және философиялық мұралар жиынтығы болып табылады. Ол әнұрандар мен құрбандық шалу формулаларынан, теологиялық (діни) трактаттардан тұрады (Bal Gangadhar, Tilak: 319). Сондықтан Ведаларды оқу арқылы ежелгі Үндістанның мәдени-әлеуметтік өмірі туралы көптеген деректерге қол жеткізе аламыз.

Хараппа мәдениетіндегі қазба жұмыстарынан табылған мөрлердің бірінде йогалық кейіпте малдас құра отырған үш дидаклы тәңірдің жануарлармен қоршалғаны бейнеленген. Зерттеушілер бұл тәңір ведалық құдай үнді дүниетанымындағы үштіктің бірі әрі йога және жануарлар әміршісі деп есептелген Шиваның жол салушысы Рудра деп болжайды. Табылған мүсіндердің ішінде құдай-ананың, табиғат пен егін шаруашылығы қорғаушысының да мүсіндері табылды. Үнді дүниетанымындағы үштіктің құрметіне негізделген ведалар жинағының бірі Ригведа болып табылады.

Түрік үндітанушысы, ғалым Корхан Каяның пайымдауынша, Ригведа діннің және мифологияның бастауы болып табылады. Бұл бастаудың негізі шамамен 1500 де бүгінгі күнде Түркменістанның аты берілген аймақта өмір сүрген ақ түстілер өздерін арийлерміз деп атаған. Олар Пенжабтан Үндістанға қоныс аударған деседі. Олардың бір бөлігі Иранға, қалғандары Каспий теңізінен Еуропаға, тіпті Анадолыға қоныс аударғандығы жайлы деректер де бар. Осылайша уақыт өте келе үнді-еуропа деген ұғым пайда болды. Міне, сондықтан бір-бірінен алыстағы қауымдардың тілдерінде, өмір салттарында және мәдениеттерінде ұқсастықтардың болуы осында жатыр деп түсіндіреді (Корхан, Кая: 112).

Арий тайпасының үнді жеріне шоғырланып, кейін келе, тау-тастарға, аңдарға табынуларының негізінде діни сенім дәстүрі қалыптасып, үлкен мұраға айналған «Ведалар» жинағы пайда болғанын жоғарыда атап өттік. Ведалардың өзі

смирти және *шрути* болып екіге бөлініп, өзіндік мәтіннің ішкі мазмұнын құрайды (Д.М. Кокеева: 34). Алайда біз ведалар ілімі бойынша қалыптасқан әдебиетті келесі зерттеуімізде тереңірек қарастыратын боламыз.

Қорытынды

Зерттеу мақаламызды қорытындылайтын болсақ, Түркі, үнді халықтарының бәріне ортақ рухани қазына саналатын әдеби жәдігерлер тарих қойнауына енген сайын жаңа қырынан жарқырай түсіп, халықтың діни дүниетанымының аясын кеңейтуде басымдық берілетін негізгі аспектілердің біріне айналды. Дін – адамзат баласының ежелгі дүниетанымынан бастап, күні бүгінге дейінгі өмір сүруінің мәнін айқындайтын мәңгілік категория болса, әдебиет – халықпен бірге жасайтын, үнемі даму үстіндегі үде-

ріс бола отырып, сол тарихты жасаушы ұлттың ой-санасын, діни дүниетанымын айшықтайтын негізгі феномен ретінде қабылданды. Жалпы, жоғарыда атап өткеніміздей, ежелгі үнді әдебиетінің даму тарихы өте күрделі. Себебі үнді әдебиетінің дамуында екі бірдей *дравид* және *арий* тайпаларының қосқан өзіндік үлесі бар. Екі тайпаның да түбі түркілер екендігі туралы тарих зерттеушілері нақты деректермен көрсеткеніне де куә болдық. Түркілік ізі бар тайпалардың өмір сүрген уақыттарында мәдениетпен қатар, әдебиет те дамығандығын байқадық. Алайда бұл кезеңдегі әдебиет діни сенім негізінде қалыптасқандығын да баса айта кеткеніміз жөн. Түркі мәдениетімен үндесетін үнді әдебиетінің ежелгі ғасырларда туындаған діни, философиялық, дидактикалық шығармалары адамзат өркениетінің өшпес қазынасы, баға жетпес асыл мұрасы болып табылады.

Әдебиеттер

- Абылгазы, Баһадур (1987). Литература и культура древней и средневековой Индии. – Москва
- Ali, İhsan Yitik (2000). Dinler Tarihi Yazıları. D.E.Ü.İ.F., İzmir.
- Alan B. Lloyd, (1993). Herodotus. II Book, 2-impression. Leiden.
- Әнес Сарай (2017). Құс жолының қиқулы тарихы. – <https://egemen.kz/article/qus-zholynynh-qiquly-tarikhy-3> (басылым: 26.04.2017).
- Bal Gangadhar, Tilak (1903). The Arctic Home in the Vedas. India. – P. 319
- Васильев Л.С., (1998). История Востока. Том 1-2. М.: Высшая школа
- Иосиф, Флавий (1994). Иудейские древности. Т. – 1. Минск: Беларусь
- Inostransev K., (2014). Hunnu and Huns: Analysis of theories about the origin of the people of the Huns Chinese chronicles, about the origin of the European Huns and about the mutual relations of these two peoples – Moscow: Direct Media.
- Johnson, Gordon (1998). Hint dunyasi. İstanbul.
- Кокеева Д.М. (2016). Индуизм. – Алматы: Қазақ университеті.
- Korhan Kaya, (2018). Hinduizm. Dost kitabevi yayınları, Ankara.
- Korhan Kaya, (2016). Hint Felsefesinin Temelleri, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Кнозоров Ю.В., (1990). Истоки формирования современного населения Южной Азии. – М.: Высшая школа.
- Kürşat, Demirci (1991). Hinduizm'in Kutsal Metinleri Vedalar, İşaret Yayınları, İstanbul.
- McNeil, W.H., (2015). Dünya tarihi. (çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi Ankara
- Плеханов Г.В., (1958). В.Г. Белинский и разумная деятельность – М.: Гослитиздат
- Токарев С.А. (1987). Мифы народов мира. Энциклопедия. Том 1. – М.: Советская Энциклопедия.
- Sami Banarali Nihad, (2007). Türkçenin Sırları. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Şengül, Demirel (2013). Hint İnanç Sisteminde Tanrı Anlayışı. Ankara Üniversitesi SBE, Ankara // Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Çobanoğlu, Özkul (2016). Halkbilimi kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş.
- Childe, V. Gordon (1925). Aryans. A study of Indo-European Origins. London.
- Yalçın, Kayalı (2018). Antik dönem Hindistan tarihi ve kültürü. Çizgi kitabevi, Ankara.
- Felicien Challaye, (2007). Dinler Tarihi (Çev. Samih Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, İstanbul.

References

- Abylgazy, Bahadur (1987). Literatura i kultura drevnei i srednevekovoi Indii. Moskva
- Ali, İhsan Yitik (2000). Dinler Tarihi Yazıları. D.E.Ü.İ.F., İzmir.
- Alan B. Lloyd, (1993). Herodotus. II Book, 2-impression. Leiden.
- Anes, Sarai (2017). Qus jolynyn qiquly tarihı. – <https://egemen.kz/article/qus-zholynynh-qiquly-tarikhy-3> (basylym: 26.04.2017).

- Bal Gangadhar, Tilak (1903). The Arctic Home in the Vedas. India. – P. 319
- Vasilev L.S., (1998). Istoriya Vostoka. T. – 1/2. M.: B Vysshaya shkola
- Yosuf, Flavi (1994). Ideisky drevnosti. T. – 1. Minsk: B Belarus
- Inostransev K., (2014). Hunnu and Huns: Analysis of theories about the origin of the people of the Huns Chinese chronicles, about the origin of the European Huns and about the mutual relations of these two peoples – Moscow: Direct Media.
- Johnson, Gordon (1998). Hint dunyasi. İstanbul.
- Kokeyeva D.M. (2016). Hinduizm. Almaty: Qazaq universiteti.
- Korhan Kaya, (2018). Hinduizm. Dost kitabevi yayınları, Ankara.
- Korhan Kaya, (2016). Hint Felsefesinin Temelleri, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Knozorov Y.V., (1990). Istoki formirovaniya sovremennogo naseleniya Yujnoi Azii. M.: Vysshaya shkola.
- Kürşat, Demirci (1991). Hinduizm'in Kutsal Metinleri Vedalar, İşaret Yayınları, İstanbul.
- McNeil, W.H., (2015). Dünya tarihi. (çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi Ankara
- Plekhanov G.V., (1958). V.G. Belinski i razumnaya deyatelnost – M.: Goslitizdat
- Tokarev S.A. (1987). Mifi narodov mira. Ensiklopediya. T. – 1. M.: Sovetskaya Ensiklopediya.
- Sami Banarali Nihad, (2007). Türkçenin Sırları. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Şengül, Demirel (2013). Hint İnanç Sisteminde Tanrı Anlayışı. Ankara Üniversitesi SBE, Ankara // Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Çobanoğlu, Özkul (2016). Halkbilimi kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş.
- Childe, V. Gordon (1925). Aryans. A study of Indo-European Origins. London.
- Yalçın, Kayalı (2018). Antik dönem Hindistan tarihi ve kültürü. Çizgi kitabevi, Ankara.
- Felicien Challaye, (2007). Dinler Tarihi (Çev. Samih Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, İstanbul.

FTAMP 14.15.01

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o8>**Рүстемова А.¹, Ашинова Ж.Е.², Окада А.³**¹Phd докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aktolkynkz2015@gmail.com²Т.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: janar72@mail.ru³PhD докторы, профессор, Токио шет тілдер университеті,
Жапония, Токио қ., e-mail: aokada@tufs.ac.jp

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЯЛАНУЫНЫҢ БАҒЫТТАРЫ

Жоғары білім беру жүйесіндегі интернационализациялану үдерісі салыстырмалы түрде жаңа құбылыс, алайда аз уақыттың ішінде ол түсініктер мен тәсілдердің кең ауқымына айналды. Интернационализация – оқу орындарының қызмет көрсету саласында, зерттеуде, оқыту процесінде халықаралық және мәдениетаралық өлшемдердің интеграциялану процесі. Мақаланың басты мақсаты Қазақстанның жоғары оқу орындарындағы интернационалдану үрдісінің бағыттары мен ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Қазақстанда жоғары оқу орындарының интернационалдану процесі мемлекеттің тәуелсіздік алуымен басталып, қазіргі таңда қарқынды түрде дамып отыр. Академиялық ғылыми-зерттеу деректері, халықаралық ұйымдардың ресми деректері мен веб-сайттар материалдарын сапалы талдау негізінде, Қазақстанда жоғары оқу орындарын интернационалдандырудың негізінен сыртқы түрі, оның ішінде кредиттік ұтқырлық жақсы дамуда, ал оқытушы-профессорлардың мобильділігі студенттермен салыстырғанда әлі де болса даму көрсеткіші төмен деген тұжырымы дәйектелді. Сонымен қатар, мобильділіктің өзінде де көбіне біржақты даму басым екені анықталды.

Түйін сөздер: Қазақстанның жоғары білім беру жүйесі, интернационалдану үдерісі, академиялық мобильділік, трансшекаралық білім беру.

Rustemova A.¹, Ashinova Zh.E.², Okada A.³¹Phd doctoral student, al -Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: aktolkynkz2015@gmail.com²Candidate of Historical Sciences, Associate Prof., al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: janar72@mail.ru @mail.ru³Prof., Phd Dr., Tokyo University of Foreign Studies, Japan, Tokyo, e-mail: aokada@tufs.ac.jp

Directions of Internationalization of Kazakhstani Higher Education System

The process of internationalization in higher education is relatively new, but in a short period of time it has acquired a wide range of concepts and approaches. Internationalization is the process of integrating international and intercultural criteria in the field of educational services, research and training. The main purpose of the article is to identify trends and features of the process of internationalization in higher education institutions of Kazakhstan. The process of internationalization of higher education in Kazakhstan began with the independence of the state and is currently developing dynamically. Based on the qualitative analysis of academic research data, official data of international organizations and web-site materials, it is argued that the main prospects for the internationalization of higher education institutions in Kazakhstan, including credit mobility, are well developed, however the mobility of teaching staff is still lower compared to students. The unilateral development of academic mobility is also observed.

Key words: higher education system of Kazakhstan, the process of internationalization, academic mobility, cross-border education.

Рүстемова А.¹, Ашинова Ж.Е.², Окада А.³

¹Phd докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: aktolkynkz2015@gmail.com

²к.и.н., доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: janar72@mail.ru

³Phd доктор, профессор, Токийский университет иностранных языков, Япония, г. Токио, e-mail: aokada@tufs.ac.jp

Направления интернационализации системы высшего образования Казахстана

Процесс интернационализации в системе высшего образования является относительно новым, но за короткий период времени он приобрел широкий спектр концепций и подходов. Интернационализация – это процесс интеграции международных и межкультурных критериев в области образовательных услуг, исследований, обучения. Основной целью статьи является выявление тенденций и особенностей процесса интернационализации в высших учебных заведениях Казахстана. Процесс интернационализации высшего образования в Казахстане начался с обретения независимости государством и в настоящее время динамично развивается. На основе качественного анализа данных академических исследований, официальных данных международных организаций и материалов веб-сайтов аргументируется, что основные перспективы интернационализации высших учебных заведений в Казахстане, включая кредитную мобильность, хорошо развиты, а мобильность профессорско-преподавательского состава все еще ниже по сравнению со студентами. Также наблюдается одностороннее развитие академической мобильности.

Ключевые слова: система высшего образования Казахстана, процесс интернационализации, академическая мобильность, трансграничное образование.

Кіріспе

Жоғары білім беру жүйесіндегі интернационализациялану үдерісі салыстырмалы түрде жаңа құбылыс, алайда аз уақыттың ішінде ол түсініктер мен тәсілдердің кең ауқымына айналды. Жоғары білімнің интернационализациялануы жайлы сөз қозғайтын көптеген зерттеулер, оның Еуропада алғашқы жоғары оқу орындары ашылған кезде пайда болғанын, атап айтқанда, Орта ғасырлар мен Еуропадағы қайта өрлеу кезеңінен бастау алатынын айтады. Мәселен, сол кездегі діни қажылықтан басқа, студенттер мен ұстаздар, профессорлар Еуропаның елдерінде немесе өзге құрлықтарда орналасқан университеттерге жаңа білім, ғылым, орта іздеп сапар шекті. Бұл қазіргі таңдағы біздің түсінігіміздегі ортақ тілді игеріп, тәжірибе алмасып, көзқарастарын бөлісуге бағытталған университет оқытушылары мен студенттерінің мобильділігін еске түсіреді. Интернационализация үдерісінің жүзеге асуына ұлттық мемлекеттер болуы шарт. Себебі, интернационализация – әртүрлі ұлттардың көзқарасы, мәдениеті тұрғысынан білім мен ғылымға деген қарым-қатынасы, білім мен дәстүрдегі пікір алмасулары болып табылады (Петрович О., 2009: 32).

Интернационализация ұғымы

1990-шы жылдардың ортасында Дж. Найт алғашқылардың бірі болып институционалды деңгейде интернационализациялану процесі

немесе ұйымдастыру әдісі деген ұғымды пайдаланды. Найт интернационализациялануды «оқу орындарының қызмет көрсету саласында, зерттеуде, оқыту процесінде халықаралық және мәдениетаралық өлшемдердің интеграциялану процесі» деген анықтама берді (Дж.Найт, 1994:7). Бұл анықтама біраз жылдар интернационализациялануды түсіндіру үшін пайдаланып келді. Алайда, институционалды негіздегі анықтаманың шектеулерін ескере отырып, Найт «ұлттық, салалық және институционалды деңгейдегі интернационализация дегеніміз – жоғары білім беруде, оның мақсаты мен функцияларына халықаралық, мәдениетаралық немесе жаһандық өлшемдерді интеграциялау процесі» деген жаңартылған анықтама берді (Дж.Найт, 2008:21). Дж.Найтқа қоса Кем және де Вит (2005), Тейхлер (2004), Альтбах, Рейсберг және Рамбли (2009) сынды көптеген ғалымдар интернационализация ұғымының күрделілігі мен оның жаһандану және аймақтандырумен байланысын, осы екі процестегі жоғары білім берудің ролін атап өтеді. Интернационализация көптеген өлшемдерді, компоненттерді, тәсілдерді және іс-әрекеттерді қамтитын кең ауқымды термин. Ол студенттерге арналған кредиттік және дипломдық ұтқырлық, академиялық алмасу және жаһандық таланттарды іздестіру, оқу жоспары мен нәтижелерін дамыту, ынтымақтастық пен бәсекелестікті дамытуға бағытталған франчайзинг пен салалық кампустарды дамыту және т.б. әрекет-

терді қамтиды. Бірінші кестеде Найт белгілеген төрт жалпы көзқарас: белсенділік, құзіреттілік, ұстаным және процеске (Knight, 1997: 6) сәйкес, өзге ғалымдардың интернационализация ұғымына қатысты берген анықтамаларының классификациясы көрсетілген.

Белсенділік аспектісінен қарастырғанда, жоғары білім берудегі интернационализация – халықаралық білім берудің оқу процесіне интеграциялану үрдісі. Бұл ұстанымды жақтаушылар ретінде Харари, Класек, т.б. ғалымдарды атауға болады. Ғалымдардың пікірінше іс-шараларға негізделген мұндай тәсіл халықаралық ынтымақтастықтың артып, ұлттық қауіпсіздіктің күшеюіне және экономикалық бәсекелестік қабілетінің өсуіне септігін тигізеді.

Құзіреттілік тарапынан қарастырғанда, Содеквиттің пайымдауынша интернационалдандыру «оқытудың сапасын арттыру және қажетті құзіреттілікке жету үшін, оның тұтас басқаруының барлық аспектілерінде халықаралық өл-

шемдерді енгізу арқылы ұлттық жоғары оқу орнынан халықаралық жоғары оқу орнына айналу процесі» (Soderqvist, 2002:29) болып табылады. Интернационализация институттың оқу және зерттеу жұмыстырына қатысты мүмкіндіктерін жақсартады және университетке өз курстарын халықаралық нормаларға сай бағалауға мүмкіндік береді. Әдетте университеттер шет елдік студенттерді қызықтыру үшін, сонымен қатар жоғары білікті отандық студенттер мен жоғары дәрежелі ғылыми қызметкерлерді тарту үшін интернационализацияланады.

Дүниетаным, ұстаным тұрғысынан алғанда интернационализация дегеніміз жетекші мекеменің қолдауымен халықаралық кампус сипатын күшейту процесі болып табылады.

Ғалымдардың соңғы тобы интернационализацияны тұрақты үдеріс ретінде қарастырып, оған оқу, зерттеу және институттың қызмет көрсету функцияларына халықаралық, мәдениетаралық өлшемдерді енгізу деп түсіндіреді.

1-кесте – Интернационализация ұғымына қатысты ғалымдардың берген анықтамаларының классификациясы (Blanca L. Delgado-Márquez et.al, 2011: 270)

Жоғары оқу орындары жағдайындағы интернационализация

1. Белсенділік

Интернационализация – әсіресе халықаралық студенттердің оқу процесіне қатысуы, студенттердің, оқытушылардың алмасуын қоса алғандағы оқу процесіндегі мәдениетаралық өлшемдерге баса назар аударатын жоғары білім берудегі белсенділік іс-шаралары.

Харари (1992)
Класек (1992)
Арум және Ване де Уотер (1992)
Местенхаузер (1998)
Грин және Олсон (2003) Джавалги (2003)
Пауэл (2004)
Грин және Шоенберг (2006)

2. Құзіреттілік

Интернационализация – жаһандық нарықта бәсекелесу үшін маңызды болып табылатын дағдыларды, білімді, көзқарастарды және құндылықтарды дамытуға баса назар аударатын үрдіс.

Содеквист (2002)
Ван дер Венде (2007)
Аюби, Масуд (2007)
МакГован және Поттер (2008)
Элькин және басқа (2008)
Липсетт (2009)

3. Дүниетаным, ұстаным тұрғысынан

Интернационализация – мәдениетаралық, халықаралық перспективалар мен бастамаларға қолдау көрсететін, бағалайтын қолайлы орта мен жағдай жасау.

Пискерт және Терлингтон (1992)
Хансон және Мейерсон (1995)

4. Тұрақты үдеріс

Түрлі іс-шаралар, саясат, рәсімдерді үйлестіру арқылы оқыту, зерттеу және қызмет көрсету салаларына халықаралық, мәдениетаралық өлшемдерді интеграциялауды көздейтін үрдіс.

Найт (1994)
Шурман (1999)
Де Вит (2002)
Олсон (2001)

Жоғарыда келтірілген анықтамалардан түйетініміз, интернационализация – халықаралық, мәдениетаралық және жаһандық мазмұн мен өлшемдердің жоғары білім беру институттарының функциялары мен мақсаттарына интеграциялануын сипаттайтын көп қырлы, көп өлшемді үрдіс (Ота, 2018: 93).

Жоғары оқу орындарының интернационалдану түрлері

Жоғары білім берудің интернационализациялануы дегеніміз не, немесе ол қалай жүзеге асады деген сауалдарға жауап беру барысында, интернационализацияның саясаты мен бағдарламасында, үздіксіз дамып, өзара байланыста болатын негізгі екі компонент бар (Knight, 2008, p. 22-24). Оның бірі – сыртқы интернационализациялану (internationalisation abroad), оның ішіне білім беру саласындағы шет елдерде жүзеге асып жатқан барлық іс-шаралар кіреді. Мәселен: студенттердің немесе оқытушылардың алмасуы, жобалар, бағдарламалар мен провайдерлер. Екіншісі ішкі интернационализация (internationalisation at home), ол өз кезегінде оқу жоспарына бағытталған және бір елдің ішіндегі оқу орындары арасында жүзеге асады. Интернационализацияның қай түрі болса да оқу бағдарламалары мен халықаралық, жаһандық, мәдениетаралық түсініктің дамуына бағытталған.

Сыртқы интернационалдану өз кезегінде төменгі компоненттерден тұрады:

- Кредиттік мобильділік
- Қызметкерлердің мобильділігі
- Толық академиялық деңгейді алу ұтқырлығы
- Траншекаралық жеткізу

Шет елдік студенттер мобильділік бағдарламаларымен Erasmus сияқты қысқа мерзімді алмасуға немесе толық дипломды бағдарламалармен шет елге оқуға баруы мүмкін. Жоғары оқу орындарында шет елдік студенттердің оқуы оларды қабылдаушы университеттермен қатар үкімет, қала әкімшілігі және «жоғары білім бе-

ру бизнесіне» қатысы бар өзге ұйымдар үшін маңызды. Осыған дейін оқытушылардың мобильділігі стратегиялық тұрғыдан азырақ дамыған болатын, алайда оқу бағдарламасының интернационалдануының арқасында, оның да маңызы артуы мүмкін.

Студенттер мобильділігі

Кредиттік мобильділік немесе ұтқырлық интернационалдану саясатында маңызды рөл атқарады. Әсіресе еуропалық саясатта оның орны ерекше, себебі ол жұмысқа тұру мүмкіндігіне, білікті мамандардың миграциясына және оқу орындары берген деңгейлердің мобильділігіне тікелей әсер етеді. 2012 жылы Еуропалық Одақ өзінің бетке тұтар Erasmus бағдарламасының 25 жылдығын атап өтті. 1987 жылы басталған бұл бағдарламаға осыған дейін үш миллионнан астам мобильді студенттер қатысып, қатысушы елдер саны 11-ден 33-ке дейін көбейген (Hans de Wit et all, 2015: 50).

Екінші кестеде аймақ бойынша соңғы алты жылда шет елге оқуға кеткен студенттердің саны көрсетілген. ЮНЭСКО-ның ақпараттарынан түйетініміз, жылдан жылға жоғары оқу орындарының интернационалдану көрсеткіші жоғарылауда. Қай аймақты алсаңыз да студенттер ағымы толастамауда. Бір қызығы, көп жағдайда Араб елдерінің студенттері академиялық мобильділік бойынша Франция мемлекетін (29%), Орталық және Шығыс Еуропа елдерінің студенттері Германияны (16%), Орта Азиядан шыққан студенттер Ресей Федерациясын (46%), ал Шығыс Азия мен Тынық мұхиты (28%), Латын Америка мен Кариб теңізі елдерінің (33%) жастары Американы таңдайтын көрінеді. Батыс Еуропалық студенттер Ұлыбританияны жөн көрсе (23%), Оңтүстік және Батыс Азия мемлекеттерінен шыққан студенттер (38%) АҚШ-ты таңдайды екен (Varghese, 2013: 14).

2-кесте – Шет елге оқуға кететін студенттер саны (аймақ бойынша)

Көрсеткіш	Шет елде оқитын халықаралық жоғары оқу орындарының студенттері, барлық елдер (адам)					
	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Барлық әлем	4058385,2	4230286,1	4495944,3	4787696	5085893	5085159,4
Араб елдері	327216	355435	406524	441533	481314	468762
Орталық және Шығыс Еуропа	419840	419729	429912	442372	451169	450692

2-кестені жалғасы

Орталық Азия	150268	175199	221047	248841	274505	271434
Шығыс Азия және Тынық мұхиты елдері	1146533	1170156	1228372	1296950	1368347	1367025
Латын Америка және Кариб теңізі елдері	258146	265476	280854	299782	311368	312128
Солтүстік Америка және Батыс Еуропа	623571	642693	660722	681165	692625	692933
Оңтүстік және Батыс Азия	366475	385169	441963	501113	572279	568830
Оңтүстік Сахара және Африка	290917	296148	330676	355664	372273	367482
Шағын дамушы арал мемлекеттері	95326	96181	97285	98574	101430	101241

Ақпарат көзі: <http://data.uis.unesco.org>

Оқытушылар мобильділігі

Мобильділік жайлы сөз қозғалғанда, негізгі көңіл студенттерге бөлінеді. Алайда, сирек те болса оқытушылар мен университет қызметкерлерінің мобильділігі жүйелі түрде іске асып отырады. Университет аралық келісімшарттар ұстаздар мен зерттеушілерге арналған академиялық алмасу бағдарламаларын да қамтиды. Алайда, көп жағдайда шешім кафедралар мен жеке ғалымдардың қалауына байланысты болады. Постиглионе мен Альтбахтың пікірінше: «Университетте сабақ беретін оқытушылар кез келген академиялық ортаның интернационалдану стратегиясында негізгі рөл атқаратыны анық. Анығын айтқанда, профессорлар – филиалдарда сабақ беретін, франчайзинг бағдарламаларына арналған оқу жоспарларын құратын, шет елдік әріптестерімен бірлесіп зерттеулер жүргізетін, шет елдік студенттерге дәріс беретін, халықаралық басылымдарда мақала жариялайтын адамдар. Шынында ғалымдардың толық, белсенді және ынталы қатысуынсыз, интернационализациялау әрекеттері сәтсіздікке ұшырайды» (Постиглионе мен Альтбах, 2013: 11).

Толық академиялық деңгейді алу ұтқырлығы

2000 жылдан 2010 жылға дейін жаһандық деңгейдегі мобильділік 2,1 миллионнан 4,1 миллионға дейін артып, орташа жылдық көрсеткіші 7,1% құрап, 2020 жылы жеті миллионға жетеді деп күтілуде. Оның 41% Еуропаны, ал 21% АҚШ-ты таңдайды деп күтілуде. Ал, ең тез дамып келе жатқан өңірлер ретінде Латын Америкасын, Кариб теңізі мен Азия-Тынық мұхиты аймағын атауға болады. 2010 жылғы деректерге сүйенсек,

оқу ақысы жоғары болғанына қарамастан студенттердің басым бөлігі, нақтырақ айтқанда 37% ағылшын тілінде сөйлейтін елдерді таңдаған, оның ішінде Америка 17%, Ұлыбритания 13% және Австралия 7%. Одан кейінгі кезекте оқу ақысы салыстырмалы түрде төменірек болып табылатын Германия мен Франция орналасқан. Франция шет елдік студенттерді мықты тарихи, мәдени және лингвистикалық тұстарымен қызықтырса, Германия халықаралық оқу аймағы ретінде өзінің атағын шығару үшін біраз қаражат бөлді.

Трансшекаралық білім беру

Трансшекаралық немесе трансұлттық білім беру дегеніміз – студенттердің академиялық дәреже беретін оқу орны орналасқан мемлекеттен бөлек елде оқуы (O'Mahony, 2014). Бұл студенттердің трансшекаралық ағымынан басталып, орталықтар мен кампустардың дамуына ұласып, соңында бағдарламалардың виртуалды мобильділігін қалыптастыратын, жоғары оқудың жаһандану кезеңін білдіреді (Varghese, 2013). Оның ерекшелігі, осы үлгіні пайдаланатын елдер мен мекемелер санының шектеулігінде.

Шет елдік жоғары оқу орындарының филиалдары мен франчайзинг операцияларының санының өсуі маңызды болғаны соншалық, Британ Кеңесі мен DAAD (2014) баяндамаларында ол «бірқатар дамушы елдердегі жоғары білімнің маңызды құрамдас бөлігі» ретінде сипатталған. Шын мәнінде бұл кампустар мен операциялардың басым бөлігі дамушы елдерде орналасқандығын атап өту қажет, ал оның негізін қалаушылар ағылшын тілді мемлекеттер болып табылады. Мәселен, бакалавр деңге-

йіне қабылданған Ұлыбритандық студенттердің 20% оффшорлық кампустарда немесе аталмыш елдің жоғары оқу орындарының франшизалық бағдарламаларын иемденген шет елдік университеттерде оқиды (Альтбах, 2012:7). Дәл сол сияқты Австралияның халықаралық студенттерінің 25%-дан астамы шет елдерде оқиды.

Қазақстандағы ЖОО интернационалдануы

Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алғаннан бастап, басты басымдық, бәсекеге қабілетті ғылыми-зерттеулік қызметті жүргізу үшін қажетті адами ресурстарды дамыту мәселесі тұрды. Бұл мәселені шешуде Елбасы Н.Ә. Назарбаев 1993 жылы шетел университеттерінде білім алып, дамыған елдердің озық тәжірибелерін ел экономикасын көтеруге қолдану мақсатында Қазақстан Республикасы Президентінің Халықаралық «Болашақ» бағдарламасын қабылдап, бұл бағдарлама бүгінгі таңда да жүзеге асырылуда. Осы «Болашақ» бағдарламасы арқылы Тәуелсіз Қазақстанның жоғары білім беру жүйесіндегі алғашқы интернационализациялану үрдісі жүрді деп айта аламыз. «Болашақ» халықаралық стипендиясы іске асырылған жылдары әлемнің 35 еліндегі 170 үздік жоғары оқу орындарында оқу үшін 12 000-нан астам қазақстандыққа стипендия тағайындалған (<https://www.bolashak.gov.kz/kz/o-stipendii/istoriya-razvitiya.html>).

Қазақстандағы жоғары білім беру жүйесінің интернационализациялануының негізгі қадамы Болон үрдісіне сай жоғары білім беру саласында жүргізілген реформалармен байланысты болғаны белгілі. Атап айтқанда, жоғары білім беру жүйесінің үш сатылы құрылымға көшуі, оқу жоспарларына, бағдарламаларына, оқыту әдістеріне өзгерістер енгізе отырып, шет елдерден білікті профессорлар мен ғылыми қызметкерлерді дәріс оқу үшін шақыру, шетелдік студенттерді оқуға тарту, профессор-оқытушылар мен студенттер арасында халықаралық академиялық ұтқырлықты, халықаралық біріккен зерттеу жобаларын жүзеге асыру жұмыстары жобаланған болса, бүгінгі таңда осы жоспарлар республикада орналасқан түрлі деңгейдегі жоғары оқу орындарының қатысуымен жүзеге асып жатқаны белгілі.

Негізінен білім беру саласының интернационализациялануы мәселесінің әрбір бағыты мемлекеттік деңгейдегі маңызды құжаттарда айқындалған. Атап айтқанда, білім беру жүйесінде – жоғары сыныптар мен ЖОО-да ағылшын тілінде оқытуға кезең-кезең көшу арқылы,

даярланатын кадрлардың бәсекелестік қабілетін арттыру және білім беру секторының экспорттық әлеуетін көтеру; коммерциялық емес ұйымдардағы жекеменшік ЖОО-ды халықаралық тәжірибеге сәйкес трансформациялау мәселелері «Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадамда» белгіленген (<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100>).

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының мақсаттары – еліміздің экономикалық әл-ауқаты үшін бәсекеге қабілетті адами капиталды дамыту; әлемдік білім беру кеңістігіне бірігу; білім беру саласындағы үздік әлемдік тәжірибелерге сай келетін жоғары білім сапасының жоғары деңгейіне қол жеткізу. Осы мақсаттарға жету үшін 2020 жылға дейін орындалуы керек міндеттердің қатарында – жоғары білім беру жүйесіндегі шетелдік студенттердің, оның ішінде коммерциялық негізде оқитындардың үлес салмағын – 3%-ға жеткізу мәселесіне баса назар аударылған. Жоғары білімнің мазмұны мен құрылымын Болон процесінің параметрлеріне сәйкестендіру арқылы жоғары білімнің еуропалық аймаққа енуін қамтамасыз ету мақсатында – білім беру бағдарламаларының құрылымы мен мазмұнында тандау бойынша компоненттерді көбейту арқылы – академиялық еркіндікті дамыту, Болон декларациясының принциптерінің бірі ретінде академиялық ұтқырлықты дамыту мақсатында білім алушыларды оқудың барлық кезеңінде кемінде бір академиялық кезеңде шетелде, оның ішінде Президенттің «Болашақ» бағдарламасының гранты есебінен оқытылу, академиялық ұтқырлық орталығын құру, білім беру бағдарламаларын іске асыруға және ғылыми-зерттеу қызметін жүзеге асыру көлеміне байланысты республиканың ЖОО-лары жіктеушінің жүйесін құруды жоспарланған (<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1000001118>).

«Білім беруді дамыту – 2050 мемлекеттік бағдарламасына» сәйкес 2010 жылдан «Болашақ бағдарламасы студенттерінің 100% магистратура және докторантура бағдарламасында оқиды немесе бір семестрден бір академиялық жылға дейінгі ұзақтығы бар ғылыми тағылымдамадан өтеді» (2014) (Қазақстан Республикасында 2015-2020 жылдарға арналған білім беру жүйесін реформалаудағы стратегиялық бағыттарды әзірлеу. Диагностикалық есеп, 2014:147). Халықаралық жағдайда студенттердің ұтқырлық мәселесіне жүргізілген зерттеулердің нәтижесі көрсеткендей 2020 жылға қарай студенттердің ұтқырлы-

ғы 5,8 млн, ал 2025 жылға қарай 8 млн адамға артады деп күтілуде. Бүгінгі таңда студенттердің мобильділігі негізінен алты елдің аумағында жүзеге асуда. Олар: АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Франция, Австралия, Жапония. Еуропа негізінен шет елдік студенттерді қабылдайтын аймақ болса, ал Азия шетелге студенттерін жіберетін аймақтардың тізімін бастап, ЭЫДҰ (OECD) құрамындағы елдерде оқитын шетелдік студенттердің 43%-ын құрап отыр (Яновская О., 2012: 12). Ресей ғалымдарының пікірінше, ТМД аумағында білім беру ісінің интернационализациялануында Қазақстан мен Татарстан алдыңғы орында тұр. Оның айқын көрсеткіші ретінде 2000-2010 жылдар аралығында қазақстандық түлектердің басым бөлігі (27 833 адам) жоғары білімді Ресей университеттерінде алуымен айқындалса, келесі бір себебін 2012-2020 жж. арналған академиялық ұтқырлық Стратегиясының қабылдануымен байланыстырады (Егер М., 2015: 31). Стратегияны жүзеге асыруда академиялық ұтқырлықты дамытуда төмендегі мәселелерге баса назар аударылады:

- ішкі ұтқырлықты жандандыру;
- сыртқы ұтқырлықтың сапасын арттыру;

Қазақстанға келетін шетелдік оқытушылардың, зерттеушілердің, студенттердің сапасын арттыру (кіріс ұтқырлығы)

– көптілді білім беру қағидаттарын жүзеге асыру;

– жоғары оқу орындарының шетелдік серіктес жоғары оқу орындарымен және халықаралық ұйымдармен тікелей баланысын кеңейту. Стратегияны жүзеге асыру барысында 2020 жылға қарай студенттердің 20% академиялық ұтқырлықтан өтеді деп жоспарланған (Стратегия, 2012: 6-7, 11). Осы Стратегияны жүзеге асыру үшін әрбір жоғары білім беру жүйесі өздерінің жоспарларын жасады. Солардың бірі – М. Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан Мемлекеттік университеті. Университет Эразмус Мундус халықаралық бағдарламасы бойынша Польша, Испания, Греция, Германия, Португалия, Швеция, Австрия, Қазақстан, Өзбекстан елдерінің 18 жоғары оқу орны мен 6 қауымдастырылған мүшесі қатысатын «Трансферт знаний, навыков и идей в Центральную Азию-TOSCA2» жобасын жүзеге асыруға қатысуда (<https://wksu.kz/kz/2016-01-28-14-24-14/dualdy-o-ytu-zh-jesi-men-leumettik-seriktestikter-arasynda-y-kelisimsharttytizimi/53-catuchpro/476-b-mu-2012-2020-zhyldar-a-arnal-an-internatsionaldandyru-strategiyasy>). Ұлыбритания мен Қазақстан үкіметінің бастамасымен 2014 жылы басталып бес жылға

жоспарланған «Ньютон – Әл-Фараби» серіктестік бағдарламасы: энергетика, денсаулық сақтау және әл-ауқат, ауылшаруашылығы технологиялары, төтенше жағдайлардан кейін қалпына келтіру қабілетін қалыптастыру, экология мен қоршаған орта, азық-түлік және су жүйесіне қатысты бірлескен ғылыми-зерттеулер мен мамандармен алмасуға бағытталған (Обзор, 2017: 29).

Негізінен Қазақстандағы университеттер академиялық ұтқырлықтың екі түрін жүзеге асырады: сыртқы (халықаралық) және ішкі (мемлекеттің аумағында). Сонымен қатар, Тараз декларациясы негізінде ішкі кредиттік академиялық ұтқырлық та жүзеге асуда. Оған 2014-2015 жылдары 1020 білім алушы қатысқан. Қазақстандағы білім беру жүйесіндегі интернационализация экспорт-импорт формуласында жүзеге асуда. Оның көрінісі, 2014-2015 жылдары Қазақстанға бір айдан бір семестрге дейінгі уақытқа Қытай, Ресей, Өзбекстан, Үндістан, Моңғолия елдерінен 9077 шетелдік білім алушылар келген болатын. Бұл көрсеткіш алдыңғы жылдармен салыстырғанда біршама өскенін көрсетеді (Обзор, 2017: 27-28).

Жоғары білім беру жүйесін интернационализациялаудың бір бағыты – профессор-оқытушылардың академиялық ұтқырлығы болып табылады. 2009 жылдан Білім және ғылым министрлігі «Шақырылған профессорлар» бағдарламасын қаржыландыра бастады. Бүгінгі таңда бағдарлама бастау алған уақыттан бастап 2017 жылға дейін Қазақстанға шамамен Еуропа, АҚШ, Азия және Ресейден 7000-ға жуық профессорлар дәріс оқуға келген. Осы уақыт аралығында 209 бірлескен ғылыми-зерттеу жобалары да жүзеге асқан. Қазақстандық және Германия, Польша, Швейцария, Ұлыбритания, Түркия, АҚШ елдеріндегі университеттері арасындағы серіктестік аясында 600-ге жуық қазақстандық оқытушылар шетелге дәріс оқуға кеткен (Обзор, 2017: 28). Сондай-ақ, 2011 жылдан бастап Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің бастамасымен республикадағы ЖОО-ның педагогикалық мамандықтары оқытушыларының біліктілігін арттыру Бағдарламасы негізінде, 2012-2015 жылдары 933 оқытушы «Өрлеу» БАҰҚ АҚ-ның серіктес шетелдік ЖОО-да (Ньюкасла университеті, Ұлыбритания; Цукуба университеті, Жапония; Валенский политехникалық университеті, Испания; Порта Жоғары техникалық университеті, Португалия; Менеджмент және технологиялар Халықаралық академиясы, Германия) аралас оқыту әдісі негізінде біліктіліктерін арттырған (Обзор, 2017: 23).

Ал «Қос дипломды білім» бағдарламасын жүзеге асырып отырған аймақтық университеттердің бірі – Yessenov University. Теңіз саласындағы мамандарды дайындайды. Бұл университет Өзірбайжан мемлекеттік теңіз академиясымен (ӨМТА) ынтымақтаса отырып, «Қос дипломды білім» бағдарламасына сәйкес Yessenov University студенттері бірінші курстың екінші семестрінен бастап оқуды ӨМТА жалғастырып, сонымен қатар Yessenov University оқу орнында қашықтықтан білім беру технологиясы бойынша оқуларын жалғастыру мүмкіндігіне ие. Ал университеттің профессор-оқытушылар құрамы Халықаралық конвенция талаптарына сай түрлі шетелдік оқу орындарында біліктіліктерін арттырып отырады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, интернационалдандыру кең мағынада объектінің бағдарының қызметін

халықаралық өлшеммен, мысалы, жоғары оқу орындарының халықаралық бағытта дамытуға деген ұмтылысын көрсетеді. Қазақстанда жоғары оқу орындарының интернационалдану процесі мемлекеттің тәуелсіздік алуымен басталып, қазіргі таңда қарқынды түрде дамып отыр. Қазақстанда интернационалданудың негізінен сыртқы түрі, оның ішінде кредиттік ұтқырлық жақсы дамуда. Ал, оқытушы-профессорлардың мобильділігі студенттермен салыстырғанда әлі де болса даму көрсеткіші төмен. Академиялық мобильділіктің өзінде де көбіне біржақты даму анық байқалады, мәселен шет елдерден Қазақстанға келуші студенттерден гөрі сырт елдерге кетуші студенттердің саны басым. Ал, оқытушы-профессорлардың ұтқырлық көрсеткіші кері бағытта басымдық көрсетеді. Дегенмен, түрлі халықаралық, отандық және университет аралық келісімшарттар мен бағдарламалардың арқасында, Қазақстандағы жоғары білім берудің интернационалдануы одан әрі дами деп сенеміз.

Әдебиеттер

- Петрович О.Г. (2009) Глобализация системы высшего образования России: основные направления деятельности //Известия Саратовского университета, – Т. 9. Серия Социология. Политология. – Вып. 2. – С. 31-34
- Knight, J. (1994). Internationalization: Elements and checkpoints (Research Monograph, No. 7). Ottawa, Canada: Canadian Bureau for International Education. Retrieved from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED549823.pdf>
- Knight, J. (2008). Higher education in turmoil. The changing world of internationalisation. Rotterdam, the Netherlands: Sense Publishers.
- Knight, Jane (1997). Internationalization of Higher Education: A Conceptual Framework. In: Knight, J.; De Wit. H. (eds). Internationalization of Higher Education in the Asia Pacific Countries. Amsterdam: European Association of International Education (EAIE). Pages 5-19.
- Soderqvist, Minna (2002). Internationalization and Its Management at Higher-Education Institutions: Applying Conceptual, Content and Discourse Analysis. Helsinki: Helsinki School of Economics, 285 p.
- Blanca L. Delgado-Márquez, Nuria Esther Hurtado-Torres and Yaroslava Bondar. (2011) Internationalization of Higher Education: Theoretical and Empirical Investigation of Its Influence on University Institution Rankings. RUSC vol. 8 No 2 | Universitat Oberta de Catalunya | Barcelona, July 2011, pp. 265-284)
- Hiroshi Ota (2018) Internationalization of Higher Education: Global Trends and Japan's Challenges. Educational Studies in Japan: International Yearbook No. 12, March, pp. 91-105
- Hans de Wit, Laura Howard, Eva Eggen-Polak (2015) Internationalisation of Higher Education, Brussels, 326 p.
- Varghese, N.V. (2013). "Globalization and higher education: Changing trends in cross border education." Analysis Reports in International Education, 5(1), 7-20.
<http://data.uis.unesco.org>
- O'Mahony, J. (2014). Enhancing student learning and teacher development in transnational education. York, England: Higher Education Academy
- Altbach, P.G. (2012). "Franchising – the McDonaldization of higher education". International Higher Education, 2012(66), 7-8.
<https://www.bolashak.gov.kz/kz/o-stipendii/istoriya-razvitiya.html> – 10.05.2019.
- 100 нақты қадам. Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы бағдарламасы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100> – 10.05.2019.
- Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1000001118> – 10.05.2019.
- Қазақстан Республикасында 2015-2020 жылдарға арналған білім беру жүйесін реформалаудағы стратегиялық бағыттарды әзірлеу. Диагностикалық есеп (2014.). – Астана: Индигопринт, 147 б.
- Яновская О.А., Эралиева А.Э. (2012) Интернационализация высшего образования Казахстана //Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан. – №6, С. 9-13 [The internationalization of higher education in Kazakhstan]

Егер М., Бурлина Е. (2015) Что такое интернационализация высшего образования? Формы и доверие //Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – Т. 17, №1, С. 30-33 [Jäger M., Burlina E. What is higher education internationalization? Forms and trust]

Стратегия академической мобильности в Республике Казахстан на 2012-2020 годы (2012), Астана, 11 с.

Стратегия Интернационализации и академической мобильности Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова на 2012-2020 годы. //https://wksu.kz/kz/2016-01-28-14-24-14/dualdy-o-ytu-zh-jesi-men-leumettik-seriktestikter-arasynda-y-kelisimshartty-tizimi/53-catuchpro/476-b-mu-2012-2020-zhyldar-a-arnal-an-internatsionaldandyru-strategiyasy – 08.05.2019.

Обзор системы высшего образования. Казахстан //http://www.erasmusplus.kz/index.php/ru/edukaz/system – 10.05.2019.

Қазақстан университеттеріндегі интернационалдандыру: аймақтардағы табысты тәжірибе // www.britishcouncil.kz – 10.05.2019.

References

Petrovich O.G. (2009) Globalizaciya sistemy vysshago obrazovaniya Rossii: osnovnye napravleniya deyatelnosti//Izvestiya Saratovskogo universiteta, – T.9 Seriya Sociologiya. Politologiya. – Vyp.2., s.31-34

Knight, J. (1994). Internationalization: Elements and checkpoints (Research Monograph, No. 7). Ottawa, Canada: Canadian Bureau for International Education. Retrieved from <https://fi.les.eric.ed.gov/fulltext/ED549823.pdf>

Knight, J. (2008). Higher education in turmoil. The changing world of internationalisation. Rotterdam, the Netherlands: Sense Publishers.

Knight, Jane (1997). Internationalization of Higher Education: A Conceptual Framework. In: Knight, J.; De Wit. H. (eds). Internationalization of Higher Education in the Asia Pacific Countries. Amsterdam: European Association of International Education (EAIE). Pages 5-19.

Soderqvist, Minna (2002). Internationalization and Its Management at Higher-Education Institutions: Applying Conceptual, Content and Discourse Analysis. Helsinki: Helsinki School of Economics, 285 p.

Blanca L. Delgado-Márquez, Nuria Esther Hurtado-Torres and Yaroslava Bondar. (2011) Internationalization of Higher Education: Theoretical and Empirical Investigation of Its Influence on University Institution Rankings. RUSC vol. 8 No 2 | Universitat Oberta de Catalunya | Barcelona, July 2011, pp. 265-284

Hiroshi Ota (2018) Internationalization of Higher Education: Global Trends and Japan's Challenges. Educational Studies in Japan: International Yearbook No. 12, March, pp. 91-105

Hans de Wit, Laura Howard, Eva Egron-Polak (2015) Internationalisation of Higher Education, Brussels, 326 p.

Varghese, N.V. (2013). "Globalization and higher education: Changing trends in cross border education." Analysis Reports in International Education, 5(1), 7-20.

<http://data.uis.unesco.org>

O'Mahony, J. (2014). Enhancing student learning and teacher development in transnational education. York, England: Higher Education Academy

Altbach, P.G. (2012). "Franchising – the McDonaldization of higher education". International Higher Education, 2012(66), 7-8.

<https://www.bolashak.gov.kz/o-stipendii/istoriya-razvitiya.html> – 10.05.2019.

100 naqty qadam. Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2015 zhylygy 20 mamyrdayy bagdarlamasy// <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100> – 10.05.2019.

Qazaqstan Respublikasynda bilim berudi damytudyn 2011-2020 zhyldarga arналған мемлекеттік бағдарламасы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1000001118> – 10.05.2019.

Qazaqstan Respublikasynda 2015-2020 zhyldarga arналған bilim beru zhuiesin reformalaudagy strategiyalyk bagyttardy azirleu. Diagnostikalyq esep (2014.), Astana: Indigoprint, 147 b.

Yanovskaya O.A., Eralieva A.E. (2012) Internacionalizciya vysshago obrazovaniya Kazakhstana //Izvestiya Nacionalnoi Akademii nauk Respubliki Kazakhstan. – №6, s. 9-13 [The internationalization of higher education in Kazakhstan]

Yeger M., Burlina E. (2015) Chto takoe internacionalizciya vysshago obrazoveniya? Formy I doverie //Izveztiya Samarskogo nauchnogo centra Rossiyskoy akademii nauk. – Т. 17, №1, s. 30-33 [Jäger M., Burlina E. What is higher education internationalization? Forms and trust]

Startegiya akademicheskoi mobilnosti v Respublike Kazakhstan na 2012-2020 gody (2012), Astana, 11 s.

Startegiya Internacionalizciy I akademicheskoi mobilnosti Zapadno-Kazakhstanskogo gosudarstvennogo universiteta im.M.Utemisova na 2012-2020 gody. //https://wksu.kz/kz/2016-01-28-14-24-14/dualdy-o-ytu-zh-jesi-men-leumettik-seriktestikter-arasynda-y-kelisimshartty-tizimi/53-catuchpro/476-b-mu-2012-2020-zhyldar-a-arnal-an-internatsionaldandyru-strategiyasy – 08.05.2019.

Obzor sistemy vysshago obrazovaniya. Kazakhstan //http://www.erasmusplus.kz/index.php/ru/edukaz/system – 10.05.2019.

Kazakhstan universitetterindegi internacionaldandyru: aimaktardagy tabysty tazhiribe// www.britishcouncil.kz – 10.05.2019.

МРНТИ 16.41.99

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o9>**Усманова З.А.¹, Сафронова Л.В.²**

¹магистрант 2 курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: usmanova-95@mail.ru

²д.фил.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: dinass2002@mail.ru

**КОРЕЙЦЫ КАЗАХСТАНА В РАССКАЗАХ ХАН ДИНА
«СТРАХ» И «КАК НАЗЫВАЕТСЯ ТОТ КРАЙ...»**

Корейская литература советского периода формировалась в тесной связи с историко-социальным развитием общества. На неё повлияли все социально-политические события: от первых пятилеток до перестройки. Литература того периода и последующих лет была довольно идеологизирована. Только в конце 1980-х годов писатели коресарам смогли поднять вопросы потерянной идентичности, языка и культуры, рассказать истории из воспоминаний о болезненном прошлом, выразить печаль и боль от потери родной земли, потери родного языка. Рассказы Хан Дина «Страх» и «Как называется тот край...» – это одни из первых рассказов, которые полностью описывают историю депортации корейцев и их дальнейшую жизнь на новой земле. Основной целью исследования является изучить судьбу корейцев после их вынужденного переселения в Казахстан и Среднюю Азию, рассмотреть основные проблемы, с которыми столкнулось будущее поколение корейцев на основе анализа рассказов Хан Дина. В статье были использованы следующие научные методы: биографический, структурный, герменевтический. Теоретическая значимость работы заключается в том, что ее результаты могут послужить основой для дальнейшего исследования творчества Хан Дина, а также при исследовании литературы коресарам, в частности. Методологической основой исследования являются работы корейских и отечественных ученых-литературоведов по анализу литературы коресарам и творчеству Хан Дина, таких как Ким Г.Н., Ли Чон Хи, Ким Пхиль Янга Пак Мён Чжина и Чо Кю Ику и многих других. Результаты анализа двух рассказов Хан Дина позволили судить об изменении понятия “родина” у первого и последующих поколений корейцев, а также наличие большого языкового барьера между несколькими поколениями корейцев.

Ключевые слова: литература коресарам, депортация, национальная идентичность, Дальний Восток, родина, провокатор, поколение.

Usmanova Z.A.¹, Safronova L.V.²

¹2nd year Master's student, Al-Farabi Kazakh National University, Foreign Philology Speciality,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: usmanova-95@mail.ru

²Doctor of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: dinass2002@mail.ru

Korean of Kazakhstan in Han Din's Stories "Fear" and "What is the Name of that Land..."

Korean literature of the Soviet period was formed in close connection with the historical and social development of society. It was influenced by all socio-political events: from the first five-year plans to perestroika. The literature of that period and subsequent years was quite ideological. Only in the late 1980s koryosaram writers were able to raise questions of lost identity, language and culture, also they could tell stories from memories of a painful past, express sadness and pain from the loss of their native land, the loss of their native language. The stories of Han Dina "Fear" and "What is the name of that land ..." are one of the first stories that fully describe the history of the deportation

of Koreans and their future life in a new land. The main goal of the research is to study the fate of Koreans after their forced resettlement to Kazakhstan and Central Asia, to consider the main problems next generation of Koreans faced based on the analysis of the stories of Han Din. The following scientific methods were used in the article: biographical, structural, hermeneutic. The theoretical significance of the work lies in the fact that its results can serve as a basis for further research of Khan Din's, as well as in the study of literature to koryosaram, in particular. The methodological basis of the research are the works of Korean, Kazakhstan and Russian literary scholars on the analysis of the literature of the koryosaram and the works of Han Din, such as Kim G.N, Lee Jong-hee, Kim Phil-yang, Pak Myung-jin and many others. The results of the analysis of two stories written by Han Din allowed judging the change in the concept of "homeland" in the first and subsequent generations of Koreans, as well as the presence of a large language barrier between several generations of Koreans.

Key words: koryosaram literature, deportation, national identity, Far East, homeland, provocateur, generation.

Усманова З.А.¹, Сафронова Л.В.²

¹2 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

e-mail: usmanova-95@mail.ru

²ф.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: dinass2002@mail.ru

«Қорқыныш» және «сол өлке қалай аталады...» Хан Дин әңгімелеріндегі Қазақстан кәрістері

Кеңес кезеңіндегі корей әдебиеті қоғамның тарихи-әлеуметтік дамуымен тығыз байланыста қалыптасты. Оған бірінші бесжылдықтан бастап қайта құруға дейін түрлі әлеуметтік-саяси оқиғалар әсер етті. Сол кезеңдегі және одан кейінгі жылдар бойы бүкіл әдебиет идеологиялық тақырыптарға толы болған. Тек 1980 жылдардың соңында ғана коресарам жазушылары тіл мен мәдениет, жоғалған бірегейліктің мәселелерін көтере бастады: бастарынан кешкен ауыр жағдайлары туралы естеліктер, туған жер мен туған тілінен айрылу қайғы-мұңдарын әңгімеледі. Хан Диннің «Қорқыныш» және «Сол өлке қалай аталады...» әңгімелері – кәріс халқының жер аудару тарихын және олардың жаңа жердегі одан арғы өмірлерін толық сипаттайтын алғашқы әңгімелердің бірі. Зерттеудің мақсаты – кәрістердің Қазақстан мен Орта Азияға мәжбүрлі жер аударуынан кейінгі тағдырын зерттеу. Хан Дин әңгімелері кәрістердің болашақ ұрпағының бет-бет келген негізгі қиыншылықтар туралы сипатталады. Бұл мақалада өмірбаяндық, құрылымдық және герменевтикалық әдістер қолданылады. Жұмыстың теориялық маңыздылығы – оның нәтижелері Хан Дин шығармашылығын әрі қарай зерттеуге, сондай-ақ, коресарам әдебиетін зерттеуге негіз болуы. Зерттеудің әдіснамалық негізі – коресарам әдебиеті мен Хан Дин шығармашылығына сипаттама жүргізген корей және шетел ғалым-әдебиеттанушыларының жұмыстары. Атап айтқанда, Ким Г.Н., Ли Чон Хи, Ким Пхиль Янг, Пак Мен Чжина, Чо Кю Ик және т.б. Жазушы шығармашылығына жүргізген зерттеу қорытындысы бойынша бірінші және кейінгі кәріс ұрпақтарындағы «Отан» ұғымының өзгеруін, сондай-ақ кәріс ұрпақтарының арасындағы үлкен тілдік кедергілердің болғанын баяндайды.

Түйін сөздер: коресарам әдебиеті, жер аудару, ұлттық сәйкестік, Қиыр Шығыс, Отан, сатқын, ұрпақ.

Введение

Первые переселения корейцев с исторической родины на территорию России, в Южно-Уссурийский край, согласно официальным данным о переселении корейцев, датируются 30 декабря 1863 годом (Пак Валентин, 2013: 200), то есть, из этого можно утверждать, что по настоящий день история переселения коресарам достигает более 150 лет. Коресарам – это корейцы, которые переселились на Дальний Восток в поисках новых земель, убегая от страданий и голода в годы японского колониального господства и эксплуатации капиталистов на исторической родине, в Корее. Корейский историк Ким Пхиль

Ён (Ким Пхиль Ён, 2004:58) утверждает, что коресарам можно поделить на 3 вида. Первые – это корейцы с Дальнего Востока, которые в 1937 году были насильственно переселены по приказу Сталина на территорию Казахстана и Средней Азии. Вторые – корейцы с оккупированного японцами Сахалина, которые были призваны в японские вооруженные силы и, после Второй мировой войны, переселившиеся в Центральную Азию. Третьи – уроженцы Кореи, коресарам 1 поколения, в лице дипломатов, государственных чиновников и студентов, перебравшихся в 50-х годах в Советский Союз и поселившихся по-

том в силу обстоятельств в Центральной Азии. В течение этих полутора столетий советские корейцы перенесли боль, страдание, потерю своей национальной идентичности, тоску по родным краям. Однако, не смотря на все тяготы судьбы, многие корейские умы принимали ряд попыток сохранения своей идентичности, языка, истории и культуры.

Сегодня корейцы разбросаны по всему миру, составляя этническое меньшинство. Не смотря на то, что их окружает разнообразные культуры и быт, корейская интеллигенция всегда прилагала и прилагает различные усилия для сохранения своей истории и культуры. В частности, в случае с корейцами стран СНГ, которые в течение долгого времени жили в условиях социалистического строя и которые пытались ассимилироваться с местным народом для выживания, сохранение своей культуры и языка было очень сложно. Единственным источником пробуждения в своем народе националистического духа, сохранения истории, культуры, традиций и языка были литература и искусство (Ким Г., 1990:53).

Культурные очаги советской корейской литературы, впервые начавшие свое существование на Дальнем Востоке, пережили кризис вынужденной эмиграции в 1937 годы и вновь расцвели на территории Казахстана и Средней Азии, оставаясь в рамках социалистической системы. Однако со временем они столкнулись еще с очередным кризисом. Это потеря родного языка, вызванная вынужденной переселением (Ко Сон Му, 1984:243). В 1937 году в Среднюю Азию и Казахстан переехали три культурных центра дальневосточных корейцев: Корейский театр, газета «Сенбон» и Дальневосточный корейский пединститут. Началом развития советской корейской литературы было создание в марте 1923 года корейской газеты «Сенбон». Благодаря «Сенбон» появились первые корейские писатели, поэты, драматурги, которые после стали известны и среди простого корейского народа. Газеты, наряду с театром, были единственным пространством, на котором корейские писатели Центральной Азии могли представлять свои литературные произведения на корейском языке, и сыграли важную роль в поддержании и развитии корейской литературы, создав «литературное пространство» для корейских писателей. В 1938 году были закрыты корейский пединститут и 350 корейских школ. Газета «Сенбон» также перестала печататься, но в мае 1938 года она выходит под новым названием «Ленин кичи» (koryo-saram.ru). Если газета «Сенбон» имела

националистический оттенок, то издававшая в Казахстане после ее закрытия газета «Ленин кичи» отличалась социалистическими интересами. «Ленин кичи» перестала печататься с 31 декабря 1990 года, а её преемница газета «Коре Ильбо» была основана 1 января 1991 года. Несмотря на то, что газета была географически отрезана от Корейского полуострова после вынужденного переезда в Центральную Азию, она по-прежнему является ценным активом и большой ценностью как для коресарам лично, так и для современной литературы коресарам.

Таким образом, основные элементы национальной культуры и литературы советских корейцев исчезли. Хотя корейцы первого и второго поколений создавали произведения на корейском языке, русский стал родным языком для третьего, четвертого и последующих поколений корейцев из-за отсутствия корейского языкового образования и советской политики русификации. Лишь с 1989 года, когда Советский Союз выбрал политику реформ и открытости и стоял на пути распада, советские корейцы, которые долгое время молчали, начали постепенно поднимать в своих произведениях вопросы насильственной депортации корейцев с Дальнего Востока, потерю родного языка у молодого поколения. **Актуальность данного исследования** обусловлена возросшим в последние десятилетия интересом к литературе коресарам южнокорейских и отечественных ученых и литературоведов. В работе рассмотрена проблема «идентичности» советских корейцев, их жизнь после переселения в условиях социализма на основе анализа рассказов «Страх» и «Как называется тот край...» советского корейца, писателя-драматурга, родившегося и выросшего в Северной Корее, но в силу исторических предпосылок, попросившего политического убежища в Советском Союзе, человека с невероятной судьбой, Хан Дина.

Новизна работы заключается в применении в казахстанском корееведении научного подхода к исследованию жизненного уклада советских корейцев нескольких поколений после их депортации в Казахстан и Среднюю Азию на основе рассказов, написанных на корейском языке коресарам первого поколения, писателем-драматургом Хан Дином, которые ни разу не были проанализированы и изучены в казахстанском корееведении. В данном исследовании автор предпринимает попытку на основе рассказов Хан Дина проследить проблемы, с которыми советские корейцы столкнулись в условиях социалистического режима, и последствия ввиду

долгого неиспользования корейским народом родного языка.

Предметом исследования в работе является творчество писателя-драматурга, коресарам первого поколения Хан Дина.

Объект изучения – рассказы «Страх» и «Как называется тот край...», рассказывающие о судьбе советских корейцев после переселения на новые земли и их жизнь после.

Теоретическая значимость работы заключается в том, что ее результаты могут послужить основой для дальнейшего исследования творчества великолепного корейского писателя, коресарам первого поколения, Хан Дина, известного в литературном мире, в первую очередь, своими пьесами, а также при исследовании литературы коресарам в частности. Основные выводы и положения работы могут быть использованы при анализе творчества Хан Дина, в статьях и научных работах, посвященных изучению жизни коресарам, литературы и истории.

Основной целью исследования является изучение судьбы корейцев после их вынужденного переселения в Казахстан и Среднюю Азию, рассмотрение основных проблем, с которыми столкнулось будущее поколение корейцев на основе анализа рассказов Хан Дина «Страх» и «Как называется тот край...». Следуя указанной цели исследования, необходимо решить следующие задачи:

- 1) изучить творческий путь корейского писателя Хан Дина;
- 2) определить характерные особенности писателя, отличающие его от других писателей коресарам;
- 3) выявить основную идею в его рассказах «Страх» и «Как называется тот край...»;
- 4) дать анализ творчеству Хан Дина.

В работе были использованы следующие научные методы: биографический, структурный, герменевтический.

Теоретическая и методологическая основа исследования состоит из работ по литературоведению, выводов и заключений известных ученых-литературоведов относительно литературы коресарам, а также исследований корейских ученых, конкретно посвященных анализу творчества Хан Дина.

Исследование проведено на основе теоретических исследований зарубежных литературоведов и ученых, а также работ корейских критиков, посвященных творчеству Хан Дина и литературы коресарам в целом.

Хотя Хан Дин опубликовал много пьес и

рассказов за свою жизнь и очень знаменит в литературе советских корейцев, он лишь недавно был представлен южнокорейскому литературному миру. Благодаря исследованиям Ли Чон Хи, Ким Пхиль Янга Пак Мён Чжина и Чо Кю Ику литература и жизнь писателя-драматурга были впервые представлены в академических и литературных кругах Южной Кореи. Особенно автор хочет отметить фундаментальный вклад в популяризацию творчества Хан Дина в Южной Корее корейского переводчика, более двадцати лет занимающегося переводами работ казахстанских писателей Ким Бен Хака. Он написал целую книгу, посвященную жизни и творчеству Хан Дина.

Помимо корейских источников, в работе были привлечены научные статьи казахстанских и российских ученых, историков, изучавших особенности развития литературы корейских писателей, историю и быт советских корейцев. Среди них Ким Г.Н., Ким Н.Н., Пак В. и другие. Стоит также отметить большую роль в написании данного исследования газеты Коре Ильбо и новостного портала Коресарам, ставших источником для изучения истории и литературы коресарам во второй половине XX-го века.

Биография Хан Дина

Хан Дин (1931-1993, настоящее имя Хан Дэ Ён) – выдающийся писатель-драматург в советско-корейской литературе, отличившийся в написании пьес и рассказов. Хан Дин является одним из ключевых фигур в долгой и богатой истории корейской диаспоры Казахстана. Он родился в Пхеньяне, Северной Корее в 1931 году. Учился в Колледже делового администрирования при Университете Ким Ир Сена на факультете русского языка и литературы, был выбран в качестве финансируемого государством иностранного студента правительством округа и учился на отделение сценариев во Всесоюзном государственном институте кинематографии. В студенческие годы участвовал в Корейской войне. Получив горький опыт участия в братоубийственной войне, Хан Дин после окончания учебы в Москве отказался вернуться домой в Северную Корею и решил навсегда остаться в Советском Союзе, потому что был разочарован диктатурой Ким Ир Сена и режимом страны (Чо Кю Ик, 2013:293). После, писатель поселился в Казахстане и, таким образом, стал коресарам первого поколения.

Хан Дин имеет некоторые особенности, отличающие его от других писателей коресарам

Центральной Азии. Как было указано выше, Хан Дин родился в Северной Корее в 1931 году, то есть в период, когда Корея находилась под японской оккупацией. Также, он прекрасно закончил обучение в университете Ким Ир Сена в Северной Корее и отправился по обмену на учебу в Москву (Чо Кю Ик, 2012: 69). В студенческие годы Хан Дин успел поучаствовать в Корейской войне, познав горький опыт в братоубийственном сражении. В годы учебы в Москве молодой писатель раскритиковал северокорейскую систему, выбрав, в конечном счете, судьбу беженца, оставшись на всю жизнь в Советском Союзе. Будучи сыном северокорейского драматурга Хан Тхе Ёна, он учился во Всесоюзном московском государственном институте кинематографии на сценарном отделении. Хан Дин до конца своей жизни продолжал развивать свой литературный талант посредством создания пьес и рассказов. Он играл с многочисленными корейскими артистами на сцене Корейского Театра. Эти особенности послужили главным фактором, определившим направление литературных достижений Хан Дина со времени его «бегства» в Советский Союз до конца смерти (Ким Пхиль Ён, 2000:137). Тот факт, что отец Хан Дина был драматургом, объясняет прекрасные природные данные Хан Дина как выдающегося писателя пьес. Кроме того, его специальность в Московском университете на сценарном отделении после окончания литературного факультета в Университете Ким Ир Сена, можно считать, послужила основой для сложных литературных образов, найденных в его работах. Прежде всего, Хан Дин видел классику как новую эстетику, комбинируя ее с местным культурно-духовным прошлым (бывший Советский Союз или Центральная Азия), что также следует интерпретировать как результат взаимодействия полученного в Корее образования и новых знаний или жизненного опыта, полученных на новой земле.

После учебы в Москве Хан Дин в конечном итоге не смог вернуться на родину, признав проблемы северокорейского режима и раскритиковав политику Севера. Этот фактор позволил ему более глубоко и детально развивать в своем творчестве тему примирения или интеграции разделенной нации (Пак Мен Чжин, 2002:122). В то же время, нельзя упускать из виду и то, что большинство его произведений воплощают в себе исключительную лиричность. Учитывая, что большинство писателей-коресарам не смогли избежать эстетики реализма, эстетическое разнообразие, которое Хан Дин показал в сво-

их пьесах и рассказах, должно быть связано с его удивительной жизнью, отличной от других писателей коресарам. Другими словами, писатель Хан Дин провел важнейшие этапы своей жизни, а именно детство и юность, в Северной Корее, что говорит о том, что писатель смог овладеть характерными только корейским писателям (здесь имеется в виду, корейцам с исторической родины) лиризмом и эстетикой. На следующем этапе его жизни эта эстетика изменилась под воздействием новой культуры. Кроме того, боль и переживания за свой народ, сопровождавшие писателя на протяжении всей жизни, также сыграли важную роль в приобретении новой эстетики. Литературный мир Хан Дина был сформирован на основе этого уникального и богатого жизненного опыта.

На сегодняшний день Хан Дин является одним из выдающихся писателей и драматургом в литературе советских корейцев. Его пьесы (「산부처」 «Живой Будда» 「토키전」 «Приключения Кролика» 「양반전」, «Янбанден» и другие.) хорошо известны своими великолепными постановками на сцене Корейского театра.

Хан Дин работал редактором на студии телевидения, журналистом газеты «Ленин Кичи», заведующим литературным отделением Республиканского корейского театра, членом Союза писателей Казахстана по части корейской литературы (koryo-saram.ru). Писатель оставил после себя 10 пьес и 19 рассказов. Он перевел на корейский язык и поставил на сцене зарубежные классические произведения, такие как «Лекарь поневоле» Жан-Батист Мольера, «Карагоз» и «Кобланды-батыр» Мухтара Ауэзова, «Гамлет» Шекспира, «Материнское поле» Чингиза Айтматова, «В ночь лунного затмения» Мустай Карима и многие другие шедевры классики.

История из воспоминаний диаспоры: «Страх» Хан Дина

Вынужденная миграция корейцев из пограничных районов Дальневосточного края в Казахстан и Среднюю Азию в 1937 году оставила огромные душевную боль и принесла материальные потери для сотни тысяч корейцев. Эта депортация оставила душевную травму для множества советских корейцев, но в то же время стала и новым источником жизни. Советские корейцы, которые долгое время молчали, начали постепенно поднимать в своих произведениях вопросы насильственной депортации корейцев с Дальнего Востока с 1989 года, когда Советский Союз выбрал политику реформ и откры-

тости. Рассказ Хан Дина «Страх» – это первый рассказ, который полностью описывает историю депортации корейцев и их дальнейшую жизнь на новой земле.

Сталинские депортации народов в Центральную Азию впервые были определены как «насилованное переселение» и непосредственно раскритикованы в выпуске корейской газеты «Ленин кичи» от 3 мая 1989 года (Ким Г., 2014:93). Для советских корейцев вынужденная эмиграция навсегда останется частью истории, которая никогда не исчезнет из памяти. Чувство страха перед неизвестностью, когда корейцы под предлогом в шпионаже с японцами были выброшены на необитаемые пустынные и необжитые районы Казахстана и Средней Азии навсегда запомнится горьким воспоминанием из прошлого для советских корейцев. Сталинскую политику принудительного переселения этнических меньшинств можно назвать хитрой политикой для удержания сопротивления корейцев, которые были вынуждены покинуть родные земли по неизвестной им причине, а также, обеспечение центральноазиатской рабочей силы советской властью, ослабление форпостов к континентальному вторжению со стороны Японии и устранение возможности этнических конфликтов.

1937년 가을 소련 연해주의 조선사람들은 한날한시에 모두 《승객》이 되었다. 수십만 명이 동시에 기차를 탔다. 얼마나 많은 차량이 들었을까? 수천대? 수만대? 어디서 이 많은 차량이 생겼는가? 씨비리로 류형수들을 실어내는 차량들이라고 했다. 빈차량을 그냥 돌려보낼수는 없지 않는가... 살던 집과 가장집물을 그대로 두고 거진 알몸으로 쫓겨나면서도 누구 하나 안가겠다고 때를 쓰는 사람이 없었다. 양무리처럼 온순히 들차에 올랐다. 어디로 무엇 때문에 실려가는지도 몰랐다. 남녀노소 한 사람도 남지 못하고다 고향에서 쫓겨났다. 가는 길도 멀었다. 수만리, 수십만리... 차에서 태어나는 애도 있었다. 그것들은 나서 인차 귀신들이몰어갔다. 출생신고도 사망신고도 할 필요가 없었다. 그들은 정말 이 세상에 왔다가 땅 한번 밟아보지 못하고 사라져갔다. 오직 어머니 가슴 속에 피멍울만을 남기고... 많은 로인들과 어린것들이 철도연변에 묻혔다 (Ким Бен Хак, 2011: 620).

Рассказчик исключает все эмоции и описывает переселение корейцев в нейтрально-спокойной манере. Осенью 1937 года 36442 корейских хозяйства, или 171781 человек, были переселены на поезде в Казахстан и Среднюю Азию (demoscope.ru). Однако, мониторинг и контроль советских властей, которые последовали после переселения, вызывали большой

страх у корейцев, нежели само переселение. Главной причиной этого страха было притеснение многих интеллектуалов и революционеров, которые обвинялись в японском шпионаже и были казнены или заточены в тюрьмах на долгие годы.

После того, как друга главного героя, выпускника Московского университета, учителя истории, преподавателя Кима арестовали, преподавателю Ли каждую ночь стали сниться страшные сны. Прекрасно владеющий русским языком преподаватель Ли остался преподавать в переведенном из Дальнего Востока в пустынную Кызылорду Корейском пединституте, где ректором был назначен не кореец. Ректор потребовал от преподавателя Ли «выполнить священный долг как гражданин Советского Союза...» Долг заключался в том, чтобы главный герой доносил ректору о всех провокациях и подстрекательствах среди студентов и преподавателей. Это требование ректора было похоже на угрозу. Преподаватель Ли, разочарованной реальностью, которая его окружала, хотел убежать, но корейцам было строго запрещено пересекать реку Сырдарья и покидать город. В те времена корейцы жили без паспортов и без права на выезд.

«Страх» Хан Дина призван показать героические поступки корейцев, которые в конечном итоге стоили им жизни, чтобы защитить свой родной язык, историю и литературу (Ким Пхиль Ён, 2005:94). Чтобы описать в рассказе, насколько правильны были действия главного героя, отказавшего быть провокатором, сеявшим раздор среди людей одного этноса, автор вставляет в середине рассказа историю «преподавателя Кима» в учительской перед тем, как он был взят под стражу. Эта история про хитрого козла-провокатора, благодаря которому забивали на мясо баранов, доверительно следовавшим за ним в место забоя, и которого, в результате, также забили вместе с другими животными из-за не открывшейся «заветной» дверцы, стала причиной ареста преподавателя Кима, но и историей-уроком для преподавателя Ли и других корейцев. Образ козла – это аллегория, которую используют автор в своем рассказе. Эта аллегория косвенно свидетельствует о том, что в процессе вынужденного переселения и расселения на новых землях такие корейцы-провокаторы часто были вовлечены в политику советской власти, направленную на угнетение этнических групп и разжигания ссор между ними. Можно предположить, что Хан Дин намеренно создал рассказ о козле-провокаторе, чтобы показать,

что преступления корейцев-provokаторов того времени были не менее серьезными, чем политика насильственного переселения, а также, рассказом-предупреждением для тех людей, которые хотят выбрать дорогу предателя.

Благодаря неожиданному случаю, когда в доме преподавателя Ли ласточки свили гнездо, а это, как известно, является символом надежды на лучшее, преподаватель Ли смог перебороть страх и отправить в Казахскую государственную библиотеку имени А. С. Пушкина в городе Алматы «классические книги эпохи Чосон», перевалившие за 800 страниц, такие как ««Мунхэн биго»», «Тонгук ёди сын-нам», «Тысяча иероглифов» и «Тэжден тхонь-пхень». Героический поступок преподавателя Ли стоил ему свободы, или даже жизни в те времена, когда никто не имел права на свободу действий и слова. Само желание героя в сохранении таких бесценных книг вызывает уважение, но, что более примечательно в этом поступке, это желание сохранения своей национальной идентичности в условиях притеснения любых национальных интересов.

이 책들은 서울 어느 도서관에 있던 책들이 틀림없었다. 이 책들이 어떤 경로로 해삼신한촌에 들어왔다가 여기까지 실려오게 되었을까? 또 이 책들은 앞으로 어떻게 될 것인가? 이 책들의 운명을 모르는 것이 답답하였다. 의심할 바 없이 이 책들은 조선의 광복을 념원한 애국렬사들이 자기 투쟁의 반려로 가지고 온 것이 틀림없다. 그럼 그 사람들은 누구이며 그들의 운명은 어떻게 되었는가? 그러자 이 책들은 그들의 화신처럼 생각되었다. 혼이 깃들여 있는 것 같았다 (Ким Бен Хак, 2011: 620).

Сохранив эти книги, в которых заключены души миллион корейских патриотов, боровшихся за независимость страны, идентичность корейцев в какой-то степени была сохранена. Эти книги хранились в старом подвале алматинской библиотеки и были найдены только в конце Второй мировой войны. Сейчас они стоят в красивых футлярах нового здания Казахской государственной библиотеки имени А. С. Пушкина.

그러나 이 책들을 읽으러 오는 사람들이 없다. 그 때 조선사범대학이 문을 닫은 후 반세기라는 세월이 흘렀다. 그동안 어린애들에게 조선말을 가르칠 선생이 없어졌다. 이 책들을 읽을 사람들이 없어진 것이다. 그러나 나는 믿는다. 때가 오면 다시 이 도서관을 찾아와 이 책들을 읽을 사람들이 반드시 있으리라는 것을 믿고 싶다. 순진한 리선생이 믿은 것 같이 그 날은 오고야 말 것이다 (Ким Бен Хак, 2011: 620).

Для писателя важно сохранить древние книги династии Чосон, как символ корейской исто-

рии и культуру, но и важно, чтобы был кто-то, кто сможет читать и понимать их. По словам Хан Дина, «корейский язык, и для взрослых, и для детей, является памятником культуры», и люди «увековечены в своем родном языке», поэтому они должны выполнять свой «священный долг своими собственными руками», чтобы сохранить родной язык (Ли Чон Хи, 1992:52). Корейский язык, используемый советскими корейцами, является важной составляющей, которая показывает идентичность советских корейцев в рассказах, написанных коресарам. Рассказ Хан Дина – это яркий пример того, насколько важно для советских корейцев уметь говорить и писать по-корейски.

Тоска по Родине в рассказе Хан Дина «Как называется тот край...»

Слово «Родина», способное пробудить национальную самобытность у писателей коресарам, более 50 лет определялось как слово, которое не следует использовать в максимально возможной степени с момента насильственной депортации корейцев на Дальний Восток вплоть до распада Советского Союза. В условиях, когда невозможно было выразить любовь к своей первой Родине, Корее, и второй Родине, Дальневосточному краю, писатели коресарам выбирали завуалированный способ описания родных земель. Они упоминали в своих рассказах районы Приморского края в период антияпонской борьбы за независимость и гражданской войны или описывали родные места через голоса пожилых людей, которые вот-вот умрут.

Рассказ Хан Дина «Как называется тот край...» рассказывает о тоске по родным краям простой корейской женщины, которая была депортирована со многими другими корейцами с Дальнего Востока в Казахстан в 1937 году. Перед своей смертью она говорит на корейском языке о том, как скучает по своим родным краям. Однако, её дочь не может понять и слова о чем говорит мать. Это говорит о том, что языковой разрыв между поколениями настолько велик, что слово «родина» уже становится незнакомым коресарам 2-го и 3-го поколений.

“모든 일이 시작과 마지막이 중요하듯 사람도 마찬가지일 게야. 죽는 일도 중요한 일이지... 그런데 말이다. 사람이 태어난 곳은 고향이라는데 사람이 묻히는 땅은 뭐라고 하느냐? 그곳은 뭐라고 부르는지? 그것도 이름이 있어야 할 거야. 고향이란 말에 못지않게 정다운 말이 있어야 할 거야”라고 하였다 (Ким Бен Хак, 2011: 656).

В социалистической реальности Родина долгое время была ничем иным, как подавленным и забытым воспоминанием, но для человека, находящегося на волоске от смерти, начало и конец очень важны, и понятие «Родина» становится показателем начала. Однако, воспоминания о Родине исчезают после 1937 года. Последние слова матери девушки по имени Катюша: «Как называется тот край...» это выражение ее отчаянного желания вернуться в родной Дальневосточный край, место, где она родилась и выросла. Автор показывает через находящуюся при смерти корейскую женщину, насколько глубоко воспоминания корейской диаспоры о родных краях.

“어머니, 왜 알아듣지 못하게 조선말만 하세요!” – 까쥬샤는 막 이렇게 소리를 치려고 했다. 그러나 그 말은 나오다 딱 목구멍에 걸리고 만다. 어머니가 정신이 온전하다면 나에게 뭣을 암시하려고 그러시는가? 마지막 순간에 때늦게나마 조상들의 말을 나에게 전하려고 서두르는 것은 아닐까?...종락...기억에도 배추속 고갱이 같은 것이 있는가? 기억의 속고갱이란 뭣인가? 어린 시절의 기억? 그래서 늙으면 어린애가 된다고 하는가? 그래서 지금 어머니는 어렸을 때 익힌 조선말만 하는 것인가? 의혹과 의문이 꼬리를 물고 일어나 까쥬샤를 괴롭혔다. 안타까웠다. 서러웠다. 말을 모르는 자신이 원망스러웠다 (Ким Бен Хак, 2011: 656).

Из-за того что мать говорила по-корейски, Катюша не могла понять и слова о чем идет речь и поэтому она чувствовала себя жалкой, ей было стыдно, она ненавидела себя за это.

Обычно Родиной называется то место, где человек рождается и умирает. Вот почему человеку не нужно думать о другом слове, которое конкретно будет указывать на то, где человек предназначен. Но для коресарам, которые были переселены с Дальнего Востока и которые умрут на чужой земле, этот вопрос очень важен. Потому что эта чужая земля стала той же родиной, которую они когда-то потеряли и о которой сохранились лишь воспоминания. Вот почему мать Катюши, должно быть, хотела иметь название места, где она умрет и будет похоронена, красивое, уютное, дружеское слово, как родина.

Французский философ и религиозный мыслитель Симона Вейль (Симона Вейль, 1979: 298) сказала: «Иметь корни – это, пожалуй, наиболее важная и наименее признанная потребность человеческой души. Это понятие очень трудно определить. Человек имеет корни благодаря его активному, реальному и естественному участию в жизни общества, которое хранит в живом об-

личье сокровища прошлого и определенные ожидания от будущего. Это участие естественно в том значении, что оно автоматически определяется условиями рождения, профессией, местом, социальной средой. Каждый человек чувствует необходимость в различных корнях. Он ощущает потребность улавливать почти всю полноту нравственной, интеллектуальной, духовной жизни через то общество, принадлежность к которому для него естественна. Как подразумевала Вейль, стремление к корням равно или больше, чем стремление к порядку, свободе, ответственности, равенству и безопасности. Укорениться в каком-то месте является условием, необходимым для удовлетворения «различных желаний души». Коресарам 1-го поколения, покинувшие родные земли и, следовательно, оставив пустившие там когда-то корни, не смогли удовлетворить это желание души. В рассказе Хан Дина «Как называется тот край?» говорится о судьбах корейцев, которые, как и мама Катюши, не могут найти слово, определяющее их родину, место, где они родились и умерли. Следовательно, находясь далеко от своих родных краев на новой родине, они не могут укорениться ни там, ни здесь.

Вот такое зерно в душах современников было посеяно Хан Дином, и отрадно, что оно прорастает и сеет вновь доброе, вечное, неугасимое желание говорить о своей личной любви к родной земле, родной отчизне. Обращение к Родине, наверное, есть у каждого свое, сокровенное. Через героев Хан Дина оно звучит особенно проникновенно, потому что писатель сам выстрадал эту любовь.

Закключение

Прошло почти 150 лет с тех пор, как советские корейцы покинули свою историческую Родину. За эти 150 лет корейцы перенесли потерю ставшей для них второй родиной Дальнего Востока, потерю своей национальной идентичности, родного языка, истории. Для корейцев, живших на Дальневосточном крае, вынужденное переселение привело к неожиданному повороту в их жизни. Несмотря на то, что Дальний Восток не входил в состав их исторической родины, он имела географическую и духовную близость с Корейским полуостровом, и поэтому, корейцы могли вести там привычную для них коллективную жизнь, сохраняя в первую очередь свою национальную идентичность и быт.

Период становления корейской литературы

советского периода необходимо рассматривать в неразрывной связи с историко-социальным развитием общества. Литература корейского народа испытала на себе влияние всех социально-политических изменений в советском обществе: от первых пятилеток до перестройки. После вынужденного переселения в 1937 году корейцы стали бояться даже собственной тени. Они опасались, что если несколько человек будут работать вместе, их, в крайнем случае, могут обвинить в проявлении национализма. В тот период какие-либо напоминания о Дальнем Востоке или исторической Родине находились под запретом. Литература этих и последующих лет была довольна идеологизирована. В то время писатели коресарам в качестве основных тем своих художественных произведений выбирали такие темы, как верность партии и строительство советского общества, восхваление Ленина и Октябрьской революции. Только в конце 1980-х годов писатели коресарам смогли поднять вопросы потерянной идентичности, языка и культуры, рассказать истории из воспоминаний о болезненном прошлом, выразить печаль и боль от потери родной земли, потери родного языка.

Написание рассказов и пьес советских корейцев ничем не отличается от написания «живой истории, которая живет глубоко в памяти народа», чтобы показать «как жили и корейцы и как они будут жить». Истории из воспоминаний советских корейцев-писателей в рассказах – это прошлое, не которое они испытали на себе или перенесли, а скорее прошлое, которое невольно вспоминается, прошлое периодов угнетения и забвения, сохраненное само по себе в головах советских корейцев. Для того, чтобы установить

свою идентичность, писателям коресарам было абсолютно необходимо «построить» свою собственную родину. Их работы были сопоставимы с возрождением живой истории, вытесненной и забытой в памяти несколько тысяч коресарам.

В этом исследовании мы проанализировали два рассказа прекрасного корейского писателя Хан Дина, который не понаслышке знает, что значит потерять все связи с родной семьей, начинать новую жизнь в условиях другой культуры и в окружении других людей. Мы рассмотрели, что значит родина для первого поколения корейцев, жизнь которых была связана с переселением, и для последующих поколений корейцев.

Естественно, что каждое поколение людей коресарам изменялось в течение полутора веков, и их сознание о родине и родном языке также менялось. На основе анализа рассказов Хан Дина автор проследил такую закономерность, что тоска по родным краям присуща была в первую очередь для первого поколения корейцев. Для второго и третьего поколений корейцев воспоминания о «доме, родине, родном языке» и других вещах обрываются, и исчезают даже какие-либо эмоциональные связи. Представления о родине у 1-го и 2-го поколений корейцев значительно отличаются от представления 1-го поколения. Они уже не связаны с Дальним Востоком или исторической родиной. Эту пропасть между несколькими поколениями ярко продемонстрировал в своем рассказе «Как называется тот край...» писатель Хан Дин. Также он показал в другом своем рассказе «Страх», что явилось причиной отсутствия у будущего поколения корейцев сознания о сохранении родного языка.

Литература

- Пак В. (2013). Первые корейские семьи Южно-Уссурийского края. – Владивосток: издательство «Валентин», – 200с.
 Ким Г.Н. Корейцы Казахстана и Средней Азии в зарубежных исследованиях. (1990). – Алма-Ата: Наука, 53с.
 Ким Г.Н. (2014). Хронология Коре сарам. – КОРЕ САРАМ. К 150-летию переселения корейцев в Россию. М.: Media Land, с. 14-93
 Simona Veil. (1979). The need for roots. – Pennsylvania: Octagon Books. – pp.302
 김필영 (2004), 『소비에트 중앙아시아 고려인문학사』, 강남대학교 출판부, 58-59면.
 김필영, 『소비에트 카자흐스탄 한인문학과 희곡작가 한진(1931-1993)의 역할』, 『한국문학논총』 27, 한국문학회, 2000, 참조.
 김필영. (2005). 『소비에트 중앙아시아 고려인 소설 연구』, 민족문화논총. – 94면
 김병학. (2011). 『한진전집』. 송실대학교 한국문예연구소 문예총서-12. – 620 쪽
 고승무. (1984). 『조선 중앙아시아의 한인들』, 한국국제문화학회. – 48면
 이정희. (1992). 『재소 한인 희곡연구-소련 국립조선극장 레파토리를 중심으로-』, 단국대학교 석사논문, 52~61쪽
 박명진. (2004). 『중앙아시아 고려인 문학에 나타난 민족敍事의特徵-劇作家 한진의 텍스트를 중심으로-』, 『語文研究』 122, 한국어문교육연구회.
 조규익·김병학. (2013). 『카자흐스탄 고려인 극작가 한진의 삶과 문학』, 293면.

조규익. (2012). 『구소련 고려인 작가 한진의 문학세계』, 한국어문학연구59, 69 면
<https://koryo-saram.ru/o-literature-korejtsev-kazahstana/>
<http://www.demoscope.ru/weekly/2007/0313/analit03.php>

References

- Pak V. (2013). Pervye koreiskie sem'i Yuzhno-ussuriiskogo kraja [The first Korean families of the South Ussuri region]. Izdatelstvo 'Valentin', 200str.
- Kim G.N. Koreizy Kazakhstana i Sredney Azii v zarubezhnyh issledovaniyah [Koreans of Kazakhstan and Central Asia in foreign studies]. Alma-ata: Nauka, 53str.
- Kim G.N. Hronologiya koryosaram. – Koryo Saram. K 150-letiyu pereseleniya koreizev v Rossiyu [Chronology of Kore Saram. - Koryo Saram. To the 150th anniversary of the resettlement of Koreans in Russia]. Media Land, 14-93str
- 김필영 (2004), 『소비에트 중앙아시아 고려인문학사』, 강남대학교 출판부, 58-59면.
- 김필영, 『소비에트 카작스탄 한인문학과 희곡작가 한진(1931-1993)의 역할』, 『한국문학논총』 27, 한국문학회, 2000, 참조.
- 김필영. (2005). 『소비에트 중앙아시아 고려인 소설 연구』, 민족문화논총. - 94면
- 김병학. (2011). 『한진전집』. 숭실대학교 한국문예연구소 문예총서-12. - 620 쪽
- 고송무. (1984). 『쏘련 중앙아시아의 한인들』, 한국국제문화협회. - 48면
- 리정화. (1992). 『재소 한인 희곡연구-소련 국립조선극장 레파토리를 중심으로-』, 단국대학교 석사논문, 52~61쪽
- 박명진. (2004). 『중앙아시아 고려인 문학에 나타난 民族敍事의 特徵-劇作家 한진의 텍스트를 중심으로-』, 『語文研究』 122, 한국어문교육연구회.
- 조규익·김병학. (2013). 『카자흐스탄 고려인 극작가 한진의 삶과 문학』, 293면.
- 조규익. (2012). 『구소련 고려인 작가 한진의 문학세계』, 한국어문학연구59, 69 면
<https://koryo-saram.ru/o-literature-korejtsev-kazahstana/>
<http://www.demoscope.ru/weekly/2007/0313/analit03.php>

FTAMP 17.81.31; 03.81.37

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o10>**Хаван А.**

аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aidyngulk@gmail.com

ӘБУ НАСР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ДІНИ КӨЗҚАРАСТАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМДА ЗЕРТТЕЛУІ ТАРИХЫНАН

Мақалада Әбу Наср әл-Фарабидің діни көзқарастарының шетелдік және қазақстандық ғалымдар тарапынан зерттелу деңгейі сөз етіледі. Қазіргі таңда әлемдік ғылымда әл-Фараби шығармашылығына арналған зерттеу жұмыстар әр түрлі ғылым салалары өкілдері арқылы жалғасын тауып жатыр. Әлем ғалымдары әл-Фарабидің мұрасында ислам доктринасын қабылдағанын әрі қолдағанын ғылыми дәлелдеп отыр. Зерттеуде Әбу Наср әл-Фарабидің дінге деген көзқарасы әлемдік және Қазақстан бойынша кеңестік дәуір мен тәуелсіздік жылдары жарық көрген зерттеулерге хронологиялық шолу жасала отырып, олардың мазмұнында ұсынылған тұжырымдар арқылы анықталады. Сондай-ақ, Екінші ұстаздың өмірі мен шығармашылығы араб дереккөздеріндегі тарихи мәліметтерге сүйене отырып зерттеліп, ғалымның Араб-Мұсылман өркениетіне қосқан орасан зор үлесі мен айшықты іздері сараланады. Ортағасырлық араб тілді тарихшы-жылнамашылардың библиографиялық-энциклопедиялық сипатта жазылған еңбектері арқылы біздің заманымызға дейін жеткен Әбу Наср әл-Фарабидің жазба мұрасы мен көне Отырар (Фараб) қаласы туралы құнды деректер бүгінгі фарабитану ғылымы үшін таптырмайтын дереккөздер екендігі дәлелденеді.

ҚР Тұңғыш Президентінің бастамасымен жүзеге асырылып келе жатқан «Мәдени Мұра», «Халық – тарих толқынында», «Ұлы даланың жеті қыры» мемлекеттік бағдарламалары Әбу Наср әл-Фарабидің мазмұнға бай жазба мұрасының өз Отаны – Қазақстанға оралуына даңғыл жол салып бергені туралы сөз болады.

Түйін сөздер: әл-Фараби мұрасы, дін және философия, діни көзқарас, тұжырым, зерттеу еңбектері.

Khavan Aidyngul

Senior teacher, Al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: aidyngulk@gmail.com

FROM THE HISTORY OF STUDYING RELIGIOUS VIEWS OF ABU NASR AL-FARABI IN SCIENCE

In article studying of religious views of Abu Nasr al-Farabi by the Kazakhstan scientists and studies abroad is considered. Modern scientists continue to explore creativity al-Farabi. At the same time scientists are found in his writing support the basic doctrines of the religion of Islam. In article it is given in the chronological review from history of studying of religious views of Abu Nasr al-Farabi in world science and in Kazakhstan published in Soviet period and years of independence, the main concepts which are put forward in their contents are defined.

The article is also considered life and works of the Second Teacher Abu Nasr al-Farabi referring to historical data in the Arab sources and the huge contribution of the scientist in a medieval Arab-Muslim civilization reveals. Written monuments of Abu Nasr al-Farabi and the invaluable information about ancient Otyrar (Farab) reached us through bibliographic and encyclopedic works of medieval Arabic-speaking historians chroniclers are considered important sources for modern to a farabi's studies.

The role and importance of the state program which are carried out at the initiative of the First President of Kazakhstan "Cultural heritage", "The people – in a history stream", "Seven sides of the Great steppe" in return of the richest written monuments Abu Nasr al-Farabi to the Homeland – Kazakhstan are defined.

Key words: Heritage of Al-Farabi, religion and philosophy, religious view, conception, research.

Хаван А.

стр. преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: aidyngulk@gmail.com

Из истории изучения учеными религиозных воззрений Абу Насра аль-Фараби

В статье рассматриваются исследования зарубежных и казахстанских ученых религиозных воззрений Абу Насра ал-Фараби. Современные ученые как раньше, так и сейчас продолжают изучать творчество аль-Фараби. Ученые находили и до сих пор находят в его трудах поддержку основных доктрин исламской религии. В статье дается хронологический обзор истории изучения религиозных воззрений Абу Насра ал-Фараби в мировой науке и в Казахстане, опубликованных в советское время и годы независимости, определяются основные концепции, выдвинутые в их содержаниях. Также рассматриваются жизнь и творчество Второго Учителя после Аристотеля – Абу Насра аль-Фараби, ссылаясь на исторические сведения в арабских источниках, и раскрывается огромный вклад ученого в развитие науки в средневековой арабо-мусульманской цивилизации. Письменные памятники Абу Насра аль-Фараби и бесценные сведения о древнем Отыраре (Фараб), дошедшие до нас через библиографические и энциклопедические труды средневековых арабоязычных историков-летописцев, считаются важными источниками для современного фарабиеведения.

Определяются роль и важность государственных программ, которые осуществляются по инициативе Первого президента РК, – "Культурное наследие", "Народ – в потоке истории", "Семь граней Великой Степи", в возвращении богатейших письменных памятников Абу Насра аль-Фараби на свою Родину – Казахстан.

Ключевые слова: наследие аль-Фараби, религия и философия, религиозные воззрения, концепция, исследования.

Кіріспе

Әлемдік ойдың үздігі Әбу Наср әл-Фарабидің (870-950) өмірі мен шығармашылығы жайлы ең алғашқы дереккөздер қызметін ортағасырлық араб тілді классикалық еңбектер атқарса, ойшыл мұрасының ғылым тарихында зерттелуі XIX ғасырдың ортасынан бастап жазыла бастаған ғылыми еңбектерде жүйеленді. Сан қырлы ғылым саласын философия мен логикадан тарата зерттеген ғалымның Аристотель негіздеген Ғылымдар жіктемесінің (классификация) қатарын Мұсылман Шығысында өзгеше өрбітуі сол кездегі рухани мәдениеттің элементі болған діннің ғылым ретінде қалыптаса бастауымен тікелей байланысты еді.

Әйгілі ортағасыр кезеңінде өмір сүрген әл-Фарабидің дүниетанымдық көзқарасының берік қалыптасуының бір қыры антикалық ғылыми дәстүрде жатса, алтын дәуір өмірге әкелген әртүрлі құдайлық, діни-құқықтық мектептер мен Құран, сүннет, пайғамбар, мұсылман құқықтары сынды дін туралы ғылымның пайда болуы екінші жағынан зор әсер етті. Ақыл-ойға негізделген рационалдық ғылымдар мен діни ілімдер арасынан ортақтастық іздеп, оларды үнемі үйлесімділікке шақырып отыру Әбу Наср әл-Фарабидің бүкіл ғылыми ойының мәні мен шығармашылығының басты ұстанымы еді.

Әбу Наср артына бай мұра қалдырды. Оның көпсалалы теориялық ілімдерінің қатарында дін мен философия бірлігі идеясы өзіндік орынға ие.

Араб-Мұсылман ғылымының негізгі мазмұнын беретін ортағасырлық библиографиялық-энциклопедиялық сипаттағы жазба мұралар арқылы жеткен Отырар ойшылы мен оның еңбектері туралы деректер XIX ғасырдың соңына ала әлемдік ғылыми ойдың өзекті зерттеу тақырыбына айналса, ғалымның ғылыми мұрасының мазмұнын құраушы негізгі элементтердің бірі дінге қатысты тұжырымдары XX ғасырдың ортасында зерделене бастады.

Негізгі бөлім

Ғылым тарихындағы әл-Фараби мұрасының дінге қатысты қырлары туралы алғашқы ғылыми тұжырымдар ислам философиясы мен әл-Фараби мұрасына арналған іргелі зерттеу еңбектер жазған америкалық ғалым Лео Штраус (*Leo Strauss*) (1899-1973) зерттеулерінде көрініс тапты.

Ғалым Лео Штраус «Philosophie und Gesets» «Философия және шариғат кітабы» (كتاب الفلسفة و الشريعة) (1935 ж.) атты неміс тілінде жазылған еңбегінде әл-Фараби, ибн Сина, ибн Маймонид сынды ойшылдардың пайғамбарлық туралы көзқарастарын қарастырған. Лео Штраус мұнда

эл-Фарабидің дінді философиялық тұрғыдан түсіндіргеніне тоқталады. Сондай-ақ, зерттеуші дінге жаңаша сипаттама беруде эл-Фараби философиясына сүйене отырып дін туралы тың идеяларды дамытуға тырысқан. Ал «*Quelques remarques sur la science politique Maimonide et de Farabi*» «Ибн Маймонид және эл-Фарабидегі азаматтық саясат туралы кейбір ескертпелер» ("بعض الملاحظات حول العلم المدني لدى ابن ميمون و الفارابي") (1936 ж.) атты зерттеуінде Лео Штраус ортағасырлық философ ибн Маймонид Тәурат кітабының тәпсірін беруде эл-Фараби философиясынан көп әсерленгенін айта келе, Отырар ойшылының өз еңбектерінде натурализмді де ("المذهب الطبيعي"), діни экстремизмді ("التطرف الديني") де жоққа шығарғанын, бұл ғалымның дінге деген көзқарасына қатысты сыни пікірлер тудыратынын алға тартады (Leo Strauss, 1936: 67 б.).

Әлемдік фарабитану ғылымындағы ойшылдың діни көзқарастары тұжырымдалған келесі зерттеу еңбек неміс шығыстанушысы Ханс Дейбер (*Hans Daiber*) (т.ж.1942) қаламына тән. Ол «*The rule as philosopher: a new interpretation of Al-Farabi's view*» (1986 ж.) атты зерттеу еңбегінің «*Farabi's thesis of "religion" as imitation of philosophy*» тарауында эл-Фарабидің көзқарасы бойынша діннің философияға еліктейтінін ("محاكية للفلسفة"), философияның да, діннің де қарастыратын мәселелері ортақ, екеуі де болмыстардың түпкілікті мәнін ("المبادئ القصوى") беруге ұмтылатынын, екеуінің де болмыстардың алғашқы негізі ("المبدأ الأول") мен бірінші себебі ("السبب الأول") туралы білімге ие екенін, түптеп келгенде, философияның да, діннің де мақсатта ортақ, әдіс-тәсілде ғана өзгеше болатынын, философия философиялық дәлелдер мен білімге иек артса, дін заттардың мәніне еліктейтін концепцияларға сүйенетінін тұжырымдайды (Hans Daiber, 1986: 13 б.).

Фарабитану саласындағы батыстық зерттеушілердің бірі Дж.Дамиен (*Damien Triffon Janos*) эл-Фарабидің космология ілімі, жаңаплатондық ілімнің ислам дінімен астасуы, метафизика, пайғамбарлық идеясын зерттеген біршама зерттеу мақалалар ("Al-Farabi on the Method of Astronomy", "Intellect. Substance and Motion in Al-Farabi's cosmology" "Method, structure and development in al-Farabi's cosmology",) жариялады.

Эл-Фараби шығармашылығындағы діннің рөлі туралы зерттеулердің үлкен бір бөлігі ирандық ғалымдардың үлесіне тиесілі. Әбу

Насрдың дінге қатысты ой-пікірлері белгілі ирандық фарабитанушы Иран Ғылым академиясының президенті Ризо Довари Ардаканидің (Ризо Довари Ардакани, 2014: 132 б.) «Аль-Фараби – основоположник исламской философии», «Гражданская философия аль-Фараби» т.б. еңбектерінде зерделенді. Ғалым Ардакани эл-Фарабидің грек ойшылдары Аристотель мен Платон философиясын зерттей отырып, нәтижесінде, философия тарихында алғашқы болып дін, діни құқық ұғымдарымен астасқан жаңа философиялық принциптерді ашқанын, дәл осы себеп оны ислам философиясының негізін салушы мәртебесіне дейін көтергенін айтады. Ортағасырлық ислами ойдың басты тақырыптарының бірі болған дін мен философия бірлігі мәселесінде ойшылдың дінге қарағанда философия уақыт жағынан діннің алдында әрі діннен гөрі жоғары деген тұжырымы философ пайғамбардан үстем деген ойға жетелейтінін, дегенмен, эл-Фараби түсінігінде дін – философияның рәмізі екенін ескерсек, оның пайғамбар бейнесі арқылы философ тұлғасын қалыптастыру, яғни философия пайғамбар дәрежесіне дейін көтеру идеясы айқындала түсетінін ескерттеді.

Заманауи ирандық ғалым Тегеран университетінің профессоры Голам Хусейн Ибрахим Динани (Голам Хусейн Ибрахим Динани, 2013:10 б.) өзінің басты зерттеу еңбектерімен қатар, эл-Фараби іліміндегі *дін мен философия бірлігі, болмыс, әлем, Құдай, міндетті бар, мүмкін бар, эманация, аян беру, пайғамбарлық* тақырыптары туралы құнды ғылыми ой-пікірлерін үнемі жазып келе жатқан ғалым. Ол «Аль-Фараби и религия» атты зерттеу мақаласында сырттай бірін-бірі жоққа шығаратын құбылыстардың арасынан ортақтастық іздеу эл-Фараби шығармашылығының айшықты қыры екендігіне тоқталады.

Зерттеуші Ибрахим Динани дін мен философия бірлігі мәселесі эл-Фараби философиясының негізгі өзегі екенін ерекше атап өтеді. Болмыс мәселесінде Отырар ойшылының міндетті және мүмкін ұғымдарын алға шығарғанын, қажетті бар барлық мүмкін барлардың түпкі мәні ғана емес, сонымен қатар, олардың себебі де екенін, міндетті бардың мәңгілігін дәлелдеу арқылы діннің негізгі – басталу және аяқталу (ақыреттік өмір) екі принципін түсіндіргенін тұжырымдайды. Эл-Фарабидің *аян беру* және *пайғамбарлық концепциясы* дін мен философияны біріктіретін маңызды принциптердің бірі екенін айтқан ғалым Голам Хусейн ойшыл

ұсынған философиялық термин «*әрекетшіл ақыл*» (العقل الفعال) ұғымының универсалды шындық болып табылатын аян беру періштесі – *Жеб-рейілмен* барабар екенін түсіндіреді.

Ибрахим Динани «Второй учитель: мусульманин и философ» атты сұхбатында Аристотель негіздеген бүкіл болмыстардың бастауы саналатын «*алғашқы түрткі*» ("المحرك الأول") терминін әл-Фараби ислами түсінікке бейімдеп «*қажетті бар*» ("واجب الوجود") терминімен алмастырғанын, себебі ислам әлемінде алғашқы түрткінің ешқашан қажетті бар бола алмайтынын ғылыми дәлелдейді. Екінші ұстаздың философиялық мәселені шешудегі бұл таңдауы оның бір мезетте әрі философ әрі мұсылман екенін көрсететінін, өйткені болмыс принципін түсінуде «мұсылман емес философ» немесе «философ емес мұсылман» көзқарастарымен салыстырғанда әйгілі тұлға әл-Фараби сынды «философ-мұсылман» бұл мәселеге өзге қырынан келетінін жеткізеді.

Отырар ойшылының діни көзқарастары туралы келесі бір маңызды ой Иран Ислам республикасы (ИИР) Философия институтының директоры профессор Голамреза Ауанидің (Голамреза Ауани, 2005: 3 б.). «Намеркнуший свет наследия Аль-Фараби» сұхбатында тұжырымдалды. Зерттеуші ойшыл өмір кешкен ортағасырлық ислам өркениеті қалыптастырған *дін мен философия, таным мен аян* мәселесінің шын ақиқаты дәл осы әл-Фараби ілімінде ашыла түскенін ғылыми дәлелдейді. Ауани мырзаның пікірінше, Екінші ұстаз негіздеген философия да, дін де өз ілімдерін ортақ қайнаркөзден – *ақылды санадан* алады деген принципі *таным мен аян* арасында жетілген философиялық мән жатыр дегенге саяды.

Әлемдік фарабитану ғылымында ойшыл шығармаларының дінге қатысты қырлары зерделенген іргелі зерттеу еңбектер араб елдері ғалымдары арқылы жүзеге асты. Жалпы әл-Фараби мұраларының ғылымда зерттелуінің көшбасында араб ғалымдары мен араб тіліндегі зерттеулер тұр деуге болады. Мақалада біз тек араб фарабитану ғылымындағы белгілі ғалымдардың зерттеулеріне тоқталамыз.

Отырар ғұламасы трактаттарындағы дін мәселесін қарастырған көлемді зерттеулер араб философы, ірі ғалым Ибраһим Мадкурдың (ірі ғалым Ибраһим Мадкурдың (1902-1996) «Әбу Наср әл-Фараби өмірден өткеніне 1000 жыл» (ابو نصر الفارابي في الذكرى الالفية لوفاته) (Ibrahim Madkur, 1983: 5 б.) жинағында топтастырылды. Кітапқа енген араб ғалымдарының «әл-Фараби және философиялық

термин» (الفارابي و المصطلح الفلسفي) «әл-Фараби ортақтастырушы және комментатор» (الفارابي), «әл-Фараби Аристотель комментаторы» (الفارابي شارح أرسطو), «әл-Фараби және бірлік» (الفارابي و التوفيق), «әл-Фарабидегі дін мен философия бірлігі жайында» (التوفيق بين الدين و الفلسفة عند الفارابي) атты зерттеу мақалалар араб фарабитануындағы дінге қатысты зерттеулердің ортақ тенденциясын береді.

Ортағасырлық мұсылман ойшылдары қарастырған маңызды тақырыптардың бірі – «*рух*» мәселесінде әл-Фараби рухтың кезбелігін дәріптеп, олардың шынайы рухани әлемде ақылдық жағынан тоғысатынын, аспан әлемінен өтіп, ай асты әлемін ретке келтіретінін айтады. Сайып келгенде, рухани әлемдер дегеніміз ақылға жүгіну мен идеяға ұмтылу болып табылады деген ойшыл адам баласы идея мен жетілген ілім арқылы ғана рухани әлемге қауышып, бақытқа жете алады деп санайды дейді ғалым Ибраһим Мадкур.

Аталған жинақтағы мақалалардың бірінің авторы мысырлық ғалым, Каир университетінің профессоры Осман Амин (عثمان أمين) (1905-1978) мұсылман философы (әл-Фараби) екі артықшылықтың – «*философияға деген ықылас*» ("إخلاص") пен «*діни иманды*» ("الإيمان بالدين") ортақтастыра отырып, адамзат баласын кемелділікке ұластырушы қажетті әрі түсінікті екі тіл – ақыл мен жүректің тілін ("لغة العقل و لغة القلب") келісімге шақыра алды және ол «бұл өмірге адамзат қоғамын ізгілікке жетелейтін рухани өмірдегі саф қайнаркөздер – философия мен дін екенін жеткізуге арнайы келгендей көрінеді» деп түйіндейді.

Әл-Фараби мұрасының дінге қатысты қырларын саралаған ғылыми зерттеулердің қатарына сириялық ғалым Мұстафа Ғалибтің (مصطفى غالي) (Mustafa Galyb, 1923-1981) «Әл-Фараби» (الفارابي) атты еңбегін қосуға болады. Жинақтағы «Әл-Фарабидегі иләһиәт» (الإلهيات عند الفارابي), «Әл-Фарабидегі фәйд және жасампаз ақыл» (الفيز و العقول الإبداعية عند الفارابي), «Әл-Фарабидегі «жан» мәселесі» (النفس عند الفارابي), «Әл-Фарабидегі ақылдың мағыналары» (معاني العقل عند الفارابي), «Метафизика мәселелері» (المسائل الطبيعية) «Сауап пен жаза» (الثواب والعقاب) «Әлем мәңгілігі мен жаратылысы» (قدم العالم و حدوثه) «Әл-Фараби және фикһ ілімі» (الفارابي و علم الفقه) «Әл-Фараби және кәләм ілімі» (الفارابي و علم الكلام) «Әл-Фарабидегі түс көру мен уахи берілуінің себебі» (و وسبب المنامة و الوحي) т.б. зерттеу мақалалар ойшылдың діни

көзқарастарын жаңа қырынан аша түскен құнды зерттеулер. Ислам дінінің бір тармағы – исмаилия мазһәбінің белді өкілі саналатын және сол бағытта іргелі еңбектер жазған Мұстафа Ғалибтің әл-Фарабидің діни көзқарасына деген ғылыми тұжырымдары жан-жақты әрі мұқият зерттеуді қажет ететін еңбектер.

Қазақ ғалымдарының арасында әл-Фарабидің энциклопедиялық мұрасының ислам діні аясында зерттелуінің алғашқы бастамасы Ақжан әл-Машани (1906-1997) еңбектерінен байқалады. Ғалым өзінің «Әл-Фараби және ислам», «Әл-Фараби, Кеплер, Галилей және ислам тағылымы», «Әбу Наср әл-Фараби – мұсылман хакімі» (Машанов А. 1993: 8 б.) атты мақалаларында ойшылдың діни қағидалармен астасқан космогониялық ілімін қазіргі ғылыммен сабақтастыра отырып түсіндіреді. А. Машанидың сабақтастық принципі аясында жазылған бұл зерттеу мақалалары отандық ғылымдағы әл-Фарабидің нұрнамалық іліміне қатысты математикалық зерттеулердің көшбасшысы болып саналады. Кейінгі ізденушілер еңбегінде дамытылған ғалым тұжырымдары өз кезегінде тұғырнамалық міндет атқарды.

Әбу Наср әл-Фараби шығармашылығы жайлы зерттеулердің бірінің авторы – фарабитанушы ғалым А. Көбесов (Көбесов А. 2004: 25 б.) (1932-2008). Автор 1998 жылы жарияланған мақаласында әл-Фараби «Алла Тағаланың барлығына шүбә келтірмейді. Алайда ол Құдай дүниені (материяны) бар етуші, тіршілік-тыныс беруші бастапқы, түпкі себеп деп қарастырып, одан кейін табиғат болмыс өз бетімен, өз заңдылығымен даму жолына түскен деген көзқараста» болғандығын айтып, ойшыл ілімін таза аристотелизм принципінде ашып көрсетуге тырысса, келесі бір «Құраннан туындаған ғылым немесе әл-Фарабидің космогониясы» атты зерттеуінде ойшылдың «Жаратылыстанудың биік (діни) негіздері туралы трактатына» талдау жасай келе, оның есімін Құран ілімі тарихындағы тәпсірші ғалым Абдаллаһ ибн Аббаспен (686 ж. қайтыс болған) байланыстырады. Сөйтіп, әл-Фарабиді ұлық имам Әбу Ханифа және имам Шәфиимен қатар қояды. Ол: «...тәфсірді бірінші жазған автор Абдаллах ибн Аббас еді. Фараби жоғарыдағы трактатын жазуда осы ибн Аббасқа сілтеме жасап отырады... ұлы бабаны мұсылман қауымының имам ағзам – Әбу Ханифа және имам Шафии сияқты ірі имамы деп тануымыз керек» – дейді. Өз кезеңінің ақпараттық кеңістігінің мүмкіндігіне сай жазылған А. Көбесовтің бұл зерттеу мақалалары бірқатар мәлімет-

терді жинақтап, ой-пікірлерді тұжырымдап беруімен, фарабитану ғылымындағы әл-Фараби шығармашылығының тұғырын тиянақтай түсуімен құнды.

Әбу Наср шығармашылығын арнайы зерттеу нысанына айналдырушылардың бірі – К. Таджикова. Ол әл-Фараби еңбектерін аударуды ғылыми зерттеулерімен ұштастырып жүрген ғалым. Автор фарабитану саласындағы өзге де аудармаларының қатарын 2005 жылы «Книга букв» («*Китабул-хуруф*») трактатымен толықтырды. Оның аудармалары түпнұсқадан тікелей жоғары кәсіби деңгейде орындалуымен ерекшеленеді. К. Таджикова «Аль-Фараби о соотношении философии и религии» (Таджикова К.Х. 1997: 8 б.) атты зерттеу мақаласында ғалымның дінге қатысты көзқарастарын талдайды. Дәстүрлі діннің кейбір постулаттарына қарсы болғанымен, одан түбегейлі қол үзіп кетпейтін құдайылық мектеп өкілдері мен антикалық фәлсафалық ойды басшылыққа алған философтар арасындағы дара жолды ұстанушылардың қатарына әл-Фарабиді қосқан автор дін мәселесінде ғалымның бейтарап ұстанымда болғанын айтады. Ойшыл дүниетанымының қыр-сырын жетік игергендігімен ерекшеленетін автор талдаулары әл-Фараби еңбектерінде қолданылатын «дін» сөзінің Аллаға бағыну идеясын дәріптейтіндігін әрі ортақ түсінік ретінде ислам, христиан, иудаизмге тіркеліп қолданыла беретіндігін, ал «*миллә*» ("ملة") араб тілінен аударғанда «дін» немесе «үммет» сөзімен астарлас келетін «діни бірлестік» мағынасында келіп, әл-Фарабидің діни-философиялық концепциясының тұғырында «діннен» гөрі басымдық алғанын, себебі ойшыл үшін дін қоғамдағы моралдық-құқықтық қатынастарды реттеудегі «маңызды саяси өнер» екендігін айқындап береді.

Зерттеуші ғылым тарихында түпкілікті маңызға ие ортағасырлық қоғамда өмір сүрген әл-Фарабидің діннен тыс болмағанын, Құдайға сенгендігін жоққа шығармағанымен, оны таза діни ілімнің өкілі болды дегенге келіспейді. Себебі, ойшылдың діни көзқарастары белгілі бір дін жүйесіне емес, жалпы адамзаттық мүддеге арналған, сол себептен де, ол өзінің түсінігін ғалым ретінде объективті және тура баяндайды деген К. Таджикованың мақаласы әл-Фараби шығармашылығындағы дін мен философия арақатынасының тұтастай картинасын беретін іргелі еңбек.

Кеңестік кезеңнің өзінде-ақ, әл-Фараби шығармашылығының дінге қатысты қырларына

қызығушылық танытқан ғалымдардың бірі М. Бурабаев болатын. Ол кезінде әл-Фарабидің Б. Тайжанов аударған «Дін туралы трактатының» (1987 ж.) жарық көруіне басшылық еткені үшін кеңес цензурасына да ұшыраған. Кейін партиялық жүйенің әлсіреуімен аталған еңбектің халықпен қайта табысуына тікелей ықпал етті. 2006 жылы жарияланған «Фараби Аристотельден кейінгі екінші ұстаз. Құран және Ахмед Яссауидің хикметтері. Ислам және Бекасыл Биболатұлының философиясы» атты кітабында автор түркі жерінен шыққан ортағасырлық ғалымдар шығармашылығына шолу жасай келе, ойшылдың дін мен философия арақатынасын түсіндіретін еңбектеріне жеке мақала арнаған. Зерттеуші «Абу Наср о взаимосвязи философии и религии» деп аталатын мақаласында әл-Фарабидің философия мен діннің қоғамдағы орны мен рөлі туралы ойларының қазіргі қоғамда да өзекті екендігіне тоқталып, ғалымның «Книга букв» («*Китабул-хуруф*») еңбегіндегі діннің канондары мен жалпы арнайы діни лексиканы беретін сөздердің пайда болуы туралы көзқарастарына талдау жасайды: «Фараби дінсіз және дінге ие қоғамның болуын да, дін мен оның кейбір ойларының бір халықтан екінші бір халыққа ауысуының да мүмкін екендігін, сол себепті, «бұл дінді енгізетін» және осы діндегі өздеріне мүлдем таныс емес канондарды өз тілдерінде «анықтаушы» шынайы адам міндетті түрде өмір сүру керектігін айтады. Бұдан дін – пайғамбарлықтан алыс тұрған құбылыс, одан да зоры дін адамға және адам қоғамына Құдайдан қарағанда, анағұрлым жақын екені анық байқалады. Фарабиге сүйенсек, «дін бірінші басшы тарапынан барлығы үшін белгіленіп берілген көзқарастар мен іс-әрекеттер» (Бурабаев М.С. 2006: 8 б.) дей келе, әл-Фарабидің «Бірінші басшы» дегенде Мұхаммед пайғамбарды меңзегенін әрі діннің пайда болуын соңғы пайғамбармен байланыстырғанын даралап көрсетеді. Бұл жерде зерттеушінің әл-Фараби пайымдауларына талдау жасау барысында қарама-қайшылыққа тап болғанын байқауға болады. Автор «пайғамбарлықты діннен алыс» дей отырып, адамзат баласының соңғы пайғамбары әл-Фараби үшін «Бірінші Басшы» болды деген пікірі түсініксіз.

Әл-Фарабидің дін мен философия арақатынасы туралы пайымдаулары бұдан әрі Р. Садыков, Г. Бейсенова, С. Арифханова, Г. Раимбекова, Ә. Муминов (Муминов А.К. 1994: 223 б.) зерттеулерінде жалғасын тапты.

Р. Садыков «Әл-Фараби және ибн Сина философия мен дін арақатынасы туралы» атты мақаласында діннің философияға қатынасын барлық ортағасырлық зерттеушілердің қарастырғанын айта келе, батыс ортағасырында қалыптасқан «философия – діннің қызметшісі» қағидасының Шығыста дәл осы әл-Фараби арқылы басқа қалыпқа ене отырып, философиялық және діни ілімді толықтай түрде салғастыру бағытында өріс алғандығын атап көрсетеді: «оған дейінгі ойшылдар философия мен діннің өзара әсерінің қандай жолмен болса да шешімін беруге тырысса, тек әл-Фараби ғана бұл қарым-қатынасты мәселе дәрежесіне дейін көтерді». Зерттеушінің пікірінше, әл-Кинди ілімінде философия мен дін бірін-бірі толықтыра отырып, қатар өмір сүрсе, әл-Фарабиде философия діннен өзгешеленіп, басқаша сипатқа ие болады: дін «жалған», ал философия «шынайы» бақытқа жетелеуші қызметтерін атқарып, философия діннің жоғары дамыған үлгісін қалыптастырады. Автор әл-Фараби негізін салған философия мен дін арасындағы Құдай туралы түсініктің ибн Сина еңбектерінде жалғасын тауып, дами түскенін, егер әл-Фараби философиялық Құдай түсінігін қайырымды дін арқылы барлық қала тұрғындарына ортақ қарым-қатынас арасынан іздесе, ибн Сина білімді әрі күрделі философиялық пайымдауларды түсінуге қабілетті адамдар мен сауатсыз, бұл дүниелік игіліктерді ғана сезіне алатындар арасының алшақтағын көрсетуге тырысқандығын дәлелдейді. Бұл мәселеде автор соңғысының Мұхаммед пайғамбарды «зерек емес» әрі «істері сахара мен түйеге байланған» арабтар үшін Құдай алдындағы қорқыныш пен Оны құрмет тұтуға арналған ілім қалыптастырғанын ақтайтындығын, Қасиетті Кітапқа құдайлық жаратылыс емес, адами туынды ретінде қарауға бейім екендігін дәлелдеуге тырысады. Қос философтың дін мен философия арақатынасы туралы ойларын саралай келе, екеуі де дін – философиялық көзқарас тұрғысынан қарағанда, жалған ілім деген қорытындыға келсе де, екінші жағынан, діннің қоғам мен мемлекетті ұйымдастырудағы рөлін жоққа шығара алмағанын айтады.

Әл-Фарабидегі дін мен философияның өзара байланысына ғалым Г. Бейсенова да тоқталды. Ол «Әл-Фарабидің «Дін туралы трактат» және «Әріптер кітабы» еңбектеріндегі философия мен діннің арақатынасы мәселесі» деген мақаласында исламдық монотеизм мен адамды табиғаттан бөлектену принципіне қарама-қарсы әл-Фараби

адамды табиғаттың бір бөлшегі әрі оның белсенді жасаушысы ретінде қарастырды, соқыр сенімнің орнына шешуші рөлді ғылыми танымға берді дегенді ғылыми дәйектеуге тырысады. Осы ойдың желісінде кеткен автор ойшылдың дінге көзқарасының қарама-қайшылыққа құрылғандығын алға тартады. Ол ғалым еңбектерінде діннің бірде бақытпен үйлесімділікте қайырымды дінге айналып, Алладан аян алатын ізгі басшы арқылы жүзеге асатынын айтса, келесі бір кезекте «қайырымды дінге кіретін билікпен айналысу ісі философияға бағынышты» дегенін байқағанын жеткізеді. «Қайырымды дінді философияға ұқсатуы» арқылы екі шындық ілімі арақатынасы мәселесінің шешімін берген әл-Фараби «өзгешеліктерін тек пайда болу уақытына» сүйеп, екеуінің мазмұндық бірлігіне екпін жасады дейді. Зерттеушінің әл-Фарабидің дінге тұрақсыз қатынасы оның діни көзқарастарын анықтауда қиындық туғызады, себебі «бұл ұстаным сол дәуірдегі діни танымның тоталдық үстемдік құруымен түсіндіріледі» деген қорытындыға келуі әлі де тиянақтауды қажет етеді.

Әбу Наср әл-Фарабидің философиялық жүйесіндегі дін мәселесінің зерттелуі С. Арифханова қаламына да тән. Зерттеушінің мақаласына сүйенсек, діннің адами моральдік кемелденуге әсер ететіндігін әрі бақытқа жетудің бір жолы екендігін әл-Фараби мойындағанымен, дін мен философия арасындағы принципті айырмашылықтардың жоқтығын теріске шығарады. Автор әл-Фараби дүниетанымында дін де, философия да ілім болғанымен, екеуі екі түрлі жолмен түсіндірілетінін талдайды: «егер философия осының бәрін ақыл немесе түсінік арқылы берсе, дін оны елестету арқылы көрсетеді. Нәтижесінде философия осы арқылы бәрін дәлелдейді, ал дін ол туралы нақтылайды». С. Арифханова «қайырымды дін» принциптері мутакаллимдер арқылы қорғалады, ал философтармен қалыптасқан практикалық ілім принциптерін факихтер өмірге енгізеді деген ойшыл пайымдауының негізінде неоплатонизм эманациясы мен перипатетизм принциптері қабат жатқанын айтады.

Ойшылдың діни-философиялық көзқарастарын зерделегендердің бірі – Г. Раимбекова. Ортағасырлық діни идеология ықпалының әл-Фараби дүниетанымын да айналып өте алмағанын кейбір позицияларда идеалист болғанымен, бірқатар мәселелердің шешімін беруде материалистік тенденциялардың кездесетіндігімен түсіндірген автор әл-Фараби ілімде сенім мен догматтан өзге материалдық тенден-

цияларға жол ашатын танымның бар екендігін айтады. Әл-Фарабидің «*алғы мән*» термині исламның Алла түсінігімен астасып келгенімен, ойшыл дүниетанымында одан өзге Аристотель негіздеген «*алғашқы түрткі*» концепциясы, Плотиннің «*барлық нәрсе құдайдың эманациясы*» теориясы да көрініс тапқаны да анық дейді. «*Жанның мәңгілігі*» мәселесінде әл-Фарабидің екідай ұстанымда болғанын «кейде жанның мәңгілігіне сенсе, кейде теріске шығарғандығын» автор ойшылдың барлық дінге тән мейірімсіз адамдар жанының жоқ болып кетуі концепциясы негізінде талдайды. Зерттеуші мақаласын «философ табиғат астындағы адам жанына лас элементтер билік жүргізеді, оның ауырлығынан адамдар бұзылады, адамгершіліктен айырылады. Сол себептен де, ойшыл бір өлеңінде Құдайдан өзін осындай зұлым күштерден тазартуын сұрайды, адамдарды достыққа, зұлымдықты жоюға шақырады» деп түйіндейді.

Отандық фарабитану ғылымында әл-Фарабидің діни көзқарастарын алғашқылардың бірі болып зерттеуіне арқау еткен белгілі тарихшы ғалым Ә. Муминов. Ол 1994 ж. жарық көрген «Религиозно-политические взгляды аль-Фараби» атты мақаласында ортағасырлық ойшылдың діни сеніміне қатысты бір тың деректің ұшын алға тартады. Ә. Муминов ғалым атына берілген «Екінші ұстаз» мәртебесінің тарихы туралы ғылымда қалыптасқан көзқарасқа өз қарсылығын білдіріп, «пұтқа табынушы (Аристотельді айтады – А.Х.) мұсылман үшін ұстаз бола алмайды», сондықтан әл-Фараби ілімінің ақиқатын ашу үшін ең алдымен VIII-X ғасырларда Фарабта қалыптасқан діни-саяси жағдайды егжей-тегжейлі зерттеу керек дейді. Мақалада зерттеуші сол кезде Фараб қаласында кең уағыздалған кайсаниттік ілім мен оның мұсылмандық әдебиетке «*мубаййидилер*» («ақ киінгендер» – «одетые в белое») атауымен енген *муслими́я*, *фатимийя*, *тайарийя* секталарының бәріне ортақ нәрсе – өздері «күнәдан пәк», «дана» имам деп санаған Әли ибн Әбу Тәлибтің (661 жылы қаза болған) ұлы Мухаммад ибн Ханайфийи (700 жылы қазақ болған) ұрпақтарының имаматтығына сенуі туралы баяндайды. Ғалымның пікірінше, әл-Фараби өзінің жан-жақты қалыптасқан, біртұрас пирамидалық ілімінің шыңына «имамды» шығаруына *мубаййидилер* арасынан шыққан *батиниттер* (карматтар) ілімі ықпал еткен. Ә. Муминов: «...олардың ілімі бойынша егер адам өзінің имамын танымай жан тапсырса, ол құдайсыз өлген болып саналды. ...имам жоқ

жерде онымен байланысты «баб» («врата») ұстап тұрған. ...Фараби үшін бақыт деген имамға, оның «даналығына», «ақиқатына» (*хикма, хақайиқ*) қол жеткізу... Ақиқат, әл-Фараби өзі жан-жақты қалыптастырып кеткен логика ережесімен құдайылық құпияны тану. Осының барлығы имамның жердегі делдалы (баб) – «қайырымды қала» билеушісінің, басшысының жетекшілігімен жүзеге асады», – дейді. Ғадым әш-Шахристани «Книги о религиях и сектах» атты еңбегінде «...шииттер Әлиді жақтаушылар. Ашық түрде де, құпия түрде де олар соның имаматын, соның халифатын мойындайды. Олардың ойынша имамат оның ұрпақтарының қолында болуы шарт... олар – бес секта: *кайсанииттер, зайидиттер, имамиттер, гулаттар және исмаилиттер*» (Аш-Шахристани, 1984: 24 б.), – деп жазады. Бұған қарағанда, тарихшы Ә. Муминов Отырар ойшылының сенім жолындағы таңдауының ислам дінінің бір тармағы – *шиаға* (شيعة) түскеніне шүбә келтірмейді. Автордың тағы бір жаңалығы – әл-Фарабидің *талимиттер* (карматтардың тағы бір атауы) ілімін қалыптастырудағы айырықша рөлін атап өтуі. Авторға жүгінсек, осы еңбегі үшін әл-Фараби *талимиттер* арасында «Бірінші ұстаз» – «күнәдан пәк» имамнан кейінгі «Екінші ұстаз» есіміне ие болған әрі өзінің ілімін өмірімен ұштастыру мақсатында шииттік билеуші Сайф ад-Даулаға қызмет еткен. Тұтастай алғанда, Ә. Муминов өз зерттеуінде әл-Фарабидің діни-саяси көзқарастарының қалыптасуындағы *мубаййидтердің* рөлін басым етуі арқылы ойшылдың діни ілімінің түпқазығын бекітуге тырысқан. Бұл әл-Фараби мұрасына деген қалыптасқан көзқарастардың қайта қаралуын міндеттейді.

Отандық зерттеуші Г. Құрманғалиева өзінің «Аль-Фараби и проблема обоснования исламского монотеизма» атты мақаласында ислам дініндегі идеялық әртараптылықтың YIII ғасырдың ортасында-ақ көрініс бере бастағанын, оған ислам дініндегі *сунна, шиға, мугтазила, харижия, мурижия* сынды бағыттардың сенім мәселесіне қатысты пікірталастарда жиі бас қосулары себеп болғанын айтады. Зерттеуші әл-Фарабидің исламды мойындағанын «Философия ал-Фараби также выражает исламскую монотеистическую религиозность. Как в философских так и в социально-политических и этических трактатах, он говорит о том, что Аллах – един» (Құрманғалиева Г. 1994: 223) деген пікірімен түйіндейді.

«Әбу Насыр әл-Фараби адам болмыстылығының тәсілі ретіндегі философия мен дін туралы» атты мақаланың авторы философ Н. Сейтахметова араб-мұсылман философтары қарастырған тақырыптарды саралай келе, Құдай болмысы, пайғамбарлар мен пайғамбарлық туралы мәселелерді жеке топтап көрсетеді. Ол грек даналығымен сусындаған әл-Фарабидің Алладан келген Құранды «шығу тегі түркі, білімі арабтық, жүрек қалауы бойынша философ» (Сейтахметова Н. 1994: 226 б.) синтезінде қабылдағанын айтады. Н. Сейтахметова ғалымның барлық исламтанушыларды толғандырып келген мұсылман экзегетикасы мәселесін көтерген алғашқы мұсылман философы екенімен келіседі. «...Құран мәтіндерінің экзегетикасы мәселесі әл-Фарабиде философияға айналады, ал осыған дейін экзегетикамен тек филологтар мен теологтар айналысқан еді. Әл-Фараби бұл мәселені философияның жеке аймағына енгізіп қана қоймай, Құранды дәл осы философтар дұрыс түсіндірулері керек деп санайды. Өйткені, әртүрлі деректерді зерттеуде зейіні мол, қорыту мен талдау қабілетіне ие философтар ғана Құранды дұрыс түсіндіре алады». Зерттеуші «Екінші ұстаз» философияның дінге қатысты мәселесін пайғамбарлыққа байланысты көтерді, ол аян беруді елестету мәселесімен байланыстырады, әл-Фараби дінді мойындады, бірақ, онсыз да өмір сүруге болатындығын дәлелдеді дейді.

Әл-Фараби мұрасындағы дін мәселесіне тоқталған авторлардың қатарында философ ғалым Ж. Алтаев пен жас зерттеуші А. Фролов та бар. 2009 жылы жарияланған «О взаимосвязи религии и философии в творчестве Аль-Фараби» атты зерттеу мақалада ойшыл дүниетанымындағы дін мен философия арақатынасы үш түрлі бағытта өрбитіні сөз болады. Зерттеушілер бірінші бағытқа әл-Фарабидің Жаратушымен қатынас мәселесін қояды. Олар бұл мәселеде ислам түсінігіндегі Құдай мен Аристотель іліміндегі «*алғы себеп*» түсінігінің аражігін ажыратып беруге тырысады: «... в исламе понятие Бога является абсолютно ключевым; для Аристотеля же Первопричины центральным не является». «*Уахи*» (الوحي) немесе «*құдайылық аян*» (божественное откровение) – грек философиясында кездеспейтін түсінік. Сол себептен де, әл-Фарабидің пайғамбарлық, пайғамбарлар арқылы жүзеге асатын *аян* мен *мужизаға* (معجزة) қатысты әртүрлі түсіндірмелер жасауына тура келді, бұл – екінші бағыт. Ғалымдар негіздеген әл-Фарабидің дін мен философия бірлігі мәнінің

үшінші бағыты «амма» (العامة) («жалпы», «ортақ») және «хасса» (الخاصة) («жеке», «таңдаулы») ұғымдарында ашылады. «Отношение между неспособными к философии простолюдными («амма») и философами, являющимся избранными «хасса» [15, 106]. Мақала авторлары бұл үшінші бағыттың сырттай қарағанда әл-Фараби арқылы педагогикалық көзқарас тұрғысынан қарастырылған сияқты көрінгенімен, шын мәнінде, ол философия мен діннің арасындағы келісім (примирение) мәселесімен тығыз байланысты екендігін түсіндіреді.

Зерттеушілердің қарастырған келесі бір мәселесі – әл-Фараби еңбектеріндегі «пайғамбарлық» тақырыбы. Олардың айтуынша, ойшыл үшін пайғамбарлық елестету және «*әрекетшіл сана*» (العقل الفعال) арқылы жүзеге асады. Сонымен қатар, мұнда пайғамбарды қазіргі және болашақта болатын нәрселерден хабардар ететін «*файд*» (الفیض) (құйылу) жолы да бар. Ал ислам дініндегі тек қана пайғамбарлар көрсете алатын *мужизаны* әл-Фараби рационалдық жолмен түсіндіруге тырысады дейді: «Аль-Фараби попытался объяснить рациональным путем даже такой феномен, как чудеса пророков. При этом можно явно увидеть, что аль-Фараби строит взаимосвязь между пророком и философом» (Алтаев Ж., Фролов А. 2009: 103 б.). Ғалымдар осындай философиялық әдіс тұрғысынан келгенде, әл-Фарабидің пайғамбарлық туралы теориясының мәні – философ та, пайғамбар да «*әрекетшіл санамен*» байланыса алатын таңдаулы, яғни «хасса» адамдар, ал ол екеуінің арасындағы бірден-бір айырмашылық – философ бұл байланысқа терең ойлану мен теориялық ойлау – пайым арқылы, ал пайғамбар – елестету күші арқылы қол жеткізеді дегенге саяды дейді. Дегенмен, әл-Фарабидің философиялық пайғамбармен теңесу мүмкіндігі идеясы ислам әлемінде қабылдана қоймады. Әл-Фарабидің ақыреттегі өмір туралы ұстанымын түсіндіруде, қос автор оның ешқашан адам баласы-

ның өз әрекеті үшін марапат пен жазадан құтылмайтынын жоққа шығармағанын айтады: «По аль-Фараби, после смерти человеческую душу ждет следующая жизнь, либо полная мучения либо блаженств». Ал келесі өмірдегі тәндік және материалдық марапат идеясын ойшыл адам санасының барлық материалдық шектеулер мен бөгеттерден арылып, абсолютті, кемел санаға айналуымен түсіндіреді деген зерттеушілер тұжырымы ерекше.

Отандық фарабитану ғылымында Отырардан шыққан ұлы ойшыл шығармашылығының дінге қатысты қырларына арналған бірден-бір кешенді зерттеу жас ғалым Ж. Момынкұловтың «Әл-Фараби дүниетанымындағы діннің алатын орны» (Момынкұлов Ж. 2009) атты еңбегі. Кандидаттық диссертация ретінде жазылған жұмыс алғаш рет әл-Фараби шығармашылығындағы діннің рөлін ғалымның өмір салты мен шығармашылық мұрасымен тығыз байланыста қарастырып, діннің негізін құраушы ұғымдарға (*Алла, пайғамбар, Алла мен адам арасындағы байланыс мәселесі, дүниенің мәңгілігі мен кейін жаратылғандығы туралы, тағдыр мен жаза, періштелер*) терең де, байыпты талдау жасауымен ерекшеленеді. Тұтастай алғанда Ж. Момынкұловтың бұл еңбегі әл-Фараби шығармашылығын дінмен бірлікте қарастырған, ғалымның философия тарихындағы орнын айқындап берген, Отырар ойшылының діни көзқарастарын саралай білген терең зерттеу.

Зерттеуші ғалым мұраларының дінге қатысты қырларына бұрын-соңды жете назар аударылмаған мәселелерді қамти отырып, әл-Фараби шығармашылығының біртұтас картинасын айқындаған.

Әбу Наср әл-Фарабидің мол мұрасынан орын алатын оның діни көзқарастары туралы шетелдік және қазақстандық ғалымдар тарапынан жүргізілген зерттеулер бүгінгі күн үшін үлкен маңызға ие, өзекті тақырыпқа айналып отырғанының айқын дәлелі.

Әдебиеттер

- Leo Strauss. Philosophie und Gesetze; Quelques remarques sur la science politique Maimonide et de Farabi. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. 1935/1936. Bd. 67. S. 732 ff.
- Hans Daiber. The rule as philosopher: a new interpretation of Al-Farabi's view. – Amsterdam. 1986.
- Ризо Довари Ардакани. Фараби – основоположник исламской философии. – М.: «Садра», 2014. – 132 с.
- Голам Хусейн Ибрахим Динани. Аль-Фараби и религия // «Адам әлемі». 2000. № 3-4. 13-15 стр./Второй учитель: мусульманин и философ// Әл-Фараби философиялық-саясаттанулық және рухани-танымдық журнал. 2003. № 4. 3-10 стр.
- Голамреза Ауани. Намеркнуший свет наследия Аль-Фараби //Әл-Фараби философиялық-саясаттанулық және рухани-танымдық журнал. 2005. № 42 3-13 стр.

- Ибраһим Мадкур. Әбу Наср әл-Фараби фи-з зикр әл-алфия ли уафатиhi. – Каир, 1983. 5 б.
- Мұстафа Ғалиб. Әл-Фараби. – Бейрут. – 1998.
- Машанов А. Әл-Фараби және ислам // Зерде. – 1993. №11. – 5 б.
- Көбесов А. Абай мен әл-Фарабиді қатар оқығанда: діни-философиялық тамырластықтар /Алматы ақшамы. – 1998. 14-қазан. – 5 б.Көбесов А. Әбу Насыр әл-Фараби. – Алматы: Ғылым, 2004. – 25 б.
- Таджикова К.Х. Аль-Фараби о соотношении философии и религии //Вестник КазГУ. Серия востоковед. 1997. №2.
- Бурабаев М.С. Абу Наср о взаимосвязи философии и религии //Әл-Фараби – Аристотельден кейінгі екінші ұстаз. Құран және Ахмед Яссауидің хикметтері. Ислам және Бекасыл Биболатұлының философиясы. – Алматы: Мария. 2006. – 8 с.
- Садыков Р. Аль-Фараби и ибн Сина о соотношении философии и религии// Аль-Фараби и духовное наследие: материалы междунар.науч.-теорет. конф. «Аль-Фараби в истории науки и культуры народов Востока». – Алматы, 1994. – С.85-87.// Бейсенова Г. Проблема взаимоотношения философии и религии в работах аль-Фараби «Трактат о религии» и «Книга букв» // С.147-149.// Арифханова С. Религия в философской системе Абу Насра аль-Фараби. С.144-147.// Раимбекова Г. Религиозные взгляды аль-Фараби. С.223-226 // Муминов А.К. Религиозно-политические взгляды аль-Фараби. С.223-226.
- Аш-Шахристани. Книги о религиях и сектах. Т.1. – М.: Наука, 1984. – 24 с.
- Курманалиева Г. Религиозные взгляды аль-Фараби // Аль-Фараби и духовное наследие: материалы междунар.науч.-теорет. конф. «Аль-Фараби в истории науки и культуры народов Востока». – Алматы, 1994. – С. 223-226 //Сейтахметова Н. Религиозные взгляды аль-Фараби. – С. 227-230.
- Алтаев Ж., Фролов А. О взаимосвязи религии и философии в творчестве Аль-Фараби //Наследие аль-Фараби и проблемы современного межкультурного диалога. – Алматы: Казахская цивилизация, 2009. – С. 103-110.
- Момынқұлов Ж. Әл-Фарабидің дүниетанымындағы діннің алатын орны: филос.ғылымд.канд.дисс. – Алматы, 2009.

References

- Leo Strauss. Philosophie und Gesetze; Quelques remarques sur la science politique Maimonide et de Farabi. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. 1935/1936. Bd. 67. S. 732 ff.
- Hans Daiber. The rule as philosopher: a new interpretation of Al-Farabi's view. Amsterdam. 1986.
- Rizo Dobari Ardakani. Farabi osnovopolozhnik islamskoy filosofiy. [Farabi is the founder of Islamic philosophy] Moskva, «Sadr», 2014. – 132 s.
- Gulam Huseyn Ibrahim Dinani. Al Farabi I religiya. [Al-Farabi and religion]. «Adam alemi». 2000. № 3-4. 13-15 s.
- Golemrisa Auani. Namerknushi svet nasledya Al-Farabi. [The deliberate light of Al-Farabi's legacy]. Al-Farabi 2005. № 42 3-13 s.
- Ibrahim Madkur. Abe Nasr al-Farabi fi zikra al-alfya li uafatihi. Kayr, 1983. – 5 b.
- Mustafa Galyb. Al-Farabi. Beyrut. 1998.
- Mashany A. Al-Farabi jane Abay. [Al-Farabi and Abay]. Almaty, 2005. – 47 b.
- Kobesov A. Abai men al-Farabidi katar okiganda. [Al-Farabi and Abay: when read together]. Almati aqshamy. 1998.
- Tadzhikova K.H. Al-Farabi o sotnosheni filosofi I religii. [Al-Farabi on the relationship between philosophy and religion]. Vestnik KazNU. 1997. №2.
- Burebaev M.S. Abu Nasr o vzaimosvyazi filosofi I religii. [Abu Nasr on the relationship between philosophy and religion]. Almaty 2006. 8 s.
- Sadikov R. Al-Farabi I duhovnoe nasledie. [Al-Farabi and Ibn Sina on the relationship between philosophy and religion]. Almaty 1994.
- Ash-Shakristani. Knigi o religiyah I sehtah. [Books about religions and sects]. Moskva 1984. 24 s.
- Kurmangalyeva G. Religioznie vzglyadi al-Farabi. [Religious views of al-Farabi]. Almaty 1994. 223 s.
- Altaev Zh. Frolov A. O vzaimosvyazi religii I filosofii v tvorstvstve al-Farabi. [On the interrelationship of religion and philosophy in Al-Farabi 's work]. 2009. 103 s.
- Momynkulov Zh. Al-Farabidin dunyetanimindagi dinnin alatin orni. [The role of religion in Al-Farabi 's worldview]. Almaty 2009.

FTAMP 16.01.09

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o11>**Шадкам З.¹, Сүлейменова А.²**

¹филол.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zubaida.68@gmail.com

²магистр, оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: akbope.suleymenova@gmail.com

**ЖАЗБА ЖӘДІГЕР ЖӘНЕ РУХАНИ МҰРА РЕТІНДЕ
"СЫҒНАҚИ ШЕЖІРЕСІ" ЖӘНЕ ОНЫҢ АУДАРМАСЫ**

Қыр-сырлары нақты ашылмай білінбей жатқан материалдық және материалдық емес мәдени мұраларымыздың күн жарығына шығарылуы; дұрыс, нақты білініп танылуында қолжазба жәдігерлер, тарихи мәтіндер және сирек кітаптарды зерттеу өте маңызды. Көптеген қолжазба жәдігерлер, тарихи мәтіндер және сирек кітаптар әр түрлі себептерден зерттеушілердің, мамандардың қолына тимей, жетпей қалғанын немесе табылмай отырғанын білеміз. Осындай қолжазба жәдігерлердің бірі – «Сығнақи Шежіресі».

Орта Азияда қазіргі Қазақстан Республикасының Оңтүстік аймағында жазылған бұл шежіреге бір қарағанда кісілердің, тарихи, діни тұлғалардың есімдері, жер-су атауларын көреміз. Шежірені зерттеуде ондағы діни, тарихи тұлғалар мен мекенжайлар арасында қандай байланыстар бар екенін, ол байланыстардың дұрыстығын дәлелдеу – басты міндет болу керек. Әрине мәдени мұра зерттеулерінде тарихи деректердің аз немесе жоқтың қасында болуы шежіредегі мәліметтерді салыстыруда және растауда қиындық туғызуы мүмкін. Алайда, біз бұл жерде айтылып отырған зерттеулердің барлығын көрсете алмаймыз. Біздің басты мақсатымыз шежіренің қай тілде, қашан, қай жерде және кім жазғанын біліп, мәтін ішінде кездесетін парсы, араб және түркі сөздерін нақтылап көрсету; мәтінде тарихи, діни тұлғалардың есімдерін, шен, лақап атақтарын, бар болса жер-су атауларын да тауып көрсету. Қол жеткізген осы мақсатымыздың нәтижесі тарихшы, тілші, этнограф және дінтанушы ғалымдар мен зерттеушілерге зерттеу нысаны болады деген үміттеміз.

Түйін сөздер: Сығнақи шежіресі, қолжазба деректер, рухани мұра.

Shadkam Z.¹, Suleimenova A.²

¹al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: zubaida.68@gmail.com

²al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: suleymenova.akbope@gmail.com

Signaki as a Spiritual Heritage and Its Translation

The research of ancient historical texts, rare books and written monuments is very important nowadays. It is known that many manuscripts, historical texts and rare books have not reached to the researchers for different reasons. One of the manuscript that has not been scientifically researched is the genealogy of Sygnaki.

The genealogical manuscript was written In Central Asia, in the South part of the modern Kazakhstan. In this manuscript we can see the names of people, historical and religious figures and names of geography places. Our purpose in researching this work is to find the person and geographical names and explain the relationship between them. However, we can not do all the research we have here. Our main goal is to find out the languages in which manuscript written, research when and where they were written, to specify of the Persian, Arabic and Turkic words in the text, to find the names of the historical and religious figures, the name of the place and the geographical names. We hope that this achievement will be a form of research for historians, journalists, ethnographers and researchers.

Key words: of Signaki, manuscript, spiritual heritage.

Шадкам З.¹, Сүлейменова А.²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: zubaida.68@gmail.com

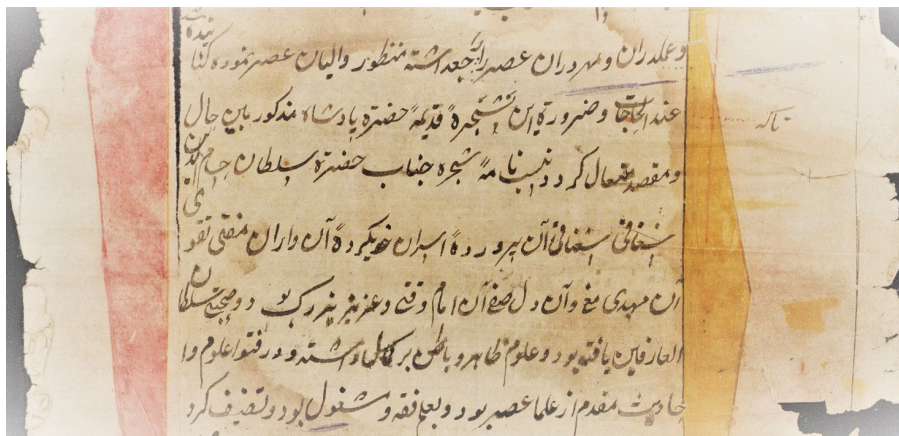
²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: suleymenova.akbope@gmail.com

“Шежире Сыгнаки” как духовное наследие и его перевод

Материальное и нематериальное культурное наследие, как рукописи, исторические редкие книги и надписи, имеет очень важное значение. На сегодняшний день вследствие разных обстоятельств большинство исторических культурных памятников, рукописей и редких книг не были целиком исследованы. Одним из таких не исследованных рукописей является “Шежире Сыгнаки”.

В “Шежире Сыгнаки”, написанном на территории Центральной Азии, Южного Казахстана, можно встретить имена исторических личностей и географические названия. Главной целью написания статьи является выяснить, на каком языке, где и когда было написано шежире; выявить тюркские, персидские и арабские заимствования; а также найти имена исторических личностей, названия титулов и географические названия. Надеемся, что полученный материал послужит объектом дальнейших исследований для этнографов, историков и других исследователей.

Ключевые слова: шежире Сыгнаки, рукописные данные, духовное наследие.



Кіріспе

Тектану немесе шежіретану (анатомия/ генеалогия) білімі әрқашанда маңызды болған. Себебі әлеуметтік-саяси қарым-қатынастар туыстық, қандастық негізінде құрылған. Мысалы: еврейлерді Европадан кетуге мәжбүрлеу, сиунизм, пантүркизм, панарабизм сияқты саяси-идеологиялық әрекеттер.

Ежелгі гректердің қоғамында билік текті ақсүйектердің қолында болғандықтан асыл қан, текті ұрпақ аса маңызды еді. Ежелгі Римде де, адамдардың тектерін сақтау, қорғау арқылы қоғамдағы таптар анықталып қалыптасатын; яғни ақсүйектер мен аристократтар төмен таптардан бөлінетін болған. Тіпті адамдардың шыққан тектерін зерттейтін, бақылап отыратын арнайы қызметкерлер болған. Егер бір кісінің жұмысы не дәрежесі оның тегіне сәйкес келмегендігі айқындалса, онда жұмысын немесе дәрежесін ауыстыруға мәжбүр болатын.

Араб тайпалары арасында да тегін білу өте маңызды болған. Кісі тегімен мақтанып өзін таныстыру салты болған. Осы тегін, шежіресін білу негізінде араб тайпаларының ауызбірлігі, тұтастығы сақталған екен.

Қазіргі кезде қоғамда болып жатқан өзгерістер, әсіресе өндірістік, өнеркәсіптік революциядан кейін және геополитикалық себептерден бұл саланың мәні де маңыздылығы да арта түсті. Мысалы: Балқан, Палестина, Ирак, Сирия, Ауғаныстан сияқты мемлекеттердің өмір сүру шарттарымен жағдайларының өзгеруіне байланысты азаматтары босқын болып кетті. Бұл жағдайда әлемдік деңгейде тек және генеалогиялық зерттеулерге жаңа бағыт берді.

Қазіргі күнде шежіре немесе күтікті сақтау және зерттеу бұрынғы кезге қарағанда оңай және тез жасалады. Туу, үйлену, ажырасу, өлім процестерін тіркеп отыратын, жеке куәлік құжаттарды тіркеп шығарып беретін мекемелер қызмет етеді. Сондықтан тарихшылар,

дінтанушылар, социологтар өз зерттеулерінде шежірелерге өте қатты көңіл аударады.

Шежірелер: – тарихи оқиғаларды алдымызға жәйіп танытып көрсететін негіздеме; – есімдері бірдей болған адамдарды, тұлғаларды бір-бірінен ажырату үшін маңызды дерек. Бұл жүйе арабтар арасында әлі күнге дейін қолданыста. Олар өздерін танытатын кезде әкелерінің есімін қолданады. Мысалы: Абай ұлы Мақсат немесе қызы деп кісілердің дұрыс тегін мәлімдеу үшін, табу үшін қолданылады. Әйел кісі де үлкен баласының (қыз немесе ұл) анасымын деп өзін танытады. Мысалы: Зейнептің анасы. Қазақтар арасында да осыған ұқсас салт бар: Ат тергеу салты сияқты.

Тек немесе генеалогиялық мәліметтер әр түрлі формаларда болады: Тізім, диаграмма, шежіре түрлерінде кездеседі. Шежіреде бұрынғы ұрпақтар жоғарыда, кейінгі ұрпақтар төменде орналасады, яғни бір ағаш түрінде. Жоғарғы жағы төменгі жағынан жалпақтау, кеңірек болады. Кейбірде тегін анықтап отырған кісі сол жақта, аталары оң жақта көрсетіледі.

Шежірелердің әр түрлі қалыптары болуы мүмкін. Кейбіреулері тек бір кісіге қатысты болуы мүмкін: барлық тараған ұрпақтарын көрсету үшін балалары төмен жақта, өзі жоғарыда тұрады, яғни төмен жақ кең енді болады. Кейбірі бір тектен, рудан шыққан кісілерге арналады. Кейбірі де бір мансап, мамандыққа байланысты кісілерге арналады. Мысалы, Германияның патшаларының көрсететін шежіресі сияқты.

Әдістері

Осы мақаланы жазу барысында баспа және ғаламтордағы материалдарды жинақтап, сұрыптап талдай отырып, араб, парсы, түрік сөздіктерімен жұмыс жасап жинаған деректер негізінде Сығнақи шежіресін қазақ тіліне аударып, ерекшеліктерін анықтауға тырыстық.

Негізгі бөлім

Орта Азияда қазіргі Қазақстан Республикасының Оңтүстік аймағында жазылған бұл шежіреге бір қарағанда кісілердің, тарихи, діни тұлғалардың есімдерін, жер-су атауларын көруге болады. Шежірені зерттеуде ондағы діни, тарихи тұлғалар мен мекенжайлар арасында қандай байланыстар бар екенін, ол байланыстардың рас екенін дәлелдеу басты міндет болу керек. Әрине мәдени мұра зерттеулерінде тарихи деректердің аз немесе жоқтың қасында болуы шежіредегі мәліметтерді салыстыруда және рас-тауда қиындық туғызуы мүмкін.

Қазақ халқы шежіреге ерте заманнан бері қатты көңіл бөлген. Бұның дәлелі ретінде «жеті атаның» пайда болуын айта аламыз. Шежіренің маңыздылығы мақал-мәтелдерде де анық көрінеді: Жеті атасын білмеген жетесіз, Жеті атасын білген ұл жеті жұрттың қамын жер. Өзін ғана білген ұл құлағы мен жағын жер. Шежіре арқылы адамның тегі, қоғамдағы орны, мекен-жайы және қоғамға қосқан үлесі туралы ақпараттарды алуға болады. Шежіренің рөлі қоғамда үлкен және маңызды. Шежіре халықты бөлінуге емес, ағайын-жұртты бірлікке, тұтастыққа және де өз ата тарихын тануға, жеті атаға дейін қан араластырмай халықтың генетикасын таза ұстауға шақырады. Шежіре арқылы тек генеалогия туралы ғана емес, сонымен қатар тарихи оқиғалар, топонимдер, діни деректер, сондай-ақ сол кездегі елдің заңдары туралы ақпараттар алуға болады.

Шежіре сөзі арабтың шаджарат «бұтақ, тармақ» деген мағыналарды білдіретін атаудан шыққан. (Аяған ж.б. 2007: 489). 1) Тарихи жылнама, дерекнама, тарих; 2) туыстас, бір руға тән ұрпақтардың таралу жолы; рулық, туыстық кесте; 3) ауыспалы мағынада: көнекөз, көп білетін білгір. (Жанұзақов 2008: 911). Генеалогия термині грек тілінде пайда болып ғылым саласы ретінде 17-18 ғасырларда қалыптасады. Шежірені ұрпақтан ұрпаққа халыққа таратқан адамдарды шежіреші деп атайды. Шежіре екі түрде жеткізілетін болған: жазбаша және ауызша. Қазақ халқы 200-ден астам рудан құралса, сол әр рудың өз шежірешісі болған. Шежіреші халықтың түп тарихынан бастап оның тайпа, жүз, руға дейінгі тарихын терең білген. (Прохоров 1971: 4, 87)

Шежіре барлық халықтарда кездеседі. Мысалы Ресей, Германия, Англия, Франция және көптеген шығыс елдерінде шежіреге байланысты көптомдық кітаптар басылымға шыққан. Совет өкіметі заманында идеологиялық саясат әсерінен қазақ шежіресі өкінішке орай көп зерттелмей қалған. Бұған қарамастан Х. Арғынбаев, М. Мұқанов, В. Востров секілді этнолог ғалымдардың зерттеулерінде шежіреге байланысты деректер табуға болады.

ҚР Алматы Ұлттық кітапханасындағы Сирек Қор бөліміндегі Сығнақи шежіресінің түп нұсқасы біз үшін құнды деректердің бірі. Шежіре парсы тілінде. Ұзындығы – 2,5 метр, ені – 27 см. 130 жолда Орта Азия қағазында жазылған. Жыртылған төрт жерінен жалғанып өңделген. Арасында жыртық тесік жерлерді жабыстырылып өңделгенін көре аламыз. Өңделген кезде шежіренің мәтініндегі сөздеріне зақым

келген. Сондықтан кейбір жолдар мен сөздердің орны ауысып кеткен. Оны төменде берілген суреттерде көруге болады. Шежіренің шеттері жыртылған тозған. Ең соңында 6 мөр және шежірені толықтыратын мәліметтер жазылған. Шежіре мәтінінде 1215 және 1250 жылдары хижри күнтізбемен кездеседі. Ал шежіренің соңында 1277 жылы жазылып тұр.

Шежіренің жыртылған жерлерін жабыстырылып жамалғанда жолдар араласып кеткен. Кейбір жерлерде сиясы өшкендіктен сөздер нақты оқылмайды. Мәтіннің басында “осы қасиетті шежіре түп нұсқасынан көшірілді” деп жазылған. Шежіренің бірінші, алғашқы нұсқасы ескі және көне болғандықтан тура дәл көшіріліп жазылғандығы айтылады. Оқушылардан осы нұсқаны оқығанда себепсіз, дерексіз тіл ұзартып, мазақ қылмауын және тіл тигізетіндерден қорғауларын сұрайды автор. Шежіре араб тілінде дұға және мадақ сөздермен басталады. Шежіренің қағазы бірнеше жерден жыртылған. Бас жағы да тозып жыртылған сол үшін басындағы жолдар толық емес және оқылмайды. Шежірені аудару барысында араб тіліндегі діни тіркестерді, терминдерді де аудардық. Кейбір кісі аттары мен мекен жер атаулары араб әріптерінің фонетикалық ережелері бойынша бірнеше вариантта оқылады. Сондықтан осындай жағдайларда нақтылық болмауы мүмкін. Шежіре мәтінінде хижри жылды әріптермен көрсетіп жазған және осы кезде қате жазылған. Бірақ біз аудармада оның дұрыс вариантын көрсеттік. Мәтін парсы тілінде болғанымен, парсы және түркі тілдерін араластырып жазылған сәттер де бар. Мысалы «иек, иеки» сөзі парсы тілінде бір, біреу деген санды білдіреді. Мәтінде иекуі, яғни түркі тілдеріндегі біреуі деген сөз жиі кездеседі. Бұл жерде түркі тілдеріндегі жалғау (-і,-ы) қолданылғанын байқаймыз. Аудармада мәтінде оқылмайтын сөздері бар жерлерді бос қойдық.

Аударма барысында Сұлтан Һисамиддин Сығнақи мен Хазрет Әбубәкір Седдиқ (р.а.а) арасында 14 ата (ұрпақ) болғанын көрдік. Ал, Ш. Қарақожаев «Суғнак-Ата (Хисамиддин) Позновательно-биографические размышления» атты еңбектің 106, 107-ші беттерінде шежіредегі 33-ші жолдағы Хазрет-і Ақсұлтан Мұхаммедті екі кісі ретінде: Абдилла Сұлтан Мұхаммед және Азрет-Ақсұлтан 15 ата (ұрпақ) деп көрсеткен.

Шежіренің парсы тілінен жолма-жол аудармасы:

1. Жыртық, көрінбей тұрғандықтан оқылмайды.

2. Әлһәмдүлилләһ..... вәл-яқин

3. Вә қала инналлах вә бада хазиһи

4. Вә ... құрметті, қасиетті, нұрлы осы нұсқа

5. Вә биль жасалды артық

6. (Көне нұсқадан) артық та, кем де еш нәрсе көшіріліп жазылмады. Ұсынылып отырған мына қасиетті нұсқаға

7. Ешкім күмәнданбасын. Бұрынғы шежіренің көне болғандықтан

8. Жаңадан көшіруіне қажет болды

9. Осы көшірілген жазған нұсқаны көргендерге

10. Өтініш бар: осы шежірені көріп айта-тындар

11. Себепсіз, дәлелсіз оған (шежіреге) тіл тигізіп оны балағаттамасын

12. Тіпті осы қасиетті шежіреге тіл тигізетіндерге кедергі жасасын. Осы көшірме нұсқаны растығынан

13. бұрынғы сол кездегі патшалар мен

14. Әулиелер және ғұламалар хабардар болған.

15. Оның көшіріліп жазылуын қажет екендігін яғни

16. Хазрет Сұлтан Һисамиддин Сығнақидің шежіресін «Насабнамесін» жазуға мақсат етілді.

17. Сығнақи Құдайдың жақсы мінезді адамы, ол тақуалардың тақуасы

18. Ол адамдардың жол көрсетушісі, жүрегі таза, өз заманның имамы және сүйікті ұлы, тұлғасы болған

19. Ол Сұлтан-ул Арефинмен сұхбаттас болып материалдық және рухани ғылымдарды кемел білген, фәтуа ғылымдары және

20. Хадис ғылымында өз заманының алдыңғы қатардағы ғұлама болған және ғылыммен айналысқан

21. «Сахиб Нихайе» кітабын жазғанда Сұлтан-ул Арефин Қожа Ахмет Яссауидің жанында болған

22. Сұлтан Һисамиддин Сығнақи, оның лақабы Сығнақ ата

23. Хазрет Хаким ата шеше жағынан екеуі де Сұлтан Арефин Ходжа Ахмет Яссауимен

24. Туыс болып келеді. Сұлтан-ул арефин ол Ысқақ бабтың баласы

25. Болады. Арабистаннан Ысқақ бабтың жанындағы Түркістан аймағына

26. Үш әулие келді: Абдурахим баб, оның лақабы Әулие ата, Әбдужалил баб

27. Оның лақабы Хорасан ата және Абдуазиз баб, оның лақабы Ақтас ата. Олар

28. Сонша жолдан адасып қараңғы жолда жүргендерді иман, ислам жолына

29. Құдайдың мейірімі және қолдауымен қойды. Хазрет Сұлтан Һисамиддин

30. «Сахиб Ныхайе» лақабы Сығнақ ата ибн Абдулламәлік бин Қаюм мәлік

31. Бин Қайсар Мәлік бин Абдал Мәлік бин Бурхан Мәлік бин Мансұр Мәлік

32. Бин Сүлейман Мәлік бин Шабур Мәлік бин Маликшах бин Сұлтан Мәулүд

33. Бин Сұлтан Қағаб бин Сұлтан Қасым бин Хазрет Ақсұлтан Мұхаммед бин

34. Хазрет Әбубәкір Седдиқ (р.а.а) Сұлтан Хисамиддин Сығнақи

35. Хазрет Хаким ата ол әке жағынан туыс болып келеді. Ол Юнус хан заманында

36. Болған. Осы Юнус Хан өте ғұлама болған (Құдай біліп тұр)

37. Ол өзі жомарт кісі болған, оның елінде ешқандай қолы тар адам болмаған. Оның жомарттық

38. Теңізінің толқыны кедейлікті соғып итеріп жібереді. Юнус хан

39. Ол Жұрлақ арығы қазір оған Бұлдырақ арығы деп айтады екен. Миш арығынан

40. Көктас бұлағынан және қос жер суменен бірге Сұлтан Хисамиддиннің әулиеттеріңкі

41. Болған. Әуел бастан бері егін шаруашылықпен айналысып келген жол салғаннан кейін

42. Ешкім кіріп оған шыға алмайды (Алла біледі және растайды) Хазрет Сұлтан хисамиддин

43. «Сахиб Ныхайе» рахматуллах алайхда бір ұл, бір қыз болған. Ұлдың аты Әбу Сүлейман Ходжа Уәли

44. Және қызының аты Бибі Мүссәлеме-ай. Хазрет Султан-ул арефин Қожа Ахмет Яссауиден бір

45. Ұл, екі қыз болды. Ұлының аты Әбдүрәссіл Қожа, лақабы Наурыз Қожа. Бір қызының аты

46. Жүмле Хожтаж, екіншісінің аты Хожтаж Айым. Сүлейман Уәли (р.а.а.)

47. Және Хазрет Али Аббас, лақабы Али Қожа ата. Ол екеуі хазрет

48. Сұлтан-ул арефиннің күйеу баласы болған. Әбу Сулейман Қожа Уәлиден (р.а.а.)

49. Үш ұл болды. Біреуінің аты Әбдулазиз қожа Мәулауи Сығнақи, біреуі Мәулана Зиауддин

50. Қожа Сығнақи және біреуі Ахмет Қожа ата Қырхуқи (р.а.а.). Хазрете Әбдулазиз Қожадан

51. Сығнақиден (ол Құдай жолында дәруиш болып жүрген)

52. Хазрет Әбдуазиз Қожа Мәуләуиден екі ұл болған.

53. Біреуі Мәулид Шейх (р.а.а.) және біреуі Уриян Шейх (р.а.а.) Мәүлюд

54. Шейхтен бір ұл болды, оның аты Азизан шейх. Ол

55. оқылмайды

56. Өз заманының құтбы болған. Азизан шейх Сығнақи

57. Екі перзент болды. Біреуі Абдуллах шейх, біреуі Дәруиш Али шейх Сығнақи (р.а.а.)

58. Ол сопылықтың, тақуалықтың тәрбиесін алған. Ол хақиқаттың, шындықтың нұрын көрген. Ол

59. Шындықтың, хақиқаттың сырын білген. Ол шыныменен де пайғамбардың мұрагері болған. Қасиетті кесенені

60. Салдырған яғни Әмір Темір Куракан (Халадуллах).

61. Қасиетті, үлкен, ғажап ғимарат салынып біткеннен кейін оны мүбәрак

62. Тариқат сұлтаны және шындықтың дәлелі Зүбдәтүл арефин

63. Қожа Ахмет Яссауидің (р.а.а.) кесенесіне арнады. Ешкім

64. Бұл кесенеге жамандық, дұшпандық, зұлым жасамайды. Егер қиямет күнінде ұятты болғысы келмесе

65. Содан кейін хазрет Дәруиш Али шейх Сығнақиді Қожа Ахмет Яссауи мешітінде

66. Хұтба жасауға лайық көріп хұтба оқуға тағайындайды. Кейін

67. Оның салиқалы ұрпақтарынан оқылмайды Осы сөзден кейін

68. Қаратас Борамедигі Қара бұлақ, Синрад бұлақ, Ақтас бұлақ

69..... Миш арығы, Қызылқия, Борамедигі, Көктас бұлағы және осылардан да басқа Бұлдырық арығы сияқты

70. Асыржүк және Жайылма сияқты арықтардан Сығнақи жамағатының ішуіне, суғаруына болатыны белгілі. Осы су ішетін жерлерді

71. Ауыстыруға, өзгертуге болмайды. Егер де су ішетін жер өзгертілсе Құдайдың және періштелердің

72. Және бүкіл жамағаттың лағнатына ұшырайды, яғни қандай да бір әкім ауыстырса су ішетін жер де Құдайдың,

73. Періштелердің қарғыстарына ұшырасын және ана дүниеде, осы дүниенің соңына дейін Құдайдың қаһарына

74. Ұшырайды (Құдай бәрін біледі). Хазрет Дәруиш Али Сығнақи ((р.а.а.))

75. Ол Женаб Дәруиш Али Сығнақи ((р.а.а.)) ден екі бала болған, біреуі Бұзорғ

76. Шейх, біреуі Сүйіндік Шейх ата Сығнақи, лақабы Мүйізді ата болған. Ол

77. Сол кездегі тұлғалардың ең атақтысы. Ол сол кездегі ең дәулетті және бірегей жоғарғы дәрежелі және ол

78. Кектен арынған. Сүйіндік атадан ((р.а.а.)) дан

79. Бір ұл болды, оның аты Хиджум Мәлік Сығнақи, лақабы Чурнақ Шейх. Хазрет Хиджум

80. Мәліктен екі ұл болды, біреуі Шейда Шейх Сығнақи, біреуі Абдуллах Шейх және

81. Шейда Шейхтің ұлы Сейед Ахмед Кушек/ Көшк және оның ұлы Мәуланайе Бұрхан Шейх Сығнақи, оның лақабы Күйіндік ата

82. Және оның ұлы Мәулана Мұхаммед Шейх Сығнақи. Мәулана Мұхаммед шейхтен бес бала болды.

83. Біреуі Мәулана Азизан шейх, біреуі Абдусаттар шейх, біреуі Абдуғаффар шейх, біреуі Абду-

84. Мусамме шейх Сығнақи, біреуі Үмме Мүсәлемме Ай. Мәулана Азизан шейхтен

85. Бір ұл болды, оның аты Маликшах, лақабы Сығнақи Азизлар. Осы Маликшах Қожадан

86. Екі ұл болды, біреуі Абдураззақ Қожа, біреуі Әбдулахад Қожа, лақабы Баба Сәлік ата.

87. Жақсы мінезді, өте қарапайым, тәкаппарлығы жоқ, шайтанның азғырғанына

88. Ермаген, қарапайым болып адамгершіліктің ең жоғарғы деңгейіне жеткен Әбдулахад Қожадан

89. (Баба Салик) атадан 4 ұл болды. Біреуі Әбдулкадір шейх, біреуі Әбдүлсаммад шейх, біреуі

90. Әбдулғани шейх, біреуі де Баян-Құл Хан Азизлар. Баян-Құл Хан Азизлардан екі ұл

91. Болды. Біреуі Қадырберді Қожа, біреуі Әбдужаппар Шейх. Қадырберді Қожадан үш ұл болды. Біреуі

92. Нұруллах шейх, біреуі Нұралихан Азизлар, біреуі Абдулазиз шейх. Нұруллах

93. Шейхтен екі ұл болды, Атеш Хан Азизлар, біреуі Темірхан Азизлар

94. Атеш Хан Азизлар, Амир Шах Мурат (ол нұр жүзді және дәруиш жүзді болған

95. Ол Хазрет ... Уәлидің шәкірті болған. Шейх оған айтыпты: «Сен залымсың және залымның баласысың. Не үшін сен Шейхтердің жолында

96. Қызмет етіп, шыдап жүрсін», дейді. Осы шейх Әміршах Мұрадқа мейірімділік көрсетеді. Әміршах Мұрад өте

97. Сопы, тақуа еді. Өзінің маңдай терімен тапқан еңбегінің нанын жейтін, қазынадан жемейтін еді. Кейбіреулердің айтуы бойынша

98. Ол пышақтың қынын жасап сатып, сөйтіп күн көреді екен. Жасы 63 жаста еді.

99. 1215 жыл жұманың түнінде Режеп айының он үшінде

100. Фани өмірден бақилық болды. Әмірхайдар жаназасын оқиды

101. Одан кейін төбеге шығып таққа отырғанын жариялады

102. Әмірхайдар өзі өте батыл, қылышқа шебер, мерген және ғалым болған. Ол

103. 1250 жылы фани өмірден бақилық болды. Одан кейін ұлы Насруллах Хан өз інілері

104. Әмір Хусейн Хан және Әмір Омар Ханға соғыс ашады. Бұқараны

105. Жаулап алып патша болады (Құдай бәрін біледі). Енді Атеш Ханнан

106. 6 ұл, 2 қыз болған. Біреуі Али Хан Азизлер, біреуі Қожа Хан

107. Азизлер, біреуі Найман Хан Азизлер, біреуі Диуана Хан Азизлар

108. Біреуі де Баба Хан Азизлар, біреуі Ата Хан Азизлар, қыздардың біреуі Меруерт

109. Ай, біреуі Фатма Ай. Али Хан Әмірхайдар патшаменен замандас болды. Али Хан

110. Өте ақ ниетті болған, Пайғамбарымыз айтқан: Момынның ниеті үйінде жасаған жұмысынан хайырлы, игі.

111. Я Құдай, сен ниетімді білесің, жақсы ниетімнің жақсылығын бер. Ал Алихан шейхтен 5

112. Ұл, 2 қыз болған. Біреуі Дарұламан Шейх, біреуі Бақан Шейх, біреуі

113. Халхан Шейх, біреуі ҚұлМұхаммед Азизлар, біреуі Құдай Құл Азизлар. Екі қыздың

114. Біреуі (оқылмайды), біреуі Тілла-Ай. Құдай Құл Азизлер өте өтірік айтпайтын,

115. Құдайға шүкіршілік етіп жүретін кісі болған. Ол Әмір Насруллахпен замандас болған

116. Парсыша сөздер мен мадақтау сөздер бар

117. Парсы сөздер мен мадақтау сөздер бар..... Құдай Құл

118. Азизлардан 6 ұл, 2 қыз болыпты, біреуі Никахан Азизлар, біреуі

119. Мұхаммед !!!! Азизлар, біреуі Мұхаммед Али Хан Азизлар, біреуі Суфи Мұхаммедхан

120. Азизлер, біреуі Ер-Мұхаммед Мұқим Азиз, біреуі Құлжан Қожа, үш қыздың біреуі

121. Бибі Айше оқылмайды

122. Парсы тілінде өлең сөздер: таңертең қол жайып дұға жасаған

123. Түн ортасында дұғасының жауабын алар. Түн ортасында мұнажаттары қабыл болады,

124. Түн ортасында Құдай тағаладан сұраған тілек қабыл болады.

125. Түн ортасында кешірім сұрағандарды құдай кешіреді.

126. Никахан Азизлардан 11 ұл, 9 қыз болған. Біреуі Омар Хан, біреуі Осман Хан, біреуі Әбубәкір Азизлар, біреуі Назархан, біреуі Есім Хан.

127. оқылмайды. Омар Ханнан 4 ұл, 6 қыз болыпты.

128. Біреуі Тоғай Хан, біреуі Бек Қожа, біреуі Мұхаммед Али Хан, біреуі

129. Әбдумүзәнип, яғни мен Құдайдың күнәһар, қарип Дамла Күл-Мұхаммед

130. Малик Хан болған. Құдайға дұғамен бітеді:

Мәтіннің соңында қатарынан тұрған 3 мөрден кейін 1-ші анықтама берілген:

Анықтама 1:

1. Али Хан шейхтен 5 ұл болған, біреуі Дәруламан, біреуі Құл шейх,

2. Біреуі Құлан шейх, біреуі Құдай Құл шейх,

3. Біреуі Офа/Опа Хан шейх, оның лақабы Бүкөй Сопы, Құдай Құл шейхтен 6 ұл,

4. Біреуі Никахан Сопы, біреуі Әбдүлсамад шейх,

5. Біреуі Ай Мұхаммед, біреуі Мұхаммед Оли, біреуі Ер-Мұхаммед Хан,

6. Біреуі Құлжан Хан. (Арабша дұға бар)

Осы анықтамадан кейін де 3 мөр қатар тұр. Жанында 1277 һ.ж. көрсетілген.

Анықтама 2:

1. Никаханнан 10 ұл болған, біреуі Омар Хан

2. Біреуі Осман Хан, біреуі Бекір Хан, біреуі Назар Хан

3. Біреуі Есім Хан, біреуі Дұрым Хан

4. Біреуі Құлым Хан, біреуі Челтан Хан

5. Біреуі , біреуі Имбин Хан. Омарханнан.

Қорытынды

Қазақ халқы шежіреге ерте заманнан бері қатты көңіл бөлген. Бұның дәлелі ретінде жеті атаның пайда болуын айта аламыз. Шежіренің маңыздылығы мақал-мәтелдерде де анық көрінеді: Жеті атасын білмеген жетесіз, Жеті атасын білген ұл жеті жұрттың қамын жер. Өзін ғана білген ұл құлағы мен жағын жер.

Шежіре арқылы адамның тегі, қоғамдағы орны, мекен-жайы және қоғамға деген қосқан үлесі туралы ақпараттар алуға болады. Сондықтан шежіренің рөлі қоғамда үлкен. Шежіре халықты бөлінуге емес ағайын-жұртты бірлікке, тұтастыққа және де өз ата тарихын тануға, жеті атаға дейін қан араластырмай халықтың генетикасын таза ұстауға шақырады. Адамның шыққан тегі қоғамда оның әлеуметтік мәртебесін анық-

тауда маңызды рөл атқарады, белгілі бір тапқа қатысын көрсетеді. Шежіре тек генеалогия туралы ғана емес, сонымен қатар тарихи топонимика, діни деректер, сондай-ақ сол кездегі елдің, қоғамның заңдары ережелері туралы ақпараттар бере алады.

Ұлттық тарихымыз бен мәдени мұраларымызды зерттейтін ғалымдар алдында уақыттың өтуіне байланысты немесе басқа да себептер негізінде білінбей, анықталмай қалған көп мәселелердің жауабы, құпиясы қолымыздағы шежіре сияқты қолжазбаларда, сирек кездесетін тарихи мәтіндерде жатқаны анық. Осындай деректердің танылмауы немесе жойылып кетуі тарихымыздың маңызды кезеңдерін мәңгілік танылмай кетуіне себеп болып, тіпті қате, жалған тұжырымдарға тіреп тастауы да әбден мүмкін. Сондықтан осы салада жауапты, білікті мамандарды дайындап жетілдіру ұлттық мүддеге айналу керек.

Шежіреде кездесетін тарихи-діни тұлғалар:

Ысқақ баб

Әулие ата

Хорасан ата

Ақтас ата

Сығнақ ата

Әмір Өмар Хан

Әмір Сейед Музаффар Хан

Әмір Сүлейман\Салман Қожа

Әмір Темір

Әмір Һайдар

Әмір Һусейін Хан

Әмір Шах Мурад

Сұлтан Һисамиддин Сығнақи

Сұлтан-ул Арефин Қожа Ахмед Яссауи

Хаз. Абубәкр (р.а.а)

Юнес хан

Шежіреде кездесетін жер-су атаулары:

Арабистан

Асырчук (арық)

Бұхара

Жәйылма (арық)

Көктас (бұлақ)

Қараташ Борамедги Қара бұлақ (Барамедеки болуы да мүмкін)

Миш (арық)

Синрад бұлақ (Сизад болуы да мүмкін)

Түркістан

Шежіре мәтнінде кездесетін лақап-атақтар:

Азиз (әзиз, әзиз) – عزیز араб тілінен енген сөз.

Құрметті, қадірлі, сыйлы және аса зор, қуатты, онымен ешкім теңесе алмайды деген мағынада қолданылатын Алла Тағаланың 99 есімдерінің бірі (Мамырбекова 2017:19). Мәтінде бұл термин

орфографиялық тұрғыдан үш түрде берілген: азиз, азизлар, азизлер. Азиз сөзі 3, азизлар 7, ал азизлер 16 рет мәтінде кездеседі.

Баб – باب араб тілінен енген сөз. Қазақ тілінде келесі мағыналарда қолданылады:

1) есік, қақпа; 2) тарихи термин: бабилар, бабидтар мазһабының негізін салған Әли-Мұхаммед Ширазидың лақап аты. (Оңдасынов 2011:33). Мәтінде баб сөзі 4 рет кездеседі.

Бибі (биби, бүбі) – بیبی парсы тілінен енген сөз. Парсыша «биби» болып оқылып қазақ тілінде келесі мағыналарда қолданылады:

1) жоғарғы мәртебелі адамның, бай, мырзалардың әйелі, ханым; 2) Діни құрметтеу ретінде әйелдің есіміне жалғаса айтылады. (Оңдасынов 2011:118). Мәтінде бибі сөзі 2 рет кездеседі.

Дәруіш – درویش парсы тілінен енген сөз болып қазақ тілінде диуана, сопы, мистик сияқты мағыналары бар. Кейде дүние қызығынан безінген, бар ғұмырын діни білімге арнаған адам ұғымында да жұмсалады. Дәруіш парсының «дәр» есік және «уиш» жатқан, яғни есік алдында жатушы сөздерінен жасалған деген тұжырым бар. (Оңдасынов 2003:106). Мәтінде дәруіш сөзі 4 рет кездеседі.

Қожа – қазақ тіліне арабшадан еніп جاج араб тілінде «хужа» болып оқылады. Қазақ тілінде бірнеше мағыналары бар: 1) ұстаз, данагөй, ақылшы; 2) басшы, төре, құрметті адам; 3) ие, еге. (Смағұлов 2006:347) Мәтінде қожа сөзі 21 рет кездеседі.

Хан – түркі-моңғол сөзі. Билік иесі, ел басқарушы. (Кеңесбаев, Қайдаров 1986: 56). Мәтінде хан сөзі 47 рет кездеседі.

Хазірет (хазрет, ғазірет, қазірет, хұзрәт, хұзрат) – қазақ тіліне араб тілінен енген сөз. Араб тілінде خاضع «хадрат» ретінде оқылып қазақ тілінде келесі мағынада қолданылады: Пайғамбардың, пірлердің, патшалардың, хандардың, сұлтандардың, әмірлердің атына қосылып айтылатын атақ. (Мамырбекова 2017:582). Мәтінде хазірет сөзі 6 рет кездеседі.

Шайх (шейх/шайх) – қазақ тіліне арабшадан енген сөз. Араб тілінде شیخ «шейх/шайх» ретінде оқылып қазақ тілінде бірнеше мағыналары бар. Олар: 1) мұсылман дін өкілінің құрметті титулы; 2) діни басшы, рухани жетекші, данагөй, кеменгер; 3) қарт адам, ақсақал; 4) мұғалім, ұстаз, тәрбиеші; 5) ауыспалы мағынасы – қасиетті, шарапаты тиетін әулие. (Оңдасынов 1984:235). Мәтінде шайх сөзі 34 рет кездеседі.

Әдебиеттер

- Алпысбес Махсат, (2013). Шежіре Казахов: Источники и Традиции. – Астана: BG-Print баспасы.
- Аяған Б., (2007). Қазақстан Ұлттық Энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы баспасы.
- Жанұзақов Т., (2008). Қазақ Тілінің Түсіндірме Сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс баспасы.
- Кеңесбаев І. К., Қайдаров Ә. Т. (1986). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. X том. – Алматы: Ғылым.
- Қарақожаев Ш., (2007). Суғнак-Ата (Хисамиддин). Познавательльно-биографические размышления. – Алматы.
- Мамырбекова Гүлфар, (2017). Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты.
- Оңдасынов Н. Д., (2011). Араб текті қазақ есімдері. – Алматы: Білім баспасы.
- Оңдасынов Н. Д., (1984). Арабша-Қазақша түсіндірме сөздік 1 том. – Алматы: Мектеп баспасы.
- Оңдасынов Н., (2003). Парсыша-Қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Білім баспасы.
- Прохоров Александр Михайлович, (1971). Большая Советская Энциклопедия. – М.: Советская Энциклопедия баспасы.
- Сопыбеков Адырбек, Саркулов Асан, (2012). Хисамиддин Сығнақи, Тұғырлы Тұлға. – Алматы: Мұсылман баспасы.
- Смағұлов Аскар, (2006). Қазақ Есімдері. Энциклопедиялық Анықтамалық. – Алматы: Атамұра.

References

- Alpysbes Mahsat, (2013). Şejire Kazahov: İstochniki i Traditsiyi. [Genealogy of Kazakhs: Sources and Traditions.]- Astana: BG-Print baspası.
- Ayağan B., (2007). Qazaqstan. Ultıq Entsiklopediya. [Kazakhstan. National Encyclopedia.]- Almatı: Qazaq Entsiklopediya baspası.
- Januzaqov T., (2008). Qazaq Tiliniń Túsindirme Sözdigi. [Explanatory Dictionary of Kazakh Language.]- Almatı: Dayk-Press baspası.
- Keñesbayev I. K., Qaydarov A. T., (1986). Qazaq Tiliniń Túsindirme Sözdigi. [Explanatory Dictionary of Kazakh Language.]- Almatı: Ǵılım.
- Qaraqojayev Sh., (2007). Suǵnaq-Ata (Hisamiddin). Poznovatelno-biograficheskie razmishleniya. [Signaki (Hisamiddin). Cognitive Biographical Reflections.]- Almatı. Mamırbekova Gúlfar, (2017). Qazaq Tilindegi Arab, Parsı Sözderiniń Túsindirme Sözdigi.

- [Explanatory Dictionary of Arap, Persian Words in Kazakh Language.]- Almatı: Memlekettik Tildi Damıtu Institutı. Oñdasınov N., (2003). Parsısha-Qazaqsha Tüsındirme Sözdik. [Explanatory Dictionary of Kazakh-Persian Languages.]- Almatı: Bilim baspası.
- Oñdasınov N. D., (1984). Arabsha-Qazaqsha Tüsındirme Sözdik. [Explanatory Dictionary of Arap-Kazakh Languages.]- 1 tom.- Almatı: Mektep Baspası.
- Oñdasınov N. D., (2011). Arab Tekti Qazaq Esimderi. [The Kazakh Names with Arap Radix.]- Almatı: Bilim baspası.
- Prohorov Aleksandr Mikhaylovich, (1971). Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya. [The Big Soviet Encyclopedia.]- Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya baspası.
- Smağulov Asqar, (2006). Qazaq Esimderi. Entsiklopediyalıq Anıqtamalıq. [The Kazakh Names. Encyclopedic Directory.]- Almatı: Atamura.
- Sopıbekov Adırbek, Sarkulov Asan, (2012). Hisamiddin Sıǵnaqi. Tuǵırlı Tulǵa. [Signaki Hisamiddin. Fundamental Person.]- Almatı: Musılman baspası.

FTAMP 16.41.53

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o12>**Қалиолла А.¹, Шарыпқазы Н.²**¹оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nurken.ardak@mail.ru²оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nuriknaiman16@gmail.com

ҚЫТАЙ «СҮЙЕК ЖАЗУЫНЫҢ» ТАБЫЛУЫ МЕН ҒЫЛЫМИ АЙНАЛЫМҒА ЕНУІ

Мақалада Қытай иероглифінің ең ертедегі үлгілерінің бірі болған сауыт-сүйек жазуының (жя-гу-уын) табылуы, зерттелу барысы, зерттеу жетістіктері баяндалған. Сонымен бірге, жазу мәдениетінің кез келген мемлекет пен ұлттың өмір сүруі мен дамуындағы рөлін тарихи фактілермен ашуды қарастырған. Қытайдың өте көне өркениеті саналатын Шаң патшалығының қоғамдық құрылысы мен мемлекеттік жүйесіне сауыт сүйек жазулары арқылы зерттеу жүргізіліп, көптеген құнды мәліметтерге қол жеткізген. Сондай-ақ шарап ішу Шаң патшалығы дәуіріндегі жалпылама халықтық сипат алған ерекше мәдениет түрі болғанын, ақыры соңында шарап ішу мәдениеті Шаң патшалығының құлап қирандылар астындағы тарихи ескерткішке айналуының басты себебі болғаны баяндалады.

Түйін сөздер: Қытай, сүйек жазуы, Шаң патшалығы, Қытай иероглифі, Қытай өркениеті, жазу тарихы, Шарап елі, Жоу патшалығы.

Kaliolla A.¹, Sharypkazy N.²¹lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: nurken.ardak@mail.ru²lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: nuriknaiman16@gmail.com

Finding of Chinese “letters on the bones” and joining the scientific community

The article explains the discovery and research of one of The oldest types of Chinese writing - the shell and bone inscription (JiaGu Wen). At the same time, based on historical facts, the article is devoted to the definition of the role of written culture in the life and development of any state and nation. Many valuable materials about the social construction and the state system of one of the oldest civilizations in China - the Kingdom of Shan, with the help of shell - bone inscriptions were revealed. It is also reported that drinking wine was a unique kind of culture that received a comprehensive national character in the Shan era, in the end, the culture of winemaking became the main reason to become a historical monument under the destruction of the Shan Kingdom.

Key words: China, bone inscription, Shan Kingdom, Chinese character, Chinese civilization, history of writing, Wine country, Zhou Pathology.

Қалиолла А.¹, Шарыпқазы Н.²¹преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: nurken.ardak@mail.ru²преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: nuriknaiman16@gmail.com

Находка китайских «писем на костях» и вступление в научный круг

В статье говорится о находке и исследовании одного из самых древнейших видов китайской письменности – панцирно-костной надписи (цзягувэнь). Вместе с тем, опираясь на исторические факты, в статье определяется роль письменной культуры в жизни и развитии любого

государства и нации. Были выявлены многие ценные материалы об общественном строительстве и государственной системе одной из древнейших цивилизаций Китая – о царстве Шань, с помощью панцирьно-костных надписей. Также сообщается, что питье вина было уникальным видом культуры, получившим всеобъемлющий народный характер в эпоху Шань, в конце концов, культура виноделия стала главной причиной того, чтобы стать историческим памятником под разрушением Шаньского царства.

Ключевые слова: Китай, костная надпись, Шаньское царство, китайский иероглиф, китайская цивилизация, история написания, Странавина, Патология Джоу.

Кіріспе

Қытай жазуы (жаңа қытайша: 汉字; дәстүрлі қытайша: 漢字; пинйін: Hànzì) – тарихи деректер бойынша, қытай жазуының алғашқы таңбалары б.з.б. 14 ғ. Шаң патшалығы заманында пайда болған.

Қытай жазуы – әлемдегі тарихы аса ұзақ жазулардың бірі. Ол қытай қоғамының дамуынан бастап, қытай тілінің өркендеуінде көрнекті рөл атқарып келгені тарихтан белгілі. Қытай халқы өзінің ұзақ тарихы барысында рухани құндылықтардың аса мол түрлерін өмірге әкелгені ақиқат. Олар осы бай құндылықтарды өз жазуларының көмегімен бүгінге жеткізіп отыр. Демек қытай жазуы бүгінде қытай халқының ғана емес әлем халықтарының да баға жетпес қазынасына айналып отыр. Қытай жазуын бұрын-соңды тек қытайлар ғана емес, маңайындағы туыстар мен көршілер Корея, Вьетнам, Жапония секілді елдер де қолданылған. Бұл тұрғыдан келгенде қытай жазуы ел мен елдің арасындағы мәдени алмастыруды тереңдетті. Қытай жазуы иероглифтік жазудың бүгінгі күндегі ең дамығаны болып есептеледі. Бір иероглиф белгілі мағынаны білдіріп, бір фонетикалық заңдылықтар бойынша бір фонема болып есептеледі. Сондай-ақ қытай иероглифтері жеке дыбысты немесе фонеманы білдіре алмайтындықтан тілдегі бүкіл сөздік қорға жеке-жеке таңба жасап шығуға тура келгені мәлім. Осылайша қытай тілі сөздерінің мағынасын бейнелейтін таңбалар неше мыңдаған түрден асып жығылады. Мысалы, қазіргі кейбір сөздіктерде 50 мыңнан астам иероглиф қамтылып отырғаны айтпасақ та түсінікті (Niè Guilán., 2007,50).

Қытай көп ұлтты мемлекет hanzu ұлтынан басқа 55 аз санды ұлттар бар. Әр бір ұлттың, яғни көпшілігінің өз тілдері бар. Тұрғындардың басым көпшілігі қытай тілін қолданғандықтан қытай тілі мемлекеттегі, әр бір ұлттың арасындағы қарым-қатынас тіліне айналды.

Материалдар мен әдістер. Дерек ретінде Шаң патшалығы дәуірі атты мемлекеттің болғанын жазып қалдырған Қытайдың көне

тарихи жәдігерлері, сондай-ақ Шаң династиясының 500 жылдық тарихы туралы бұрын «Тарихи жазбалар» атты кітаптың «Ин шежіресі» деп аталатын тарауы басты дерек көзі ретінде пайдаланылды. Чиң патшалығының соңғы дәуірінде жасаған император академиясының көне жазбаларды зерттеуші ғалымы «Сауыт-сүйек жазуының атасы» Уан Иронның зерттеу еңбектері мен оның досы Лю Э «Те юн саң гүй» атты сүбелі еңбегі сауыт-сүйек жазбаларын ашуда негізгі жәрдемші құрал болса, Еуропа мен америкалық миссионерлердің жинап өткізген АҚШ-тағы Принстон университетіндегі, Питтсбург қаласының Карнеги мұражайындағы, Лондондағы Ұлы Британ мұражайындағы сауыт-сүйек жазбалары мен олар туралы деректер, Қытай орталық ғылыми зерттеу академиясының тіл білімі институты тарапынан келген сүйек жазбаларын зерттеуші ғалым Доң Зобин бастаған экспедициялық топтың Хынан өлкесі Анян қаласындағы жүргізген археологиялық зерттеу жұмыстары мен нәтижесі негізгі дерек ретінде қолданылды.

Әдістері

Археологиялық зерттеу, тарихи жүйелілік, тарихи-салыстырмалы жазба деректерді зерттеу, эмприкалық әдіс (әңгіме, сұхбат), статистикалық деректерді талдау, тарихи құжаттарды саралау сияқты тарихи зерттеулердің дәстүрлі әдістері қолданылды.

Талқылау нәтижесі

Қытай жазуы – адамдардың заттар мен құбылыстарға ұқсата еліктеуі нәтижесінде, дүниелік құбылыстарды сызбамен бейнелеп, түсіну мақсатына жетті. Олар алғашқы жазуды сүйектерге ойып жазды, сондықтан зерттеушілер осы әдепкі жазуларды сауыт-сүйек жазуы деп атады. Қытайдың негізгі ресми тілі – қытай тілі. Қытай тілі Қытай-Тибет тобына жатады. Қытай тілінің басты ерекшеліктері: 1. Қытай тілінде 4 үн бар, мағына үн (тон) арқылы анықталады; 2. Әр бір иероглиф бір буын болып есептеледі. 3. Жалаң буынды сөздер жиі кездеседі, күрделі сөздер көп түбірден құралады, бірақ морфологиялық түрлену болмайды. 4. Сөздердің орын тәртібі мен

шылаулар қолданысы негізіне грамматикалық мағына айқындалады. Қытай тілінің диалектілері мұнан 2500 жыл бұрын байқалса, қазір ұсақ диалектілер көп болғанымен, негізінен, үлкен жеті топқа бөлінеді. Олар, Солтүстік, У, Шияң, Гань, Кыжия, Юэ және Минь. Қытайдың әдеби тілі Солтүстік диалектика негізінде қалыптасқан (Wáng Guówéi., 170).

Нәтижесі

Қытайдың көне тарихи жәдігерлері Шаң патшалығы дәуірі атты мемлекеттің болғанын жазып қалдырған. Айтулы дәуірдің аты тарихи деректерден кездескені болмаса, оның нақты тарихы соншалықты анық емес, көмескі тіпті күмәнді тұстары жеткілікті болатын. Сол себепті ғалымдардың көңіліне күдік ұялап келді, тіпті мұндай дәуір мүлде болмаған деген пікір орын алды. Тек таяу заманға жеткенде «сүйек-сауыт жазуы» және археологиялық олжалардың көптеп табылуы Қытай тарихында осындай патшалықтың шынымен болғанын, сонымен бірге онда аса жоғары өрелі өркениет болғанын толыққанды дәлелдеп берді. Сөйтіп, ол әлемдегі санаулы көне өркениеттер қатарынан орын алды. Айтулы өркениеттің табыстары әлем өркениеті тарихының айшықты парақтарын толықтырып қана қоймай, Қытай мәдениетінің дамуына ерекше әсер еткен. Міне бұл тарихи тамыры б.з.д. XVI ғасырдан бастау алатын Шаң патшалығы еді (б.з.д. 1571 – б.з.д. 1046 жж.).

Негізгі бөлім

Сауыт-сүйек жазуы аса бір кездейсоқ жағдайда табылған олжа болды. 1899 жылы Чиң патшалығының соңғы дәуірінде жасаған император академиясының көне жазбаларды зерттеуші ғалымы Уаң Ироң дизентерияға шалдығып дәрігерге көрінеді. Дәрігердің берген рецепіндегі «айдаһар сүйегі» деген дәрі оның назарына ерекше ілігеді. Ол дәуірде «айдаһар сүйегі» деп аталатын бұл дәрі өте арзан дәрі түріне жататын, көне дәуірден қалған тасбақа сауыттары мен малдың жауырын сүйектерінің бұлайша дәрі-дәрмектер қатарында дәріханадан орын алғанын ешкім де елеспейтін. Уаң Ироң рецептегі дәрілерді дәріханадан сатып алып үйіне келгеннен кейін ондағы «айдаһар сүйегі» деп аталатын дәрінің сыртына беймәлім көне жазу жазылғанын байқап, бұл тосын жағдай оның қызығушылығын оятады. Ол дәріханаға барып жазуы бар сүйектердің барлығын сатып алады.

Көп өтпей ол 1500 тал сүйек жинайды. Уаң Ироң зерттей келе «айдаһар сүйектерінің» бетіне жазылған жазудың Шаң дәуіріндегі жазу екенін алғашқы қадамда анықтайды (Niè Guilán., 2007,54). Шаң династиясы дәуіріндегі «сауыт-сүйек» мәдениетінің табылуы мен зерттелу тарихы осылай басталады. Міне осы уақиғаға байланысты Уаң Ироң кейін келе «Сауыт-сүйек жазуының атасы» аталып кетеді. «Сауыт-сүйек жазуының» табылуына байланысты Шаң мәдениеті атты жоғалған көне мәдениет өзінің нағыз келбетін қайта көрсете бастады.

Бұған дейін Шаң династиясының 500 жылдық тарихы туралы бұрын «Тарихи жазбалар» атты кітаптың «Ин шежіресі» деп аталатын тарауы басты дерек көзі ретінде пайдаланатын (Sīmǎ Qiān). «Ин шежіресі» атты бұл дәптердің жалпы көлемі 2800 иероглиф шамасында ғана болатын. Сондықтан, тарих ғылымы саласының өзінде оған дұдамал көзқараспен қарайтын болған. Кейбір адамдар ол кітапты тек қана Шаң дәуірінің соңғы мезгіліндегі тарихы ретінде қарастыратын. Сондықтан, бұл өзі өте бір қызық тақырып болатын. Тарих дегеніміз ойдан ойлап шығаратын нәрсе емес, ол нақтылы құжаттарды негіз етеді. «Сауыт-сүйек жазбалары» табылғаннан кейін ғалымдар Шаң дәуірі сірә қандай қоғам болғанына зерттеу жасай бастады (Wáng Guówéi., 178).

Сүйек жазуының табылуы қытай мәдениеті тарихындағы аса үлкен олжа болды, бірақ, барлық іс бірден сәтті болған жоқ. 1900 жылы «Сегіз мемлекеттің бірлескен армиясы» Бейжіңді басып алды, бұл қорлыққа шыдай алмаған Уаң Ироң өзіне қол жұмсап, өз жанын отанының құрбаны етіп шалды. Сөйтіп, оның сауыт-сүйек жазуына қатысты зерттеулері тоқтап қалды. Мың жылдықтар қойнауында қалған таңғажайып патшалық қайтадан сырбаздық таныта бастады. Бақытқа қарай Уаң Ироңның жан досы Лю Э деген адам да сауыт-сүйек жазбаларының маңызын жете танитын еді. Сол кісі Уаң Ироңнан қалған сауыт-сүйек жазбаларын өз қамқорлығына алады әрі жазбаларды жалғасты жинастырады. Ол үш жылдан кейін «Те юн саң гүй» атты еңбегін баспадан шығарады (Liú È., 1903,266).

Лю Э еңбегінде 1058 тасбақа сауыты мен малдың жауырын сүйегіне жазылған жазу туралы арнаулы мәлімет берген, сөйтіп, ол сүйек жазбалары туралы алғашқы еңбек болды. Шығарманың жарық көруі сүйек жазбалары мен Шаң патшалығы өркениетін зерттеуге түрткі болып, әлем ғалымдарының қызығушылығын

ғын тудырып, енді сүйек жазбаларын жинауды шетелдік ғалымдар да қолға ала бастайды. Алғашқылардың қатарында болып Еуропа мен Америкалық миссионерлер атсалысты. Олар өздері жинаған сауыт-сүйек жазбаларын АҚШ-тағы Принстон университетіне, Питтсбург қаласының Карнеги мұражайына, Лондондағы Ұлы Британ мұражайына сатып отырды. Артынша Жапония, АҚШ, Ұлы Британиялықтар арасында сүйек жазбаларды жинау мен зерттеу науқаны басталады. Айтулы науқан кезінде жазу жазылған «айдаһар сүйектері» базарлардағы ең керемет затқа айналып, бағасы аспандап тұрды. Саудагерлер қауымы өз пайдалары үшін сауыт-сүйек жазбаларын алатын «кенішті» барынша құпия сақтап отырды. Нәтижеде көпшілік адамдар сүйек жазбаларын қайдан алатынын біле алмады.

1908 жылы әйгілі сауыт-сүйек жазбаларын зерттеуші Ло Жынюй зерттеу жүргізу арқылы «айдаһар сүйегінің» кенішінің орны – Ин күйрендісінде екенін тұрақтандырған. Бұл жер Шаң патшалығының ең соңғы астанасы болған. Орны қазіргі Хынан өлкесі Аняң қаласынан батыс солтүстікке қарай бес шақырым жердегі Шяудун-сун қыстағында болатын. Сол кездегі базарларда сатылатын «айдаһар сүйектерінің» барлығы дерлік осы ауылдан алынып отырған. Ин қирандысын анықтаудың өзі өте маңызды информация болды. Бастапқыда Ло Жынюй өз адамдарын жіберіп сатып алып отырады. Арада бірнеше жыл өткенде оның сауыт-сүйек жазбаларының саны неше он мыңға жетеді. Ло Жынюй бұл кезде Ин қирандысындағы сауыт-сүйек жазбалары таусылған болар деп жүрген-ді. Бірақ, ол өзі Аняңға келген кезде ауыл тұрғындарының бәрі жазуы бар сүйектерді сақтап отырғанын өз көзімен көреді әрі сүйек жазбалары «кеншіне» барады. Шаң дәуірі туралы нағыз археология міне сол күннен басталады (Luō Zhènyù., 2006, 321).

1928 жылдың қазан айында Орталық ғылыми зерттеу академиясының тіл білімі институты тарапынан келген сүйек жазбаларын зерттеуші ғалым Доң Зобин бастаған экспедициялық топ Хынан өлкесі Аняң қаласындағы шағын ауылға келіп, археологиялық зерттеу жұмысын қолға алады (Dǒng Zuóbīn., 1996, 154).

Доң Зобин археологиялық экспедицияға басшылық етіп бірінші реткі қазба жұмыстарын атқару кезінде 854 тал сүйек және басқа да көптеген заттарды табады. Бұл олжа бүкіл әлемдік тарих ғылымын дүр сілкіндірген уақиға болады. Осыдан кейін онда аса ауқымды археологиялық зерттеулер жасала бастайды. 1928-1937 жылдары

аралығында Ин күйрендісінде 15 үлкен экспедициялық зерттеу жұмысы атқарылған. Аталған зерттеулер нәтижесінде жалпы жиыны 24918 тал жазу жазылған сауыт-сүйек және қола, керамика, қас тасы, тас бұйымдар табылады әрі Шаң патшалығының соңғы дәуіріне жататын патша сарайы мен патшалық қабырстан табылды. Аталған жұмысқа аса көп ғалымдар атсалысады, олардың қатарында Сун Июан, Ло Жыңюй, Уаң Гоуей, Е Юйсың, Уаң Шяң, Го Моро, Шаң Чыңзо, Роң Гың қатарлы беделді ғалымдар болады. Жоңғоның сауыт-сүйек жазбалары мен Шаң патшалығы өркениетін зерттеуші алғашқы ғалымдар зерттеуі нәтижесінде таңғажайыптарға толы Шаң өркениеті адамдарға мәлім бола бастайды.

Ин күйрендісінің табылуы жазбалардың тасбақа сауыты мен сүйектерге ғана емес экспонаттердің барлығына, соның ішінде қола бұйымдар, керамикалар, құрлыс заттары сияқтыларға да жазылғанын көрсетіп берді. Бұл дүниелердің көбі көне молалардан табылды.

XIX ғасырдың соңында алғашқы сүйек жазбалары табылғаннан қазірге дейін жалпы саны 150 мың тал жазу жазылған сүйектер мен сауыттар табылды. Олардың қатарындағы әріптердің саны 4500 иероглиф, сол иероглифтердің қазірге дейін оқылғандары 1200 иероглиф. Одан басқа тағы бірнеше жүз иероглифті формасына қарап мәнісін түсінуге болады.

Белгілі болғанындай аталған сүйек жазбаларының барлығына ортақ ерекшелігі олардың мазмұны дерлікттей «тәңірге» қатысты діни наным-сенімдерден туған діни ғұрыптармен қатысты болған. Себебі ол кезде мемлекеттің келелі істерінің барлығы бақсы-балгерлікпен қатысты іске асатын болған. Шаң патшасы діни ғұрыптарды мемлекеттің ең келелі ісі ретінде қараған, сонымен бірге патшаның өзі елдегі нөмірі бірінші «бақсы» немесе «абыз» болған. Шаң дәуірі тұтастай алғанда діни дүниелер үстемдік еткен қоғам болған әрі онда барлық іске бақсылық-балгерлік жолмен болжам жасалып отырған.

Сауыт-сүйек жазбалары дегеніміз дәл осы мақсатта тасбақа сауыттары мен мал жауырындарына жазылған жазбалар болды. Онда Шаң бақсы-балгерлері мен абыздары немесе патшаның өзі болжаған түрлі балгерлік болжамдардың мазмұндары жазылған. Соған байланысты жазбалар «сауыт-сүйек жазба болжамдары» деп те аталады. Мұндай бақсылық болжамдар жасауға негізінен сиырдың жауырын сүйегі мен тасбақа сауыттары пайдаланылған. Балгерлікті

бастаудан бұрын балгер жауырын мен тасбақа сауыттарын мәнерлеп, онан кейін арнаулы саймандарды пайдалана отырып, оның бір жерінен тесік тесетін болған, бал ашқан кезде әлгі тесіктің тұсын отқа қақтап күйдірген. Осы тұста жауырынның немесе тасбақа сауытының екінші беті шытынап, алуан түрлі сызаттар түскен. Бақсы немесе патша әне сол сызықтарға қарай отырып алдағы жерде қандай бір жақсылық немесе жамандық болатынын болжаған. Осының барлығы аяқталғаннан кейін аталған балгерлік шараның уақытын, қандай іске қатысты бал ашылғанын, балгерліктің қорытынды жауабын, тағы басқа мазмұндарды жауырынның немесе сауыттың сыртқы бетіне жазып қойған (Chén Mèngjiā., 1988,146).

Ғалымдардың сүйек жазуларын оқу жолындағы ізденістері мен жетістіктері сауыт-сүйек жазуларындағы бал ашуға қатысты жазбалар мазмұны Шаң патшалығының қоғамы мен өркениет тарихын зерттеуге жол ашып отыр. Себебі, ол жазбаларының қатысты мазмұндары діни мазмұндарға толы болғанмен, бірақ оған ішкерілей зерттеу кезінде ондағы мазмұндар құдайға арнап ас беру, аң аулау, егін егу, астрономия, жорыққа аттану, патшалықтың саяси істері сияқты Шаң елі тарихының көптеген мазмұны жазылғанына куә болған. Бұдан тыс онда кісі есімдері, туыстық атаулар, жер аты, көрші елдердің атын білдіретін иероглифтер болған. Осы тұрғыдан айтқанда ол Шаң патшалығы энциклопедиясы іспетті болған. Сүйек жазбаларының табылуы Шаң өркениетін анықтаумен бірге көне жазудың қайнар көзін ашып, көптеген ақтаңдақтардың орнын толтыра алды.

Жазу – өркениеттің бірден бір символы болып табылады. Жазудың жарыққа шығуы адамзатты надандықтан құтқарды. Шаң патшалығының бізге жеткен «сүйек жазуы» қазірге дейін белгілі болған ең байырғы жазудың бірі болып отыр. Сонымен бірге ол әлемдегі төрт байырғы жазудың ішінде тасбақа сауыты мен сүйекке жазылған бірден бір жазу жүйесі саналады. Сауыт-сүйек жазуы қазіргі қытай иероглифінің арғы тегі саналады. Ғалымдар қытай иероглифі қазірге дейінгі даму тарихын: сауыт-сүйек жазуы, жинуын, жуануын, лишу, кайшу қатарлы даму басқыштарын басып өткен деп қарайды. Соған қарамастан қытайдың төрт бұрышты иероглифтері өзінің бастапқы грамматикалық ерекшеліктерін күні бүгінге дейін толық сақтап келген жазу екені дәлелденуде.

Сауыт-сүйек жазуы табылғаннан қазірге дейін осы жазудың сырын ашу ғалымдар үшін

басты міндетке айналып келеді. Аталған жазудың пайда болуы үлкен бір барысты бастан кешкені байқалады. Қазіргі кезде белгілі болған сауыт-сүйек жазуы Шаң патшалығының соңғы дәуірінің туындысы ретінде қаралады. Себебі аталған жазу жүйелі жазу ретінде айтылған сөздің мән-мағынасын толық жазып қалдыра алған. Міне, бұл дамып белгілі бір жүйеге түскен жазудың қасиеті болып саналады.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, Қытай иероглифі пайда болғаннан күні бүгінге дейін дамып, жетіліп, кемелденіп келеді. Ол әлемдегі басқа да көне жазулардан болмысы бөлек, себебі, қытай иероглифі жүйесінің өз ерекшелігі бар, бұл ерекшелік оның тұрақтылығында еді. Сондықтан, Қытай жері қанша кең, халқы мол, диалектері көп болса да, бірақ, бүкіл елдің бір ғана ортақ жазуы болды. Егер осынау ортақ жазу болмаған болса, онда қытайдың біртұтас ел болуы да, біртұтас ұлт болып ұюы да қиынға соғар еді.

Жалпы Шаң патшалығы өркениетінің елеулі мазмұндарының бірі арақ мәдениеті болған. Қытай елі арақ-шарап дайындаудың отандарының бірі. Ең алғашында арақ діни ғұрыптық шараларда пайдаланылды. Нақтап айтар болсақ тәңірге арақ беріп қошамет көрсету арақтың сол кездегі ең бір маңызды міндеті саналған. Ғұрыптық шараны басқарушы бақсы (әулие) араққа қызып алып аруақтармен, жындармен, тіпті тәңірмен тікелей байланысқа шыққан. Кейін келе тек ғана ғұрыптық салттарда ғана емес, түрлі құттықтау шараларының барлығы да арақсыз өтпейтін деңгейге жеткен. Шаң елінде арақ ішу етек алып, арақпен қатысты мәдениеттер өркен жая бастайды. Сөйтіп, оның бір мазмұны «Сүйек жазбаларымен» тығыз байланысып жатты. Соңғы кезде Ин қирандысымен және басқа да жерлерден табылған Шаң дәуіріне қатысты археологиялық олжалардың қатарында арақ ішуге арналған ыдыстар көптен кездескен.

Бірақ, арақ деген сусын екі жүзді алмас семсер сияқты, ол адамзаттың ең жақсы сусыны бола тұра, оны артық тұтыну орны толмас қайғы әкеледі. Өкінішке орай Шаң дәуірінде маскүнемдік кең етек жайып, ақыры ол бүкіл патшалықтың шаңырағын шайқалтады. Кейін келе маскүнемдер басқарған мемлекетте қоғамдық қайшылықтары асқынып, ұлықтары жемқорлыққа бой ұрып, халық рухани жақтан азып-тозып кетеді. Ғалымдарға қатысты деректерге негізделіп, Шаң патшалығының түбіне маскүнемдік жет-

кен деп санайды. Б.з.д. 1046 жылы Жоу мемлекетінің қосыны Шаң патшалығының астанасына басып кірген күні Шаң патшалығының ең соңғы патшасы Шаң Уаңжоу көк тәңір мен жұлдыздарға сыйынатын храмға барып арақтың желігімен өртеніп өлді. Сол күні Шаң патшалығы да ресми түрде құлады.

Жоу патшалығы билік басына шыққаннан кейін қарғыс атқан Шаң патшалығын жер бетінен

мүлде жою мақсатында олардың астанасы Ин қаласын жермен жексен етіп қиратып, орнына егін егіп тастайды. Нәтижеде қаншама мол балгерлік жазбалар жазылған сауыт-сүйек жазбалары қаланың бір бұрышында қиранды астында қала берді. Арада 3000 жыл өткен кезде қиранды астында неше мың жыл бойы жатқан көне өркениет тосын жағдайда адамзатпен қайта қауышады.

Әдебиеттер

Chen Mengjia: Yinxu buci zongshu [In the Yin dynasty]. Beijing: Zhonghua shuju, 1988 (陈梦家:《殷墟卜辞综述》. 北京: 中华书局, 1988).

Dong Zuobin: Buci zhong suo jian zhi yin li [Lunar calendar seen in the inscription]. Liu Mengxi zhubian: Zhongguo xiandai xueshu jingdian (Zhongguo xiandai xueshu jingdian). Dong zuobin juan (Action bin volume). Shijiazhuang: Hebei jiaoyu chubanshe, 1996 (董作宾:《卜辞中所见之殷历》. 刘梦溪主编:《中国现代学术经典》.《董作宾卷》. 石家庄:河北教育出版社, 1996).

Liu E: Tiejun cang gui (Ironcloudturtle) Liu E ji, 1903 Nian («铁云藏龟»刘鹗辑, 1903年 (清光绪二十九年)).

Luo Zhenyu: Yinxu shu qi kaoshi san zhong (Three kinds of interpretations of the Yinxu book). Beijing: Zhonghua shuju, 2006 (罗振玉:《殷墟书契考释三种》. 北京:中华书局, 2006).

Nie Guilan: Di yi ge faxian bing yanjiu jiaguwen de ren (The first person to discover and study Oracle) — Wang Yirong. Lan tai shijie (Lantai World), 2007 (聂桂兰:《第一个发现并研究甲骨文的人——王懿荣》.《兰台世界》, 2007).

Sima Qian: Shiji (century) yin benji (Yin Benji) (司马迁:《史记》《殷本纪》).

Wang Guowei: Yin zhou zhidu lun (Yin Zhou System Theory) (王国维:《殷周制度论》).



«Те юн саң гүй» кітабы

	天	雨	水	四	北
	篆文	金文	两个甲骨文		
现代字	日	雨	水	四	北
甲骨文	囧	雨	水	三	北

Қытай иероглифтерінің өзгеру тарихы

IRSTI 371: 35.851

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o13>**Suleimenov P.M.¹, Turar A.²**¹Candidate of Political Science, Associate Professor,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: spirimbek@mail.ru²Teacher, doctoral student,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: aidanaturar1995@gmail.com

AL-FARABI'S THOUGHTS OF IMPORTANCE OF TEACHING AND KNOWLEDGE

On this article, Al-Farabi is widely considered the problem of education and pedagogy in the philosophical system as the social phenomenon. This phenomenon is closely related to the human body, as well as confirms that each individual can be the member of society, can achieve the level of his own personality, on the result to achieve their main goals prepares from the earliest age. Whole activities directed to education on Al-Farabi's view, formulated on certain stage and values in society, teaching and practical possibilities as the personal development. The main goal of education to achieve the level of personality, but the main goals of people living in this world absolute goodness- defined as achieving the highest level of happiness. On these explanations edited the importance of scientific works of ancient authors, repaired and explained, formed to the methodical type as most pupil will be able to read and understand.

Al-Farabi united the learning and experience as the importance of education: every theoretical knowledge must be practiced in practice.

Key words: Education, theory, experience, political leader, moral, an individual, pedagogical, intellectual knowledge, didactics.

Сүлейменов П.М.¹, Турар А.²¹саяси ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: spirimbek@mail.ru²докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aidanaturar1995@gmail.com

Шығыстың ұлы ойшылы әл-Фарабидің оқу мен білім берудің маңыздылығы туралы ойлары

Бұл мақалада әл-Фарабидің философиялық жүйесіндегі білім мен педагогика мәселесі әлеуметтік феномен ретінде жан-жақты қарастырылады. Бұл феномен тікелей адам жанымен тығыз байланысты, сонымен қатар, әрбір жеке тұлға қоғамның мүшесі болуға, өзінің жеке кемелінің деңгейіне жетуге, соның нәтижесінде өзіне қойылған басты мақсатқа жетуге ерте жастан бастап дайындалатынын растайды. Білімге бағытталған іс-әрекеттердің барлығы әл-Фарабидің ойынша, белгілі бір кезеңде және қоғамда құндылықтар, ілім мен тәжірибелік мүмкіншіліктерді тұлғаның игеруі деп тұжырымдайды. Білім алудың басты мақсаты жеке тұлғаны кемеліне жеткізу болса, ал әлемде адамзаттың өмір сүруінің басты мақсаты абсолюттік жақсылық – жоғарғы деңгей деп танылатын бақытқа жету деп анықталады. Бұл түсініктемелерде ежелгі авторлардың ғылыми еңбектерінің маңызын өңдеп, жөндеп ықшамдап түсіндіріп, көпшілік оқушы қауымға оқып түсінуге ыңғайлы методикалық түрге келтіреді.

Әл-Фараби, білім алу мақсаттарының барлығы үйрену мен тәжірибені бірдей деңгейде біріктерді: кез келген алынған теориялық білім тәжірибе жүзінде іске асырылуы тиіс деп тұжырымдайды.

Түйін сөздер: білім беру, теория, тәжірибе, саяси көшбасшы, моральдық, жеке тұлға, педагогикалық, интеллектуалды білім, дидактика.

Сулейменов П.М.¹, Турар А.²

¹кандидат политических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: spirimbek@mail.ru

²докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: aidanaturar1995@gmail.com

Значимость образования и обучения по взглядам аль-Фараби

В этой статье в качестве социального феномена разносторонне рассматриваются проблемы образования и педагогики в философской системе Аль-Фараби. Этот феномен тесно связан с душой человека, а также подтверждает, что каждый человек с ранних лет готовится стать членом общества, хочет достичь совершенства, а в результате добиться поставленной перед собой цели. По мнению Аль-Фараби, вся деятельность, направленная на образование, является осваиванием человеком ценностей, знаний и практических возможностей в обществе, в каком-то периоде времени. Если главной целью получения образования является достижение личностью совершенства, то цель жизни человека в мире – добиться высшего уровня счастья, абсолютного добра.

Аль-Фараби объединяет все уровни познания и практики с целью получения знания: любое полученное теоретическое знание должно применяться на практике.

Ключевые слова: образование, теория, практика, политический лидер, моральный, личность, педагогический, интеллектуальное знание, дидактика.

Introduction

All the centuries thinkers have questioned what must be learned in order to be in harmony with the age at which they live, to find their places in society and eventually to become a citizen of the community. After that it is clear that there is a need for knowledge.

However, there is a wide variety of ideas about education and scientific knowledge, even contradictory to each other. Among the thinkers, thoughts and teaching one of the philosopher Abu Nasr Al-Farabi are great of importance, who contributed to the formation and development of science. Several scientists think that this philosopher focuses on logic, metaphysics and political science, although we cannot deny his eagerness to knowledge on the basis of Plato's impressive works.

General, Abu Nasir Al-Farabi (870-950 years) – was born in the soldiers family a great world renowned thinker, philosopher, sociologist, mathematician, astronomer, physicist, botanist, linguist, logic, musician. Al-Farabi studied in Otrar madrasah, Shash, Samarqand, Bukhara, after Harran, Egypt, Haleb (Aleppo), Baghdad. On the result of this knowledge, Al-Farabi became “Second world teacher” (Kul-Mukhammed M., 2007:96).

Alfarabi's intentions were great to understand the world and humanity, to determine the place of last in the world, and to achieve a full and intuitive image of the world and society.

The intellectual heritage of an ancestor as many works of science is filled with direct antique philosophy, including philosophical doctrines and

translations of Plato and Aristotle. As the scientists conclusion, there are from seventy to hundred and sixty tracts of Al-Farabi. (Tazhibayeva T.L., 2011:89).

In the philosophical system of Al-Farabi education and pedagogic were one of the phenomenon of society. This phenomenon is closely related to the human body as well as confirms that each individual can be the member of society, can achieve the level of his own personality, on the result to achieve their main goals prepares from the earliest age. Despite the fact that Al-Farabi has no specific work on direct education and pedagogy, he has mastered his philosophical thoughts about “The path to happiness”, “The meaning of the word” Intelligence “,” The Pre-Trial Pre-Learning “,” Civil Policy “ a person can make sure that they can clearly identify elements of pedagogical doctrine.

Whole activities directed to education on Al-Farabi's view, formulated on certain stage and values in society, teaching and practical possibilities as the personal development. The main goal of education to achieve the level of personality, but the main goals of people living in this world absolute goodness- defined as achieving the highest level of happiness.

Research methods:

On this article we use the comparative theoretical methods of research as a scientific instrument on the basis of the philosophical foundations and theoretical significance of Al-Farabi's importance in education and knowledge.

In the process of research we use the researches of foreign and domestic authors whose works are

related to our theme. To the themes we will use hermeneutic and comparative, stylistic methods of research.

The ideas of Al-Farabi about the importance of education and knowledge in the process of philosophical research, in accordance with the basis of the study, will be used Phenomenological analysis methods.

Main part:

Ideal person, According to Al-Farabi, the person who has achieved the perfection of theoretical goodness and mercy, the perfection of moral education, which summarizes the intellectual knowledge. This theoretical and practical goodwill is acknowledged to have a leading role in the political leadership of the other members of society. Al-Farabi united the moral and esthetic values: goodness is beauty, beauty is the image of goodness; beauty is value measured with smartness. The works of Al-Farabi have contributed to the rise of the European Renaissance

Farabi played an important role in promoting the science and ancient culture of the East and the West, contributed to the development of education at that time (Audanbek Kobesov, 2004:13).

This perfect education, which is expected of knowledge, combines knowledge and moral education; it is both good and happiness at the same time.

Theoretical and practical perfection can only be achieved in society. If the person will live out of society, he only can learn to be a wild animal. Therefore, one of the main aim of knowledge "The creation of a united ideal society for the sake of finding happiness in all cities" (Al-Farabi. Social and ethical treatises, 1975:352-353).

Al Farabi determined upbringing of political leader as one of the main goal of knowledge, because any community needs leader who will guide itself and demand to the right way.

Beside the goals above, Al-Farabi promotes creativity and concluded as the main reason of this maturity in theoretical and practical creativity is a sign of nobility.

Al-Farabi united the learning and experience as the importance of education: every theoretical knowledge must be practiced in practice (Altayev Zh., 1997:67). If science is not put into practice, it will mean no value.

To achieve these goals on the basis of knowledge and teaching, Al-Farabi added to Plato's thought

What the teaching means?

Al-Farabi used many thoughts to explain this concept: discipline (ta'dib), correction (taqwim), teaching (tahdhib), direct (tasdid), practice or learn (irtiyad), orient and bring up (tarbiya).

One of tracts of Al-Farabi "to reach happiness", Al-Farabi identifies education as teaching the people and cities theoretical goodness. Good discipline, in his thoughts, a set of good qualities, and discipline is the way to create moral qualities (Abu-Nasir Al-Farabi, 2014:504).

Al-Farabi determines the difference between instruction and discipline. The previous one teaches theoretical culture, the last one teaches to absorb the practical and technical qualities. Therefore two of them are different. Al-Farabi differs from Plato by giving special importance to sensuality. He explained the bodies of sensuality as the way of taking knowledge. The conclusion is Al-Farabi defines knowledge as the conception begins with sensual perceptions. He also drew attention to the idea that Aristotle's "The Book of Demonstrations" (Interpretations), in which he wrote: "Whoever loses his belongings is deprived of knowledge" (Kobesov A., 2002:87).

Despite the fact that al-Farabi's emphasis on education is closely related to sensuality, great other philosophers think that sensuality is only instruments of consciousness and consciousness in its turn, is aimed at understanding. He explained on the basis of idea Platon that the basic nature of learning is to remember.

Education is acknowledged to be necessary for all members of society in the Al-Farabi mentality aimed at achieving perfection and happiness. Therefore, the educational methods should be adapted to what community group orientation.

There are two basic methods on teaching: the first of which was a belief for the general public and the other was recognized as an action for the elite community. If the method of expression is achieved by word, the convincing method is guided by the word together.

Based on Plato's educational model, al-Farabi formulated the dialogue and word delivery methods as important parts of education.

The general education of the people is also thought to be based on their level of consciousness. One of the methods to teach the members of such a community- it is deemed necessary to explain the phenomena that are difficult to understand through imagination with metaphor and other similar images.

Beside the methods above, Al-Farabi noted memorization and repeat as an important role of education.. Philosopher divided to two section last one: the first to repeat words until pupil will memorize it, second is d-oriented to formulating a deeper understanding than just memorizing it.

Al-Farabi replied that the memorization and

understanding of what is more important in education is far more memorable than remembrance, and that the memory is limited only to memorization of the details of knowledge, and that the understanding motivates the thinking to fully comprehend the learning phenomena.

It is seemed that, nowadays, the teaching methods of Al-Farabi are using in high level educational institutions shows us its importance.

General, let's talk about Al-Farabi's thoughts about the pupil and the teacher, the main participants in education

According to the observer, the teacher should be educated on a voluntary basis, without any problem. General, teacher should fit the following scientific and moral requirements: the individual who get high level education in own specialty, can show the phenomena that could be shown, can teach to the knowledge which he/she knows, can withstand various problems.

And pupil should have the following qualities: the quality to understand the conception of education, to adopt it and to explain these conceptions.

Although, according to Al-Farabi competitor always wants to study, person who only focuses attention on education. Because study or learning needs a long-term.

Al-Farabi put a special emphasis on the subject of education as well as the list of subjects that are different from the basic characteristics of its participants.

In every stage to achieve own goals education should be through a particular program, it should be the sequence of education. Al-Farabi viewed the program structure as an important part of education that contributes to the cultivation of the nation's cultural heritage and, on the other hand, the culmination of its emotions. With this understanding, Al-Farabi does not only sum up systematically the branches of science, but also focuses on classifying them as the first among the Muslim philosophers. His "Science Classification" tract is classified in the field of acquired knowledge (Al-Dzhindi Nazikh Akhma, 1991:26).

According to philosopher, the beginning of the education should start with the language and its structure. General person who speaks other languages initiates the study of other sciences.

It is possible to notice that the thinker attaches great importance to the language, he has mastered several languages that contributed to comparing societies with different cultures. He thought that the education program after learning languages have to directed to learn logics. Because the arabian word

'logic' (mantiq) combined word and intelligence, therefore according to the thinker, learning a language has been recognized as the beginning of the work of a person with a complex knowledge.

The next component of the educational program is mathematics. Al-Farabi admitted to learn arithmetic as the basis of theoretical sciences: 'Those who want to learn theoretical creativity should start with numbers and sizes because these systems are optical, astronomical instruments. The philosopher divided math to several types: numbers (arithmetic), geometry, science astronomy, music, dynamics and machine-building science

After such exact sciences, theology and metaphysics, then political science, law, academic theology are considered in the program. Briefly, the education program of Al-Farabi consists of the following groups of branches of science: language science, logic, mathematics, natural sciences, theology, political sciences, law and academic theology. However, Al-Farabi pointed out that philosophy is the father of all sciences. Because, this science was explained as the reason of every causes which managed with people. Philosophy allows you to explore the best of phenomena in the best possible way, and it is also a blessing to happiness. Al-Farabi's Treatise on "Pre-Trial Pre-Trial Predicts states" that there are nine different approaches to philosophy, and they are based on the work of Aristotle. They are :

Knowledge of all schools in philosophical science.

Mastering the main goals of each books of Aristotle.

Mastering the science that is the basis of philosophy

To know the main goals of philosophy.

Knowing the ways to achieve the goal of achieving perfection of philosophy.

Mastering the languages of every books of Aristotle.

Knowing the meaning of adding uncertainties to Aristotle's books.

Determine the circumstances of a person who know philosophy.

To know every necessities from teaching Aristotle's books (Abu-Nasir Al-Farabi, 2014:504)

Al-Farabi's teachings reflect the philosophy and education of the world from the antiquity to the medieval period and its inclusion in the modern era. Despite the recent advances in science, the importance of al-Farabi's heritage is rising day by day. There is no doubt that the use of elements of the great thinkers in education and upbringing, including the knowledge of

languages and mathematics, is still undeniable that education without upbringing and upbringing without education can not stand as clear evidence. Al-Farabi's didactics "Great Book of Music" plays many role: this is a wonderful example of how the work of finding and extracting the most difficult and complicated science, such as music. The great didactic news of author is to give a great introduction to the textbook covering methodological, methodological and historical issues of musical science (Kobesov A., 1998).

Al-Farabi required using of solid method" and "gentle method" to teach members of community especially young people, and he said: *"Teacher's method of study should not be too strong or too tough. If the study is too strong pupil will hate their teachers. If there is a very humiliating humility, there will be a risk of being neglected by teachers, disrespectful, and lazy to science"*.

This is also a pedagogical principle that has not been abolished today.

Indeed, it is not permissible to disagree with the point that everything is divided into one, and that the anticipation of health is an enemy of science, education.

There are two basic forms of teaching in Al-Farabi's didactics: first, motivation for the intelligent students, conviction by abstraction imagination, making sure; second: visual representation for the average student. Reliability, conviction, in our opinion, the current state of affairs is heuristic, lecture, and problematic teaching methods Al-Farabi also touches on the technique of teaching practical arts and handicraft, offering oral lessons to be combined with training and practice.

In these explanations, the essence of ancient writers' works is elaborated, repaired, and explained to many methodologically acceptable types of readers.

Abu Nasr al-Farabi has re-constructed the foundations of science such as philosophy, logic, and has sought to distinguish the meaning of each

science by identifying its essence as a separate discipline.

He also carried out extensive research on the subject of mathematics; he discovered great discoveries in mathematics, astronomy, and enormous studies in physics. He has written many works in the sphere of natural sciences such as medicine, chemistry, mineralogy which is known until our days. He has analyzed principles of ancient Greek scholars (Al-Farabi, 1992:45).

Al-Farabi is a self-taught scholar. He was primarily interested in Greek science, his philosophy, especially the works of his teacher Aristotle.

We know that Al-Farabi was first recognized as a philosopher. Most of his philosophical works are intended to study Greek scholars, especially Aristotle's heritage. Farabi wrote comments on Aristotle's "Category", "First and Second Analytics", as well as his philosophical and logical works. He also created the treatises as "Pearl of the Pearl", "The Views of the Best Citizens", "The Content of Problems", "The Science of Science", "The Happiness" and others. Abu Nasr al-Farabi has rebuilt the foundations of such branches of science as philosophy, logic, and tried to distinguish the meaning of each science by defining its essence. He made extravagant research on the air, opened up great discoveries in mathematics, left works about astronomy, and enriched physics with fresh thoughts. He has written many works in the sphere of natural sciences such as medicine, chemistry, mineralogy which is known until our days.

Al-Farabi – a great didactic methodologist who has a great place in the history of pedagogy.

Selection of the craftsman's heritage in this area and the use of modern pedagogical science for the benefit of development is one of the most important tasks. Farabi's heritage is now being taught at Al-Farabi Kazakh National University, which means Farabi's academic theoretical achievements have an important role in educating talented students.

References

- Kul-Mukhammed M. Al-Farabi. – Almaty: Aruna, 2007. – p.96
Tazhibayeva T.L. Museum of Al-Farabi: inheriting and multiplying // Herald of KazNU. 2011. p.89 //
Audanbek Kobesov. Abu Nasir Al-Farabi. Almaty, 2004, p.13
Al-Farabi. Social and ethical treatises. Almaty 1975, p. 352-353
Altayev Zh. The spiritual heritage of the Kazakh people. Almaty, 1997, p.67
Abu-Nasir Al-Farabi. The virtuous city: Philosophical treatise. – Almaty. RS: International club of Abai, 2014, – p.504
Kobesov A., The untold world of Al-Farabi. Almaty, 2002, p.87
Al-Dzhindi Nazikh Akhmad. The pedagogical heritage of Al-Farabi. Synopsis: 13.00.01. – M., 1991, – p.26
Kobesov A. Al-Farabi's didactics // The Kazakhstan school. №11. 1998.
Al-Farabi. Treatises on music and poetry. A., 1992, p.45

IRSTI 11.25.40

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o14>**Mubarak Ateeq Sultan Alafreet Alkuwaiti¹, Jakubayeva S.², Zhekenov D.³**¹PhD student, e-mail: alafreet5@hotmail.com²PhD, e-mail: jakubayeva.s@gmail.com³PhD, e-mail: duman.zhekenov@gmail.com

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

THE STRATEGIC IMPORTANCE OF THE CASPIAN SEA

This article analyzes the importance of the Caspian Sea in the region. Until recently, although the Caspian Sea and the Caspian Sea region were taken into account in geopolitical and strategic layouts, it was not enough clearly. It was believed that the Caspian Sea is a closed inland body of water that has no connection with the oceans, and in the balance of forces in its basin has been changed. They also considered the development of discussions and negotiations in order to determine the status of the Caspian Sea, and the share of each country in the Caspian region. This article analyzes the relations between the countries of the Caspian region, since in this region the interests of many states intersect, not only located in this region, but also many thousands of kilometers away. The military-political situation taking shape here, the proximity of areas of unresolved conflicts, manifestations of terrorist activity, drug trafficking and illegal migration, determine its strategic importance. The article is based on the use of the interdisciplinary nature of the subject and on the works of Kazakh and foreign authors.

Key words: Caspian Sea, Features of the Caspian Sea, Geographical factors in the Caspian Sea, strategic factors in the Caspian Sea.

Мубарак Атик Султан Алафрит Алькувайти¹, Джакубаева С.Т.², Жекенов Д.Қ.³¹2 курс докторанты, e-mail: alafreet5@hotmail.com²Ph.D., e-mail: jakubayeva.s@gmail.com³Ph.D., e-mail: duman.zhekenov@gmail.com

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Каспий теңізінің стратегиялық маңыздылығы

Бұл мақалада Каспий теңізінің аймақтағы маңыздылығы талданады. Соңғы кезге дейін Каспий теңізі мен Каспий теңізі аймағының геосаяси және стратегиялық орналасуы даулы мәселенің бірі болып келді. Каспий теңізі мұхиттармен ешқандай байланысы жоқ жабық ішкі су айдыны және оның бассейніндегі күштер тепе-теңдігі тұрақты сақталған. Мақалада Каспий теңізінің құқықтық мәртебесін және Каспий аймағындағы әр елдің үлесін анықтау мақсатында пікірталастар мен келіссөздерді дамыту ұзақ жылдар бойы шешімін таппай келген мәселелерге шолу жасалған. Сонымен қатар, бұл мақалада Каспий маңы елдері арасындағы қатынастарға талдау жасалады, өйткені тек осы аймақта орналасқан мемлекеттердің мүдделері ғана емес, сонымен бірге мыңдаған шақырым жерде орналасқан басқа да алпауыт мемлекеттердің геосаяси мүдделері тоғысқан теңіз екені сөзсіз. Мұнда қалыптасқан әскери-саяси жағдай, шешілмеген қақтығыстардың, террористік әрекеттің көріністерінің, есірткі бизнесінің және заңсыз көші-қонның жақындығы оның стратегиялық маңыздылығын одан әрі айқындай түседі. Осыған орай, осы мәселедегі көпжақты келіссөздердің даму заңдылықтары қарастырылып, теңіздің құқықтық мәртебесі зерделенеді. Мақала пәнаралық байланыста зерттеліп, қазақстандық және шетелдік авторлардың еңбектеріне негізделген.

Түйін сөздер: Каспий теңізі, Каспий теңізінің ерекшеліктері, Каспий теңізіндегі географиялық факторлар, Каспий теңізіндегі стратегиялық факторлар.

Мубарак Атик Султан Алафрит Алькувайти¹, Джакубаева С.Т.², Жекенов Д.К.³

¹докторант 2 курса, e-mail: alafreet5@hotmail.com

²PhD, e-mail: jakubayeva.s@gmail.com

³PhD, e-mail: duman.zhekenov@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Стратегическая важность Каспийского моря

В этой статье анализируется значимость Каспийского моря в регионе. До недавнего времени в геополитических и стратегических раскладах Каспийское море и регион Каспийского моря, хоть и учитывались, но явно недостаточно. Считалось, что Каспийское море – это замкнутый внутренний водоем, не имеющий связи с мировым океаном, и от изменения баланса сил в его бассейне мало что меняется. Также были рассмотрены ход развития дискуссий и переговоров в целях определения статуса Каспийского моря, и доля каждой страны прикаспийского региона. В данной статье анализируются отношения между странами прикаспийского региона, так как в этом районе пересекаются интересы многих государств, расположенных не только в этом регионе, но и на многие тысячи километров. Складывающаяся здесь военно-политическая обстановка, близость зон неурегулированных конфликтов, проявления террористической активности, наркотрафик и незаконная миграция определяют его стратегическое значение. Статья основана на использовании междисциплинарного характера предмета и на работах казахстанских и зарубежных авторов.

Ключевые слова: Каспийское море, особенности Каспийского моря, географические факторы в Каспийском море, стратегические факторы в Каспийском море.

Introduction

Central Asian countries are so important that they are described as “Brzezinski” because they are considered the key to world domination. The United States is looking to neighbouring areas for control over its resources, Turkey and Israel, where the two countries seek to control the Caspian Sea for the Central Asian countries by various means and political, economic and military instruments. (Aladaileh, 2010)

After the collapse of the Soviet Union, there was a political vacuum in the countries of Central Asia and the Caucasus, and also led to the disintegration of the republics formed by the emergence of new republics in the international arena, which contributed to the establishment of regional competition countries on these countries because of their oil resources and natural gas in addition, the Caspian Sea is the centres of attraction and conflict. The Caspian Sea is rich in resources and energy resources, which are acquired by the countries of the world today because of their importance to the economies of these countries and their growth, About 50 billion barrels of oil and 300 billion cubic meters of natural gas, with the largest fields, which Kashagan in Kazakhstan 13 billion barrels of oil. (World Channel, 2019)

It also has the largest gathering of caviar in the world, with environmentalists condemning the intensive fishing of these fish. The Caspian Sea is shared by five countries of varying proportions, highlighting the Caspian region as one of the areas

of political and economic competition, especially in the post-Cold War period in the Central Asian region

Given the Caspian Sea's characteristics that make it a target for many countries, this study tends to identify the characteristics of the Caspian Sea and highlight the factors that contribute to its importance geographically and strategically.

Problem and questions of study

The Caspian Sea is located in the Asian continent, in the west, which is a closed sea surrounded by land from all sides. It is also called the largest lake in the world. It is also characterized by its great wealth of oil wealth and natural gas. Among all the countries that seek to share it because of its importance, especially for the Central Asian countries, where the sea enjoys an oil field; which is the second field in terms of space in the world.

Given the advantages of the Caspian Sea, the Central Asian countries seek to benefit from it. Hence, the study's problem is to show the importance of the Caspian Sea to Central Asian countries by answering the following questions:

What are the geographical and strategic factors in the Caspian Sea?

What are the features of the Caspian Sea?

Features of the Caspian Sea.

The Caspian Sea is a large water surface that is about 28 m below sea level and is located on the

western edge of Asia. It is located at the point of Eastern Europe, through the Caucasus region, which separates it from the Black Sea by 700 km. The average length of this sea is about 1200 km, whereas its rate of width is approximately 300 km, and the depth ranges between several meters in the north and about 1025 m in the south, and its salt water by 1/3 of the salinity of the seas and open oceans (European Conference of Ministers of Transport, 2002). The Caspian Sea is a closed sea, not connected to any other sea or ocean, so it differed about its description of a sea or a lake, although some consider it the largest lake in the world with an area of about 371 km². It is divided into the following countries: Russia from the northwest, Azerbaijan from the west, Kazakhstan from the north and east, Turkmenistan to the east also, followed by Iran to the south of the border of about 500 km of the total length of its beaches of more than 5000 km. This sea feeds on the rainwater and the rivers in which it flows, the most important of which are the Volga and Urals rivers in the north and several other rivers in the east, west and south, which are characterized by continuous low water levels due to the scarcity of rivers that feed it. The names that were given to this sea varied in number of ages and different covenants and according to the name of the name, but it was associated with the name of the peoples and tribes that lived around it (Ebel & Menon, 2000). It is sometimes the sea of Persians, or Mazandran, or Sea beads, Turkmen or Cossacks or others. The ancient Arabs called it the Sea of Qazvin relative to some Persian tribes that lived on its southern shores and eastern Caspian and from there quoted the name of the months between them now, and this sea is known today by the name of this name or «Caspian Sea».

Furthermore, the Caspian region is rich in energy resources: oil, gas and other energy sources, but for humans, caviar or fish eggs, according to the latest estimates: Oil has been discovered in the Caspian region for centuries. However, Azerbaijan, the riparian country, was discovered in oil from 1846 until the beginning of the twentieth century. Baku's oil fields in Azerbaijan provided more than half of the world's production. The latest estimates indicate that there are more than 250 billion barrels of recoverable oil from the sea basin, adding about 200 billion barrels of potential reserves (Shams-Ud-Din, 2000). On the other, the reserves of the Caspian region are estimated at about 232 trillion cubic feet of gas. The sea occupies the fourth place after Russia, Iran and Qatar with the size of its reserve of this material, which with crude oil is a magnet for many major countries and oil companies seeking to extract

it. And investment and extension of pipelines to transport it abroad, which is a point of conflict and disagreement between countries and other countries, importers or investors, especially Russia and China, Turkey, Iran, Europe and the United States of America (Ebel & Menon, 2000).

Geographical and strategic factors in the Caspian Sea

Nonetheless, the abundance of resources and wealth that this sea contains is a struggle for sharing among the countries bordering it. This dispute emerged shortly after the fall of the Soviet Union and the independence of its states, especially Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan, the countries bordering it with the Russian Federation and of course Iran, which was previously shared with the Soviet Union in certain proportions (Ebel & Menon, 2000). With the growing importance of the Caspian Basin as an area of political and economic weight, the global political and commercial competition among the major powers has increased to find a foothold to control these resources and wealth.

Since the 1990s, the United States has sought to acquire this region to find alternative sources of energy for Gulf oil or to reduce reliance on it. It seeks to find a place of influence and influence in the Central Asian countries by helping them extract and transfer these resources (European Conference of Ministers of Transport, 2002). These countries control the production of energy and their prices in the face of the Organization of the Organization of "OPEC" oil, and it cuts the way for economically rising China and hungry for each point of oil, or gas to develop its rise. It also prevents Iran from extending its influence to the Central Asian countries and interrupting its contact with Russia. However, it is noteworthy that three countries in the Caspian Basin have no ports on the other seas, namely, Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan. Only Russia and Iran have other outlets, so the three countries need oil and gas pipelines to deliver their output abroad (Shams-Ud-Din, 2000).

Before the disintegration of the Soviet Union, the dispute over the Caspian Sea was confined to Moscow and Tehran, but cooperation existed between them on the regulation of navigation, transit, fishing and exploitation of the sea resources under the Soviet Union of 1940. After the dissolution of the Soviet Union, The Caspian Sea, which has a maximum length of 1200 km and a maximum width of 300 km with a depth of 1023 meters, lies not only in its strategic and security location, but also in its vast wealth of Nuff Gas. For this reason, it was not strange that the five parties competed for it and en-

tered into difficult negotiations for five summit-level conferences over the past 22 years. The most recent was the conference hosted by the Aktau in Republic of Kazakhstan in August in 2018.

The Aktau Conference began with a controversy over the name of Caspian, that is, Sea or Lake, because the name itself has certain legal conditions under the law of the sea. The description of the lake allows all the neighboring states to share their wealth with each other, while if it is described by the sea, every country that benefits will benefit only from the wealth that lies within its share of economic water. In addition, because the five countries agreed that Caspian Bahr, Kazakhstan emerged as a bigger victor because the Tengir field, the second largest oil field in the world, with huge amounts of natural gas, lies within its economic waters. There were, of course, heated debates about how to exploit the seabed and the rights of each party to navigation and fishing, sea seabed, and security issues such as the removal of all unarmed marine forces from military use and so forth. In the end, the participants reached understandings that included not using the territory of any Caspian country to harm the security of other partner countries, and agreeing on the joint use of the Caspian water surface with the division of the bottom and bottom layers into adjacent contiguous sections in accordance with international law. In spite of these initial understandings, the observers are very skeptical about their success, and overcome the deep differences between their parties. Perhaps the biggest proof that the Oktau agreement has achieved little is Iranian President Hassan Rowhani's statement that «the Caspian Sea countries have been able to reach solutions to issues related to the sea by 30 percent after more than 20 years of negotiations and still Other issues are stuck, and solutions should be found through dialogue and negotiations.» (Balma, 2014)

As long as we mention Iran, its leaders and officials have always had tough positions on the issue of the Caspian Sea. At one point, they demanded that it can be divided equally between Iran and the rest of the countries bordering it. Then they retreated and demanded the sea. Under the latest understandings, their share could be reduced to 13 percent. It could also lead to increased competition between Iran and other countries over the supply of gas and oil pipelines. Caspian bottom. In other words, at the Oktau conference, Tehran abandoned what it called its historical rights in the Caspian, and renounced its insistence that Caspian was a lake, not a sea. All this, so as not to hinder the policies and plans of its Russian ally, which bet on the success of the Oktau Confer-

ence and emerge from it as a dominant power, thus enhancing the influence of its President Vladimir Putin internally and externally. However, in an attempt by the ruling junta in Tehran to emerge victorious, Hassan Rowhani came out in the Iranian media to focus on the sole thing of successfully transforming the Caspian basin into a safe zone free of any foreign military presence. The Iranians, aware of the erosion of their worn-out jurisprudential system, have repelled a spiritual rhetoric and expressed anger at the agreement. They even compared it to the 1828 «unfair» agreement between Iran, the Shahshahia, and Tsarist Russia around the sea itself. (Pomfret, 2016)

Although China is not a Caspian country, it was closely monitoring the outcome of the Oktau Conference. Beijing was said to have looked at the countries that are grouped as a subsidiary group of the Shanghai Organization, especially that Russia and Kazakhstan are founding countries of the Organization; Azerbaijan is an observer, Membership. It is also said that the concerns of the Chinese come from a project known as the «Silk Road», in which a large and resource-rich country such as Kazakhstan occupies a central position. The Caspian Sea has long been a cause of disagreement among its neighbors, especially with regard to the sharing of the vast natural resources of the world's largest closed sea, but the «historic» agreement signed by the states on Sunday seeks to end the conflict. The agreement, signed by Russia, Iran, Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan, will be in dispute for more than 20 years. The Treaty regulates the rules and principles governing navigation, fishing quotas, subdivision and subsoil, its natural environment and the movement of military forces, as well as the oil, gas and other resources of the sea. (Samuel, 2012)

The sea area is 360 thousand square kilometers, the largest closed sea in the world, and the length of the Caspian Sea 1200 km width of up to 300 kilometers, and a maximum depth of 1023 meters. It is visited by the cities of Astrakhan in Russia, Baku, the capital of Azerbaijan, Estara and Bandaranzli in Iran, Akato in Kazakhstan and Turkmenbashi in Turkmenistan. The Caspian Sea is constantly shrinking due to evaporation and the low level of rivers flowing into the Volga. In less than half a century, its water level has been reduced by two meters and its area has shrunk from 424,000 to 360,000 square kilometers. The waters of the Volga River, which comes from Russia, are the main source of seawater, from the Caspian River, the Terek River from Russia, the Atrak River, and the Urals River

from Kazakhstan and the Kura River from Azerbaijan. (Tamirisa & Duenwald, 2018)

Results

The summit of the Caspian Sea countries, which includes the leaders of the countries bordering the sea, was held Sunday, 12 August 2018, with the aim of reaching agreements on cooperation in the exploitation of the resources of this sea. The summit is a unique event because it is related to the signing of the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea, which has been suspended for nearly 20 years. The first of which was in April 2002 in the city of Ashgabat, capital of Turkmenistan, followed by the October 2007 Summit in Tehran, the third in November 2010 in Baku, Azerbaijan, and the fourth in September 2014 in Russian Astrakhan. The Caspian Sea is the largest closed lake in the world, with an area of 371,000 square kilometers. It is about 1030 km long and is located in western Asia. It is bordered to the north by Russia, to the west by Azerbaijan, to the south by Iran, to the east by Kazakhstan and Turkmenistan. The oil field of Tengiz is the second largest field in the world in terms of area, after Al-Ghawar field in Saudi Arabia, and contains a group of islands; some of which Populated and some are empty of them. It has a number of rivers with 30% of its water coming from Iran and 50% from Russia. However, the sea suffers from low water levels due to evaporation. According to the International Energy Agency, the Caspian oil reserves are estimated at 15-40 billion barrels, representing 1.5% to 4% of the world's reserves. The natural gas reserves in the region represent about 6.7 to 9.2 trillion cubic meters, along with 8 trillion Others are likely to be present, which makes it about 6% to 7% of the world's gas reserves. (Pomfret, 2016)

With the beginning of the 1990s, a growing debate about the importance of Central Asia as a global energy supplier existed based on data from some international research centers that estimate the oil and natural gas reserves in the Caspian Sea to converge with those in the Arabian Gulf. These countries had to face of enormous challenges related to the equitable use of the wealth of the sea and do not infringe on each other's right, and then increased the problem with the collapse of the Soviet Union behind the three countries overlooking the sea, namely Azerbaijan, Turkmenistan and Kazakhstan. A number of regional and international actors are competing in this region, led by Russia, which lost its hegemony over the Caspian Sea after the collapse of the Soviet Union, despite the importance of the region for its rich energy resources and the importance of Central Asia and the Caucasus for Russian

national security. Russian fears increased after the events of September 11 and the US occupation of Afghanistan that the Americans are trying to control the energy sources in the region. Russia's economic recovery as President Putin came to power thanks to the use of oil and gas exports on the one hand, and the re-export of energy shipments from the Caspian and the Caucasus on the other, was a source of concern to Moscow once again for its desire to preserve this situation. This relates to the fact that the country is the main corridor of energy coming from Central Asia and the Caucasus, and given the project of the southern gas pipeline, which is the export of gas from the field, "Shah Deniz" in Azerbaijan to Europe under the auspices of British and American. This confirmed concerns that Washington is competing with Moscow on this vital region of the world. (Malcolm, 2017)

Washington's interest in the region dates back to 1993, when a group of American oil companies signed contracts with the governments of Kazakhstan and Azerbaijan to take advantage of the oil on their land, and developed with the successive US administrations. Rather, this was a shift in goal, in addition to controlling one of the most important oil sources in the world. It also took care of the military presence to secure its political and economic interests, especially the defiance of the influence of China, Russia and Iran in the region. The countries concerned began to search for a new agreement on the legal status of the region in 1996; a working group of deputy foreign ministers of the five countries was formed and high-level attempts and meetings were followed until they reached the present agreement signed in the Kazakh city of Aktau. Which has been ongoing for successive years since the mid-1990s.

Conclusion

The Kremlin in a statement confirmed this that the treaty was the result of working for years with experts and negotiators in order to arrive at a satisfactory formula that would allow the fair use of the various parties. Meanwhile, all parties agreed on the draft document at the meeting of the foreign ministers of the countries of the region on 4 and 5 December 2017. The Convention states that the main area of the sea surface is available for all to use, and that the underground and underground layers between the parties concerned are divided into adjacent sections in accordance with the principles of international law. Shipping, fishing, scientific research and pipelines are also carried out by agreement. Including any measures related to the protection of the

maritime security of the Area. In the same context, the agreement stressed the absence of non-regional forces at sea and stressed increased cooperation in the fight against terrorism and the coordination of military action. The consensus was the basis upon which the decision on vital issues would be taken and the interests of Member States would not be over-

looked. On the other hand, it is mentioned that there is a determination to revive the economic relations between the Caspian Sea countries, as evidenced by some of the articles of the treaty. To activate this, it is intended to hold a series of international agreements among the countries of the region in the fields of transport, trade and economic cooperation.

References

- Balma, A. (2014). *The Caspian Sea: A conflict amount centuries*. London: Harvard.
- Malcolm, C. (2017). *The History of the Caspian Sea in the Region*. New York: Delta Press.
- Pomfret, R. (2016). *The Economies of Central Asia*. New York: Princeton University Press.
- Samuel, D. (2012). *The Strategic Importance of the Caspian Sea*. New York: CRC Press.
- Tamirisa, N. T., & Duenwald, C. (2018). *Public Wage Bills in the Middle East and Central Asia*. New York: International Monetary Fund.
- Aladaileh, A. (2010). *International Competition in Central Asia*. Middel East University .
- Ebel, R. E., & Menon, R. (2000). *Energy and Conflict in Central Asia and the Caucasus*. New York: Rowman & Littlefield.
- European Conference of Ministers of Transport. (2002). *Integration of European Inland Transport Markets*. London: OECD Publishing.
- Shams-Ud-Din. (2000). *Geopolitics and energy resources in Central Asia and Caspian Sea Region*. London: Lancer's Books.
- World Channel. (2019, 4 30). Retrieved 5 1, 2019, from <https://www.alalamtv.net/news/3720226/%D8%A3%D9%87%D9%85%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D8%AA%D9%81%D8%A7%D9%82%D9%8A%D8%A9-%D8%A8%D8%AD%D8%B1-%D9%82%D8%B2%D9%88%D9%8A%D9%86>

FTAMP 16.21.25

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o15>**Оспан Н.А.**

1 курс PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ospannazym@gmail.com

ТІЛ САЯСАТЫ ҚҰБЫЛЫСЫ: ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Бұл мақалада тіл саясаты құбылысы мен оның теориялық аспектілері қарастырылады. Тіл жоспарлануына ұлтаралық және халықаралық қатынастардың дамуы, халықаралық деңгейдегі достық пен өзара сыйластық және ұлтаралық келісімді нығайту, мемлекеттегі саяси тұрақтылық мәселелерінің тікелей байланыстылығы айқындалады. Бұл аспектілерді зерттеу бүгінгі таңда өзектілік танытуда.

Бұл мақалада ғылымда кеңінен қолданылып жүрген тіл саясаты тұжырымдамасы баян етіледі. Негізгі бөлімде саясаттану, әдістемелік терминдер мен түсініктерінің, лингвистикалық және социолингвистикалық сөздіктердің, жалпы тіл білімінің анықтамалық сөздігінен алынған бірнеше анықтамаларды тізіп көрсеткіміз келді. Тіл саясаты – елдің басқарушы билігі немесе қоғамдық институттары жүзеге асыратын іс-шаралар және заң шығарушы актілер жүйесі, оның нақты әлеуметтік-тілдік мақсаттары бар. Сонымен тіл саясаты түсінігінің бірқатар анықтамалары көрсетіліп және күрделілігі жөнінде айтылады.

Бұл мақалада саясаттану, әдістемелік терминдер мен түсініктерінің, лингвистикалық және социолингвистикалық сөздіктердің, жалпы тіл білімінің анықтамалық сөздігінен алынған бірнеше анықтамаларды тізіп көрсеткіміз келеді. Тіл саясаты – елдің басқарушы билігі немесе қоғамдық институттары жүзеге асыратын іс-шаралар және заң шығарушы актілер жүйесі, оның нақты әлеуметтік-тілдік мақсаттары бар.

Түйін сөздер: тіл саясаты, тілдік жоспарлау, тіл мәселесі, саяси тұрақтылық, мемлекеттік тіл, теориялық аспектілер.

Ospan N.A.

1st year PhD student, Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: ospannazym@gmail.com

The Phenomenon of Language Policy: Theoretical Aspects

This article discusses the phenomena of language policy and its theoretical aspects. The language planning defines the direct connection between the issues of development of interethnic and international relations, strengthening of friendship and mutual respect and interethnic harmony at the international level, political stability in the state. The study of these aspects is relevant today.

This article reveals the concept of language policy, widely used in science. In the main part we wanted to show several definitions obtained from the reference dictionary of political science, methodological terms and concepts, linguistic and sociolinguistic dictionaries, general linguistics. Language policy is a system of measures and legislation implemented by the administrative authorities or public institutions of the country, has specific socio-linguistic goals. Thus, a number of definitions of the concept of language policy are presented and the complexity is mentioned.

In this article we want to list several definitions obtained from the reference dictionary of political science, methodological terms and concepts, linguistic and sociolinguistic dictionaries, General linguistics. Language policy – a system of measures and legislation implemented by the administrative authorities or public institutions of the country, has specific socio-linguistic goals.

Key words: language policy, language planning, language problems, political stability, state language, theoretical aspects.

Оспан Н.А.

PhD докторант 1-го года обучения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: ospannazym@gmail.com

Явление языковой политики: теоретические аспекты

В данной статье рассматриваются явление языковой политики и ее теоретические аспекты. В языковом планировании определяется непосредственная связь вопросов развития межнациональных и международных отношений, укрепления дружбы и взаимного уважения и межнационального согласия на международном уровне, политической стабильности в государстве. Исследование этих аспектов на сегодняшний день является актуальным.

В данной статье раскрывается концепция языковой политики, широко применяемая в науке. В основной части мы хотели показать несколько определений, полученных из справочного словаря политологии, методических терминов и понятий, лингвистических и социолингвистических словарей, общего языкознания. Языковая политика – система мероприятий и законодательных актов, осуществляемая управленческой властью или общественными институтами страны, имеет конкретные социально-языковые цели. Таким образом, представлен ряд определений понятия языковой политики и раскрываются ее сложности.

В данной статье мы хотим перечислить несколько определений, полученных из справочного словаря политологии, методических терминов и понятий, лингвистических и социолингвистических словарей, общего языкознания.

Ключевые слова: языковая политика, языковое планирование, проблемы языка, политическая стабильность, государственный язык, теоретические аспекты.

Кіріспе

Үйлесімді ұлтаралық және халықаралық қатынастардың дамуы және мемлекеттегі саяси тұрақтылық дұрыс жоспарланған тіл саясатына тікелей байланысты. Көптеген қазіргі заманғы елдердің тәжірибесі тіл саласындағы демократиялық саясаттың жалпы демократиялық қайта құрулардың ажырамас бөлігі болып табылатындығын көрсетеді. Сондықтан бұл аспектілерді зерттеу қазіргі заманғы ғылымға өзекті болып табылады. Демократиялық үрдіс көбінесе не мемлекеттің саяси өміріне қатысуға жағдай жасайтын немесе қарсы келетін тіл саясатына тәуелді белсенді саяси қатынасты қолдауға бағытталған. Қазіргі таңда мемлекеттік саясатты жоспарлауда әртүрлі әлеуметтік топтардың мүдделерін ескеру қабілеттілігі, олардың талаптарын сыйлау, сонымен бірге этномәдени және тілдік қоғамдардың біркелкілігін мойындау да маңыздырақ бола түсті. Тіл саясаты – бұл мақсатты бағытталған іс-шаралар, әсіресе заң шығарушы, атқарушы, сот органдарының іс-әрекеттері:

– Мемлекетте қолданылуына байланысты тілдің мәртебесі анықталады;

– Мемлекеттің талаптарына сәйкес азаматтардың тілдік дайындығын қамтамасыз ету мақсатында қабылданады;

– Тілді үйренумен, қолданумен, қорғаумен байланысты жеке немесе топтық құқықтарды анықтау мақсатында қабылданады;

– Мемлекеттік тілдің қолданысын үкіметтің реттеуін қарастырады.

Елдің ресми тілін үйрену мүмкіндігін бұл тұрғыдан зерттеу азаматтардың үлкен категориясын, оның ішінде азсанды этномәдени қауымдарды саяси мәдениетке және қоғам өміріне қатысуға тарту – біріктірудің маңызды алғышарты болып табылады (Алпатов В.М., 2013.-1-13).

Бүгінгі таңда ең көп қолданылып жүрген Л.Б. Никольский ұсынған тіл саясаты түсінігі. Ол «Тіл саясаты – мемлекет пен кластар, партия, этностар арқылы орныққан тілдік құрылымдарды қызметін бөлу немесе өзгерту, қолданыстағы тілдік нормаларды сақтау немесе жаңаларын енгізу мақсатында жүзеге асырылатын іс-шаралар жиынтығы» деп анықтап, тіл құрылысы, тіл мәдениеті түсініктері тілге саналы әсер етудің әртүрлі бағыттағы үрдістерін сипаттаушы ретінде қамтылады деп тұжырымдады (Дятленко П., 2007. – С.1-12).

Бұл тұжырымның тіл саясатының қалыптасу және оны өмірге енгізудің механизмін ескермегендіктен, нақты бұлдырлығы мен кемістігі байқалады. Осы сәтке көңіл бөле отырып, тіл саясатын төмендегідей анықтауға болады: тіл саясаты – сәйкес келетін немесе баламалы-саяси қағидалар мен тәжірибелік шаралардың, мемлекеттік органдармен, саяси партиялармен және қоғамдық ұйымдарымен жасалған және жүзеге асырылған тілдік құрылымдардың, көптілді елдерде тілдер мен диалектілердің, қыз-

метін бөлуді сақтауға немесе өзгертуге, тілдік нұсқалылықтың спектрін тарылтуға және оның қызметтерінің релеванттық минимумына жеткізу, біртүрлі елде тілді модернизациялауға немесе оның ескі нормаларын сақтауға бағытталған. Бұл түсінікке өте көп анықтамалардың болуы оның қаншалықты күрделілігін түсіндіреді. Саясаттану, әдістемелік терминдер мен түсініктерінің, лингвистикалық және социолингвистикалық сөздіктердің, жалпы тіл білімінің анықтамалық сөздігінен алынған бірнеше анықтамаларды тіл саясатын зерттеуші ғалымдар мен анықтамалық сөздіктер береді. Тіл саясаты – елдің басқарушы билігі немесе қоғамдық институттары жүзеге асыратын іс-шаралар және заң шығарушы актілер жүйесі, оның нақты әлеуметтік-тілдік мақсаттары бар: өмірде бар тілдік нормаларға өзгерістер енгізу және сақтау, сонымен бірге тілдерді қолдау.

Тіл саясаты, О.В. Озаеваның пікірінше, кез келген саясат түрі сияқты, таптар, партиялар, этностар басқа партияларға, таптарға, халықтарға немесе субэтникалық топтарға зиянын тигізе отырып анықтаған құндылықтарды сипаттайды. Қандай-да бір тіл саясатының идеологтары әдетте бірқатар әлеуметтік-саяси, идеологиялық, психологиялық, эстетикалық және мәдени көзқараспен басқарылады (Озаева О.В., 2008.-1-4).

Л.Б. Никольскийдің анықтамасы бойынша, тіл саясаты кво-мәртебесін өзгертуге тырысқан жағдайларда, ол перспективті саналады (кеңестік және ресейлік ғылыми әдебиетте бұл термин тілдік құрылыс дегенді білдіреді, ал батыс еуропалық ғылыми әдебиет – тілдік жоспарлау деп береді). Саяси элита қалыптасқан тілдік және тіл нормаларымен сөйлеумен қанағаттанып немесе жаңалықтарды орнатуға қарсылық танытқан жағдайда тіл саясаты ретроспективті саналады. Тіл саясатының тиімділігі сонымен бірге бірқатар факторларға байланысты болып келеді: әлеуметтік-саяси, идеологиялық, психологиялық эстетикалық. Тіл саясаты қалыптасқан тіл жағдайын өзгертуге бағытталған жағдайда ерекше күрделі және қақтығыстарға толы болып ерекшеленеді, яғни және бір мемлекет, халық, аймақ және тағы да басқалар шеңберінде екі немесе одан да көп тілдердің өзара әсерлесу және қатынасу типтерін төзгеруге бағытталған болса (Никольский Л. Б., 1976.-92-104).

А.Д. Швейцердің анықтамасы бойынша, тіл саясаты – мемлекет, кластар, партия, этностар арқылы орныққан тілдік құрылымдарды қызметін бөлу немесе өзгерту, қолданыстағы тілдік нормаларды сақтау немесе жаңаларын енгі-

зу мақсатында жүзеге асырылатын іс-шаралар жиынтығы. Тіл саясатының мазмұнын құрайтын тілдік (тілді таңдау) және лингвистикалық (тілдік норманы таңдау) мәселелерді шешу сипаты мен әдістері нақты бір кластардың, этникалық топтардың мүдделерімен, мәдениет саласындағы саяси және идеологиялық мақсаттармен анықталады (Швейцер А. Д., 1976. –23-37).

Б.Б. Качрудің сипаттауынша, тіл саясаты (грек тілінен *politikē*) басқару өнері болып табылады. Мемлекетте тілдік мәселелерді шешу, мемлекеттерді біріктіру бойынша идеологиялық қағидалардың және тәжірибелік іс-шаралардың жиынтығы, мемлекеттік органдардың әлеуетке мақсатты бағытталған және келісімді әрекеті (Kachru B.B., 1986.-129-132).

Э.Г. Азимов пен А.Н. Щукиннің Әдістемелік терминдер мен түсініктердің жаңа сөздігінде мынадай анықтама береді: тіл саясаты – мемлекет, партия, класс, қоғамдық топ арқылы этностар арқылы тілдердің немесе тілдік жүйелердің орныққан қызметін бөлуді өзгерту немесе сақтап қалу, қолданыстағыларын сақтау немесе жаңаларын енгізу мақсатында жүзеге асырылатын іс-шаралар жиынтығы (Азимов Э.Г., Щукин А.Н., 2009. – 37).

Тіл саясаты – мемлекет, партия, класс, қоғамдық топ арқылы этностар арқылы тілдердің немесе тілдік жүйелердің орныққан қызметін бөлуді өзгерту немесе сақтап қалу, қолданыстағыларын сақтау немесе жаңаларын енгізу мақсатында жүзеге асырылатын іс-шаралар жиынтығы (Кожемякина В.А., 2006. – 312).

Тіл саясаты – мемлекет, партия, класс, қоғамдық топ арқылы этностар арқылы тілдердің немесе тілдік жүйелердің орныққан қызметін бөлуді өзгерту немесе сақтап қалу, қолданыстағыларын сақтау немесе жаңаларын енгізу мақсатында жүзеге асырылатын іс-шаралар жиынтығы (Педагогическое речеведение. /Словарь-справочник., 1998. – 96).

Тіл саясаты – әртүрлі тілді қоғамда (мемлекетте, аймақта, және т.б.) тіл мәселелерін шешу қағидалары мен тәжірибесі. Ондай мәселелерге мемлекеттік тілді, ресми тілдерді, мектепте білім беру тілі (тілдерін) анықтау сияқты мәселелер жатады (Жеребило Т.В., 2010. – 147).

Тіл саясаты – бірлік. Мемлекет немесе қоғамдық топ этностар арқылы тілдердің немесе тілдік жүйелердің орныққан қызметін бөлуді өзгерту немесе сақтап қалу, ескі тілдік жүйені сақтау немесе жаңаларын енгізу мақсатында жүзеге асыратын іс-шаралар жиынтығы (Панькин В.М., 2011. – 163).

«Лингвистикалық энциклопедиялық сөздік» тіл саясатының мынадай анықтамасын береді: «Мемлекетте, социумда тіл мәселелерінің шешімін табу мақсатында идеологиялық қағидалар мен тәжірибелік іс-шаралардың жиынтығы». Тіл саясаты сан қырлы болуы мүмкін. Қандай да бір ресми жағдайларда қандай тілді қолдану керектігін анықтайтын заң – тіл саясатының бір бөлігі. Тіл саясатының едәуір тиімді құралы әкімшілік саласы, білім жүйесі, бұқаралық ақпарат құралдары болып табылады. Қазіргі заманғы дамыған мемлекеттердің басым көпшілігі ұлттық қағида бойынша немесе «еріткіш ошақ» қағидасы, яғни әртүрлі этностардың бір бүтінге біріктіру бойынша құрылған. Бұл жағдайда мемлекеттік тіл саясатының негізін толық тілдік бірлік және жалпыхалықтық біртүлділік құрайды.

Жалпы тілдердің таралуына алуан түрлі әдістермен қол жеткізіледі. Көп елдерде заң шығаруға үлкен мән беріледі. Әсіресе бұған көрнекті мысал – Франция. Бір жарым ғасыр шамасында әрбір француз өз ұлттық шығу тегіне қарамастан мектепте француз тілінде білім алып, сотқа немесе полицияға да осы тілде шағымдануға міндетті болып келді. (Ұлыбританияның да саясаты одан кем қатаң болған емес, мұнда 20-ғасырдың алғашқы жартысында-ақ ауылдық оқушыларды оқытушылар жай ғана бірер сөз ирланд немесе вали тілдерінде айтып қалғаны үшін жазаланып отырған. Қандай да бір мемлекеттің демократиялық дәрежесі тіл саясатының қатаңдылығы дәрежесіне сәйкес келеді деп таралған түсініктің дұрыс еместігін айта кетейік. Классикалық батыс демократиялық елдері аз санды сөйленетін тілдерді өте қатаң ығыстырып отырды.

Біртүлділік типті тіл саясатымен қатар тіл саясатының басқа да типтері бар. Бірыңғай мемлекеттік тілі жоқ мемлекеттер де бар. Елде бірнеше ресми, әсіресе территориялық бөлінген тілдердің болуы, әдетте мемлекеттік бірлікті болдырмайды. Чехословакия мен Югославия тарап кетті, Бельгияда және Канаданың француздық бөлігінде, Үндістанның кей штаттарында сепаратистік тенденциялар дауылдай күшті болды. Саясатқа объективті түрде барлық тілдердің теңқұқылығына екі фактор кедергі жасады, ол кезде оның біреуіне ғана саналы түрде мән берілді: көп тілдердің жеткіліксіз дамуы. Олардың басым көпшілігінің тұрақты нормасы болмады. Біреулерінің жазуы болмады, екіншілері ол жылдарда «қазіргі заманға лайық емес», «артқа тартатын» (арап, ескі монғол тілі) жазулар түрінде саналған.

1991 жылдан кейін Ресейде және Кеңес Одағының қираған үйіндісінде пайда болған басқа көптеген мемлекеттерде тіл саясатының дамуы әртүрлі болды. Көптеген жаңа мемлекеттерде жаңа мемлекеттік тілдер қызметін дамыту және орыс тілінің ролін бәсеңдету бағыты қабылданды. Ресейде жағдай мүлдем басқаша. Бұл – Кеңес Одағы территориясында құрылған ұлттық мемлекет құруға мақсатталмаған жалғыз ғана мемлекет. Орыс тілін жалпыхалықтық қолдану әдеті сақталып қалды және кеңестік дәуірден қарағанда күшейе түсті. 1991 жылы және келесі бірнеше жылдар бойы тіл саясатын жасауда Мәскеуде де идеалистік түсініктен едәуір ауытқулар болды. Ресейде қазіргі таңдағы орыс тілін меңгеру дәрежесімен орталық пен аймақтар арасында басқа тілді пайдалану еш мүмкін емес екендігі (Лагута О.Н., 1999.-71).

Заңда тілдерді қолдануда орыс тілінің қолданысы айрықша (ресейлік заңдардың жобаларын дайындау, бүкілресейлік телевидение мен радио тарату және т.б.) кейбір ғана салаларды көрсетеді. Ең күрделі мәселелер жергілікті билік өкілдерінің қарауына беріледі. Қалмық тілі және оған ұқсас тілдер өлі тілдер қатарына жатқызуға болмайды: ауыл шаруашылық үй қатынасында олар өте тұрақты. Бірақ Элисте тұратын балалар мектепте оқыған қалмық тілін ауыл арасында туысқандарымен күнделікті қатынаста қолданбағанда басқа қайда сөйлейді. Көптеген тілдердің жағдайы мүлдем басқаша. Ресейде нақты тіл саясатының жоқтығын өліп бара жатқан тілдердің жағдайы көрсетеді. Бірқатар аудандарда, тек орыс тілі мен кішкене тілдердің арасында ғана емес, азшылық тілдер арасында осындай қиындықтар байқалады (Сулейменова Э., 2008. – 408).

Тіл саясаты барлық жерде жүргізілуде. Ол тіпті мақсатты бағытталмаған жағдайда, ұйымдаспаған түрде де өтуде. Қазіргі заманғы Ресейде орыс тілін экономикалық байланыстар, нарықтық қатынастарды дамыту, халықты миграциялау арқылы тарату үрдісі және ресейлік республикаларда ұлттық тілдерді дамыту пайдасына деген саналы әрекет екеуі қарсыласады. Тіл саясаты түсінігімен қазіргі уақытта қоғамдық – сөйлеу әрекетіне ғылыми ұйымдасқан әсер ету бағдарламасы, сонымен қатар ұлттық тілдерді қалыптастыру бойынша жүргізілетін іс-шаралар түсіндіріледі (Аврорин В. А., 1975.-117-123).

Ұлттық тіл саясаты – көпұлтты және/немесе көптілді социумдағы қоғамның жекелеген тілдер (идиомалар) арасындағы қызметтік өзара қарым-қатынасқа әсері (Gandhi K.L., 1984. – 168-179).

Мемлекеттік тіл саясаты – мемлекеттің тілдің қандай да бір мемлекеттің немесе әкімшілік территорияның шеңберіндегі қоғамда қызмет етуіне саналы әсері. Мемлекеттік тіл саясатынан басқа партияның, қоғамдық қозғалыстардың тіл саясаты жөнінде айту қабылданған. Мемлекеттік және ресми тілдер мағынасы жағынан бір болғанымен де, бұл екі түсініктің заңды ерекшеліктері бар. Мемлекеттік – нақты бір мемлекет немесе автономия шеңберінде басқа тілдермен салыстырғанда ең жоғарғы мәртебе бекітілген тіл. Ең алдымен бұл аталмыш елдің конституциясының тілі. Сондықтан конституциясы жоқ мемлекеттің мемлекеттік тілі жоқ деп есептеуге болады дейді орыс ғалымы Радионов. Әдетте мемлекеттік тіл – аталмыш елдің халқының немесе этникалық тобының басым бөлігі сөйлейтін тіл.

1953 жылы ЮНЕСКО зерттеушілері мемлекеттік тіл және ресми тіл түсініктеріне шектеу қояды ұсынған болатын. Қорытылған анықтамаларға сәйкес мемлекеттік – аталмыш мемлекеттің саяси, әлеуметтік және мәдени салаларында интеграциялық қызмет атқаратын тіл және оның мемлекеттік рәміздерінің бірі болып табылады. Ресми – мемлекеттік басқарудың, заң шығарудың және сот жүйесінің тілі. Бұл анықтамалар ұсыныстық сипатта болғандықтан, барлық елдерге міндетті емес (Авдорин В.А., 1975. -117-123).

Тіл саясатының негізгі бағыттары:

- әліппені құрастыру, сауатсыздықты жою;
- мемлекеттік тілді таңдау және бекіту
- мемлекеттік тілге байланысты басқа тілдердің орнын анықтау;
- тілдік жағдайдың саласы мен типтерін, мемлекеттік және жергілікті тілдердің жағдайын анықтау;
- мемлекеттік ресми тілді кодтау, нормалау және жетілдіру.

Стандартты мемлекеттік тілді таңдау және бекіту – кез келген елдегі тіл құрылысы үрдісінің ең күрделі және маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Англия мен Францияда мемлекеттік-саяси бірлестік ұлттық тілді, сонымен бірге ұлтты қалыптастыру тілі, әдеби және мемлекеттік тіл ретінде мерзімінен бұрын унификациялауға әкеп соқты. Ұлы француз төңкерісі кезеңінде Францияда біртекті ұлттық тіл мәселелері Конвентте талқыланған болатын. Мемлекеттік тілді таңдау мәселесі: бірыңғай қазіргі заманғы мемлекеттік тілі ұзақ эволюция нәтижесінде қалыптасқан елдерді санамағанда, мемлекеттік тілді таңдау мәселесі – үнемі мүм-

кіндіктер қатарынан таңдау проблемасы болып табылады. Мысалы, Тропикалық және Оңтүстік Африкада 2000-нан астам тілдер бар. Олардың ең көп тарғандары – суахили (бұл тілде 50 миллионнан астам адам сөйлейді), хауса (20 миллионнан астам адам сөйлейді). Бір Нигерияның өзінде 200-ден астам этникалық топтар өмір сүреді (Озаева О.В., 2008.-1-4).

Мемлекеттік тіл ретінде таңдау барысында ескерілетін критерийлер: Тұрғылықты халықтың автохтондығы. Берілген халық қоғамдық пікірде берілген территорияда өмір сүруі бойынша автохтонды, түпкі, аборигенді деп мойындалады және бекітіледі. Дәл осы белгі көптеген Кеңес Одағы тарағаннан кейінгі кездегі республикаларда мемлекеттік тілді таңдауда басты критерий ретінде ұсынылады. Археология, лингвистика, этнография, антропология кез келген территорияның, кез келген ареалдың этникалық тарихы – қандай да бір мәдениеттің, тіл типтерінің және тіпті антропологиялық типтердің үнемі бірнеше рет алмасып отыруы екендігін сенімді куәләндіреді. Қандай да бір территорияны иемденген заманауи этностардың ешқайсысы өзін сол жердің ескі тұрғылықты аборигенімін деп таласқа түсе алмайды. Кез келген тарихи-мәдени аймақ – шаруашылық, жанұялық қатынастардың, тілдің, материалдық және рухани қабілеттің көпғасырлық өзгеріске ұшырауының нәтижесі болып табылады. Бұл өзгерудің міндетті сатылары – билингвизм немесе қостілділік (кейде көптілділік те болуы мүмкін) және бимәдениет. Сөйлеушілердің аймаққа тығыз орналасуын ескере отырып, берілген территориядағы осы тілде ана тіліндей сөйлеушілер санының көп болуы қажет. Мемлекеттік тіл ретінде көпшілік тілі таңдап алынады. Осылайша Ұлыбританияда мемлекеттік ресми тілі халықтың басым бөлігінің ана тілі – ағылшын тілі болып табылады, және ұлттық азшылықтардың – шотландықтардың, ирландықтардың, Азиядан иммигранттардың тілдері де бар. Азшылық тілі мемлекеттік болып таңдалып алынатын жағдайлар өте сирек болады. Мысалға, бұл Ирландия Республикасындағы ирланд (гаэль) тілі, ол тілде сөйлеушілер саны 3%-дан аспайды (Никольский Л. Б., 1976.-92-104).

Тілдің беделділігі, абыройлылығы – мемлекеттік тілді таңдаудың маңызды факторы. Ондай тіл ретінде әлеуметтік абыройлы басым халық тобының әдеби тілі таңдап алынады. Далмацияда ұзақ уақыт бойы итальян тілі болған. Тілдің абыройлылығына әсер ететін факторлар: тілде терең тарихи-мәдени дәстүрлердің, көрнекті әдеби және

ғылыми шығармалардың, оның стандартталуының жоғары деңгейде, халықаралық беделділіктің болуы. Тілдің абыройлылығы критерийін жүзеге асыру қиындығы, мысалы Үндістанда жазудың және әдебиеттің өте бай тарихи-мәдени дәстүрі бар тілдер өте көп. Үндістанда бір ғана хиндиге мемлекеттік тіл, ал басқа тілдерге – жекелеген штаттардың ресми тілі мәртебесін беру талпынысы сәтсіз аяқталды. Қазіргі таңда хинди тілі ағылшын тілімен бірге ресми тіл мәртебесіне ие: мектептерде екі тіл де оқытылады (Gandhi K.L., 1984 – p.168-179).

Тілдің бейтараптығы. Көптеген елдер көптілді болып келеді. Ондай елдерде ресми тіл ретінде көбінесе бейтарап тіл таңдап алынады, ал бір немесе екі тіл бірдей ресми деп жарияланады. Оңтүстік Африка елдерінде – бұл ағылшын және африканс тілдері, Үндістанда – ағылшын тілі бейтарап тіл ретінде, Үндістанның барлық халықтарының тілдері онымен тең жағдайда. Ондай тіл дүниежүзілік мәдениет, ғылым мен ілгерілеудің тіл-өкілі болып табылады. Егер елде мемлекеттік тіл қабылданбаған болса, кезекте қостілділікті немесе көптілділікті ескере отырып, берілген мемлекеттік тілдің қызмет етуіндегі тілдік жағдайдың типтері мен салаларын анықтау және шектеу мәселелері тұрады.

Жергілікті тілдерге байланысты саясат. Этнотілдік саясаттың мәңгі талқылау сұрақтарының бірі – жергілікті тілдердің барлығын дамыту керек пе және қандай дәрежеде. Мемлекет, экономика, қаржы тарапынан бұл мәселе күн тәртібінен түспеуі тиіс.

Тіл саясатын заңды рәсімдеу. Төмендегі мәселелер қарастырылатын тілдік жағдайдың салалары мен типтерін заңды бекіту қажеттігі:

а) бірден-бір мемлекеттік тілді қолдану (мысалы, мектептер мен жоғары оқу орындарында жекелеген ресми оқыту түрлері мен типтері);

ә) артықшылықпен қолдану (маңдайша жазулар, жазбалар, жарнама, топографиялық белгілер және жолдардағы жазбалар, қала, көше, ауылдық жерлер, өзен атаулары);

б) әртүрлі салаларда (мекемелер, көшелер, дүкендер, құжаттардың жеке түрлерінің атауларында) мемлекеттік сияқты жергілікті тілдерді де теңқұқылы қолдану.

Тілдердің қайта туу мүмкіндігі бар ма. Нақты бір әлеуметтік-тарихи жағдайларда мүмкін. Оған қазіргі Израильдегі иврит, он тоғызыншы ғасырда Богемия қалаларында чех тілі мысал бола алады. Кейде мұндай жаңару мәселелері өте күрделі болуы мүмкін, ал кейде тіпті шешімін таппауы да мүмкін.

Тілдік жоспарлау: Language planning терминін 1959 жылы америка лингвисті Э. Хауген енгізген. Оның синонимдері ретінде тілдік құрылыс, тілдік орналасу (Францияда), тілді өңдеу (language treatment) қолданылады. Тілдік жоспарлау, Э. Хауген бойынша, – бұл «біртекті емес тілдік топтардың жазуы мен ауызекі тілінде басшылыққа алынатын нормативтік орфография, грамматика және сөздіктерді дайындаудағы әрекеттер, тілдік өзгерістерді бағалау» (Хауген Э., 1975. – 441-472).

Тіл саясаты, Швейцарияның пайымдауы бойынша мемлекет қабылдайтын «тілдер мен тілдік жүйелердің қалыптасқан қызметін бөлуді сақтау немесе өзгерту, қолданыстағы лингвистикалық нормаларды сақтау немесе жаңаларын енгізу үшін атқарылатын іс-шараларды білдіреді. Мемлекеттік билік, әдетте, елдегі тілдік жағдайды бақылауда ұстауға талпынады. Ол қалыптасқан жағдайды ынталандырады немесе өзгертеді, бір тілдерді қолдаса, басқалардың ролін басып отырады. Бұл мемлекеттің тіл саясаты деп аталады. Оған тілдік жоспарлау мен тілдік болжау кіреді. Поливанов атап кеткендей, бірқатар жағдайларда тіл дамуына араласу мүмкін және қажет. Ең көрнекті мысал, графика және орфография. Қандай да бір ғылыми немесе әдеби салада терминология құрастыру, әдеби норма қалыптастыру мүмкін. Индустриалдық қоғамда өзара түсіністік қажеттілігі басым және дәл соны тіл саясаты қанағаттандыруды көздейді. Оның ең тиімді жолы – барлығына біркелкі мемлекеттік тіл тарату. Ешқандай да тіл ел халқының басым бөлігінің тілі саналмайтын да елдер бар. Ондай жағдайларда тіл саясаты да әртүрлі болып келеді. Швейцарияда ешбір тіл басым тіл бола алмайды және әрбір азамат біртекті болуға құқылы. Кей жағдайда азшылық тілдерінің бірі қолданылады. Бұл саяси басым азшылықтың тілі болуы мүмкін. Ешбір елдің тарихы тілдік қатығыстарсыз болған емес. Егер мемлекетте бірнеше мемлекеттік немесе ресми мойындалған тілдер болса, бұл саяси тұрақсыздыққа алып келеді. Тіл саясаты теориясы тарихы қоғамның тілдік қызметтің дамуына саналы араласуының сәтті әрекеттері тілдік дамудың ішкі тенденциялары сияқты, сонымен бірге қандай да бір тілдің қызметіне әсер ететін әлеуметтік факторларды ескеруінде. Сондықтан жүргізілетін тіл саясатының типін таңдау өте маңызды (Швейцар А. Д., 1976. – 23-37).

Тіл саясатының типтеріне тоқтала кеткен жөн, оның конструктивті және деструктивті типтері болады. Конструктивті саясат

тілдердің әлеуметтік-коммуникациялық қызметін кеңейтуге және әдеби тілдерді дамытуға бағытталған. Деструктивті саясат ұлттық азшылық тілдерінің әлеуметтік-коммуникациялық қызметін төмендетуге алып келеді. Тілдік жағдайдың типтеріне байланысты тіл саясаты түрлерін де бөліп қарастыруға болады: біртүлді мемлекет жағдайындағы тіл саясаты, көптілді мемлекет жағдайындағы саясат. Көптілді аймақтарда тіл саясаты плюрализм, интеграция, ассимиляция, сегрегация (азшылық топтың оқшаулануы) сияқты бағыттармен сипатталады. Орталықтанған тіл саясаты мемлекет жүргізетін міндетті іс-шаралардың жүйесін қамтиды. Орталықтанбаған тіл саясаты – бұл аймақ ішінде биліктің жергілікті органдарының саясаты. Көпэтникалық мемлекет жағдайында тіл саясатының кез келген түрі мүмкін болады, бірақ көпнұсқалылығы қажет. Тіл саясаты саласындағы ойластырылмаған шешімдер жағымсыз салдарға, сонымен бірге әртүрлі ұлттық және тілдік қақтығыстарға әкеп соғуы мүмкін. Тіл саясатының басталуының негізгі себептерінің ішінде экспансияны, унификацияны, отарлықтан кейінгі жағдайларды, иммиграцияны, космолитизмді атап айтады. Тіл саясаты халықтың тіл саясатын жүргізетін органдар ұсынған жаңалықтарды қабылдауына бағытталған. Мұнымен қоса, тілде сөйлеушілер ұсыныстарды толығымен, жартылай қабылдап немесе мүлде қабылдамауы да мүмкін. Тіл және саясат – екеуінің қатынасының екі аспектісі: біріншіден, тіл саясат құралы ретінде, ал екіншіден, тіл саясат нысаны ретінде. Бірінші жағдайда саясаттың тіл құралдары арқылы жүргізуі жөнінде айтылуда: мұнда тіл нақты саяси мақсаттарға жету үшін қоғамға ықпал етуші құрал ретінде қызмет етеді. Екінші жағдайда тілдің өзіне қатысты саясат, яғни «тіл саясаты» айтылады. Батыс зерттеушілері «тілдік жоспарлау» деген синонимдік терминді жиі қолданады.

Тіл саясаты және тілдік жоспарлау нысандары:

- 1) нақты тіл;
- 2) тілдер тобы (әртүрлі сипаттарына және шығу тегіне қарай);
- 3) тілдік жағдай (тілдердің қатынасу және өзара әрекеттесу типі);
- 4) коммуникативтік жағдай (қандай да бір тіл қабаттарын – диалектілер, жаргондар, тыйым салынған лексиканы – сөйлеу қатынасында; сөйлеу тәртібін және сол арқылы тілдік тұлғаны қалыптастыруда пайдалану мүмкіндігі).

Тіл саясатының мақсаты: өмір сүріп жатқан тілді сақтау, оны өзгерту, өлі әдеби тіл қызметін жаңарту, жаңа әдеби тіл құру (жаңа норвегтік, индонезиялық және басқа тілдердің тарихы), аймақтық тілдерді басқару жүйесі (жалпыскандинавиялық тіл нормаларын немесе жалпы скандинавия тілін құрудың қазіргі заманғы талпыныстары), жалпы дүние жүзілік тілдерді басқару жүйесі (эсперанто сияқты халықаралық жасанды тілдер) (Грицаева Е.Б., 2007. – 240).

Тіл саясатының нысандары ретіндегі тілдің мәртебесі. Тілдің мәртебесін сақтауға немесе өзгертуге бағытталған тіл саясаты біруақытта дәл сол мемлекетте немесе халықаралық сахнада қызмет ететін басқа да тілдерге әсер етуді білдіреді, өйткені тіл мәртебесін өзгерту басқа да тілдердің біруақытта мәртебесін өзгертуді туғызады. Сондықтан мәртебелік тіл саясаты кешенді болып табылады: ол нақты тілдерге сияқты, тілдік топтарға, жалпы тілдік жағдайға сияқты тілдік қауымдастықтың мүшелерінің коммуникациялық мінез-құлқына әсер етуді білдіреді. Тілдің корпусын сақтау немесе өзгертуге бағытталған тіл саясаты басқа тілдерге әсер етуді білдірмейді, ол тек бір ғана тілге мақсатталған. Ондай тіл саясатының келесі тапсырмалары болады:

– Аталмыш тілдің нормаларын қолдау және басқа тілдің құрылымдық енуінен, диалектілер мен жаргондардан қорғау;

– Аталмыш тілді құрылымдық байыту (мысалы, жазуын және ерте жазулары жоқтар үшін диалектүсті әдеби нормасын құру) және терминологияны дамыту.

Тіл саясаты субъектісі ретінде аталмыш елдегі арнайы формалармен (монархия немесе республика, автократия және т.б.) жүретін мемлекеттік билік алынады. Мемлекеттің ерекше жүргізетіндігі тілге қатысты заң шығарушылық. Тіл елдерде ұлттық саясаттың маңызды құрамы ретінде құрайды және осының арқасында мемлекеттің конституциялануын, артынша мемлекеттік билікті анықтайтын жүйе құраушы факторға айналады. Халықаралық сахнада жүзеге асатын тіл саясатының ерекшелігін мемлекеттердің, мемлекет аралық және ұлтаралық ұйымдар мен институттардың бірігуі анықтайды. Тіл саясаты қандай болса да жалпы мемлекеттік саясаттың бір бөлігі болып табылады. Сондықтан, оны жүзеге асыруда оның басқа қоғамдық салалармен – ғылым, білім, мәдениетпен байланысын ескеру қажет.

Тіл саясаты жалпы қабылданған нормалармен қарама-қайшы жүргізілмеуі тиіс, әйтпесе қоғам

одан бас тартады. Тіл саясатының өзгеруімен оқу-әдістемелік құралдарын құруға қатысты қатынасты қағидалы түрде өзгерту қажет. Оның курсы таңдауда мемлекет әртүрлі профильдегі (мысалы, тілдік академиялар) тілдік мекемелермен, лингвистикалық бағыттарды, беделді ұлттық мәдениет қайраткерлерінің пікірлерін ескере отырып, қызмет етуі тиіс. Тілді өзгертудегі сыртқы және ішкі факторлар ескерілуі тиіс. Тілдік өзгерістердің типтері көрсетілуі тиіс. Өзгертудің екі мүмкіндігі (даму): эволюция (жағдайды түсіну) және төңкеріс (кезең түсінігі). Тіл жүйесінің белгілі дәрежеге дейін дамуы кейбір жекелеген қозғалыстарға тәуелсіз және олардан оқшау жүзеге асырылады. Тілдің өзгермелілігінің себебін түсіндіру, Э. Косериудің пікірі бойынша, тілдің мақсатты қызмет ететін жүйе ретінде өмір сүруі және дамуымен байланысты болып келеді, қызмет етуі үшін тіл өзгеріп тұрады (Карасик В.И., 1992. – 43-47).

Тілдік өзгеріс – оны тауып дәлелдеу үшін екі бірдей уақыттық тіліктерді салыстыруды қажет ететін диахронды түсінік. Өзгеріс үрдісі – бір бірлікпен екінші бірлікті ығыстырудан бастап, бірте-бірте бірліктің материалдық, функционалдық немесе семантикалық тепе-теңдігінің өзгерісімен аяқтап орнын басу үрдісі. Тілдегі барлық өзгерістер экстралингвистикалық себептермен, ең алдымен тіл қызмет ететін қоғамның өмір сүру жағдайларымен алғышартталған. Лингвистикалық өзгерістер үш түрлі ішкі факторлармен (А. Мейе бойынша) анықталады (Баранников П.А., 1972. – 54-68):

- Аталмыш тілдің құрылымымен, яғни оның құрылғысымен;

- Тілдің өмір сүруінің психологиялық, физикалық, кеңістіктік, әлеуметтік және басқа да жағдайлармен;

- Қазіргі уақытта осы жерде оқытылып жатқан тіл басынан кешіп жатқан басқа тілдердің жеке әсерлерімен.

Сыртқы себептерге біз тілді қоршаған ортадан шығатын және ең алдымен қоғамның тарихи дамуы ерекшеліктерімен, қоныс аударулар мен миграциялар, сөйлеу ұжымдарының бірігулері мен таралуымен, мәдениет пен техника жетістігімен, қатынас формасының өзгеруімен байланысты алуан түрлі импульстердің жиынтығын жатқызамыз.

Ішкі тәртіп себептеріне тілдің жүйесін жетілдіруге мақсатты тенденциясымен байланысты пайда болатын әртүрлі импульстар жатады; ішкі себептерге адам организмінің физиологиялық ерек-

шеліктеріне тілдік механизмін лайықтауға бағытталған әртүрлі тенденцияларды, тілдік механизмнің өзін жақсарту қажеттігімен шартталған тенденцияларды, коммуникативтік жарамдық жағдайында тілді сақтау қажеттігімен шақырылған тенденцияларды жатқызамыз.

Үндістандағы күрделі тіл жағдайын реттеу мақсатында мемлекет ұдайы тіл саясатын жүргізіп тұруға мәжбүр. Тіл және саясат бұл бір-бірімен тоғысқан екі аспект, яғни тіл саясат құралы да бола алады, сонымен бірге саясат объектісі (нысаны) ретінде де қарастырыла алады. Алғашқы жағдайда тіл құралдарымен саясат жүргізу нақты бір саяси мақсаттарға жету үшін қоғамға ықпал ету құралы ретінде, бұл ретте «тілдік басқару» жөнінде айтылады.

Тіл саясаты мен тілдік жоспарлау нысаны:

1. Нақты тіл болып табылады (мысалы, хинди тілі);

2. Тілдік топ (тілдер тобы) әртүрлі сипаттарына байланысты: үндіарийлік тілдер, көпұлтты мемлекет құрамында қарым-қатынасы бойынша Индия Республикасының халықтарының тілдері; халықаралық сахнадағы өзара қарым-қатынасы бойынша – дүниежүзі тілдері және тағы басқалар;

3. Тілдік жағдай (тілдердің қатынасу және өзара байланысу типі);

4. Коммуникативтік жағдай (қандай да бір тілдік қабаттардың диалектілер, жаргондар және басқа да лексикаға, ауызекі тілге сөйлеу әрекетіне қатысуға жол беру және жол бермеу, сөйлеу тәртібін қалыптастыру және сол арқылы тілдік тұлғаны қалыптастыру (Чуприна М.В., 2012. – 1-3).

Қорытынды

Тіл мәртебесін сақтауға және өзгертуге бағынған тіл саясаты, бір тілдің мәртебесін өзгерту басқа тілдердің де мәртебесін өзгертуге ықпал ететіндіктен, сол мемлекетте немесе халықаралық сахнада қызмет ететін тілдердің де бір уақытта өзгеріске ұшырауын болжайды. Сонда да мәртебелі тіл саясаты үнемі жүйелі болып табылғандықтан, ол нақты тілдерге, сонымен бірге тілдік топтарға, жалпы тілдік жағдайға, тілдік қоғамның барлық мүшелерінің коммуникативтік тәртібіне әсер етуінің алғышарты болып табылады.

Тіл саясатының субъектісі, әдеттегі жағдайда мемлекеттік саясат субъектісі ретінде берілген елдің билік формасына сай (монархия, республика, демократия немесе автократия және т.б.)

мемлекеттік билік болып табылады. Мемлекеттің ерекше жағдайы – тілдік заң шығару. Көпұлтты мемлекеттерде ұлттық саясаттың маңыз-

ды бөлшегі тіл саясаты болып табылады. Ол осының арқасында мемлекеттік билікті анықтайтын жүйелеу факторына айналады.

Әдебиеттер

- Алпатов В.М. Языковая политика в современном мире: «Одноязычная» и «двуязычная» практика и проблема языковой ассимиляции // *Corporative Politics*. – А., 2013. – С.1-13.
- Дятленко П. Языковая политика и языковые реформы в государственном и национальном странстве (аналитический обзор) // *Социологическое обозрение*. – М., 2007. Том 6, № 3. – С. 1-12.
- Озаева О.В. Этнонациональное измерение языковой политики. – Ростов на Дону, 2008. – С. 1-4.
- Никольский Л. Б. Синхронная социалингвистика. – М., 1976. – С. 92-104.
- Швейцер А.Д. Современная социалингвистика. – М., 1976. – С. 23-37.
- Kachru B.V. The power and politics of English. // *World Englishes*. Vol. 5. №2/3. – Cambridge, 1986. – P. 129-132.
- Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: Изд-во ИКАР, 2009. – 37 с.
- Кожемякина В.А., Колесник Н.Г., Крючкова Т.Б., Парфенова О.С. Словарь социалингвистических терминов / Российская академия наук/ Институт. – М., 2006. – 312 с.
- Педагогическое речеведение. /Словарь-справочник / Под ред. Т. А. Ладыженской и А. К. Михальской. – М.: Флинта, Наука, 1998. – 96 с.
- Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. – Изд. 5-е, исправленное и дополненное. – Назрань: Изд-во ООО «Пилигрим», 2010. – 147 с.
- Панькин В.М., Филиппов А.В. Языковые контакты: краткий словарь. – М.: Флинта, Наука, 2011. – 163 с.
- Лагута О.Н. Учебный словарь стилистических терминов: учебно-методическое пособие / Отв. ред. Н.А. Лукьянова. – Новосибирск: Новосибирский госуниверситет, 1999. – 71 с.
- Сүлейменова Э. /Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Алматы, 2008. – 408 б.
- Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. – Л., 1975. – С. 117-123.
- Gandhi K.L. The problem of Official Language in India. Arya Book Depot, Karol Bagh, – New Delhi. 1984 – p.168-179.
- Хауген Э. Лингвистика и языковое планирование. // *Социалингвистика*. Вып. VII. – М., 1975. – С. 441-472.
- Грицаева Е.Б. Типология языковых политик и языкового планирования в полиэтническом и мультикультурном пространстве (функциональный аспект). – Красноярск, 2007. – 240 с.
- Карасик В.И. Язык социального статуса./ *Ин-т языкознания РАН. Волгор.гос. пед.ин-т*. – М., 1992. – С. 43-47.
- Баранников П.А. Проблемы хинди как национального языка. – Л., 1972. – С. 54-68.
- Чуприна М.В. Языковая политика в Республике Индия // *Научный потенциал: работы молодых ученых*. – М., 2012. №2. – С. 1-3.
- Жеребило Т.В. Термины и понятия лингвистики: Общее языкознание. // *Социалингвистика: Словарь-справочник*. – Назрань: «Пилигрим», 2011. – 280 с.
- Парамонов Д.О. Языковая политика и демократия в состоянии нарастающей сложности. Модели рефлексивной социологии // *Вестник РГГУ*, №3(65)11. Научный журнал. – М., 2011. – С. 66-90.

References

- Alpatov V.M. Yazikovaya politika v sovremennom mire: “Odnoyazichnaya” I “dvuyazichnaya” praktika I problema yazikovoy assimiylacii. *Corporative Politics*.-A., 2013.-C.1-13.
- Dyatlenko P. Yazikovaya politika I yazikoviye reformi v gosudarstvennom I nacionalnom stranstve (analiticheski obzor). *Sociologicheskoye obozreniye*.-M., Том.6. №3.2007.-S.1-12.
- Ozayeva O.V. Etnonatsionalnoye izmereniye yazikovoy politiki. –Rostov na Donu, 2008.-1-4s.
- Nikolski L.B. Sinhronnaya sociolinguistika. –Moskva, 1976.-92-104s.
- Shveitsar A.D. Sovremennaya sociolinguistika. –Moskva, 1976.–23-37s.
- Kachru B.V. Thepower and politics of English. *World Englishes*. Vol.5. №2/3.-Cambridge.1986.-P.129-132.
- Azimov E.G., Shukin A.N./Noviy slovar metodicheskikh terminov I ponyatii (teoriya I praktika obucheniya yazikam). –M., Izd-vo IKAR. 2009.-37s.
- Kozhemyakina V.A., Kolesnik N.G., Kryuchkova T.B., Parfenova O.S. Slovarsociolinguisticheskikh terminov. Rossiiskaya akademiya nauk/Institute.-M., 2006.-312s.
- Pedagogicheskoye rechevedeniye. Slovar-spravochnik. –M.:Flinta, Nauka. Pod.red.T.A.Ladizhenskoy i A.K.Michalskoy. 1998.-96s.
- Zherebilo T.V. Slovar linguisticheskikh terminov. Izdaniye 5-e,n ispravlennoye I dopolnennoye. – Nazran, Izd-vo ООО “Piligrim”. 2010.-147s.
- Pankin V.M., Philippov A.V. Yazikoviye kontakti: kratkiy slovar. –M.: Flinta, Nauka. 2011. – 163s.
- Laguta O.N. Uchebniy slovar stilisticheskikh terminov. Uchebno-metodicheskoye posobiye/Otv.red. N.A.Lukyanova. – Novosibirsk: Novosibirski gosuniversitet, 1999.-71s.

- Suleymenova E. /Aleumettik linquistika terminderinin cozdigi. – Almaty, 2008.-408s.
- Avrorin V.A. Problemy izucheniya funktsionalnoy storony yazika. – L.,1975.-117-123s.
- Gandhi K.L. The problem of Official Language in India. Arya Book Depot, Karol Bagh, -New Delhi. 1984 – p.168-179.
- Haugen E. Linquistika I yazikovoye planirovaniye. Sociolinguistika. Vyp.VII. – M., 1975. – 441-472s.
- Grishayeva E.B. Tipologiya yazikovih politik I yazikovogo planirovaniya v polietnicheskom I miltikulturnom prostranstve (funktsionalniy aspekt). – Krasnoyarsk, 2007.-240s.
- Karasik V.I. Yazik socialnogo statusa./in-t yazikoznaniya RAN. Volgor.gos.ped.in-t.-M.-1992.-43-47s.
- Barannikov P.A. Problemy hindi kak nacionalnogo yazika. –L., 1972.-54-68s.
- Chuprina M.V. Yazikovaya politika v Respublike India. Nauchniy potencial: raboty molodyh uchenih. -M.,№2. 2012.-1-3s.
- Zherebilo T.V. Terminy I poniyatiya linquistiki. Obshee yazikoznaniye. Sociolinguistika: Slovar-spravochnik. –Nazran: “Pili-grim”. 2011.-280s.
- Paromonov D.O. Yazikovaya politka I demokratiya v sostoyanii narastayushei slozhnosti. Modeli refleksivnoy sociologii. Vest-nik RGGU, №3(65)11. Nauchniy zhurnal. –Moskva. 2011.-66-90s.

2-бөлім
ФИЛОЛОГИЯ

Раздел 2
ФИЛОЛОГИЯ

Section 2
PHILOLOGY

FTAMP 16.31.41

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o16>**Батырхан Б.Ш., Әшімхан Д.Е.**

Ph.D., аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: hafizbolat@mail.ru

«АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ТАҒАМ АТАУЛАРЫНЫҢ ПАРСЫ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында кездесетін қазақ халқының ұлттық тағам атауларының парсы тіліне аударылу мәселесі қарастырылады. Бұл мақалада қазақ халқының мәдени ерекшеліктерінің, көшпелілер мәдениеті көрінісінің құрамдас бөлігі болып табылатын тағам атауларының парсы тіліне қандай әдіс-тәсілдер арқылы аударылғаны сараланды және талданды. Осы талдаудың негізінде қарастырылған тағам атауларының әрқайсысының аудармасының ең сәтті нұсқасын анықтауға әрекет жасалды.

Сонымен қатар, «Абай жолы» роман-эпопеясында кездесетін қазақ ұлттық тағам атауларының баламасыз лексиканың қандай тәсілдерімен аударылғаны қарастырылады. Ұлттық тағам атауларын парсы тіліне аударған кезде, баламасыз лексиканы аудару тәсілдерінің ішінен транслитерация мен транскрипция әдістері қолайлы болған. Мақалада роман-эпопеяда кездесетін ұлттық тағам атауларының парсы тіліне аударылу ерекшеліктерін зерттеген кезде, бұл үлкен шығарманы тәржімалау жұмысымен қазақ ұлтының мәдениетімен етене таныс, шеберлігі шыңдалған, қазақ тілін жетік білетін аудармашылар айналысу қажеттігі баса айтылады. Роман-эпопеяны парсы тіліне аударған ирандық аудармашы Н. Асғарзаде эпопеяны түпнұсқа тілден емес, орыс тілінен аударған. «Абай жолы» парсы тіліне орыс тілінен сатылы аударма арқылы тәржімаланғандықтан, ұлттық тағам атауларының аудармада берілу ерекшеліктерін зерттеген кезде үш тілдегі нұсқалары бірге салыстыра қарастырылады.

Түйін сөздер: «Абай жолы», тағам атаулары, аударма, парсы тілі, ұлттық нақыштағы сөздерді аудару.

Batyrkhan B., Asimkhan D.E.

PhD., senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: hafizbolat@mail.ru

Features of translation of the names of Kazakh national dishes in the epic novel “The Path of Abai” into Persian

The article examines the problem of translating the names of national Kazakh dishes that are found in the epic novel by Mukhtar Auezov, “The Path of Abay”, into Persian. The names of Kazakh dishes, as well as methods for their translation into Persian were analyzed in this article. Based on this analysis, an attempt was made to determine the most successful translation of the considered examples.

Along with this, the names of Kazakh national dishes found in the epic novel “The Way of Abai”, by which method are translated

When translating into Persian, the names of Kazakh national dishes were translated using transliteration and transcription methods. When studying the translation of the epic novel “The Abay Way” into Persian, we paid attention to the national dishes encountered and translated them into the target language. As a result, we came to the conclusion that the translation should be carried out by people who are fluent in the language of the original and the translation, and also have great knowledge in the field of national culture, traditions and mores of the people from whose language the original work is translated. The novel-epic was translated into Persian by N. Asgarzade, however, he did not translate from the original language, but from the Russian version, therefore, the inaccuracies that existed in the

Russian translation automatically turned into the text of the Persian translation. Thus, we were once again convinced that translation into any language should be carried out directly from the text of the original, otherwise it is impossible to guarantee a high-quality translation.

Key words: «The Path of Abai», the names of national dishes, Persian, culture-specific items, translation of culture-specific items.

Батырхан Б.Ш., Ашимхан Д.Е.

PhD, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: hafizbolat@mail.ru

Особенности перевода названий казахских национальных блюд в романе-эпопее «Путь Абая» на персидский язык

В статье рассматривается проблема перевода названий национальных казахских блюд, которые встречаются в романе-эпопее Мухтара Ауэзова «Путь Абая», на персидский язык. В данной статье проанализированы названия казахских блюд, а также способы и методы их перевода на персидский язык. На основании данного анализа была сделана попытка определить наиболее удачный вариант перевода рассмотренных примеров.

При переводе на персидский язык названия казахских национальных блюд были переведены при использовании методов транслитерации и транскрипции. При исследовании перевода романа-эпопеи «Путь Абая» на персидский язык мы обращали внимание на встречающиеся национальные блюда и транслитерацию их на язык перевода. В результате мы пришли к выводу, что перевод должны осуществлять люди, прекрасно владеющие языком оригинала и перевода, а также обладать большими знаниями в области национальной культуры, традиций и нравов народа, с языка которого переводится оригинальное произведение. Роман-эпопею на персидский язык перевел Н. Асгарзаде, однако он выполнил перевод не с языка оригинала, а с русского варианта, поэтому неточности, бытовавшие в русском переводе, автоматически перешли и в текст персидского перевода. Таким образом, мы еще раз убедились, что перевод на любой язык должен осуществляться непосредственно с текста самого оригинала, иначе гарантировать качественный перевод невозможно.

Ключевые слова: «Путь Абая», названия блюд, перевод названий блюд, персидский язык, перевод реалий.

Кіріспе

«Абай жолы» роман-эпопеясы – бір кейіпкердің өмірі арқылы бүкіл қазақ халқының жарты ғасырлық тарихын, әлеуметтік, тұрмыстық, қоғамдық ғұмырын бейнелейтін ауқымды туынды. Роман-эпопеяда кездесетін реалий сөздер, соның ішінде осы мақалада қарастырылатын қазақтың ұлттық тағамдары қазақ халқының мәдениетін және жалпылай көшпелілер мәдениетінің ерекшеліктерін көрсетеді.

«Абай жолы» роман-эпопеясының басқа тілдерге аударылуын зерттеу де маңызды жайт, себебі онда бір ұлттың тұтас өмірі бейнеленген. Әр халықтың тілі бұл сол халықтың тарихымен, мәдениетімен және қоғамдық өмірімен тығыз байланыста дамиды тірі ағза іспеттес. Көркем әдебиет туындыларын аудару, әсіресе сол шығармада кездесетін белгілі бір халықтың мәдениет элементінің көрінісі болып табылатын реалий сөздерді аудару өте күрделі, шеберлікті талап ететін іс болып табылады. «Абай жолының» парсы тіліндегі аудармасын зерттеген

ғалымдардың еңбектері өте маңызды. Д. Дүйсебаев туындының парсы тіліндегі аудармасының сапасын қарастырған, сондай-ақ, аударматану, этнолингвистика, лингвомәдениеттану салаларының теориясы мен практикасы үшін бағалы мәліметтер берген. Ал Р.К. Садықова өз зерттеу жұмысында «Абай жолы» роман-эпопеясының парсы тіліндегі аудармасында түс атауларының берілуіне талдау жасады.

Бұл мақалада «Абай жолы» роман-эпопеясында кездесетін қазақ ұлттық тағам атауларының осы жоғарыда айтылған баламасыз лексиканың қандай тәсілдерімен аударылғанын қарастырамыз. «Абай жолы» роман-эпопеясын парсы тіліне аударған Н. Асгарзаде. Бірақ аудармашы эпопеяны түпнұсқа тілден емес, орыс тілінен аударған. Ал шығарманы қазақ тілінен орыс тіліне аударғандар А. Никольская, Т. Нұртазин, Л. Соболев және Н. Анов. «Абай жолы» парсы тіліне орыс тілінен сатылы аударма арқылы тәржімаланғандықтан, ұлттық тағам атауларының

аудармада берілу ерекшеліктерін зерттеген кезде үш тілдегі нұсқаларын бірге салыстыра қарастыру керек.

Көркем әдебиет шығармаларында реалий-сөздер ұлттық, жергілікті және тарихи колоритті көрсетеді. Е.В. Бреустің анықтамасы бойынша: «Реалий – бұл бір ұлттың адамдарының күнделікті өміріне, тұрмысына, дәстүріне, тарихына, материалдық және рухани мәдениетіне қатысты ұғымдар». (Бреус, 2000: 107) Сондай-ақ, Т.А. Казакова берген реалий анықтамасын ескеру керек: «Реалий – бұл халықтың өзіндік ұлттық мәдени нысандардың аталуы». (Казакова, 2001: 72) Қандай да бір құбылыстарды, заттарды, соның ішінде тағам атауларын реалийлерге жатқызуда олардың ұлттық бояуға ие болуы шешуші фактор болып табылады. Аудармашы реалийлерді дұрыс анықтап және оларды аударма жасалатын тіл мәдениетіне барынша сәйкестендіріп аударуға қабілетті болу керек.

Батыс ғалымдары мағынасында мәдени компоненті бар тіл бірліктерін атау үшін «cultural words», «culturally-bound words», «cultural references» деген терминдерді қолданады. Питер Ньюмарк «A Textbook of Translation» деген еңбегінде «cultural words» деген терминді пайдаланады. (Newmark, 1988: 119) Питер Ньюмарк мәдениетті қоғамға тән өмір сүру салты мен оның көрінісі деп түсінеді және оны бейнелеу үшін арнайы тіл қолданылатынын айтады. Ньюмарк тілдің үш түрін бөліп көрсетеді: мәдени, әмбебап және дербес (персональный). Ол мәдени тілді сипаттай келе, «cultural words» терминін қолданып, бұл сөздерді аудару кезінде қиындықтар тууы мүмкін дейді. Себебі ол сөздерде белгілі бір халықтың тілінің мәдени-айрықша ерекшеліктері көрініс табады. Сонымен қатар, Питер Ньюмарк «мәдени сөздердің» классификациясын ұсынған:

1) Экология: флора, фауна, таулар, желдер, жазықтар.

2) Материалдық мәдениет: тағам, киім, үйлер мен қалалар, көлік.

3) Әлеуметтік мәдениет: жұмыс пен демалыс.

4) Әдет-ғұрыптар, іс-әрекеттер, ұйымдастыру тәсілдері, іс-әрекеттерді орындау әдістері. (Newmark, 1988: 103)

Юджин Найда мәдени сілтемелердің бес тобын бөліп көрсетеді: 1) материалдық сілтемелер, оған күнделікті қолданыстағы заттар жатады; 2) экологиялық сілтемелер, оған аймақ пен ауа-райындағы өзгешеліктер жатады; 3) әлеуметтік сілтемелер, оған өмірдің қоғамдық реалиялары мен олардың өнердегі көркемдік көріністері

жатады; 4) діни сілтемелер; 5) жоғарыда атап өтілген мәдени сілтемелерді сөйлеуде жеткізу құралы ретіндегі лингвистикалық сілтемелер (Nida, 1982: 120).

Көркем әдебиеттегі мәдени ерекшеліктерді аудару әрдайым проблемалық мәселе болып табылады, себебі ол мәдени таңбаланған сөздерді бір тілден/мәдениеттен басқа тілге/мәдениетке тасымалдауға және аударуға қатысты болып табылады. Аудармашының да, оқырмандардың да мәдени фондық білімі өте маңызды рөл атқарады. Сондықтан аударылатын мәтіннің мәдени және әлеуметтік мәнмәтіні және оқырманның олармен таныс болуы маңызды. Теориялық дереккөздерді талдау кезінде реалийлерді аударудың транслитерациялау және транскрипциялау, калька және жартылай калька, сипаттамалық аударма, лексикалық толықтырулар немесе баламасымен ауыстыру, семантикалық түрлендіру, нөлдік аударма және тағы басқа көптеген аудару тәсілдері мен амалдары бар екені анықталды. Реалий сөздерді аудару үшін және аударманың оңтайлы жолын табу үшін түпнұсқадағы мәнмәтіндік мағынаны түсіну керек.

Батыс ғалымдарының еңбектерінде мәдени ерекшеліктерді беретін сөздерді басқа тілге аударудың көптеген тәсілдері сипатталады. Жалпылай келе, тәсілдерді екі топқа бөлуге болады. Олар – глобализация (globalization) және локализация (localization).

Дэвис глобализация тәсілін мәдени ерекшелігі бар сілтемелерді неғұрлым бейтарап немесе жалпылама түрде, оларды мәдени фондары әртүрлі кең ауқымды аудиториялар үшін біркелкі қол жетімді түсінікті етіп аудару ретінде сипаттайды (Davies, 2003: 83). Глобализация тәсілі мәдени ерекшелікті білдіретін элементті жалпылауды және мәдени өзгешелікті барынша азайтуды көздейді. Бұл тәсіл көбінесе аудармашылармен бір мәдениетке тән элемент аударылатын тіл мәдениетінде болмаған жағдайда қолданылады, ал екінші жағынан, осы элементтің орнына өте аударылатын тіл мәдениетіндегі мағынасы жағынан ұқсас элемент пайдаланылуы мүмкін.

Ньюмарк осы тәсілге сүйеніп, «функционалды эквивалент» терминін қолданады және мәдени элементтен еркін сөз түпнұсқа тіліндегі сөзді бейтараптандыратынын және жалпылайтынын айтады. (Newmark, 1988: 83). Бэйкер бұл тәсілді генерализация деп атайды, яғни неғұрлым жалпылама сөз арқылы аудару тәсілін меңзейді. (Baker, 1992: 26).

Глобализация тәсіліне қарама-қарсы әдіс локализация деп аталады. Бұл әдіс бойынша түп-

нұсқадағы мәдени ерекшелікті білдіретін сөзді екінші тіл мәдениетінде бар сөздермен аудару немесе сол аударма жасалатын тіл оқырмандарына, солардың мәдениетіне таныс ұғымдармен аудару көзделеді. (Davies, 2003: 84). Осылайша, аударылған мәтін оқырмандарға аударылған мәтін ретінде емес, өз мәдениетіне тән түпнұсқа мәтін ретінде қабылдануы көзделеді. Осы мәдени ерекшелікті білдіретін сөздерді аудару тәсілін басқа да ғалымдар атап өткен. Честерман бұл әдісті «cultural filtering» (мәдени сүзгілеу) деп атайды (Chesterman, 1988: 108), ал Венути «доместикация» терминін қолданады (Venuti, 2001: 240). Ньюмарк бұл әдісті «cultural equivalent» (мәдени эквивалент) деп атаса (Newmark, 1988: 82), Бэйкер «cultural substitution» (мәдени алмастыру) деп атайды (Baker, 1992: 31). Бұл аударма әдісі аударылатын тілде кездеспейтін терминді немесе ұғымдарды сол тілдегі мағынасы жағынан жақын, ұқсас ұғымдармен, балама бола алатын сөздермен аудару, басқаша айтқанда, мәдени эквиваленттерді қолдану болып табылады. Питер Ньюмарк локализацияның үш әдісін атап өткен: тасымалдау, натурализация және мәдени эквивалент. (Newmark, 1988: 82) Алғашқы екі әдісті транслитерация және транскрипция деп атауға болады.

Негізгі бөлім

«Бауырсақ» сөзінің аударылуы

Бауырсақ – бидай ұнынан ашыған қамырды майға пісіретін қазақтың ұлттық тағамы.

«Бауырсақ» сөзі орыс және парсы тілдеріне қалай аударылғанын көрейік:

Түпнұсқа:

«Дастарқан үстіне үш табакқа сап ашыған бауырсақ қойысты.» (Әуезов, 2007а: 106)

Орыс тіліндегі аударма:

«На скатерть были поставлены чашки с баурсаками из кислого теста.» (Ауэзов, 1977а: 108)

Парсы тіліндегі аударма:

روی سفره در یک سینی باغرساک های قرار داده شده بود.

Түпнұсқа:

«Осы кезде шай жасалып, кең дастарқан үстіне Құмаштың үйінің ашыған бауырсағы салынды.» (Әуезов, 2007г: 303)

Орыс тіліндегі аударма:

«А тем временем домашние Кумаша уже накрыли стол, и на широкую скатерть посыпались сдобные баурсаки.» (Ауэзов, 1977б: 526)

Парсы тіліндегі аударма:

روی سفره بزرگ آن، کوچه ای از بانورساق های روغنی و خوشمزه، نان روغنی های خوش رنگ و معطر و سماور نیکی شفاف و پاکیزه ای گذاشته شد.

«Бауырсақ» сөзі орыс тіліне «баурсак» деп транскрипция әдісі арқылы аударылған. Сонымен қатар, сілтеме беріліп, кітап бетінің төменгі жағына осы сөзге түсіндірме берілген. Орыс тіліндегі аудармада былай деп түсіндірме берілген: «Баурсаки – шарики из теста, жаренные в масле». Ал парсы тіліндегі аудармада бірде баграсак деп, ал басқа жерде банорсак деп әртүрлі нұсқаларда берілген. Бірінші нұсқасын баграсак мүлдем дұрыс емес деп айтуға болады. Себебі, түпнұсқа сөздің дыбысталуын аударма тіліндегі жазбада дұрыс бермеген (baghersak). Екіншіден, осы сөзге сілтеме берілген, бірақ кітаптың төменгі жағында берілген осы сөзге қатысты мәлімет мүлдем дұрыс емес. Онда былай деп жазылған: روده – баграсак яғни, «baghersak – ішек». Бұл жерде аударманың берілуі де, сол сөзге берілген түсіндірме де қате. Бұл жағдайда транскрипция әдісі бойынша банорсак деген нұсқасын қолдану орынды болар еді.

«Құрт» сөзінің аударылуы

Құрт – сүттен жасалған ұлттық тағам. Құрт – сөзінің мағынасы да құрғатылған, кептірілген сүт деген мағынаны береді. Пісіліп майы алынған айранды қайнатып кенеп дорбада сүзіп алып тұздап өреде кептіріп сақтайтын тағам түрі. (<http://massaget.kz/blogs/22595/>)

«Абай жолы» роман-эпопеясында кездесетін құрт сөзінің орыс және парсы тілдеріне қалай аударылғанын көрейік:

Түпнұсқа:

«Құрт қайнатып жатқан үйдің қазаны бос болмайды.» (Әуезов, 2007а: 156)

Орыс тіліндегі аударма:

«Когда в доме варят сыр, котел занят.» (Ауэзов, 1977а: 148)

Парсы тіліндегі аударма:

به وقت تهیه پنیر، معمولاً دیگ اشغال است

Түпнұсқа:

«Келіні жаңа ысытып әкелген, құрт қосқан қонақ көжені анда-санда бір ұрттап отырып...» (Әуезов, 2007а: 27)

Орыс тіліндегі аударма:

«Кодар медленными глотками потягивал просяной навар с разведенным куртотом, разогретый ему снохой.» (Ауэзов, 1977а: 42)

Парсы тіліндегі аударма:

قدر جرع جرع جوشانده ارزان قیمت را می نوشید و گاهی از نان و پنیر شور کوبیده را که عروشش برایش مهیا کرده بود.

«Құрт» сөзін орыс тіліне бірде «сыр» деп, бірде транслитерация әдісімен «курт» деп ау-

дарып, сілтеме беріп, кітап соңында түсіндірмесін жазған. Орыс тіліндегі түсіндірме былай берілген: «Курт – соленый сыр». Осы жағдайда романның тікелей қазақ тілінен емес, орыс тілінен жанама аударма жасалғанының кемшілігі байқалады. Себебі, «құрт» сөзі парсы тіліне **پنیر** (ірімшік) және **پنیر شور** (тұзды ірімшік) деп орыс тілінен сөзбе-сөз аударылған.

Ал «құрт» сөзінің парсы тіліндегі тура баламасы – **کاشک**[kashk] сөзі. Аудармашы осы **کاشک**[kashk] сөзін қолданғаны жөн болар еді.

«Қуырдақ» сөзінің аударылуы

Қуырдақ – жаңа сойылған малдың өкпе-бауырынан, мойын төстік етінен, жүрек бүйрегінен, сондай-ақ ішек-қарнынан ұсақтан турап әзірленетін тағам.

Түпнұсқа:

«Мынаның жас қуырдағын жеп аттанайық, тым құрыса! – деп еді.» (Әуезов, 2007б: 244)

Орыс тіліндегі аударма:

«Да подожди ты немного, не суетись! Дай хоть полакомиться свежим *куырдаком*.» (Ауэзов, 1977а: 484)

Парсы тіліндегі аударма:

چه عجله ای داری، کمی صبر کن. بگذار یک کمی از مزه گوشت تازه این شکار بجشیم.

Түпнұсқа:

«Қыстыгүні қостың асын «төбеқызар» қып жакқан отын және бақырға қуырған *қуырдағын* Ақылбай жақсы көреді екен.» (Әуезов, 2007б: 112)

Орыс тіліндегі аударма:

«Ақылбай отказался не столько из-за лени, сколько из-за своего пристрастия к горячему *кавардаку* – обычному кушанью табунщиков на полевом стане.» (Ауэзов, 1977а: 90)

Парсы тіліндегі аударма:

عافل بای نه به خاطر کاهلی و سستی بلکه علاقه غریبش قویرداق – غذای معمولی گله بانان در صحرا – و مشاهده این که آشپز مشغول سرخ کردن گوشت است دعوت او را رد می کند.

«Қуырдақ» сөзін орыс тіліне транслитерация әдісімен «куырдак» деп беріп, сілтеме жасап, кітап соңына түсіндірмесін берген. Түсіндірмесін келесідей берген: «Куырдак – жареное крошеное мясо». Сонымен қатар, басқа бір жерде транскрипциямен «кавардак» деп аударылған. Ал парсы тіліне бірде **گوشت** – «ет» деп, сәйкестік баламасын қолданып аударған, сонымен қатар, басқа жерде **قویرداق** деп, транслитерация әдісін қолданған. Аудармада екінші нұсқаны, яғни транслитерация арқылы берілген **قویرداق** сөзін барлық жерде бірдей қолданып және сілтеме жасап, ұғымның түсіндірмесін жазу дұрыс болар еді.

«Жент» сөзінің аударылуы

Жент – шай дастарқанына қойылатын ұлттық тағам. Жент жасалатын негізгі өнім – сөк. Диірменге тартылған немесе келіге салып түйіліп жармаланған сөкке тортасынан айырған сары май, қант, ірімшік ұнтағы, мейіз салынып араластырылады. Содан соң ыдысқа салынып, беті тегістеледі де, салқын жерде сақталады. (Қазақ энциклопедиясы, 2001: 401)

Түпнұсқа:

«Жеп іш, Абай! – деп, енді қонағының алдына *жент* пен майды да, бауырсақты да молырақ ысырып қойды.» (Әуезов, 2007а: 142)

Орыс тіліндегі аударма:

«Выпей, закуси, Абай! – сказал он, придвигая к гостю *жент*, масло и баурсаки.» (Ауэзов, 1977а: 138)

Парсы тіліндегі аударма:

ژنت، کره و باغرساک را مقابل ابای گذاشت.

«Жент» сөзі орыс тіліне де (жент), парсы тіліне де (**ژنت**) транслитерация әдісімен аударылған. Сонымен қатар, «жент» сөзіне сілтеме беріліп, кітап бетінің төменгі жағына осы сөзге түсіндірме берілген. Орыс тіліндегі аудармада былай деп түсіндірме берілген: «Жент – творог, растертый со сливочным маслом и медом.». Ал парсы тіліндегі аудармада келесідегідей жазылған: **ژنت – مخلوطی از ماست چکیده، کره و عسل**, яғни, «жент – қышқыл сүт сығындысы, сары май мен балдың қоспасы» деп берілген. Бұл жерде, орыс тіліндегі және парсы тіліндегі түсіндірмелерді толықтай дұрыс деп айтуға болмайды. Себебі, женттің жасалатын негізгі өнімі – ірімшік емес, сөк деп аталатын тарыдан жасалатын тағам түрі.

«Қазы» сөзінің аударылуы

Қазақтардың ет даярлаудағы ең әйгілі ұлттық ерекшелікке ие тәсілдерінің бірі – қазы аудару. Жылқының ішегін жуып-тазартып, оған бір-бірлеп тілінген, әрі тұздалып, бұрыш сияқты дәмдендіргіштер қосылған жылқы қабырғасын майымен тығып, содан соң ішектің екі ұшын мықтап байлап арысқа асып кептіреді. (Сегізбайұлы, 2011: 30)

Түпнұсқа:

«Ылғи бір түрілген *қазы*, төңкерілген жас құйрық, сары алтындай балқыған жал, желін майлар...» (Әуезов, 2007а: 120)

Орыс тіліндегі аударма:

«Толстое *казы*, слоящиеся курдюки, желтое сало заливка и вымени, напоминающее расплавленное золото, дымились на морозе.» (Ауэзов, 1977а: 121)

Парсы тіліндегі аударма:

کازی، دنبه و چربی زرد پشت گردن که به طلای آب شده می ماند در هوای سرد زمستانی بخار می کرد.

«Қазы» сөзі орыс тіліне «казы» деп транскрипция әдісі арқылы аударылған. Сонымен қатар, сілтеме беріліп, кітап соңында осы сөзге түсіндірме берілген. Орыс тіліндегі аудармада былай деп түсіндірме берілген: «Қазы – конская колбаса». Ал парсы тіліндегі нұсқада орыс тіліндегі аудармасына сәйкес транскрипция әдісімен کازی деп аударылған. Сонымен қатар, парсы тіліндегі нұсқасында да осы сөзге сілтеме беріліп, түсіндірмесі жазылған: کالباس از گوشت اسب – яғни, «жылқы етінен жасалатын шұжық». Осы мысал арқылы романның тікелей қазақ тілінен емес, орыс тілінен жанама аударма жасалғанының кемшілігін байқауға болады. Бұл жағдайда, түпнұсқа сөзді (казы) транслитерация әдісі арқылы парсы тіліне قازی деп беруге болатын еді. Себебі, қазақ тіліндегі «қ» дыбысы парсы тілінің фонетикалық жүйесінде «ق» әрпіне сәйкес келеді.

«Қымыз» сөзінің аударылуы

Қымыз – жылқы сүтінен алынатын қышқыл сүт өнімі, қазақ халқының ұлттық тағамдарының ішіндегі ең құрметті дастархан дәмінің бірі. Төмендегі «қымыз» сөзінің орыс және парсы тілдеріндегі аудармаларына назар аударайық:

Түпнұсқа:

«Шешелері бұған біресе қымыз, біресе тоназыған ет, біресе шай ұсынып тықпалай берсе де, баланың бойына ас батпады.» (Әуезов, 2007а: 11)

Орыс тіліндегі аударма:

«Матери потчевали его то кумысом, то холодным мясом, то чаем, но Абаю было не до еды, – он не чувствовал голода, хотя не ел с самого утра.» (Ауэзов, 1977а: 28)

Парсы тіліндегі аударма:

از آبی گاهی با شیر مادیان، گاهی گوشت پخته سرد قرمه و گاهی چای پنیرایی می شد.

Түпнұсқа:

«Бірақ шай, қымыз үстінде де, ет үстінде де бата оқушылар мен ауыл иелерінің арасында шүйіркелескен сөздер болған жоқ.» (Әуезов, 2007а: 195)

Орыс тіліндегі аударма:

«Но ни чай, ни кумыс, ни мясное угощение не содействовали простоте и искренности разговоров между близкими Божей и гостями.» (Ауэзов, 1977а: 176)

Парсы тіліндегі аударма:

اما نه تعارف چای، نه شیر اسب و نه ناهار مفصل نتوانست گفت و گوی نزدیکان بوژی و میهمانان را با صداقت و صمیمیت توأم نماید.

Түпнұсқа:

«Күздің ақшыл тартқан қою қымызы бүгін ерекше жақсы ашыған екен. Салқын түндерде шала ашып, саумалдау боп тұратын бір қымыздар болушы еді.» (Әуезов, 2007в: 23)

Орыс тіліндегі аударма:

«Сегодня кумыс оказался особенно хорош. Иногда, не перебродив достаточно в такие холодные ночи, кумыс отдает прокисшим молоком.» (Ауэзов, 1977б: 20)

Парсы тіліндегі аударма:

آن روز طعم شیر گواراتر از همیشه می نمود. گاهی اوقات در چنین شب های سردی شیر به حد لازم به غلیان نمی رسد.

«Қымыз» сөзі орыс тіліне транскрипция әдісімен «кумыс» деп аударылған. Ал парсы тіліне бірде شیر, бірде اسب, бірде شیر مادیان, «биенің сүті», «жылқының сүті» деп түсіндірмелі әдіс арқылы, ал кей жерлерде тек «сүт» деп аударылған. Жай ғана «сүт» деп аударылған жерлері орынсыз. Өйткені, ол сөз «қымыз» ұғымын бере алмайды.

«Шұбат» сөзінің аударылуы

Түпнұсқа:

«Тыстан, үнсіз ымменен жас келіншек Зылиқаны шақырып келтіріп, шұбат сапыртып, еркектерге ұсынды.» (Әуезов, 2007б: 119)

Орыс тіліндегі аударма:

«Айгерим кивком подозвала молоденькую Злиху, переменила на столе перед Абаем скатерть и приказала подавать кумыс.» (Ауэзов, 1977а: 394)

Парсы тіліндегі аударма:

آیگریم زلیخای جوان را با اشاره ای خواند تا سفره روی میز مقابل آبی را تعویض کند و شیر خنکی بیاورد.

Түпнұсқа:

«Салқын, қою ақ шұбатты сырлы аяқтан сабырмен жұта отырып, өз алдында жаюлы жатқан орысша кітаптың беттерін аударып түсті.» (Әуезов, 2007б: 119)

Орыс тіліндегі аударма:

«Прихлебывая редкими глотками густой холодной кумыс, он стал перелистывать лежавшую перед ним книгу» (Ауэзов, 1977а: 394)

Парсы тіліндегі аударма:

در حالی که شیر غلیظ و خنک را جرعه جرعه می نوشید و کتاب را ورق می زد.

Түпнұсқа:

«...шұбат құйып отырған нұрлы жүзді, сұлу келіншек Зылиқа да қостаған.» (Әуезов, 2007б: 122)

Орыс тіліндегі аударма:

«...миловидная Злиха, разливавшая кумыс, – и та улыбнулась.» (Ауэзов, 1977а: 396)

Парсы тіліндегі аударма:

زلیخا را که سرگرم به هم زدن شیر بود به خنده واداشت.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан «шұбат» сөзінің орыс тіліне «кумыс» деп, ал парсы тіліне شیر «сүт» деп аударылғанын көреміз. Шұбат ұғымы орыс тіліне дұрыс берілмегендіктен, парсы тіліне де дұрыс аударылмаған. Екі аудармада да «шұбат» сөзінің мағынасы жоғалып кеткен. Шұбат – түйе сүтінен дайындалатын сусын екенін білу керек және аудармада соны ескеру керек еді.

«Тұздық» сөзінің аударылуы

Түпнұсқа:

Өй, тұздықтарың... қайда? Жеке қоятындарың қайда?... – деп келеді екен. (Әуезов, 2007а: 120)

Орыс тіліндегі аударма:

Эй, где туздык? Вы же говорили, что подадите его отдельно? (Ауэзов, 1977а: 121)

Парсы тіліндегі аударма:

ای توزدیک بیاورید، مگر قرار نشده آن را جداگانه بیاورید؟
توزدیک – آب گوشت

«Тұздық» сөзі орыс тіліне де, парсы тіліне транскрипция тәсілімен аударылған. Сонымен қатар, түсіндірмесі де берілген. Орыс тіліндегі түсіндірмесі «Туздык – мясной навар, подливка» деп берілген. Ал парсы тілінде آب گوشت, «абгушт» деп беріліпті. Абгушт – иран асханасының дәстүрлі тағамдарының бірі. Оны бұрынғы ирандықтардың көшпелі халықтары ойлап тапқан. Абгушт – құрамында қой еті мен майы, қызанақ, картоп, пияз және бұршақ түрлерінен әзірленетін сорпаға ұқсас тағам түрі. Бұл жерде аудармашы тұздық сөзіне түсіндірмені мәдени эквивалент арқылы бергісі келген. Алайда «абгушт» сөзі «тұздық» сөзінің дәл баламасы бола алмайды. Иран аудармашысы «тұздық» сөзін транскрипция әдісімен орынды аударған. Алайда сол сөздің түсіндірмесін дұрыс бермеген.

Қорытынды

«Абай жолы» роман-эпопеясының басқа тілдерге аударылуын зерттеу де маңызды жайт, себебі онда бір ұлттың тұтас өмірі бейнеленген. Мұндай шығарманы басқа тілге аудару аудармашыдан үлкен жауапкершілікті, көп ізденісті талап етеді. Аудармашының түпнұсқа тілін білуі немесе жетік білмеуі аударма сапасына әсер етеді. Әсіресе көркем әдебиетті аударғанда аудармашы түпнұсқа тілінің ерекшеліктерін, ұлттың тарихи, мәдени ерекшеліктерін, ұлттық нақыштағы сөздердің ұғымын дұрыс түсінуі керек.

Мақалада қарастырылған «Абай жолы» роман-эпопеясында кездесетін қазақ ұлттық тағам атауларының парсы тіліне аударылуын зерттеу

нәтижесінде мынадай қорытындылар жасалынды:

– Ұлттық тағам атауларын парсы тіліне аударған кезде баламасыз лексиканы аудару тәсілдерінің ішінен транслитерация мен транскрипция әдістері қолайлы болған;

– Роман-эпопея парсы тіліне тікелей қазақ тілінен емес, орыс тілінен жанама аударма жасалғанының кемшіліктері байқалады;

– Иран аудармашысы аударма жасауға қажет «фондық білімді» жете меңгермеген;

– Аудармашы жекелеген сөздерге сілтеме беріп, кітап бетінің төменгі жағына сол сөздердің түсіндірмесін жазған. Алайда кейбір жағдайларда берілген түсіндірмелерде дәлсіздіктер орын алған.

М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында кездесетін ұлттық тағам атауларының парсы тіліне аударылу ерекшеліктерін зерттеген кезде, бұл үлкен шығарманы тәржімалау жұмысымен қазақ ұлтының мәдениетімен етене таныс, шеберлігі шыңдалған, қазақ тілін жетік білетін аудармашылар айналысу қажеттігі байқалады.

Translation of culture-specific items in fiction has always been

a problematic issue because it involves transporting and translating culturally marked words from one language/culture into another.

However, the translators as well as readerships' cultural backgrounds

always play a major role in the overall process. Therefore, cultural and

social context of the text to be transposed is as much important as the readership that the translator has in mind.

Translation of culture-specific items in fiction has always been

a problematic issue because it involves transporting and translating culturally marked words from one language/culture into another.

However, the translators as well as readerships' cultural backgrounds

always play a major role in the overall process. Therefore, cultural and

social context of the text to be transposed is as much important as the readership that the translator has in mind.

Translation of culture-specific items in fiction has always been

a problematic issue because it involves transporting and translating

culturally marked words from one language/culture into another.

However, the translators as well as readerships' cultural backgrounds

always play a major role in the overall process. Therefore, cultural and

social context of the text to be transposed is as much important as the readership that the translator has in mind.

Translation of culture-specific items in fiction has always been

a problematic issue because it involves transporting and translating

culturally marked words from one language/culture into another.

However, the translators as well as readerships' cultural backgrounds

always play a major role in the overall process. Therefore, cultural and

social context of the text to be transposed is as much important as the readership that the translator has in mind.

Әдебиеттер

- Ауэзов М. Путь Абая. Роман-эпопея. Т.1. – Алма-Ата: Жазушы, 1977. – 662 с.
 Ауэзов М. Путь Абая. Роман-эпопея. Т.2. – Алма-Ата: Жазушы, 1977. – 644 с.
 Әуезов М.О. Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2007. – 368 б.
 Әуезов М.О. Абай жолы: Роман-эпопея. Екінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2007. – 432 б.
 Әуезов М.О. Абай жолы: Роман-эпопея. Үшінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2007. – 384 б.
 Әуезов М.О. Абай жолы: Роман-эпопея. Төртінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2007. – 400 б.
 Бреус Е. В. Основы теории и практики перевода с русского на английский язык. – М.: УРАО, 2000. – 208 с.
 Казакова Т. А. Практические основы перевода, – СПб.: – Союз, 2001. – 320 с.
 Қазақ энциклопедиясы, Т.3. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001
 Құрт жеп, аурулардан құтылыңыз! Accessed 01 February 2019. <http://massaget.kz/blogs/22595/>
 Сегізбайұлы К. Қазақы дастархан. – Алматы: Атамұра, 2011. – 192 б.
 Baker, M. (1992). In Other Words: A Coursebook on Translation. London & NY: Routledge.
 Chesterman, A. (1997). Memes of Translation: the Spread of Ideas in Translation Theory. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
 Davies, E. E. (2003). Goblin or a Dirty Nose? The Treatment of Culture-Specific References in Translations of the Harry Potter Books. The Translator, Vol. 9: 1 pp. 65 – 99.
 Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation. NY: Prentice Hall.
 Nida, E. and Charles R. (1982) The Theory and Practice of Translation. Leiden: Brill.
 Venuti, L. (2001). Strategies of Translation. Routledge Encyclopedia of Translation Studies. London & New York: Routledge, pp. 240 – 244.
 راه آباي، جلد اول، ترجمه نازلی اصغرزاده. تهران: واژه آرا، ۱۳۷۶. – ۸۸۷ ص
 راه آباي، جلد دوم، ترجمه نازلی اصغرزاده. تهران: واژه آرا، ۱۳۷۶. – ۷۹۰ ص

References

- Auezov M. O. Abai zholy: Roman-epopeya. Birins'i kitap [Abay'Way]. – Almaty: Zhazushy, 2007. – 368 b.
 Auezov M. O. Abai zholy: Roman-epopeya. Yekinshi kitap [Abay'Way]. – Almaty: Zhazushy, 2007. – 432b.
 Auezov M. O. Abai zholy: Roman-epopeya. Ushinshii kitap [Abay'Way]. – Almaty: Zhazushy, 2007. – 384b.
 Auezov M. O. Abai zholy: Roman-epopeya. Tortinshi kitap [Abay'Way]. – Almaty: Zhazushy, 2007. – 400b.
 Auezov M. O. Put' Abaya: Roman-epopeya. T.1. [Abay'Way]. – Almaty: Zhazushy, 1977. – 662 s.
 Auezov M. O. Put' Abaya: Roman-epopeya. T.2. [Abay'Way]. – Almaty: Zhazushy, 1977. – 644 s.
 Auezov M. O. Rah-e Abai, jeld-e avval, tarjome Nazli Asgarzade,. – Tehran: Vajeara, 1376. – 887 s.
 Auezov M. O. Rah-e Abai, jeld-e dovum, tarjome Nazli Asgarzade,. – Tehran: Vajeara, 1376. – 790s.
 Baker, M. (1992). In Other Words: A Coursebook on Translation. London & NY: Routledge.
 Breus E. V. Osnovy teorii i praktiki perevoda s russkogo na angliiskiy yazyk, M., – URAO, 2000. – 208s.
 Chesterman, A. (1997). Memes of Translation: the Spread of Ideas in Translation Theory. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
 Davies, E. E. (2003). Goblin or a Dirty Nose? The Treatment of Culture-Specific References in Translations of the Harry Potter Books. The Translator, Vol. 9: 1 pp. 65 – 99.
 Kazakova T. A. Prakticheskie osnovy perevoda, SPb., – Soyuz, – 2001. – 320s.
 Kurt zhep, auralardan kutylyniz! Accessed 01 February 2019 <http://massaget.kz/blogs/22595/>
 Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation. NY: Prentice Hall.
 Nida, E. and Charles R. (1982) The Theory and Practice of Translation. Leiden: Brill.
 Qazaq enciklopediyasy, T.3., Almaty: Qazaq enciklopediyasy, 2001
 Segizbayuly K. Qazaqy дастархан. – Almaty: Atamura, 2011. – 192b.
 Baker, M. (1992). In Other Words: A Coursebook on Translation. London & NY: Routledge.
 Baker, M. (1992). In Other Words: A Coursebook on Translation. London & NY: Routledge.
 Venuti, L. (2001). Strategies of Translation. Routledge Encyclopedia of Translation Studies. London & New York: Routledge, pp. 240 – 244.

FTAMP 81.34/.35

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o17>**Қыдырбаев Қ.А.**

PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kaldibay75@gmail.com

ЖАҢА ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІНДЕГІ КЕМШІЛІКТЕР

2018 жылғы 6 желтоқсанда Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі ұлттық комиссия мақұлдаған Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері тағы бір қайтара сараланып, олқылықтары болса жөндеу мақсатында республикалық басты басылым Егемен Қазақстан газетінің 2019 жылғы 11-санында жарияланды. Ұсынылған емле ережелерінің жобасын А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мен Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі ұлттық комиссиямен бірлесе отырып дайындаған және мақұлданғанға дейін Емле ережелерінің негізгі қағидалары бойынша республикадағы жоғары оқу орындарының студенттері, орта мектептің оқушылары, сондай-ақ оқытушы-филологтар мен еліміздің кейбір өңіріндегі ересектер арасында сынама-сауалнама жүргізілді. Емле ережелерінің жобасы тәуелсіз сарапшылар мен ЖОО-ның тілтанушы мамандарының сараптамасынан өтті. Алайда түзілген емле ережелермен танысқанымызда, кейбір кемшіліктер байқаған болатынбыз. Бұл мақаламызда кей параграфтардағы кемшіліктерге салыстырмалы, салғастырмалы талдау жасай отырып өз пікірімізді білдіріп, ескертпелерімізді көрсететін боламыз.

Түйін сөздер: қазақ тілі, латын графикасы, емле ережелері, кірме сөздер.

Kydyrbayev K.A.

PhD, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kaldibay75@gmail.com

The Flaws in the New Spelling Rules

On December 6, 2018, the new spelling rules of the Kazakh language alphabet based on the Latin alphabet, which was repeatedly reviewed, was published in the 11th issue of the newspaper "Egemen Qazaqstan" in the republican edition. The proposed spelling rules were developed and approved by the A. Baitursynov Institute of Linguistics and National Scientific and Practical Center Sh. Shayakhmetov in conjunction with the National Commission for the Transfer of the Kazakh Alphabet to Latin Graphics and it was carefully surveyed by conducting questionnaires among students of Higher Education Institutions of the Republic, pupils of secondary schools, as well as teachers-philologists and adults from some regions of the country before it was approved. The Spelling Rules project has been reviewed by independent experts and linguists from the University. However, when we examined the correct spelling rules, some of the disadvantages were observed. In this article, we will make our comments and suggestions to compile some of the shortcomings in some paragraphs by making comparisons, comparative analysis.

Key words: Kazakh language, the Latin alphabet, spelling rules, loan words.

Қыдырбаев Қ.А.

PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: kaldibay75@gmail.com

Недостатки в новых правилах правописания

6 декабря 2018 года национальной комиссией было решено перевести алфавит казахского языка на латинскую графику с повторным анализом правил правописания казахского языка. В 2019 году в 11 номере газеты "Егемен Казахстан" был опубликован Новый алфавит с целью

коррекции в них допущенных ошибок. До подготовки и одобрения проекта по правилам правописания Институтом языкознания им. А.Байтұрсынова и Национальным научно-практическим центром «Тіл-Қазына» имени Ш.Шаяхметова совместно с Национальной комиссией по переводу алфавита казахского языка на латинскую графику был проведен опрос среди студентов высших учебных заведений республики, учащихся средних школ, преподавателей-филологов и в некоторых регионах взрослого населения. Проект правила правописания прошел экспертизу независимых экспертов и специалистов лингвистов ВУЗов. Но во время изучения исправленных правил были замечены некоторые недочеты. В этой статье будут представлены сравнение и анализ недочетов в некоторых параграфах, и с целью дополнения недочетов предложены наши замечания и предложения.

Ключевые слова: казахский язык, латинская графика, правила правописания, заимствованные слова.

Кіріспе

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директоры профессор Е. Қажыбек: «Жаңа әліпби негіздегі емле ережелеріне қоғам мүшелері бей-жай қарамайды деген сенімдемін және жұртшылықтан ұсыныстар болады деп ойлаймын және ғылыми негізді ой-пікірлер міндетті түрде ескерілуге тиіс» (Қажыбек Е., 2019) десе, белгілі ғалым, профессор Ш.Құрманбайұлы Хабар арнасының «Ұлы дала өркениеті» бағдарламасына берген сұқбатында: «Емле мәселесі қазақстандықтар арасында бір үтір, бір нүкте, бір таңба болса да ашық талқылану керек» (Құрманбайұлы Ш., 2019) деген болатын. Еліміз үшін маңызды іске аз да болса үлесімізді қосу мақсатында, біз де жаңа емле ережелерімен танысып, ескеріліп қалар деген ниетпен өз пікіріміз бен кейбір ескертпелерімізді ортаға салуды жөн санадық.

Осыған дейінгі мақалаларымызда әліпбидегі кемшіліктер туралы және сол кемшіліктерді жөндемей, емле ережелері де дұрыс шықпайтыны жөнінде мәселе қозғаған болатынбыз (Қыдырбаев Қ., 2018а: 119-125). Емле жасаушылар әліпбидің кемшін екеніне қарамастан оны мүмкіндігінше жазуымызға икемдеп, емле ережелеріне жаратуға барынша тырысқан. Ол үшін емле авторларына алғысымызды білдіреміз. Дей тұрғанмен кемшіліксіз іс болмайтыны, кез келген іс сын-ескертпелерді түзей отырып дамитыны баршаға мәлім.

Жұмыстың мақсаты мен міндеті

Зерттеу жұмысының мақсаты мақұлданған Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелеріне ғылыми талдау жасай отырып, ой-пікірімізді ортаға салу және ескертпелер беру. Жөнделуі тиіс кемшіліктерін көрсету және өз нұсқаларымызды ұсыну.

Зерттеу жұмысының методологиясы

Зерттеу жұмысының теориялық негізі ретінде отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері қолданылады. Мақаланы жазу барысында сипаттама, талдау, аудару, салыстыру, салғастыру әдістері қолданылады.

Негізгі бөлім

Республикалық басты басылымда жарияланған Емле ережелерінің алғы сөзі «Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері» «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылы 26 қазандағы №569 Жарлығына сәйкес бекітілген жаңа әліпби бойынша әзірленді» (Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері, 2019: 1) деп басталған. Алайда №569 жарлықпен бекітілген нұсқа апостроф нұсқасы болатын. Бұл нұсқаны көпшілік қолдамағандықтан, Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 19 ақпандағы №637 Жарлығына сәйкес алдыңғы нұсқаға өзгерістер енгізіліп, соңғы ақут нұсқасы бекітілген болатын. Газетте ұсынылған емле ережелері соңғы ақут нұсқасы бойынша әзірленген. Сонда газет мәтінінде (техникалық) қате кеткен бе, әлде солай алғашқы жарлық көрсетілуі керек пе, оны мамандар айта жатар.

Әріптер емлесі

2-параграфта «*á, o, ó, u, ú* әріптері төл сөздің басында жазылады» деп, мысал ретінде «*ádis, álem, sán, dán, mádeniet, báterek; ozyq, oñtaly, qoǵam, torsyq; óris, ómirsheñ, kósem, bórik; utymdy, ustaz, qujat, tumar; úrdis, úkimet, júie, túbegeili*» сөздерін береді. Дұрысы «сөздің басында» емес, «сөздің алғашқы буынында» болса керек;

6-параграфта «*и, у* әріптері дауыссыз дыбыс ретінде таңбаланады» дейді де, мысал арасында

iaġni, aikido сөздерін келтіреді. Дауыссыз дыбыстар жеке бір өзі буын құрамайтыны белгілі. Ал мысалда келтірілген *iaġni, aikido* сөздерінің екінші буынындағы *ı* әрпінің дыбысы буын құрап, бұл ережеге бағынбай тұр. Олай болса аталған екі мысалды бұл параграфтан алып тастаған жөн;

7-параграфта «*ı, ii* әріп тіркестеріне аяқталған етістіктерге көсемшенің *ı (-ı)* жұрнағы жалғанғанда, екі *ı* әрпі қатар жазылады: *bauı – baudı, keii – keudi*» деген. Бұл ереже бекітілген әліпбиде дауыссыз *[ı]* дыбысы мен *[ıı]*, *[iı]* дыбыс тіркестеріне бір ғана */ı/* таңбасы берілу салдарынан болған ерсі ереже. Бұл төте жазуға, яғни араб графикасына ғана тән ереже. Ол туралы «Араб графикасына тән ережені жаңа әліпбиге енгізбеген жөн» (Қыдырбаев Қ., 2018б) атты мақаламызда кеңінен талқылаған болатынбыз;

Түбір сөздердің емлесі

11-параграфта «Төл сөздер бірыңғай жуан не жіңішке үндесіммен жазылады: *azamat, untymaq, bosaq, turmys; ásem, memleket, izet, úmit, sóilem*. Ал кейбір **кірме сөздерде** тіл үндестігі сақталмай жазылады: *quziret, qudiret, muġalim, qyzmet, qoshemet, aqiret, qasiet, qadir, kitap, taúqimet, qaziret*» деген. Ал ережелердің «Тірек ұғымдары» атты бөлімінде кірме сөзге «қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтары бойынша игеріліп жазылатын өзге тілден енген сөз» деген анықтама берілген. Олай болса осы параграфта төл сөздердің қатарында тұрған ***memleket*** сөзі, 2-параграфта төл сөздердің қатарында көрсетілген ***álem, mádeniet, qujat, úkimet, ustaz*** сөздері де кірме сөздердің қатарында болуы тиіс. Өйткені тілімізге *memleket, álem, mádeniet, qujat, úkimet* сөздері араб тілінен, *ustaz* сөзі парсы тілінен игеріліп енген.

Ескере кететін және бір жағдай *[k]* дыбысы тілімізде тілшік пен тілдің түбі арқылы жасалып (Жүнісбек Ә., 2009: 76), тек қана жуан дыбысталатын дыбыс екені, ал *[i]* дыбысы тек қана жіңішке дыбысталатын тіл алды дауыстысы (Мырзабеков С., 1993: 21) екені белгілі. Тілімізде бұл екі дыбыс таңбасының қатар тұруы, үндестік заңына қайшы келіп дыбыстауды қиындатады. Сондықтан *aqiret, taúqimet* сөздеріндегі *i* әрпін тіл арты, жуан *[ı]* дыбысының таңбасына ауыстырып, *aqyret, taúqymet* деп жазған жөн;

Қосымшалардың жалғануы

15-параграфта «Түбірдің соңғы буынында үнді дауыссыз дыбыстан кейін тұрған *ı, i* әріп-

тері тәуелдік қосымшасы жалғанғанда түсіріліп жазылады. Мысалы: *ayıl – ayly, dayıs – dayısy, erin – erni, halyq – halqy, oryn – orny, ġuryr – ġurpy, quryq – qyrqy (қырқын беру), kórik – kórki (бет-ажар), árip – árpi, naryq – narqy (бағасы), parıq – parqy, qulyq – qulqy, oıyn – oıynı*» делінген. Алайда келтірілген мысалдардағы соңғы «*oıyn – oıynı*» сөзі бұл ережеге бағынбай тұр. Сонымен қатар «Түбірдің соңғы буынында үнді дауыссыз дыбыстан кейін тұрған *ı, i* әріптері тәуелдік қосымшасы жалғанғанда түсіріліп жазылады» деген мәтінді «Түбірдің соңғы буынында екі үнді дауыссыздың немесе үнді дауыссыз бен қатаң дауыссыздың ортасында келген *ı, i* әріптері тәуелдік қосымшасы жалғанғанда түсіріліп жазылады» деп нақтылаған жөн. Өйткені *сары, тары, шәлі* т.б. түбірлердің соңғы буынында да үнді дауыссыз дыбыстан кейін *ı, i* әріптері бар, алайда оларға бұл ереженің қатысы жоқ;

Қосымшалардың жалғануы

16-параграфта «Соңғы буынында *á* әрпі жазылатын түбір сөздерге ашық дауыстылармен келетін қосымшалар ғана жуан жалғанады: *kúnásina, kúnásinan, kýásina, kýásinan, kúnága, kúnádan, kúnálaı, shúbálanı, kýága, kýádan, kúmánga, kúmándanı*» делінген. Мысалдардағы *kúnásina, kúnásinan, kýásina, kýásinan* сөздерінен байқағанымыздай, аталған ереже бойынша *kúná, kýá* сөздеріне қысқа дауыстымен келген үшінші жақтағы тәуелдік *-si* жалғауы жіңішке жалғанған. Алайда осы жіңішке жалғауға барыс және шығыс септік жалғауларын *-na, -nan* деп қайта жуандату, тілге күш түсіргендей болады. Дұрысы, жіңішке *-si* жалғауынан соң, үндестік заңын пайдалана отырып жіңішке әуезді *-ne, -nen* жалғауы арқылы *kúnásine, kúnásinen, kýásine, kýásinen* деп айтқанды жөн санаймыз. Бұл ұсынысымыз 53-параграфтың ескертпесіне де қатысты;

21-параграфта «Түбір сөзге *-hana, -nama, -gói, -qoi, -kez, -kesh, -paz, -ger, -ker, -tal, -dar, -qor* тәрізді **араб, парсы** тілінен енген ... қосымшалар сөздің соңғы буынының жуан-жіңішке-келігіне қарамай жалғанады» делінген. Аталған қосымшалар араб тілінен емес, парсы тілінен енген қосымшалар. Сондықтан мәтіндегі «*араб*» сөзін алып тастаған жөн;

32-параграфта «*Ásire, bir, kóp, jalpy, беі* және *avan, avia, avto, agro, anti, aero, gidro, giper, eýro, izo, infra, kino, mega, mini, radio, tele, trans, últra, foto, elektr* сияқты сөзалды сыңарларымен, сондай-ақ *bei* қосымшасымен келген атаулар

бірге жазылады» дегендегі бірінші қатарда келген *бей* сөзі артық;

Дефиспен жазылатын сөздер емлесі

44-параграфтағы «Араб цифрымен берілген санға қосымша дефис арқылы жалғанады, сондай-ақ түсірілген *-ynshy (-inshi), -nshy (-nshi)* қосымшасының орнына дефис қойылады» деген ережеден соң «**Осы ереже диссертациялық жұмыстарда пайдаланылған әдебиеттердің беттеріне сілтеме берілгенде де қолданылады**» деген сөйлемді арнайы қосу керек. Өйткені диссертациялық жұмыстарда қазақ тілінің емле ережесі бойынша [17, 12-б.] деп жазылған сілтемелерді Мемлекеттік ұлттық ғылыми-техникалық сараптама орталығы орыс тіліндегідей [17, б. 12] деп мәжбүрлі түрде өзгерткеніне талай куә болғанбыз. Бұл үрдіс әлі де жалғасын табуда. Оны 2019 жылы қорғалған диссертациялардан да көруге болады (Ермагамбетова К., 2019), (Жумабекова Г., 2019), (Кошымова А., 2019) (Тасилова А., 2019), (Мукушева Қ., 2019);

46-параграфта «Күшейткіш буынмен келетін сөздер дефиспен жазылады: *ap-anuq, qur-quzyl, sap-sary, jar-jaqsy, súp-súkimdi, quba-qur*. Бірақ *appaq, kókpeńbek* болып жазылады» деп берілген. Мұнда не нәрсе аппақ, көкпеңбек болып жазылатыны түсініксіз. Сондықтан «Бірақ *appaq, kókpeńbek* болып жазылады» деген сөйлемді «**Бірақ *appaq, kókpeńbek* сөздері дефиссіз бірге жазылады**» деп өзгерткен жөн;

47-параграфтағы ағылшын тіліндегі *MP4-pleer* сөзін қазақ тіліне осы қалпында енгізу дұрыс емес. Тіліміздегі орыс орфографиясы бойынша жазылып жүрген сөздерден құтылу үшін латын графикасына көштік емес пе? Енді олардың орнын ағылшын орфографиясымен жазылатын сөздермен толықтырмақпыз ба? Олай болса *MP4-pleer* сөзін *MP4-ойнатқыш* немесе *MP4-бейне ойнатқыш* деп аударып алған жөн. Сол секілді *MP3-pleer* сөзін де *MP3-ойнатқыш* немесе *MP3-музыка ойнатқыш* деп аударып алсақ латын графикасына көшудегі мақсатымызға сай болмақ. Ал оқылуы тілімізге бейімделіп, *МыПы4-ойнатқыш* немесе *МыПы4-бейне ойнатқыш* және *МыПы3-ойнатқыш* немесе *МыПы3-музыка ойнатқыш* болғаны жөн;

Жалқы есімдер емлесі

53-параграфта «Кісі есімдеріне және *-ov, -ev* жұрнағымен аяқталған кісінің тегіне қосымша түбір сөздің соңғы буынына сәйкес үндесіп жалғанады: *Álihanıyń, Álihanğa; Kúnsulýdyń, Kúnsulýğa; Nábievanıyń, Nábievke;*

Baıǵaraevanıyń, Baıǵaraevqa» делінген. Алайда *Nábievanıyń* деген кісі тегінің түбірі жіңішке болғанына қарамастан жуан *-nyń* қосымшасы жалғанып, ережеге бағынбай тұр және не үшін жуан қосымша жалғанғаны туралы түсініктеме берілмеген. Сонымен қатар, *-ov, -ev* жұрнағы дауысты дыбыстан кейін келсе, қазақ тілінде екі дауысты қатар келмейтіндіктен *-ov, -ev* жұрнағының алдынан *ı* әрпін жазып, *Baıǵaraıev, Túrkeıev* деп жазған жөн. Қазақша мәтіндердегі орыс есімдері де осы қағида бойынша *Sergeev – Sergeıev, Alekseev – Alekseıev, Беляева – Beláıeva* деп жазылуы тиіс. Ең дұрысы, ұлты қазақ азаматтар *-ov, -ev, -ıch, ın* жұрнақтарынан құтылғаны жөн;

54-параграфта «Екі сөзден құралған кісі есімдері бірге жазылады: *Tóremurat, Aısáýle, Saqypjamal, Abılqasym, Qasymjomart, Batyrhan, Tursynzada, Nurgalı, Aıǵúl, Aqbala, Aqylbek, Jaqsybai, Shárbany, Toqqoja, Nurbike, Nuratym, Nurdıldá, Bibihanym, Asyljan, Ahmetqazy*» делінген. Олай болса осы ережеге орай ҚР қазіргі президентінің аты қазақ тіліндегі мәтіндерде **Qasymjomart** (Қасымжомарт) деп дефиссіз бірге жазылуы тиіс. Сонымен қатар кісі есімімен аталатын астанамызды **Nur-Sultan** (Нұр-Сұлтан) деп дефис арқылы жазу да дұрыс емес. Бұлай жазу кеңес кезіндегі *Алма-Ата, Қзыл-Орда, Ак-Мечеть, Сыр-Дарья, Аму-Дарья* секілді орыс тілінің жазу емлесіне қайта оралғанымызды білдірмек. Ал бұл дефис қала аты мен адам атын ажырату үшін қойылды деу жай ғана өзімізді өзіміз алдарқату болмақ;

56-параграфта «Араб, парсы тілінен енген кісі есімдері қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сәйкес жазылады: *Ysqaq, Yrysjan, Yrysaldy, Ysmaıyl* немесе *Symaıyl, Muhambet, Ybyratym, Bátıma, Qasen, Qusaıyn, Qadisha, Pazyl, Ábdıqadir, Álbeıbarys*» делінген. Алайда келтірілген мысалдарда *Yrysjan* есіміндегі *jan* компонентінен өзге парсы сөзі жоқ (Оңдасынов Н., 2003: 70). *Ysqaq, Ysmaıyl, Symaıyl, Ybyratym* есімдері араб тіліне еврей тілінен енген есімдер. Ал соңғы *Álbeıbarys* есімінің бірінші компоненті *Ál* араб сөзі болса (Al-Mugjam al-Wasit, 1989: 33), екінші, үшінші компоненттері, яғни *бей/бай* және *барыс* түркі сөздері (Қыдырбаев Қ., 2016: 113-117). Сонымен қатар араб, парсы тілдері бір тіл емес екенін ескере кету керек. Екеуі қазақ және орыс тілдері секілді бір-біріне туыстығы жоқ бөлек-бөлек тілдер. Сондықтан «Араб, парсы тілінен» дегенді «**Араб, парсы тілдерінен**» деп көпше түрге өзгертіп, мысалдардың арасына *Меруерт, Мейіркүл, Мейіржан, Пакизат, Гүлзада,*

Гүлжан секілді т.б. парсы тілінен енген кісі есімдерін араластырған жөн;

Қысқарған сөздер емлесі

74-параграфта «Ағылшын тіліндегі атауы бойынша қысқарған әлемдік мәртебесі жоғары халықаралық ұйым атаулары түпнұсқа тіліндегідей жазылады: *UNESCO, USAID, NATO, EXPO*. Қосымшалар қысқарған сөздің айтылуына қарай дефис арқылы жалғанады: *UNESCO-ның, -ға; USAID-тың, -қа; NATO-ның, -ға; EXPO-ның, -ға*» делінген. Латын графикасына көшудегі негізгі максаттардың бірі тілімізге күштеп енгізілген орыс тілінің дыбыстарынан құтылу болатын. Бұлай ереже жасау орыс тілінен енген басы артық әріптердің орнына ағылшын тілінің әріптерін тықпалаумен парапар. 47-параграфқа айтылған ескертпеміздей, енді құтылғалы отырған орыс орфографиясының орнына ағылшын орфографиясын енгізумен бірдей. Сондықтан мұндай сөздерді жазғанда әліпбиіміздегі бар әріптермен *IYNECKO, IYSAID, NATO, EKSPD* деп жазғанымыз жөн;

Шеттілдік сөздер емлесі

76-параграфта «Шеттілдік бірқатар сөздер түпнұсқасына ұқсас жазылады, оларға қосымша буын үндестігіне сәйкес жалғанады: *moderator* (-дың, -y, -ға, -lar), *marker* (-дің, -i, -ge, -ler), *stepler* (-дің, -i, -ge, -ler), *vaycher* (-дің, -i, -ge, -ler), *sypervaizer* (-дің, -i, -ge, -ler), *aifon* (-ның, -y, -ға, -dar), *banknot* (-тың, -y, -қа, -tar), *bankomat* (-тың, -y, -қа, -tar), *planshet* (-тің, -i, -ke, -ter), *onlain* (-ның, -y, -ға, -dar), *oflain* (-ның, -y, -ға, -dar), *dizain* (-ның, -y, -ға, -dar), *barmen* (-нің, -i, -ge, -der), *resepsn* (-нің, -i, -ge, -der), *skrinshot* (-тың, -y, -қа, -tar), *blokbaster* (-дің, -i, -ge, -ler)» делінген.

Орыс тіліндегі термин сөздер, тіпті Ресейге көршілес, орыс тіліне туыстас әрі әліпбилері де бір (кирил) белорусь тілінде де орыс тіліндегідей жазылмайды. Мысалы *фонетика – фанетика, орфография – арфаграфия, морфология – марфалогия, банкомат – банкамат, модератор – мадэратар, степлер – стэплер, планиет – планиэт, офлайн – афлайн, орфография – арфаграфия* деп көптеген терминдер белорусь тіліне бейімделіп алынған.

Осы орайда белорусь тілінің тәжірибесіне жүгінген жөн тәрізді, яғни бұл параграфтағы «Шеттілдік бірқатар сөздер түпнұсқасына ұқсас жазылады» дегенді «Дыбысталуы қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкес келетін шеттілдік бірқатар сөздер түпнұсқасына ұқсас

жазылады» деп толықтырып, мысал ретінде дыбысталуы қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкес келетіндерін ғана келтіру керек.

Орыс сөздеріндегі *o* әрпі, белорусь тіліндегідей қазақ тілінде де ешқашан да [a] болып айтылмайды. Яғни *o* әрпін [a] деп оқу санамызға сіңіп қалған орыс тілінің әсері. Сондықтан *moderator* сөзін қазақ тіліндегі айтылуына қарай бірінші буындағы *o* әрпін *a-ға*, соңғы буынындағы *o* әрпін [ы] дыбысының таңбасына өзгертіп *maderatyr*; ал *bankomat* сөзіндегі *o* әрпін айтылуы бойынша [a] дыбысының таңбасына өзгертіп, *bankamat* деп, ал *resepsn* сөзін *i* әрпін қосу арқылы *resepsn* деп жазып, мұндай сөздерді **77-параграфтағы** «Бірқатар кірме сөздер айтылуы бойынша жазылады» деген ережеге жатқызған дұрыс болмақ. Осылай етсек белорусь, араб, т.б. тілдер секілді бүкіл шеттілдік сөздерді тілімізге оңай игеріп алатын боламыз;

81-параграфта «э әрпі *e* әрпімен жазылады: *element, elevator, poetika, koefisent*» делінген. Мысалда келтірілген *elevator, poetika, koefisent* сөздері *e* әрпін *e*-ге ауыстырғаннан тілімізге бейімделіп кеткен жоқ. Сондықтан *poetika, koefisent* сөздеріндегі *o* әрпін *a*-ға ауыстырып және қазақ тілінде екі дауысты қатар келмейтінін ескеріп, осы *a* мен *e* әріптерінің арасына *i* әрпін қосып, *paietika, kaiefisent* деп өзгерткен жөн. Тіпті алғашқы буынынан кейінгі буындары жіңішке дыбысталатындықтан бұл сөздердегі *a* әрпін *á-ге* ауыстырып *páietika, káiefisent* десек тіл үндестігін сақтаған боламыз. Ал *elevator* сөзіндегі *o* әрпін қазақ тіліндегі айтылуы бойынша *y*-ға ауыстырып, *elevatyr* деп жазу керек. Бұдан кейінгі параграфтардың мысалдарында келетін қазақ тілінің айтылымына үйлеспейтін шеттілдік сөздердегі дыбыстарға қатысты ұстанымымыз да осындай болмақ. Осы орайда Ж. Аймауытұлының төте жазумен жазылған «Жаман тымақ» атты өлеңінде «шкаф» сөзін қазақ тіліне бейімдеп «ышқап» деп жазғанын ескере кету керек (Аймауытұлы Ж., 1929: 5). (Ақынның «ышқап» деп жазғанына қарап, кейде осы «шкаф» сөзі қыпшақтардың «ішқабынан» шықпады ма екен деген ойға қаламыз);

82-параграфта «ю әрпі *ú* әрпімен жазылады: *parashút, absolút, glúkoza, debút, prodúser, líks, valúta, búdjét, búro, sújet, búleten, fúchers, kompúter; tútor, konúktýra, konúktivít*. Қосымшалар соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады» делінген. Қолдаймыз, алайда бұл ереже *юань, каюта*, т.б. сөздерге жүрмейді. Сондықтан «Сөз басындағы және буын басындағы *ю* әрпі *ú*

әріп тіркестерімен, ал дауыссыздан кейінгі *ю* әрпі *й* әрпімен жазылады» деп толықтырып, мысал арасына *йуан*, *кайұта*, т.б. сөздерді қосқан жөн;

83-параграфта «я әрпі *а* әрпімен жазылады: *zarád, knáz, narád, razrád, griláj*. Қосымша §16 бойынша жалғанады» делінген. Құптарлық ереже, алайда бұл ережеге *ядро, яхта, маяк*, т.б. сөздер тура келмейді. Сондықтан бұл ережені «Сөз басындағы және буын басындағы *я* әрпі *а* әріп тіркестерімен, ал дауыссыздан кейінгі *я* әрпі *а* әрпімен жазылады» деп толықтырып, мысал арасына *iahta, iadro, maiak*, т.б. сөздерді араластырған жөн;

Осы тараудың ескертуінде «*и* (*й*) әрпінен кейін тұрған *я*-ның орнына *а* жазылады: *aksia, alergia, himia, gimnazia*» делінген. Алайда 6-параграфта *й* әрпі дауыссыз дыбыстың таңбасы екені, ал 7-параграфта *у* (*ый*), *и* (*ий*) дыбыс тіркестері сөздің барлық буынында *й* әрпімен жазылатыны айтылған. Сонда *aksia* сөзіндегі *й* әрпін қай ережеге салып оқимыз. Бірінші ереже бойынша [аксйа] деп оқимыз ба, әлде екінші ереже бойынша [аксийа] деп оқимыз ба? Екінші ережеге салып [аксий-а] деп оқысақ, соңғы [а] дыбысы жеке буын құрағаны ма, ал [аксий-йа] деп дұрыс буынға бөліп оқысақ «*у* (*ый*), *и* (*ий*) дыбыс тіркестері бір буынға түспей қалмақ. Яғни «*у* (*ый*), *и* (*ий*) дыбыс тіркестері сөздің барлық буынында *й* әрпімен жазылады» деген ереже қайда қалды? Қысқасы *aksia* сөзі буынға қалай бөлінбек? Сұрақ көп. Бұл сұрақ *Türkia, Fransia, Italia, Japonia*, т.б. ел атауларына да қатысты;

84-параграфта «Жіңішкелік белгісі (*ь*) бар буынға жіңішке дауыстылардың әрпі жазылады, қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндесіп жалғанады» делінген. Біздің ойымызша орыс сөздерін орысша жазылуында жіңішкерту белгісі бар екен деп, орыс тіліндегі дыбысталуына жақындатып айтудың қажеті жоқ. Мысалы *альбатрос* сөзін *álbátros* [əlbátros] дегеннен гөрі, тіл үндестігін сақтап *albatros* [əlbátros] деген тиімді. Ал *альбом* сөзін тілімізді алға, артқа күштеп қозғалтып *álbom* [əlbom] дегеннен гөрі, бірыңғай жуандатып *albom* [əlbom] немесе бірыңғай жіңішкелетіп *álbóm* [əlbóm] десек бұл сөздің мағынасы өзгеріп кетпес;

93-параграфта «*р, һ* әріптеріне аяқталған шеттілдік сөздерге тәуелдік жалғауы жалғанғанда, *р, һ* әріптері ұяңданбайды және қосымшалар жуан жалғанады: *arhetip* – *arhetipi*, *stereotip* – *stereotipi*, *sheih* – *sheihy*, *shtrih* – *shtrihy*; *seh* (-*tyń*, -*y*, -*qa*, -*tar*), *sheih* (-*tyń*, -*y*, -*qa*, -*tar*), *shtrih* (-*tyń*, -*y*, -*qa*, -*tar*)» делінген. Алайда

келтірілген мысалдардағы *arhetip*, *stereotip* сөздері *arhetipi*, *stereotipi* болып қосымшалар ережеге қайшы жіңішке жалғанып тұр. Сонымен қатар, 81-параграфқа қатысты айтқанымыздай, мұндағы *stereotip* сөзін, екі дауыстының арасына дауыстының арасына дауыссыз [y] дыбысының таңбасын қойып, *stereyotip* деп жазған жөн;

96-параграфта «-*км, -ск, -nm, -фm* әріп тіркесіне бітетін сөздерге қосымша *у, і* дәнекері арқылы, ал -*км, -нкм, -ск* сияқты құрамында *к* әрпі бар сөздерге тек жіңішке, басқаларына соңғы буын үндесіміне қарай не жуан, не жіңішке жалғанады: *fakt, faktige, faktisi; pýnkt, pýnktisi, pýnktige; instunkt, instunktisi, instunktige; disk, diskige, diskisi; aksept, akseptige, akseptisi; soft, softyga, softysy*)» делінген. Біздің ойымызша мұндай дыбыс тіркестерін осы қалпында қолдану тілімізге жат. Сондықтан қазақ тіліндегі айтылымына қарай кейбірінің соңғы жағына *ы* немесе *і* әріптерін жалғаған жөн. Мысалы *fakti* [факми] (*faktige, faktisi*); *diski* [дискі] (*diskige, diskisi*); *aksepti* [акценми] (*akseptige, akseptisi*); *softy* [софты] (*softyga, softysy*), ал *пункт* сөзін *pýnkit* [пунқим] (*pýnkiti, pýnkitke*), *инстинкт* сөзін *instúkit* [инстунқим] (*instúkiti*) деп жазсақ, тілімізге ыңғайланар еді (тіпті, *pónkit* [ноңқим], *ensteńkit* [енстеңқим] деп жазсақ тілімізге толық икемдеген болар едік). Алайда келтірілген мысалдардағы кейбір сөздердің баламасы тілімізде бар. Олай болса өзге тілдердегі бөтен сөздерді тілімізге жөн-жосықсыз ендіріп, сөзімізді былғай беру жарамас. Біздің ойымызша Абай Құнанбаев бұл мәселеге деген көзқарасын XIX ғасырда «Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, Ол – ақынның білімсіз бейшарасы» деп екі-ақ жолға сыйдырып, нүктесін қойған;

98-параграфтағы «Ағылшын тіліндегі түпнұсқасында *w* әрпімен басталатын кейбір сөздер *у* әрпімен жазылады: *yatsap, yikipedia, yeb-sait*» деген мәтінді «*W* әрпімен басталатын ағылшын тіліндегі кейбір аударылмайтын сөздер қазақ тіліне енгенде сөз басындағы *w* әрпі *у* әрпіне ауысады: *yatsap, yikipedia, yeb-sait*» деп өзгерткен жөн;

Емлешілер ықшамдалу қағидасын алға тартып, «*у* (*ый*), *и* (*ий*) дыбыс тіркестері сөздің барлық буынында *й* әрпімен жазылады» және «*иу* (*ху*), *иу* (*ху*) дыбыс тіркестері сөздің барлық буынында *у* әрпімен жазылады» деген ереже енгізді. Әріптерді ықшамдау тілдің әлеуетін көтерер болса, ағылшындар *eight, night, right, nation, tongue* секілді дыбыс санынан әріп саны артық көптеген сөздерін құрамындағы дыбыс санына қарай [ейт], [найт], [райт], [ней-

шн], [таң] деп ықшамдалып жазылатындай етіп, реформа жасар еді ғой. Сөздердің соңында жазылып, оқылмайтын /e/ әрпін *give, live, eye* секілді т.б. көптеген сөздерден алып тастар еді ғой. Әрине ағылшын тілі осындай шұбалаңқы әріптерімен ағылшын тілі болып тұр. Мұндай әріптері ықшамдалмаса да аталған сөздер кітаптарға сыймай қалып жатқан жоқ және жазылған кітаптары біздің кітаптардан қалыңдап кеткен жоқ. Керісінше, тіл әлеуетін көтереміз деп жоғарыдағы әріптерден бір әрпін ықшамдаса, сол әріппен бірге бүкіл ағылшын тілі ықшамдалып кетер еді. Бұл жағдай қазақ тіліне де қатысты. Қазақ сөзінің үндесім әуезін, морфем құрамын, буын тұрқын, тасымал жігін, сөйлеу ырғағын сақтайтын дыбыс тіркестерін жазуда ықшамдаймыз деп, болашақта тіліміздің өзі «ықшамдалып» кетпесін. Айта кету керек, мұндай ықшамдау ескі қыпшақ тілінде де, қазіргі түркі тілдерінде де кездеспейді. Мысалы **СИЫР** сөзін ескі қыпшақ тілінде *сийыр*, қарақалпақ тілінде *siyir*, қырым татарлары *siyir*, *siğir* құмық, ноғай тілдерінде *сийыр*, башқұрт тілінде *һыйыр*, түрік тілінде *siğir*, *inek*, өзбек тілінде *sigir*, түркімен тілінде *sugur*, ұрым тілінде *сыгыр* деп жазады. Ал **СУ** сөзі ескі қыпшақ тілінде *суу*, башқұрт тілінде *һуу*, қырғыз, қарашай-балқар тілдерінде *суу*, қарайым, қырым татар, құмық, ноғай тілдерінде *суб*, өзбек тілінде *суv*, түркімен тілінде *suw*, қарақалпақ тілінде *суў*, тофа, шор, хакас тілдерінде *суг*, шуваш, якут тілдерінде *уу* (ху) деп, **ИНЕ** сөзі ескі қыпшақ тілінде *ігне*, қырғыз, ноғай, қарашай-балқар тілдерінде *ийне*, қарақалпақ, қырым-татар тілінде *іуне*, әзірбайжан тілінде *iynə*, өзбек тілінде *igna*, түрік тілінде *iğne*, түркімен тілінде *ійһе*, ұйғыр тілінде *يىڭنه* [йиңһе], шор тілінде *инге*, **ИТ** сөзі ескі қыпшақ тілінде *ийт*, қарақалпақ тілінде *iyt*, ноғай тілінде *ийт*, ұйғыр тілінде *ئيت* [iйт], ұрым тілінде *ийт*, тофа тілінде *ыът* деп жазылады. Байқап отырғанымыздай қазақ тіліндегі *сиыр*, *су*, *ине*, *ит* сөздеріндегі *ый*, *уу*, *ий* дыбыс тіркестерінің баламалары өзге түркі тілдерінің ешқайсысында ықшамдалмай тарқатылып жазылады. Әліпбиіміз бір дыбыс бір таңба қағидасына негізделген дейміз. Бізге дәл қазір ықшамдау қатты қажет болса, алдымен әліпби құрамындағы /sh/, /ch/ диграфтары ықшамдалсын. Бір-екі әріпке көз алартқанша, алтын уақытымызды бекерге алып жатқан үш-тілділік, яғни ғылыми жобаларды, құжаттарды, есептерді, т.б. үш тілде талап ету ықшамдалсын.

«Сөздердің тасымалдануы» атты IX тараудың **99-параграфында** «Сөз буын жігіне сәйкес тасымалданады: *oqy'-shylar, oqy'shy-lar; bel-sendi, belsen-di; beibitshilik, beibit-shilik, beibitshi-lik*», ал **100-параграфында** «Буын *й* мен *у* дауыссыздарынан басталғанда *da-ýys (daý-ys емес), sa-ýat (saý-at емес), da-ıyndyq (dai-ıyndyq емес), qu-ıyn (qui-ıyn емес)* түрінде тасымалданады» делінген. Алайда шешімін таппай келе жатқан *қиын, жиын, суыр, сиыр, қиыр, суы, туы* т.б. сөздердің қалай буынға бөлінетіні, қалай тасымалданатыны туралы емле ережелерінің еш жерінде айтылмайды, яғни емлешілер ықшамдаймыз деп кирилдегі ең басты тілбұзар емле ережені сол қалпында қалдырған. (*И* мен *у* әріптерін, олардың араб графикалы ескі қыпшақ тілінде, қадим, жәдид, төте жазуларында, 1929-40 жылдар аралығында қолданыста болған латын графикасында және қазіргі латын графикалы түркі тілдеріндегі жазылу үлгілерін келесі мақаламызда толыққанды қарастыратын боламыз).

Қорытынды

Қазақ жазуын латын графикасына көшірудегі негізгі мақсаттардың бірі орыс тілінен күштеп енгізілген басы артық әріптер мен тілбұзар емле ережелерден құтылу болатын. «Шеттілдік сөздердің емлесі» атты тарау орыс орфографиясымен жазылып келген сөздердегі *ѐ, ѓ, џ, э, ю, я, ъ* әріптерін жаңа әліпбиде қалай жазу керектігін көрсетуге арналған. Бұл әріптер жаңа әліпбиге еңбей қалғандықтан ғана қарастырылған. Осы әріптерге жаңа әліпбиден балама табу арқылы шеттілдік (орыс) сөздерді тілімізге бейімдедік деп жүрміз, нәтижелі тұстары да жетерлік. Ал әліпбиден түсірілмеген *в, ч* әріптерінің дыбысын тілімізге қалай бейімдеу туралы емле ережелерінде ештеме айтылмайды. Сонымен қатар мысалдардан байқағанымыздай *о* әрпін [a] деп оқытатын орыс тіліне тән ереже жаңа емледе көп жағдайда өзгеріссіз қалған. Тілімізде орыс сөздеріндегі *о*-ның орнына *ы* айтылатын тұстар да ескерусіз қалған. Баламасы бар бөтен сөздер де жөнсіз енгізіле берген. Сондықтан «Шеттілдік сөздердің емлесі» атты тарауды қайта қарастыру керек. Тілімізге аударылмайтын шеттілдік сөздер мен терминдерді осы кезден бастап игермесек, баламасы бар сөздердің баламасын бермесек кейін кеш болмақ және уақыт өте келе, көз үйреніп кеткен соң оқылуы тілімізге томпақ келетін сөздердің орфографиясын қайта ауыстыру қиынға соқпақ.

Әдебиеттер

- Қажыбек Е. Жалпыхалықтық талқылау қажет (20.01.2019) // <https://egemen.kz/article/180814-erden-qadgybek-zhalpykh-alyqytq-talqylau-qadget>
- Құрманбайұлы Ш. (2019). Латын әліпбиі. «Ұлы дала өркениеті», Хабар NEWS // <https://www.youtube.com/watch?v=HX9oUgHo-R4&fbclid=IwAR2M4pt5SQcxI84OSaOoJauIH7aUwf3HGMG3vHpJk-FpQ-YFWLmQQEgqNOM>
- Qurmanbayuli S. (2019). Latin alipbii. «Uly dala orkenieti», Xabar
- Қыдырбаев Қ.А. (2018а). Бекітілген әліпбидегі түзетілуі тиіс он кемшілік. // ҚазҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы. Том 87, № 4
- Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері. // Egemen Qazaqstan. (2019) №11 (29490)
- Қыдырбаев Қ.А. (2018б). Араб графикасына тән ережені жаңа әліпбиге енгізбеген жөн. 12.11.2018 ж. // <http://tilalemi.kz/article/1796>
- Жүнісбек Ә. (2009). Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс. – 312 б.
- Мырзабеков С. (1993). Қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті. – 136 б.
- Ермагамбетова К. (2019). Қазақстандағы мәдени брендинг: теориялар және тәжірибелер: PhD дис. – Алматы. – 151 б.
- Жумабекова Г. (2019). Қазақ ақын-жазушыларының тәуелсіздік жылдарындағы көсемсөзі: PhD дис. – Алматы, 2019. – 208 б.
- Кошымова А. (2019). VIII-XIII ғасырлардағы оғыздардың түркі халықтарының этногенезінің қалыптасуындағы орны: PhD дис. – Алматы. – 168 б.
- Тасилова А. Әлемдік коммуникация желісіндегі қоғамдық дипломатия: PhD дис. – Алматы, 2019. – 141 б.
- Мукушева Қ. (2019). XX ғасыр басындағы қазақ көсемсөзі: Ұлттық дүниетаным және «Дала» концептісі: PhD дис. – Алматы. – 172 б.
- Ондасынов Н. (2003). Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Білім. – 320 б.
- Al-Mugjam al-Wasit, (2016). – Istanbul: «Cevik Matbaacilik». – 1067 s.
- Қыдырбаев Қ.А. (2016). Бейбарыс, Байбарыс, Бибарыс нұсқаларының дұрысы қайсы және этимологиясы қандай? (1245 жылы жарық көрген қыпшақ-араб сөздігінің қолжазбасы негізінде). – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. №1 (110).
- Аймауытұлы Ж. (1929). Жаман тымақ. Қазиздат. – 15 б.

References

- Kazhybek Y. Zhalpykhalyktyq talqylau qazhet (need public discussion). (01.20.2019) // <https://egemen.kz/article/180814-erden-qadgybek-zhalpykhalyktyq-talqylau-qadget>
- Qurmanbayuli Sh. (2019). Latin alipbii. «Uly dala orkenieti», Xabar NEWS // <https://www.youtube.com/watch?v=HX9oUgHo-R4&fbclid=IwAR2M4pt5SQcxI84OSaOoJauIH7aUwf3HGMG3vHpJk-FpQ-YFWLmQQEgqNOM>
- Kydyrbaev K.A. (2018a). Bekitilgen alipbidegi tuzetilui tiyis on kemshilik. – KazUU Xhabarshysy. Shygystanu seriasy. Volume 87, Number 4
- Zhana alipbi negizindegi qazaq tili emlesinin erezheleri. Egemen Qazaqstan. (2019) // №11 (29490)
- Kydyrbaev K.A. (2018b). Arab graphikasyna tan erezheni zhana alipbige engizbegen zhon. 12.11.2018 // <http://tilalemi.kz/article/1796>
- Zhunisbek A. (2009). Qazaq phoneticasy. – Almaty: Arys. – 312 b.
- Myrzabekov S. (1993). Qazaq tilinin phoneticasy. – Almaty: Qazaq Universiteti. – 136 b.
- Yermagambetova K. (2019). Qazaqstandagy madeni brending: teoriyalar zhane tazhiribeler: PhD dis. – Almaty. – 151 b.
- Zhumabekova G. (2019). Qazaq, aqyn-zhazushylarynyn tauyelsizdik zhyldaryndagy kosemsozi: PhD dis. – Almaty, 2019. – 208 b.
- Koshymova A. (2019). VIII-XIII gasyrlardagy ogyzdardyn turki khalyqtarynyn etnogenezinin qalyptasuynyndagy orny: PhD dis. – Almaty. – 168 b.
- Tasilova A., Alemdik kommunikatsiya zhelisindegi qjgamdyq, diplomatiya: PhD dis. – Almaty, 2019. – 141 b.
- Mukusheva Q. (2019). XX gasyr basyndagy qazaq, kosemsozi: Ulttyq duniyetanym zhane «Dala» kontseptisi: PhD dis. – Almaty. – 172 b.
- Ondasynov N. (2003). Parsyssha-Qazaqsha tusindirme sozdik. Almaty: Bilim. – 320 b.
- Al-Mugjam al-Wasit, (2016). – Istanbul: Cevik Matbaacilik. – 1067 s.
- Kydyrbaev K.A. (2016). Beybarys, Baibaris, Bibarys nusqalarynyn durysy qaysy jane etymologiasy qanday? (1245 zhyly zharyq korgen qypshaq-arab sozdiginin qolzhazbasy negizinde). – Astana: L.N. Gumilyov atyndagy EUU Xhabarshysy. No. 1 (110).
- Aimauityuly Zh. (1929). Zhaman tynmaq. Kazizdat. – 15 b.

FTAMP 16.41.25

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o18>**Қыдырбаева Ү.Т.,¹ Монтанай Э.А.²**

¹PhD, оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kudyrbayevaumit@gmail.com

² оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: elmiramontanayeva@gmail.com

ӘБІЛҚАЙЫР ХАННЫҢ РЕСМИ ХАТТАРЫНДАҒЫ СӨЗ ТУДЫРУШЫ ЖҰРНАҚТАР

Мақалада XVIII ғасырда қазақ даласында билік жүргізген Әбілқайыр ханның орыс патшайымдары мен елшілеріне жазған ресми хаттары тілдік құрылымы жағынан зерттелінген. Зерттеу жұмысының нысаны ретінде алынған ресми хаттардағы сөз түрлендіруші жұрнақтарды, сипаты және қолданысы жағынан анықтау, тарихи түркі тілдерімен салыстыра отырып зерттеу және олардың қазіргі қазақ тілімен сабақтастығын көрсету зерттеу жұмысының негізгі мақсаты болып табылады. Қазақ даласында шағатай тілінде жазылған әртүрлі мазмұндағы қолжазба материалдары әлі күнге дейін жан-жақты зерттеуді қажет ететін тың әрі өзекті мәселелердің бірі. Осылардың ішінде хандық дәуірдегі қолжазба деректерінің тарих, филология және әлеуметтану сияқты ғылымдарға қосар үлесі мол. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи әдіс қолданыла отырып, көне түркі, көне ұйғыр, қархан және қыпшақ тілдеріндегі сөз жасаушы жұрнақтар қарастырылды. Сонымен қатар, жұрнақтардың қолданылуы мысалдар арқылы көрсетіле отырып, атқаратын қызметіне қысқаша сипаттама берілді. Тарихи түркі тілдеріндегі сөз жасаушы жұрнақтардың хандық кезеңдегі және қазіргі қазақ тіліндегі қолданылуын, сонымен қатар, хаттардағы шағатай және қыпшақ тілдік элементтердің қаншалықты басымдылығын анықтау зерттеу жұмысынан күтілетін нәтиже болып табылады.

Түйін сөздер: сөз жасаушы жұрнақтар, қазақ тілі, түркі тілдері, ресми хаттар.

Kydyrbayeva U.T.¹, Montanay E.A.²

¹Senior teacher of Oriental Studies Faculty, Phd, Al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: elmiramontanayeva@gmail.com

² Teacher of Oriental Studies Faculty, Al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: elmiramontanayeva@gmail.com

Word-Forming Affixes in official Letters of Khan Abulhair

The article studied the linguistic structure of the written official letters to Russian empresses and ambassadors from Abulhair Khan, who in the 18th century headed the power in the Kazakh steppe. The main goal of the research work is the definition of word-forming suffixes in official letters, received as a form of research work, by character and usage, research in comparison with historical Turkic languages and reflection of their continuity with modern Kazakh language. In the Kazakh steppe, handwritten materials of various content, written in the Chagatay language, are still relevant and important issues that require comprehensive study. Among them, the manuscripts of the Khanate era have a great influence on such sciences as history, philology and sociology. In the course of the study, the comparative-historical method was used and word-formation suffixes in the Old Turkic, Old Uigur, Karhan and Kipchak languages are considered. In addition, brief characteristics of the functionality were given with examples of the use of suffixes. The expected result of the research work is the definition of the use of word-forming suffixes in the historical Turkic language.

at the Khan stage and in the modern Kazakh language, as well as the prioritization of Chagatai and Kipchak language elements in letters.

Key words: word-forming suffixes, Kazakh language, Turkic language, official letters.

Қыдырбаева Ү.Т.¹, Монтанай Э.А.²

¹старший преподаватель, PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: kudyrbayevaumit@gmail.com

²преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: elmiramontanayeva@gmail.com

Словообразовательные аффиксы в официальных письмах хана Абулхаира

В статье изучена языковая структура написанных русским императрицам и послам официальных писем Абулхаир хана, который возглавлял власть в казахской степи в XVIII веке. Основной целью исследовательской работы является определение словообразующих аффиксов в официальных письмах по их характеру и употреблению, проведение сравнения с историческими тюркскими языками и отражение их преемственности с современным казахским языком. В казахской степи рукописные материалы различного содержания, написанные на чагатайском языке, до сих пор являются актуальными и важными вопросами, требующими всестороннего изучения. Среди них рукописи эпохи ханства имеют большое значение в таких науках, как история, филология и социология. В ходе исследования был использован сравнительно-исторический метод для рассмотрения словообразовательных аффиксов на древнетюркском, древнеуйгурском, карханском и кипчакском языках. Кроме того, были даны краткие характеристики функциональности с приведением примеров применения аффиксов. Ожидаемым результатом исследовательской работы является определение применения словообразующих аффиксов в историческом тюркском языке на ханском этапе и в современном казахском языке, а также определение приоритетности чагатайских и кипчакских языковых элементов в письмах.

Ключевые слова: словообразовательные аффиксы, казахский язык, тюркские языки, официальные письма.

Кіріспе

Түркі халықтарына ортақ, көне түркі жазба ескерткіштері мен орта ғасырдағы Қашқарлы Махмұттың еңбегінен бастап, ортақ тарихымыздан сыр шертетін құнды мәдени мұраларды зерттеу және төл тілімізге ортақ тілдік ұқсастықтарды анықтау көптеген ғалымдардың зерттеу нысанына айналған. Сонымен қатар, қазақ тілінің тарихи дамуында айрықша орын алатын және әлі де зерттеуді қажет ететін мәселелердің бірі – қазақ хандары мен сұлтандары тарапынан жазылған ресми хаттардың зерттелуі. Өткен жылғы елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында көптеген тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысаналар жаңартылып, халқымыздың өткен тарихына байланысты көрші мемлекеттердің архивтерінде сақталған құжаттар отандық ғалымдар тарапынан зерттелініп, басым көпшілігі Қазақстанға әкелінген болатын. Солардың ішінде қазақ хандарының ресми хаттары ғалымдар тарапынан жан-жақты зерттеліне бастады. Осы уақытқа дейін ресми хаттардың тілдік ерекшеліктері отандық

ғалымдар Р. Сыздықова, Б. Әбілқасымов, Г. Мамырбекова, Д. Әбділәшімұлы, Е. Өмірбаев және Т. Әбікенова т.б. зерттеп келді. И.В. Ерофеева тарапынан жарияланған «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты» атты екі томдық еңбекте Ресей және көрші мемлекеттердің мұрағат қорынан жинақталған қазақ хандарының ресми хаттарының түпнұсқа мәтіні мен орыс тіліне жасалынған аударма мәтіндері және хандардың билік құрған дәуірлері мен адресаттар туралы қысқаша мәліметтер берілген (Kudyrbayeva; Uğurlu, 2018).

Бұл мақалада кіші жүз ханы Әбілқайыр ханның көршілес орыс елшілері мен патшайымдарына жазған ресми хаттарында қолданылған сөз тудырушы жұрнақтар қарастырылады. Сонымен қатар, қарастырылған түпнұсқа мәтіндері негізінде қазақ тілінің тарихи түркі тілдерімен сабақтастығын көрсету зерттеу мақаласының негізгі мақсаты болып табылады. Мақаланың зерттеу нысанына айналған XVIII ғасырдағы қазақ жазба ескерткіштерінің тілдік құрылымының бір көрінісі болып табылатын ресми хаттардың зерттелуінде салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылған.

Сөз тудыратын жұрнақтар өзі жалғанатын сөзден лексикалық мағынасы басқа жаңа сөз ту-

дырады. Сол үшін де әрбір сөз тудырушы жұрнақ, өзіне тән грамматикалық мағынаға ие бола отырып, сипаты мен атқаратын қызметі жағынан сан алуан болып келеді. Кейбір жұрнақтар көне дәуірден қазіргі уақытқа дейін әртүрлі дыбыстық немесе семантикалық өзгерістерге ұшырап келген. Қазіргі түркітануда сөз тудырушы жұрнақтардың пайда болуына қатысты екі түрлі пікір қалыптасқан. Бұлардың бірі, жеке сөздердің агглютинация (жалғану) заңдылықтары негізінде уақыт өте лексикалық мағынасын жоғалтқан дербес сөздерден жасалғандығын алға тартады. Бұл көзқарасты қолдайтын ғалымдар қатарына И.А. Батманов, Н.А. Баскаков және Ф. Бопп сияқты ғалымдар жатады. Ал екінші көзқарас бойынша, жұрнақтардың жеке сөздерден қалыптасқанын жоққа шығармайтын, алайда жұрнақтардың түбір сөзбен қатар, бірінші тілдік материал екендігін көрсете отырып, кейбір күрделі аффикстердің бір фонемадан тұратын алғашқы қосымшалардың фузия құбылысы нәтижесінде жымдасып кетуін қолдайды. Мұндай көзқараста В.В. Радлов, Г.И. Рамстедт, А.Н. Кононов, О. Бетлинг және Н.З. Гаджиев сияқты ғалымдарды атап көрсетуге болады (Тектигул, 2013).

Әбілқайыр ханның хаттарында кездесетін сөз тудырушы жұрнақтарды қолдану жиілігіне қарай төмендегі ретпен бөліп қарастырамыз.

Зат есімнен зат есім тудырушы жұрнақтар

Зат есімдерді түбір және туынды зат есім ретінде қарастыруға болады. Алайда осылардың ішінде түбір сөздердің жалғамалы тілдерде алар орны ерекше. Себебі түбір бір буынды болғандықтан ол еш уақытта өзгермейді. Өзгеріске ұшыраған жағдайда басқа түбірге айналады. Зерттеу материалында анықталған жұрнақтарды жасалу жолдарына қарай бөліп қарастыру кезінде, олардың тарихи шығу негізіне де мән беруіміз қажет. Туынды есімдер жұрнақ арқылы жасалынады. Дегенімен кейбір түбір сөздер жеке қолданудан шығып қалып, өлі түбірге айналады. Мұсабаев өз тұжырымдамасында өлі түбір ұғымның жоқ екендігін айта келе, олардың тек бұрынғы мәнін жоғалтып, жаңа мағына ала алмағандығын алға тартады (Мұсабаев, 1988). Яғни, жұрнақтар көне түбір сөздердің мағына жағынан әлсіреуі нәтижесінде сөздердің грамматикалық байланысуынан шыққан.

-лық, -лік: Зерттелген хаттарда қолданыс жиілігі жағынан ең көп қолданылған зат есімнен зат есім тудырушы жұрнақ. Грамматикалық сипаты жағынан өнімді жұрнақтар қатарына жататын бұл жұрнақтар есім сөздерге жалғану

арқылы заттың, құбылыстың бар екендігін білдіретін сын есім жасаумен қатар, құралдың атын білдіретін зат есімдер мен адамның мекен-жайын, тұрағын, шыққан жерін білдіретін нақтылы мағыналы зат есімнен бастап, жинақтық молшылық бір нәрсеге тәнділік, мөлшерлік тәрізді абстракциялы ұғымдарды білдіретін зат есімдер жасау үшін қолданылған (Тіл білімі институты, 1967). Мысалы: *barluq* < *bar-luq* (барлық); *başlıq* < *baş-lıq* (тақырып); *isenligüni* < *isen-lig* (есендік немесе амандық); *atalıg* < *ata-lıg* (аталық) (Kydyrbayeva, 2018).

Бұл жұрнақ Көне түркі тілінде үнемі еріндік-езулік заңдылығына бағынған. Алайда Ескі Анадолы түрік тілінде бұл жұрнақтардың үндестік заңы тысында қалып, түрік тілінің бастапқы кезеңінде жұрнақтың тек еріндік формасы ғана қолданылған. Мысалы: *ben-lik*, *var-lıq*, *yoq-lıq*, *gün-lik* (Ergin, 2013).

-лы, -лі: Жиі қолданылатын бұл жұрнақтар көбіне сын есім сипатындағы сөздер жасауда қолданылған. Кірме сөздерден кейін де қолданылғандығын көруге болады. Мысалы: *açulı* < *aç-u-lı* (ашулы); *iwli* < *iw-lı* (үйлі); *atlı* < *at-lı* (атты); *faydalı* < *fayda-lı* (пайдалы); *hurmetlü* < *hurmet-lü* (құрметті); *bahālı* < *bahā-lı* (бағалы); *‘izzetlü* < *‘izzet-lü* (ізетті). Көне түркі тілінде бұл жұрнақтардың *-lig*, *-lig*, *-luğ*, *-lüg* формасы кездеседі.

Ғ.Мұсабаев, көптеген қазіргі және көне түркі тілдерінде кездесетін *-лы/-лі*, *-лыг/-ліг* жұрнақтары келген жерде қазақ тілінде дауыссыз дыбыстан кейін *-ды/-ді*, *-ты/-ті*, *-дык/-дік*, *-тық/-тік* жұрнақтарының қолданылатындығын қазақ тілінің *л* дыбысын жатырқауынан деп түсіндіреді (Мұсабаев, 1988).

-чы; -чи: Қазіргі қазақ тілінде *-шы, -ші*, көне ұйғыр жазба ескерткіштерінде *älçi*, *ämçi*, *hundaçı* (Saferoglu, 2015) сияқты сөздерде қолданылған бұл жұрнақ, есім түбірлі сөздерге жалғану арқылы адамның кәсібін, мамандығын, қабілетін, әлеуметтік күйін білдіретін сөздер жасауда қолданылады (Тіл білімі институты, 1967). Мысалы: *çarqınçı* < *çar-qın-çı* (шапқыншы); *ilçi* < *il-çi* (елші); *yılqıçı* < *yılqı-çı* (жылқышы). Сонымен қатар, араб және парсы негізді сөздерден кейін де қолданылған. Мысалы: *behbūdçılıq* < *behbūd-çı-lıq* (бейбітшілік); *bendeçilik* < *bende-çi-lık* (пендешілік).

-нчы, -нчи: Реттік сан есім жасайтын бұл жұрнақтар қазақ тілінде *-ыншы, -інші* түрінде жұмсалады. Мысалы: *altınçı* < *altı-nçı* (алтыншы); *ikinçi* < *iki-nçı* (екінші); *sekizinçi* < *sekiz – inçi* (сегізінші); *toқuzınçı* < *toқuz-inçı* (тоғызын-

шы). Көне түркі тілінде бұл жұрнақ *-нч* түрінде қолданылған. XII ғасырға дейін жалғасын тапқан реттік сан есімнің бұл формасы кейінгі кезеңдерде сөйлеу әсерінен жазуда *-нчі* бола бастаған. Бұл жұрнақ, Талас ескерткіштерінде *-нч* түрінде бірге көрсетілсе, М.Қашқаридің еңбегінде *-н* және *-ч* деп екі бөлек көрсетілген. Бұл туралы Ғ. Мұсабаевтың еңбегінде салыстырмалы түрде жан-жақты талдау жасалған (Мұсабаев, 1988).

-ау, -еу: Көне түркі тіліндегі *-агу, -егу* жұрнағының өзгерген түрі. Көбіне сан есімдерден кейін келіп, жинақтық сан есім тудырады. Мысалы: *bişew < biş-ew* (бесеу); *ikew < ik-ew* (екеу); *törtew < tört-ew* (төртеу). Қазіргі қазақ тілінде жеті санынан ары қарай *-ау, -еу* жұрнақтары қосылмайды. Татар, башқұрт және түрік тілдерінде *он-ау, он-ар* түріндегі қолданыстарды көруге болады.

-дай, -дей: Ұқсату, салыстырмалы мағынада сын есім тудыратын бұл жұрнақ, хаттарда тек бірнеше жерде кездеседі. Мысалы: *bilturğu-day* (былтырғыдай); *çek-gen-dey* (шеккендей). Сын есім шырайлары көне түркі ескерткіштерінде аналитикалық жолмен берілгендіктен Күлтегін және Тоныкөк жазбаларында *тег* (тегі) түрінде қолданылған. Бұл жұрнаққа қатысты Қ. Жұбанов, *-дай, -дей* және оның түрлерінің XV ғасырдан бері дамығандығын, арғы түбірінің *тег* екендігін көрсете кетіп, оның *тегін* атты лақаптан қысқармағандығы туралы күмән келтіреді (Жұбанов, 1966).

-сыз, -сіз, -сүз: Болымсыздық мағынасында жұмсалатын сөздерде қолданылады. Сонымен қатар, араб тілінен енген сөздерден кейін орын алған. Мысалы: *bizsiz < biz-siz* (бізсіз); *niḥāyet – süz* (шексіз), *ruhśāt-sız* (рұқсатсыз). Көне түркі ескерткіштерінде *-сыз* жұрнағы қолданылғанымен аналитикалық тәсіл басымдау болған. Бұл жұрнақ орта ғасыр әдеби шығармаларында кеңінен қолданыла бастаған. Көне түркі дәуірінен бері қарай мағыналық жағынан дами отырып, қазіргі түркі тілдерінің басым бөлігінде өнімді жұрнақ ретінде жұмсалып келеді.

-рақ: Көптік және шамадан тыс мөлшерді білдіретін жұрнақ ретінде жұмсалған. Мысалы: *artuḡıraḡ < artuḡ- ıraḡ* (артығырақ); *asıḡraḡ < asıḡ-raḡ* (пайдалы).

-чик: Хаттарда сирек қолданылған кішірейтпелі мағыналы зат есім жасайтын жұрнақ. Мысалы: *iwçikde < iw-çik* (үйшік).

-ан: Қалыптасқан көне жұрнақтардан бірі болып қолданылатын бұл жұрнақ, хаттарда тек бір сөзде жұмсалған. Мысалы: *oḡlan < oḡl-an* (ұл). Көне түркі тілінде күшейтпелі, көптік мағынада,

ärän ~ oḡlan ~ örtän (Gabain, 2003) сияқты сөздерде қолданылған.

-ге: Өнімсіз болып табылатын бұл жұрнақ тек бір сөзде кездеседі. Мысалы: *özge < öz-ge* (өзге).

Етістіктен зат есім тудырушы жұрнақтар

Зат есімдер мен етістіктерді бір-бірінен бөліп қарастыру тілдің тарихи даму үдерісінен туындап қалыптасқан. Тілдегі тұрақтылықтың өзі біртіндеп өзгеріске ұшарайды. Әрине зат пен іс-қимыл өзара тығыз байланысты болғандықтан екеуін екі бөлек қарастыруға болмайды. Қазіргі қазақ тілінде етістіктің кейбір түбірлері зат есіммен түбірлес және мағыналас болып келеді. Осыған қарамастан кейбір сөз тудырушы жұрнақтар етістік пен зат есімнің, керісінше зат есім мен етістіктің арасындағы ерекшеліктерді сипаты және сөйлемдегі қызметі жағынан ажыратып, қолдану аясын арттыра түседі.

-к, -к: Ескі өнімді жұрнақ. Түрлі абстракт заттық мағынаны білдіретін және іс-әрекеттен туындаған әртүрлі сөздер тудырады. Мысалы: *açuḡ < aç- u-ḡ* (ашық); *tilek < til-e-k* (тілек); *bozuḡ < boz-u- ḡ* (бұзық); *salıḡ < sal-i-ḡ* (салық). Салыстырыңыз: Көне түркі тілінде *açuḡ* (Кая, 1994), *kılıḡ* (Gabain, 2003), *salıḡ, bozuḡ* (Топарлы, 2003), *tiläk* (Caferoğlu, 1968).

-ғы, -қы, -гү, -кү: Түрлі абстракты заттық ұғымның және іс-әрекеттің атауын білдіретін бұл жұрнақ хаттарда жиі қолданылған. Мысалы: *bilgü < bil-gü* (белгі); *bilgüçi < bil-gü-çi* (білуші); *külkü < kül-kü* (күлкі). Бұл жұрнақтың Көне Түркі тілінде тек *-ḡu, -gü* түрі болған.

Жоғарыдағы көрсетілген *-қ* және *-г* жұрнақтары, М. Қашқаридің еңбегінде аралас қолданылып келген. Оның *-г* ретінде көрсеткен жұрнақтан бұрын немесе кейін айтылатын дауысты дыбыстар анық көрініс тапқан. Солардың ішінде *-гу/-ку, -қ* түрлерін *-г* жұрнағының өзгерісі ретінде көрсеткен.

-ғын, -гун; -қун: Көбіне тек буынды етістіктің түбіріне жалғанып, асырмалы және етістіктің мазмұнына тікелей байланысты іс-әрекеттің атауын жасайды. Мысалы: *azḡun < az-ḡun* (азғын); *çapḡunçı < çap-ḡun-çi* (шапқын); *tutḡun < tut-ḡun* (тұтқын). Ғ. Мұсабаевтың «Ескі қазақ тілі» атты зерттеуінде осы жұрнақтың «қон» көне түбірден түрегенін айтады. Ол М. Қашқаридің еңбегін негізге ала отырып, мысал ретінде *tūrḡын < тұр-қон, тұтḡын < тұт-қон, көшкін < көш-қон* сөздерін бере отырып, бұл сөздердің екі түбірден жасалғандығын және екіншісінің

қон сөзі екендігін айтады. Осылайша, қосарлана қолданылған екінші түбір *қон* сөзі шылауға айналып, уақыт өте келе, мағынасынан ажырап, үндестік заңына бағынуы салдарынан тұлғасын өзгертіп, жұрнаққа айналғандығын көрсеткен (Мұсабаев, 1988).

-ыс; -іш, -уш: Заттық ұғымдардың, мекен және іс қимыл атауын білдіретін жұрнақ ретінде бірнеше жерде кездеседі. Мысалы: *alıś < al-i-ś* (алыс); *bitiŝe- < bit-i-ŝ-e* (беріс); *uruŝ < ur-u-ŝ* (ұрыс). Түркі тілдерінде *-u/-c* дыбыстары ауыса береді және бұл жұрнақтар зат есімге қарағанда көбіне етіс формасына бейім екендігін естен шығармау керек. Бұл жұрнақтың негізгі қасиеті етістікте де, зат есімде де аралас қатыстықты білдіреді.

-у: Өнімді жұрнақ ретінде зат есім, сын есім және қимыл атауларының түрлерін жасайды. Мысалы: *ataw < ata-w* (атау); *itüvge < it-ü-v-ge* (жасау, ету).

Бастапқы кезде *-қу/-ғу, -құ/-ғұ* түрінде қосарланып келген бұл жұрнақ, қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне қарай кірігіп, *-у* түріне айналған.

-ғуч: Өнімді жұрнақ ретінде тек бір сөзде кездеседі. Мысалы: *aŝğıuŝ < aŝ-ğıuŝ* (ашқыш). Қазақ тілінде сабақты етістікке жалғанып, құрал-жабдық атауларын білдіреді.

-ч: Көбіне өздік етіс формаларына жалғанып, абстракт ұғымды білдіретін сөздерді жасауда қолданылады. Мысалы: *qorqunıcsız < qorq-u-n-i-ŝ-sız* (қорқынышсыз)

-ға: Бұрыннан бері қолданылып келген, алайда, кейіннен өнімсіз жұрнаққа айналған жұрнақтардың бірі. Мысалы: *tamğalarumız < tam-ğa-lar-u-mız* (таңбаларымыз)

-ім (-ым): Өнімді жұрнақ. Іс-әрекеттің нәтижесін, қимылдың, істің атын, өлшемді білдіретін зат есім тудырады. Мысалы: *ötünim < öt-ü-n-i-m*. Қимыл етістіктерінен есім жасайтын әрі онай, әрі икемді жұрнақ болғандықтан күні бүгінге дейін қолданыстан шыққан емес.

-ы (-і, -у): Етістіктің білдіретін іс-әрекетінің өнімі немесе нәтижесі болып табылатын деректі және дерексіз зат есімдер мен сын есімдер тудыратын жұрнақ. Көне Түркі тіліндегі *-г* жұрнағынан түреген. Мысалы: *yazı < yaz-t; aŝulı < aŝ-u-l*.

-шы (-ші, -чы, -чі): Көбіне іс-әрекетті орындаушыны білдіретін зат есімдер жасау үшін қолданылады. Мысалы: *qılıuŝı < qıl-uŝı, kiñeŝüŝi < kiñeŝ-üŝi*. Көне Түркі тілінде *ölürgüŝi, qınağıuŝı, qolğıuŝı* (Gabain, 2003). Шағатай тілінде *alğıŝı,*

asrağıuŝı, oynağıuŝı (Argunŝah, 2013).

-мақ (-мек): Тұйық етістік жалғауы. Мысалы: *körmek < kör-mek; almaqlıq < al-maq-lıq; aymaq < ay-maq; bolmak < bol-maq*.

Хаттардағы етістіктен зат есім тудыратын жұрнақтарды Көне Түркі тіліндегі және орта ғасырдағы жазба ескерткіштердің тілімен салыстыра отырып, зерттеу нәтижесінде, кейбір жұрнақтардың өлі түбірден жасалғандығын, уақыт өте келе тілдің даму үдерісіне сай дыбыстық өзгерістерге ұшыраған жұрнақтардың қолдану аясының тарылып, не болмаса кеңеюін көруге болады.

Зат есімнен етістік тудырушы жұрнақ

Бұл жұрнақтар көбіне зат есімнің негізгі түбіріне жалғану арқылы етістік жасайтын жұрнақтар. Зат есімнен зат есім жасаушы жұрнақтар арқылы жасалған негіз сөздерден кейін өте сирек кездеседі. Алайда етістік түбірінен зат есім жасалған негіз сөздерден кейін жиі ұшырасады. Дегенімен де негіз сөздер арқылы жасалған етістіктер көбіне өнімсіз жұрнақтар арқылы жасалған туынды етістіктерді құрайды. Атқаратын қызметіне қарай, түбір сөздің негізгі мағынасына сәйкес, іс-әрекеттің орындалуын, жасалуын білдіретін етістіктер жасайды. Бұл жұрнақтар Әбілқайыр ханның хаттарында да тек төрт-бес жерде ғана ұшырасады.

-а (-у): Зат есімдерден сабақты және салт етістік тудыратын өнімді жұрнақтардан бірі болып табылады. Бұл жұрнақ арқылы жасалатын етістіктер іс-әрекетті және іс-әрекеттің орындалуын білдіреді. Көне Түркі тілінде жиі қолданылатын бұл жұрнақ, кейіннен қолдануы жағынан азайған. Әбілқайырдың хаттарында бір ғана сөзге жалғану арқылы үш жерде кездеседі. Мысалы: *berkütdük < berk+ü-t-dük*. Салыстырыңыз: *KT. öli-, boşu-, münä-* (Gabain, 2003). *Шағ. bayı-, tük-e-, taŝı-* (Arguŝhan, 2013). *Қаз. jelpi-, bayı-, mine-, ota-* (Öner, 2013).

-дА (-тА): Бұрыннан бері қолданылып келе жатқан, еліктеуіш сөздерден етістік тудыратын өнімді жұрнақ ретінде қолданылады. Хаттарда тек бір жерде кездеседі. Мысалы: *quruqtamaysız < qur-uŝ+ta-ma-y-sız*. Көне Түркі тілінде бұл жұрнақтың /d/ және /t/ варианттары да болған. Қазіргі қазақ тілінде де екі вариантын көруге болады. Түрік ғалымы М. Ергин, батыс түркі тілінде тек, *iste-* етістігінде сақталғандығын және қазіргі түрік тілінде тек /d/ вариантының қолданылуын көбіне /l/, /r/ және /y/ сияқты ұяң дауыссыздардан аяқталатын еліктеуіш сөз-

дерден кейін жалғанатындығымен түсіндіреді (Ergin, 2013).

-к: Өнімсіз жұрнақ. Тек қимылдың іске асу мағынасын білдіретін етістіктер жасайды. Мысалы: *birükip* < *bir+ü-k-i-p*; *kiçikse* < *kiç+i-k-se*.

-ла (-ле): Әртүрлі зат есімдерден кейін жалғанып, іс-әрекетті орындау немесе іс-әрекетті білдіретін етістіктер жасайтын өнімді жұрнақтар. Мысалы: *arķala-* < *arķa+la-*; *awla* < *aw+la-*; *izlete-* < *iz+le-t-e*; *ķadurlap-* < *ķadur+lap*. Араб тілі негізді бірнеше сөздерден кейін қолданылғандығы байқалады. Мысалы: *ķurmetlen* – < *ķurmetle-n-*; *vā* ‘*deleķip* < *A. vā* ‘*de+le-ķ-ip*; *ķaberleķip-* < *ķaber+le-ķ-ip*.

Етістіктен етістік жасаушы жұрнақтар

-а: Іс-әрекеттің үнемі жасалуын білдіретін өнімсіз жұрнақ. Мысалы: *tiyer* < *tiye-p*. Салыстырыңыз: *KY. qazı* -, *tıķa* – (Eraslan, 2012). *Шағ. tarķa-*, *tarta-*, *ūrke* (Argunķah, 2013). *Қаз. ōrte-*, *sına-*, *mine-* (Тіл білімі институты, 1976).

-ар (-ер): Өзгелік етіс жалғауы. Мысалы: *ķaytarar* < *ķayt-ar-ar*; *tapķurayım* < *tap-ķ-ur-a-y-ım*; *ķiķarsun* < *ķiķ-ar-sun*. М. Ергин, бұл жұрнақтың *-ğar*, *-ger* жұрнағымен байланыстырады. Алайда Көне Түркі тілінде де бұл жұрнақтың *-ar*, *-er* түріндегі қолданысы орын алған (Ergin, 2013).

-дыр (-дур, -тур): Өзгелік етіс жалғауы. Мысалы: *bildürip* < *bil-dür-ip*; *kiltürüp* < *kil-tür-üp*; *inanduramın* < *inan-dur-a-mın*; *tuttursam* < *tuttur-sa-m*. Көне Түркі тілінде *-tur-*, *-tür-*, *-dur-*, *-dür-* түрінде тек еріндік дауыстылармен қатар қолданылған. Бұлардың арасында *-tur-*, *-tür-* бастапқы түрі болып, *-dur-*, *-dür-* формасы кейіннен дауыссыздың ұяндауы әсерінен пайда болған. Көне Анадолы тілінде тек *-dur-*, *-dür-* түрі қолданылған (Ergin, 2013).

-гүр (-күр): Өзгелік етіс жалғауы. Мысалы: *ceķkürdüñiz* < *ceķ-kür-dü-ñiz*. Салыстырыңыз: *KT. tirgür-*, *azğur-* (Gabain, 2003); *Шағ. yèķkür-*, *yatğur-*, *azğur-*. (Argunķah, 2013). *Қаз. -қыз/-ғыз* формасы қолданылады. Мысалы: *algız-*, *aşķız-*, *bölğiz-* (Öner, 2013). Көне Түркі тілінде жиі қолданылған жұрнақтардың бірі. Батыс түркі тілдерінде жұрнақтың басындағы */-ğ/*, */-g/* дыбыстарының түсіп қалуы өзгелік етіс жасайтын *-ar*, *-er* жұрнағымен үнемі шатастырылады. Алайда Көне Анадолы тілінде бастапқы формасының сақталғанын *ir-gür-* (жеткізу), *tur-gür-* (тоқтату), *dir-gür-* (тірілту) сияқты мысалдардан көруге болады (Ergin, 2013).

-л: Етістіктердің соңына келіп ырықсыз және іс-әрекеттің орындаушысы белгісіз етістіктер жасайтын өнімді жұрнақ. Мысалы: *açıladur* < *aç-i-l-a-dur* (122a/), *yazuldi* < *yaz-u-l-du*, *birildi* < *bir-i-l-di*. Бұл жұрнаққа қатысты М. Ергин былай дейді: «Көне Түркі тілінде жұрнақтың тек *-l* формасының қолданылғандығы анық байқалады.... Алайда Көне Анадолы тілінде бұл жұрнақтың алдындағы дауысты дыбысты да өзіне қосып алғандығын көреміз. Көне Анадолы дәуірінен кейінгі кезеңдерде дауыстылармен аяқталған етістіктерден соң қолданылмайтындығы және қазірге дейін дауыссыздардан аяқталған етістіктерге жалғанып келгендіктен өзінен бұрын келген дауысты дыбыстың жұрнақтың құрамында болғандығын немесе көмекші дыбыс екендігін ажырату қиын. Алайда бұл дауысты дыбыстардың жұрнақтың құрамында емес, тек көмекші дыбыс ретінде ғана жұмсалғандығын дұрыс деп қарау керек...» дейді (Ergin, 2013).

-ме: Етістікке болымсыздық мағынасын беретін өнімді жұрнақ. Хаттарда жиі кездесетін жұрнақтардың бірі. Мысалы: *ōpkelemesünler* < *ōpke-le-me-sün-ler*. Сөз жасаушы жұрнақ ретінде етістіктің түбіріне және туынды етістіктерге тікелей жалғанып, арасына ешқандай қосымша немесе көмекші дыбыстар жалғана алмайды. Сонымен қатар, *-ma*, *-me* жұрнақтарынан кейін, етістіктен етістік жасаушы жұрнақтар жалғанбайды. Тек етістіктен зат есім жасаушы жұрнақтары, септік және жіктік жалғаулары жалғанады.

-н: Өздік етіс жасайтын өнімді жұрнақ. Мысалы: *ötünemiz* < *öt-ü-n-e-miz*, *sivindim* < *siv-i-n-dim*, *ķatınaķıp* < *ķat-i-n-a-ķ-ip*, *atlan-* < *atla-n-*. Салыстырыңыз: *KT. alın-*, *bilin-*, *ķılın-* (Gabain, 2003). *Шағ. bulğan-*, *oķın-*, *sesgen-* (Argunķah, 2013). *Қаз. attan-*, *oılan-*, *kiyin-* (Öner, 2013).

-са, -се: Бір нәрсені қалау және етістіктің мағынасын күшейтетін өнімсіз жұрнақ. Мысалы: *ķörsettım* < *ķör-se-t-ti-m*; *ķörsetmekligi* < *ķör-se-t-mek-lig-i*. Осы жұрнақтың тарихи түркі тілдеріндегі қолдану түрін төмендегідей көрсетуге болады. Мысалы: *KT. < -g+sa- bargısa-*, *öpügsä-*, *ķörgsä-* (Gabain, 2003). *Шағ. ķörse-*, *umsa*, *yapsa-* (Argunķah, 2013). *Қаз. ķöķse-*, *ökse-*, *ķawsa-* (Тіл білімі институты, 1976).

-ш: Ортақ етіс жасайтын жұрнақ. Мысалы: *erişken* < *er-i-ş-ken*, *oılaşıpdur* < *oy-la-ş-ip-dur*, *ķörüşe* < *ķör-üş-ē*, *alıрмаққа* < *al-ı-ş-maķ-ķa*.

т: Өзгелік етіс жасайтын жұрнақ. Мысалы: *izlete* < *iz-le-t-e*, *uķşatıp* < *uķş-a-t-ip*, *berkütdük* < *berk-ü-t-dük*, *ķörsetmekligi* < *ķör-se-t-mek-lig-i*.

Жоғарыдағы хаттарда кездескен жұрнақтардың қазіргі қазақ тілінде фонетикалық ерек-

шеліктеріне қарай бірнеше варианттары бар. Алайда тарихи дамуы, өзгеруі және қайта қалыптасуы барлық түркі тілдеріне ортақ заңдылыққа бағынады. Кейбір өзінен кейін жұрнақ алған түбір сөздер жеке тұрып, белгілі мағынаға ие бола алады. Ал осылардың арасында кейбіреулері керісінше жеке қолданыстан шығып, бұрынғы мәнін жоғалтып жаңа мәнге ие бола алмаған өлі түбірге айналған. М. Қашқаридің туынды түбірлерді етістік түбірден жасалатын зат есімдерге /a/, /t/, /s/, /ğ/, /k/, /g/, /l/, /m/, /n/, /y/ дыбыстарынан біреуінің қосылуы арқылы анықтағандығын айтады. Дәл түбір сөздер сияқты өлі жұрнактарды да түбір сөздерден ажырату қиын. Сөз тудырушы жұрнактар: басқа сөздердің шылауына ере жүре мағынасын жоғалтқан түбір сөздер және қос сөздердің бір сыңары мағынасын жоғалтып түрленген сөздер арқылы жасалған (Мұсабаев, 1988). Кейде түбір сөздің өзі де жалғауға айналған.

Қорытынды

Қорытындылай келе, хандық дәуірде мемлекет аралық қарым-қатынастарды нығайту мақсатында жазылған ресми хаттардың тілдік ерекшеліктерін зерттеу арқылы тарихи қазақ тілінің дамуы мен қазіргі қазақ тілі арасындағы сабақтастықты көрсете аламыз. Осы тұрғы-

дан алып қарағанда тақырыпқа арқау болған Әбілқайыр ханның хаттарында қолданылған сөз жасаушы жұрнактарды қазіргі қазақ тілімен салыстыра зерттеу маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Мақаланың зерттеу нысаны ретінде алынған ресми хаттардағы сөз жасаушы жұрнактарды тарихи түркі тілдерімен салыстыра зерттеу барысында төмендегідей тілдік ерекшеліктерді байқауға болады:

– кейбір кезде үндестік заңына бағынбайтын жұрнактар орын алған;

– кейбір жұрнактардың қазіргі қазақ тіліндегі тек бір вариантының қолданылғандығы байқалады;

– қыпшақ тіліне тән емес, кейбір фонетикалық заңдылықтарға бағынбайтын жұрнактар да кездеседі.

Аталған зерттеу жұмысы нәтижесінде Әбілқайыр ханның ресми хаттары, тілдік сипаты бойынша қыпшақ тіліне қарағанда шағатай тілінің құрылымдық ерекшеліктерінің басымдау екендігі байқалады. Алайда кейбір жұрнактардың қазіргі қазақ тілінде өзгеріссіз сол күйінде қолданыста болғандығы да жиі кездеседі. Дегенімен ресми хаттарды зерттеу барысында үнемі хаттың жазылу тарихы мен автордың тұлғалық ерекшеліктеріне мән бере отырып, әр-түрлі салалық зерттеу жұмыстарында оларға аса назар аудару қажеттігін ұмытпауымыз тиіс.

Әдебиеттер

- Argunshah, M., (2013). Çağatay Türkçesi. – Eskişehir: «Yeni Türkiye Yayınları». 107-114 б.
- Ергин, М. (2013). Türk Dil Bilgisi. – İstanbul: «Bayrak Yayınları». – 157-214 б.
- Мұсабаев, Ғ. (1988). Қазақ тілі тарихынан. – Алматы: «Мектеп» баспасы. – 89-108 б.
- Жұбанов, Х. (1966). Исследования по казахскому языку. – Алма-Ата: «Ғылым» баспасы. – 65 б.
- Кауа, С. (1994). Uygurca Altın Yaruk, Ankara: «Türk Dil Kurumu Yayınları 607». – 358 б.
- Қазақ ССР ғылым академиясы Тіл білімі институты. (1967). Қазақ тілінің грамматикасы, 1-том. – Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы. – 46, 146-149 б.
- Kydyrbayeva, U.; Uğurlu, M. (2018). Kazak Hanlarının Resmî Yazışmaları Üzerine Yapılan Çalışmalar // Sosyal Bilimler Dergisi – The Journal of Social Science. – No: 25 – 609-619 б.
- Kydyrbayeva, U. (2018). Kazak Hanı Ebü'l-Hayr Han'ın (1680 – 1748) Resmi Mektupları Üzerine Bir Dil İncelemesi // Doktora Tezi: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
- Toparlı, R. (2007). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: «Türk Dil Kurumu Yayınları». – 35, 225 б.
- Тектигул Ж.О., (2013), Эволюция общетюркских аффиксов в казахском языке (монография). Научная электронная библиотека <https://www.monographies.ru/ru/book/view?id=213> [қаралған күні: 05.07.2019]. – 3 б.
- Caferoğlu, A. (1968). Eski Uygur Türkçe Sözlüğü. İstanbul: «Edebiyat Fakültesi Basımevi». – 70-83; 239 б.
- Von Gabain, A. (1988). Eski Türkçenin Grameri. – Ankara: «Tarih Kurumu Basım Evi». – 44-59; 280 б.
- Öner, M. (2013). Bugünkü Kıpçak Türkçesi. – Ankara: «TDK». – 59-102 б.
- Eraslan, K. (2012). Eski Uygur Türkçesi Grameri. – Ankara: «TDK» – 108 б.

References

- Argunshah, M., (2013). Chagatay Turkish. – Eskişehir: “New Turkish Publications”. 107-114
- Ergin, M. (2013). Turkish Language Information. – İstanbul: “Flag Publications”. – p. 157-214

- Musabayev, G. (1988). From the history of the Kazakh language. Almaty: Publishing House "School". – p. 89-108
- Zhubanov, X. (1966). Kazakh language studies. Almaty: "Science" publishing house. – p. 65
- Kaya, C. (1994). Uyurca Altın Yaruk, Ankara: "Turkish Language Association Publications 607". – p. 358
- Institute of Linguistics of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. (1967). Kazakh Grammar, Volume 1, Almaty: Publishing House "Science" of Kazakh SSR. – p. 46, 146-149
- Kydyrbayeva, U.; Ugurlu, M. (2018). Studies on Official Correspondence of Kazakh Rugs // Journal of Social Sciences – The Journal of Social Science. – No: 25 – p. 609-619
- Kydyrbayeva, U. (2018). A Language Study on the Official Letters of Kazak Khan Ebü'l-Ḥayr Khan (1680 – 1748) // PhD Thesis: Muğla Sıtkı Koçman University
- Toparly, R. (2007). Kipchak Turkish Dictionary, Ankara: "Turkish Language Association Publications". – p. 35, 225
- Tektigul J.O., (2013), Evolution of Commonwealth Laws in Kazakh Language (Monograph), Electronic Science Library <https://www.monographies.com/ru/book/view?id=213> [Date: 05.07.2019] . – p. 3
- Caferoglu, A. (1968). Old Uyghur Turkish Dictionary. Istanbul: "Faculty of Literature Printing House". – p. 70-83; 239
- Von Gabain, A. (1988). Old Turkish Grammar. Ankara: "Publishing House Publishing House" – p. 44-59; 280
- Öner, M. (2013). Today's Kipchak Turkish. Ankara: "TDK" – p. 59-102
- Eraslan, K. (2012). Old Uighur Turkish Grameri. Ankara: "TDK" – p. 108

FTAMP 16.41.39

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o19>**Ниномия Т.¹, Боранкулова С.²**¹профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: s0430062.ninomiya@gmail.com²аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: borankulovasamal@gmail.com**АРАБ ТІЛІНДЕГІ ПРЕДЛОГ ПЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СЕПТІК
КАТЕГОРИЯЛАРЫ: КОНТРАСТИВТІ ТАЛДАУ**

Қазақ және араб тілдерін салыстырмалы зерттеуде фонетика, фонология, синтаксис, семантика және прагматика жағынан қарастырады. Бұл мақалада араб тілінің предлогтері мен қазақ тілінің септіктеріне салғастырмалы талдау жасалды. Нәтижесінде тұрақты сәйкестіктер (мысалы, Arb. 'ilaa / Kaz. О3; Arb. fii / Kaz. О5; Arb. min / Kaz. О6) мен тұрақсыз сәйкестіктер анықталды ((1) Arb. 'ilaa, li/ Kaz. О4; (2) Arb. accusative case / Kaz. О3; (3) Arb. bi, min, 'an / Kaz. О3, О4; (4) Arb. 'alaa / Kaz. О4, атау септік + үшін; (5) Arb. fii / Kaz. О3, О4, О6, атау септік + үшін, атау септік + туралы). Араб тіліндегі fii – қазақ тіліндегі сәйкестігі ең күрделі предлог ретінде танылды (мысалы, šakka fii A: A(О3) күмәндану; istamarra fii A : A (О4) жалғастыру; 'axṭa'a fii A: A (О6) қате жіберу; jaahada fii A : A (1) үшін күресу; jaadala fii A : A (1) туралы өзара айтысу). Мақала авторлары ұсынып отырған күрделі шаблондар қазақ тілділерге арабша үйренуде көмектеседі.

Түйін сөздер: араб тілі, қазақ тілі, септіктер, предлог.

Ninomiya T.¹, Borankulova S.²¹Invited professor, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: s0430062.ninomiya@gmail.com²Senior lecturer, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: borankulovasamal@gmail.com**The categories of Arabic preposition and Kazakh case: A Contrastive analysis**

This study is based on preliminary contrastive analysis of the Arabic prepositions and cases of the Kazakh language. The purpose is to find out the similarities and differences between two languages. We found not only the regular correspondents (e.g., Arb. 'ilaa / Kaz. О3; Arb. fii / Kaz. О5; Arb. min / Kaz. О6), but also the following irregular correspondents: (1) Arb. 'ilaa, li/ Kaz. О4; (2) Arb. accusative case / Kaz. О3; (3) Arb. bi, min, 'an / Kaz. О3, О4; (4) Arb. 'alaa / Kaz. О4, for + the name of the case; (5) Arb. fii / Kaz. О3, О4, О6, for + the name of the case, about + the name of the case. The preposition fii of Arabic showed the most complicated correspondent in the Kazakh language (e.g., šakka fii A: A(О3) doubt; istamarra fii A : A (О4) continue; 'axṭa'a fii A: A (О6) make mistakes; jaahada fii A : A (1) fight for; jaadala fii A : A (1) argue about). These complex patterns are a useful list for the Kazakh learners of Arabic. The previous studies have not shown many and detailed correspondences in this field.

Key words: Arabic, Kazakh, case markers, preposition.

Ниномия Т.¹, Боранкулова С.²

¹профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: s0430062.ninomiya@gmail.com

²старший преподаватель, Казахский национальный университет
им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: borankulovasamal@gmail.com

Категории предлога в арабском языке и падежа в казахском языке: контрастивный анализ

В качестве сравнительного изучения казахского и арабского языков существуют различные области науки, такие как фонетика, фонология, синтаксис, семантика, прагматика. Данная статья основана на предварительном контрастивном анализе арабских предлогов и падежей казахского языка. В результате исследования были выявлены регулярные соответствия (например, Arb. 'ilaa / Kaz. O3; Arb. fii / Kaz. O5; Arb. min / Kaz. O6) и нерегулярные соответствия ((1) Arb. 'ilaa, li/ Kaz. O4; (2) Arb. accusative case / Kaz. O3; (3) Arb. bi, min, 'an / Kaz. O3, O4; (4) Arb. 'alaa / Kaz. O4, именительный падеж + для; (5) Arb. fii / Kaz. O3, O4, O6, именительный падеж + для, именительный падеж + о). Предлог fii арабского языка имеет самый сложный вид соответствия в казахском языке (например, šakka fii A: A(O3) сомневаться о; istamarra fii A : A (O4) продолжать; 'aḥṭ'a fii A: A (O6) делать ошибки; jaahada fii A : A (1) бороться за что-то; jaadala fii A : A (1) спорить между собой). Сложные шаблоны, предложенные авторами, будут полезны для носителей казахского языка в изучении арабского.

Ключевые слова: арабский язык, казахский язык, падежи, предлог.

Кіріспе

Ұсынылып отырған мақалада тілді оқыту тәжірибемізге сүйене отырып, араб тіліндегі предлогтер мен қазақ тіліндегі септік жалғаулары салғастырмалы түрде қарастырылады. Араб тілінде үш септік бар: атау септік *-in*, ілік септік *-in*, табыс септік *-an*. Араб тілінде етістік және зат есімді грамматикалық тұрғыдан байланыстыруда предлогтер (мысалы, 'ilaa, 'alaa, 'an) маңызды рөл атқарады. Ал, қазақ тілінде дәл осындай функцияны септік жалғаулары атқарады: 1 (атау септік), O2 (ілік септік), O3 (барыс септік), O4 (табыс септік), O5 (жатыс септік), O6 (шығыс септік), O7 (көмектес септік) және септеулік (мысалы, O2 арқасында, O3 қарағанда) орны маңызды. Мақаланың мақсаты – араб тілінің предлогтері мен қазақ тілінің септік жалғауларының семантикасын салыстыру арқылы, олардың арасындағы ерекшеліктерді, яғни сәйкессіздіктерді анықтау. Осы арқылы араб тіліндегі «предлог+етістік» комбинациясының қазақ тілділердің меңгеруіне қиын соғатын тұстарын нақты белгілеп көрсету болмақ. Осы арқылы тілді оқытуда ерекше назар аудару қажет тұстар ұсынылады.

Қолданбалы лингвистикада шетел тілін үйретуге қатысты зерттеулердің бастамасы ретінде Ладонь (Lado) «Contrastive analysis» деген еңбегін атауға болады [8]. Осы зерттеудегі көзқарасқа негізделіп, келесі зерттеу шығады: Stockwell and Bowen (1965); Stockwell, Bowen and Martin (1965); Lee (1968) ([9], [13], [14]). Lado-ның пікі-

рінше, тілді үйренуші шет тілін меңгеруде оның жеңіл жақтарын да, қиындықтарын да аңғарады: шет тілінің ана тіліне ұқсайтын элементтері оған жеңіл тисе, оның ана тілінен өзгеше элементтері оған қиын соғады [8: p.2]. «Contrastive analysis» еңбегінің маңыздылығы сонда, ол екі тілдің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын тіл үйренушіге көрсету маңызды деп санайды. Себебі шет тілін үйренуші тілдік ерекшеліктерді түсінсе, қиын элементке алдын ала назар аудара алады. Тілді оқыту тәжірибеміз көрсеткендей, қазақтарға жапон тілінің морфологиясын, көмекші етістіктерін игеру қиындық туғызбайды, өйткені екі тілдің грамматикалық жүйесінде де олар бар және ұқсас. Алайда қазақтарға жапон тілінің екпінін (акцент) меңгеру қиын. Себебі қазақ тілінде екпін сөздің соңғы буынына түседі, ал жапон тілінде екпін өзгермелі, сөздердің мағынасы екпін ауысуына сай өзгеріп отырады (мысалы, жапонша *ámé* «жаңбыр», ал *amé* «қатты кәмпит» дегенді білдіреді). Жапон тілінде екпін тұрақсыз, сондықтан қазақтарға бұл құбылысты меңгеру оңай емес.

Екі тілдік жүйедегі сәйкестік, ұқсастықтар тілді меңгеруді жеңілдетеді. Мәселен, қазақтарға өзбек немесе түрік тіліне қарағанда, қырғыз тілін меңгеру әлдеқайда жеңіл, оның себебі бұл екі тіл тілдік-генетикалық жақындығында. Қазақ тілінен тілдік-генетикалық жағынан оқшау тұрған өзге де тілдердің грамматикалық тұрғыдан ұқсастықтары болса, қазақтарға оны меңгеру оңайырақ болатыны сөзсіз.

Шетел тілін үйренушіге лингвистикалық түйсік те қажет. Фонетика және фонология саласында дауысты, дауыссыз, буын, екпін т.б. мәселелерді білу қажет-ақ. Жапондарға қазақ тілінің фонетикасын меңгеру қиынға соғады, өйткені жапон тіліндегі дауыстылардың саны бесеу ғана: *a, e, i, o, u*, ал қазақ тілінің дауыстылары оған қарағанда әлдеқайда көп: *a, ә, e, у, ы, и, ү, ұ, o, ө*. Ал морфологияда да зат есім, сын есім, етістіктің құрылысын, жалғаулардың семантикасын білу керек. Шетелдіктер, оның ішінде қазақтар үшін жапон тілін меңгерудегі үлкен қиындық туғызатын мәселе – жапон тіліндегі сыпайылық категориясы. Себебі қазақ тілінде сыпайылықты білдіру *siz* жіктеу есімдігінің көмегімен және етістіктің түрленуі арқылы жүзеге асады. Ал жапон тілінде сыпайылық категориясы өте күрделі. Етістіктер және зат есімдерде реципиенттің не адресаттың, немесе сөйлеу актісіне қатысушы үшінші тұлғаның іс-қимылын, әрекетін, сол тұлғаның жағдайын, беделін көтеру мақсатында қолданылатын *Sonkeigo* «құрметтеу стилі» бар. Адресатқа немесе әңгіменің объектісі ретіндегі субъектіге өз құрметін көрсету үшін адресант өзін немесе өз іс-әрекетін төмендетіп көрсету үшін *Kenjogo* «қарапайымдылық стилі» де бар. Мысалы, *miru* «көру» етістігі «*Sonkeigo*»-да *goranninaru*, «*Kenjogo*»-да *haikensuru* болар еді. Сол сияқты *taberu* «жеу» етістігі «*Sonkeigo*»-да *meshiagaru*, «*Kenjogo*»-да *itadaku* болып өзгереді. Жапон тілінде осындай сыпайылық формалары өте көп. Тіл үйренушінің синтаксис саласынан да білімі болуы керек: сөздердің орын тәртібі, септік, предлог, тіркесетін септеуліктерге қатысты да білімдерді меңгеруі шарт. Жапон мен қазақ тілдеріне ортақ категория – септік категориясы. Мысалы, жапон тіліндегі «-ni» септік жалғауы қазақ тіліндегі барыс септігіне, жапондағы «-de» қазақшадағы жатыс септігіне сәйкес келеді. Алайда *oriru* «түсу» деген етістікке келгенде, мұндай сәйкестік қатары бұзылады, яғни аталған етістік талап ететін есім сөз жапон тіліндегі «-de» септік жалғауы жалғанғанда, оның мағынасына қазақ тіліндегі шығыс септігі сәйкес келеді. Дегенмен, салғастырылып отырған екі тілдің лингвистикалық жүйелерінде ортақтықтар болса да, нақты мысалдар арқылы тіл үйренуші аз-кем айырмашылықтарды да байқай алады.

Негізгі бөлім

Араб тіліндегі предлогтер мен қазақ тіліндегі септіктерді контрастивті талдау

Зерттеу нысанына араб тіліндегі барлық предлогтер алынбағанын ескертеміз. Олардың

ішінен жиі қолданылатын предлогтер ретінде мыналар тандап алынды: 'ilaa; fii; bi; li; min, 'an, 'alaa, accusative case.

Төменде араб тіліндегі предлогтер, яғни септеуліктер (1-8) мен қазақ тіліндегі септік жалғауларының мағыналық сәйкестігі берілген. Сәйкестіктерді көрсету үшін қолданылған мысалдарда, яғни араб тілінен қазақ тіліне аударылған сөйлемдердің ішінде қазақтарға табиғи емес, жасанды сөйлемдер бар екенін ескертеміз. Бірақ олар грамматикалық тұрғыдан дұрыс болғандықтан, сол күйінде ұсындық.

- (1) Арабша 'ilaa / Қазақша О3;
- (2) Арабша fii / Қазақша О5;
- (3) Арабша bi / Қазақша О7;
- (4) Арабша li / Қазақша О3, атау септік+үшін;
- (5) Арабша min / Қазақша О6;
- (6) Арабша 'an / Қазақша О6, атау септік+туралы;
- (7) Арабша 'alaa / Қазақша О3; О2 үстіне;
- (8) Арабша -an (accusative case) / Қазақша О4

(1) ['ilaa : -ға (О3)]
(1-1) ḡahaba 'ilaa : -ға (О3) бару,
ḡahabtu 'ilaa l-maṭaari «Мен әуежайға бардым»

(2) [fii : -да (О5)]
(2-1) faṣila fii A : A-да (О5) сәтсіздікке ұшырау,
faṣila fii 'amalihi «Ол жұмыста сәтсіздікке ұшырады»

(3) [bi : -мен (О7)]
(3-1) saafara bi A : A-мен (О7) сапар жасау,
saafara bil-qitaari «Ол пойызбен сапар шекті»

(4) [li : -ға (О3)], [li : 1 үшін]
(4-1) qaala li A : A-ға (О3) айту,
qaala lahaa «Ол оған (әйелге) айттым»
(4-2) jama'a li A : A(1) үшін жинау,
jama'a lii 'azhaaran «Ол мен үшін гүлдер жинады»

(5) [min : -дан (О6)]
(5-1) ṭalaba min A : A-дан (О6) өтіну,
ṭalaba minhu musaa'adatan «Ол одан көмектесуді өтінді»

(6) ['an : -дан (О6)], ['an : 1 туралы]
(6-1) raḡala 'an A : A-дан (О6) кету,
raḡala 'ani l-madiinati «Ол қаладан кетті»
(6-2) ḥaddaṭa 'an A : A(1) туралы әңіме айту,
sa'uhadditu l-yawma 'an bilaadii «Бүгін елім туралы әңіме айтайын»

(7) ['alaa : O2 үстіне], ['alaa : -ға (O3)]
(7-1) waḍa'a 'alaa A : A(O2) үстіне қою,
waḍa'a l-kitaaba 'alaa ṭ-ṭaawilati «Ол кітапты
үстелдің үстіне қойды»

(7-2) radda 'alaa A : A(O3) жауап беру,
radda 'alayhi «Ол оған жауап берді»

(8) [-an (табыс септік) : O4]

(8-1) qara'a A-an (табыс септік) : A(O4) оқу,
qara'a jariidatan «Журналды оқыдым»

Жоғарыда келтірілген екі тілдегі сәйкестіктер тізімін қазақ тілді үйренушілер меңгерсе, онда араб тілін меңгеруде олар қателіктерге ұрынбас еді, бұл тілді меңгеру процесін жеңілдетеді. Келесі тарауда қазақтар жиі қателесетін тұстарға тоқталып, қателесу ықтималдығын жоғары «предлог+етістік»тің комбинациясы келтіріледі. Бұл мысалдар тізімі қазақтарға араб тілін үйренуде ыңғайлы көмекші құрал бола алады.

Араб тіліндегі предлог пен қазақ тіліндегі септік жалғауларының арасындағы сәйкессіздік немесе айырмашылық корреспонденті

Аталған мәселені зерттеуде «Арабша-қазақша сөздік», «Passport shokyu arabiago jiten» қолданылды ([6], [10]).

(9) ['ilaa A : A(O4)]

(9-1) istama'a 'ilaa A : A(O4) тыңдау,
istama'naa 'ila l-muusiiqaa «Біз музыканы
тыңдадық»

(9-2) 'aṣaara 'ilaa A : A(O4) нұсқау, көрсету,
kamaa 'aṣartu 'ilayhi saabiqa «Бұрын (оны)
көрсеткенімдей...»

(9-3) naḥara 'ilaa A : A(O4) қарау, көру,
naḥara 'ila l-mabnaa min ba'iidin «Ол бұл
ғимаратты алыстан көрді»

(9-4) ḥanna 'ilaa A : A(O4) сағыну,
ḥanna 'ilaa 'ahlihi wa waṭanihi «Ол өз отбасын
және отанын сағынды»

(10) [fii A : A(O3)]

(10-1) ṣakka fii A : A(O3) күмәндану,
ṣakaktu fii ṣidqa r-rajuli «Мен ол адамның
адалдығына күмәндандым»

(10-2) taḥaṣṣaṣa fii A : A(O3) мамандану,
мамандық алу,

taḥaṣṣaṣa fii 'ilmi l-'aṭaari fil-jaami'ati «Ол уни-
верситетте археология саласына маманданды»

(10-3) iṣtaraka fii A : A(O3) қатысу,

iṣtaraka fil-musaabaqati «Ол жарысқа қатысты»

(10-4) ista'dana fii A : A(O3) рұқсат сұрау,

ista'dantu 'abii fi s-safari 'ilaa miṣra «Мен
әкемнен Мысырға сапар шегуге (баруға) рұқсат
сұрадым»

(11) [fii A : A(O4)]

(11-1) istamarra fii A : A(O4) жалғастыру,
'astamirru fii ta'allumi l-luḡati l-'arabiiyati
«Мен араб тілін үйренуді жалғастырамын»

(11-2) baḥaṭa fii A : A(O4) қарастыру, талқылау,
hal tarḡab 'an tabḥaṭa fi l-iqtisāadi? «Сіз эконо-
миканы зерттегіңіз келе ме?»

(11-3) raḡiba fii A : A(O4) қалау,
'arḡabu fi l-ḥuṣuul 'alaa ṣ-ṣahaadati «Мен куә-
лік алуды қалаймын»

(11-4) bada'a fii A : A(O4) бастау,
bada'tu fii ta'allumi l-luḡati l-'arabiiyati «Мен
араб тілін үйренуді бастадым»

(12) [fii A : A(O6)]

(12-1) 'axṭa'a fii A : A(O6) қате жіберу, жаңылу,
'axṭa'a fii ḥisaabihi «Ол өз есебінен жаңылды»

(13) [fii A : A(1) үшін]

(13-1) jaahada fii A : A(1) үшін күресу,
jaahada fii sabiili l-laahi «Ол Алла үшін (жо-
лында) күресті»

(14) [fii A : A(1) туралы]

(14-1) jaadala fii A : A(1) туралы өзара айтысу,
jaadalahu fi l-'amri «Ол сол туралы өзара
айтысты»

(14-2) taṣaawara fii A : A(1) туралы өзара
ақылдасу,

taṣaawarna ma'an fi l-muṣkilati «Біз бұл қиын-
дық туралы өзара ақылдастық»

(14-3) faawaḍa fii A : A(1) туралы келісім
жүргізу,

faawaḍa l-'aduwwa fi ṣ-ṣulḥi «Ол дұшпанымен
бейбітшілік туралы келісім жүргізді»

(14-4) fakkara fii A : A(1) туралы ойлау,
fakkara fi l-muṣkilati «Ол сол қиындық туралы
ойлады»

(15) [bi A : A(O3)]

(15-1) 'aḥna'a bi A : A(O3) сендіру, көндіру,
'aḥna'tuhaa bi'an taskuna ma'ii «Мен оны ме-
німен бірге тұруға көндірдім»

(15-2) 'aamana bi A : A(O3) сену,

'aamana bi l-laahi «Ол Аллаға сенді»

(15-3) samaḥa bi A : A(O3) рұқсат ету,

samaḥa 'abii lli bi 'an 'usaafira ilaa miṣra «Әкем
маған Мысырға баруға рұқсат етті»

(15-4) wa'ada bi A : A(O3) уәде беру,

'a'iduka bi 'an laa 'ukarrara nafsa l-xaṭa'in
«Мен сізге бұл қатені қайталамауға уәде бере-
мін»

(15-5) iṣṭadama bi A : A(O3) соғылу,

iṣṭadamtu bi baabi «Мен есікке соғылдым»

(15-6) *iltahaqa bi A : A(O3)* кіру, түсу,
iltahaqa bi jaami'atin «Ол университетке түсті»
 (15-7) *ihamma bi A : A(O3)* қызығу, көңіл
 кою,

'ahammu bi t-taqaafati l-'islaamiyyati «Мен
 Ислам мәдениетіне қызықтым»

(15-8) *raḍiya bi A: A(O3)* қанағаттану,
raḍitu bi qaliilin mina l-maa'i «Мен аз суға
 қанағаттандым»

(15-9) *fariḥa bi A: A(O3)* қуану,
fariḥa bi haadihi l-hadiyyati «Ол бұл сыйлыққа
 қуанды»

(15-10) *waṭiqa bi A: A(O3)* сену,
ṭiq bii «Маған сен!»

(16) [*bi A : A(O4)*]

(16-1) *'aḥassa bi A : A(O4)* сезу, байқау,
'aḥassa bi qalaqin «Ол мазасыздықты сезінді»

(16-2) *iḥtafala bi A : A(O4)* тойлау,
iḥtafala bi ḍikraa ta'siisi š-šarikati «Ол компа-
 нияның мерейтойын тойлады»

(16-3) *istahza'a bi A : A(O4)* менсінбеу; A(O4)
 кемсіте қарау,

istahza'a l-fityaanu bi l-fataati fabakat «Жі-
 гіттер қызды кемсіте қарағандықтан, ол (қыз)
 жылап қалды»

(16-4) *jaa'a bi A : A(O4)* әкелу, келтіру,
jaa'anii bi l-kitaabi «Ол маған сол кітапты
 әкелді»

(16-5) *qaama bi A : A(O4)* жасау, істеу,
 орындау,

qaama bi 'amalin «Ол жұмысты істеді»

(16-6) *'amara bi A: A(O4)* бұйыру,
'amara l-maliku l-waziira bi 'an yusaafira 'ila
l-hindi «Патша министрге Үндістанға баруды
 бұйырды»

(17) [*li A : A(O4)*]

(17-1) *xaṭṭaṭa li A: A(O4)* жоспарлау,
tuxaṭṭitu š-šarikatu li-binaa'i mašna'in jadiidin
 «Компания жаңа зауыт салуды жоспарлады»

(18) [*min A : A(O3)*]

(18-1) *istaḡraba min A : A(O3)* таңғалу,
laa 'astaḡribu min ḡaalika «Мен оған таңғал-
 маймын»

(18-2) *indahaša min A : A(O3)* таңғалу,
indahaša min maa ra'aahu «Ол көргендеріне
 таңғалды»

(18-3) *inza'aja min A : A(O3)* алаңдау,

inza'aja mina ḍ-ḍawḍaa'i «Ол шуға алаңдады»

(18-4) *tazawwaja min A : A(O3)* үйлену,

tazawwaja mina l-binti «Ол сол қызға үйленді»

(19) [*min A : A(O4)*]

(19-1) *intahaa min A : A(O4)* бітіру, аяқтау,
intahaytu min kitaabati t-taḡriiri «Мен баяндама
 жазуды аяқтадым»

(19-2) *taxarraja min A : A(O4)* аяқтау, бітіру,
taxarraja mina l-jaamia'ti «Ол сол универси-
 тетті бітірді»

(19-3) *ta'akkada min A : A(O4)* растау, көзін
 жеткізу, тексеру,

ta'akkad min 'anna l-'abwaaba muqfalatun
 «Есіктердің жабылғанын тексер (көз жеткіз)!»

(20) [*'an A : A(O3)*]

(20-1) *ta'axxara 'an A : A(O3)* кешігу,
ta'axxara 'ani l-maw'idi «Ол кездесуге кешікті»

(20-2) *raḍiya 'an A: A(O3)* қанағаттану,
hal tarḍaa 'an ḥayaatika? «Сіз өміріңізге
 қанағаттанасыз ба?»

(20-3) *taḡayyaba 'an A: A(O3)* қатыспау,
taḡayyaba 'ani d-darsi «Ол сабаққа қатыспады»

(21) [*'an A : A(O4)*]

(21-1) *baḥaṭa 'an A : A(O4)* іздеу,
baḥaṭa 'an funduqin «Ол қонақ үйді іздеді»

(21-2) *tawaqqafa 'an A : A(O4)* тоқтату, доғару,
tawaqqafa 'ani l-kalaami «Ол әңгімесін
 тоқтатты»

(21-3) *fattaša 'an A : A(O4)* іздеу,
fattaša 'an 'amalin «Ол жұмыс(ты) іздеді»

(22) [*'alaa A : A(O4)*]

(22-1) *ta'arrafa 'alaa A : A(O4)* тану,
'uriidu 'an 'ata'arrafa 'alayka «Менің сізді
 танығым келеді»

(22-2) *ḥaafaza 'alaa A : A(O4)* қорғау, сақтау,
ḥaafaza 'alaa šihḥatihi «Ол денсаулығын
 сақтауға тырысты»

(22-3) *ḥašala 'alaa A : A(O4)* алу,
ḥašala 'ala l-ma'luumaati «Ол мәліметтерді
 алды»

(22-4) *qabaḍa 'alaa A : A(O4)* қағып алу,
qabaḍa 'ala l-'ašaa «Ол таяқты қағып алды»

(22-5) *qaḍaa 'alaa A : A(O4)* өлтіру,
qaḍaa 'alaa 'a'daa'ihī «Ол дұшпанын өлтірді»

(22-6) *ištamala 'alaa A : A(4)* қамту,
yaštamilu ḥaaḍaa l-qaamuusu 'alaa 4000
kalimatun «Бұл сөздік 4000 сөзді қамтиды»

(22-7) *dalla 'alaa A : A(4)* нұсқау,
dallanaa š-šurtiyyu 'ala s-sifaarati t-tariiqi «По-
 лиция бізге жолды нұсқады»

(23) [*'alaa A : A(1)* үшін]

(23-1) *šakara 'alaa A: A(1)* үшін алғыс айту,
'aškuruka 'alaa našaa'ihika «Мен кеңесіңіз
 үшін сізге алғыс айтамын»

- (24) [-an (табыс септік) : A(O3)]
 (24-1) 'araa A : A(O3) көрсету,
 hal 'araytahu kitaabii «Сіз оған менің кітабымды көрсеттіңіз бе?»
 (24-2) 'amara A: A(O3) бұйыру,
 'amara l-maliku l-waziira bi 'an yusaafira 'ila l-hindi «Патша министрге Үндістанға баруды бұйырды»
 (24-3) hadda'a A : A(O3) әңіме айту,
 sa'uhadditukum l-yawma 'an bilaadii «Бүгін сіздерге өз елім туралы әңгіме айтайын»
 (24-4) zaara A: A(O3) сапармен бару,
 zaara l-balada «Ол сол елге сапармен барды»
 (24-5) ha'dara A: A(O3) қатысу,
 ha'dara l-ijtima'a «Ол жиналысқа қатысты»
 (24-6) shaddaqa A: A(O3) сену,
 shaddiqnii! «Маған сен!»
 (24-7) dalla A : A(O3) нұсқау,
 dallanaa š-šurtiyyu 'ala s-sifaarati t-tariiqi «Полиция бізге жолды нұсқады»
 (24-8) tazawwaja A: A(O3) үйлену, күйеуге шығу,
 ba'da ḡalika, tazawwajat mariyatu yuusufa «Содан кейін Мариям Юсуфке күйеуге шықты»

Қорытынды

Мақаланың мақсаты араб тіліндегі предлог пен қазақ тіліндегі септік жалғаулары сияқты грамматикалық құбылыстар арасындағы мағыналық, функционалдық сәйкестіктердің корреспондентін нақты мысалдар арқылы көрсету болатын. Зерттеу нәтижесінде екі тілдегі құбылыстар арасындағы мынадай айырмашылықтар анықталды:

- Арабша «'ilaa, li» / Қазақша O4;
- Арабша accusative case / Қазақша O3;
- Арабша «bi, min, 'an» / Қазақша O3, O4;
- Арабша «'alaa» / Қазақша O4, атау септік+үшін;
- Арабша «fi» / Қазақша O3, O4, O6, атау септік+үшін, атау септік+туралы.

Зерттеу нәтижесінде 16 сәйкессіздік анықталып, көрсетілді. Солардың ішінде «fi» предлогіне қатысты бес сәйкессіздік анықталды. Сондықтан аталған предлог қолданысында қазақ тілді үйренушіге оның бірнеше түрлі мағына беретінін білу қажеттігі бар. Араб тілін меңгеруде ерекше мән беретін лексикалық бірліктер, оның ішінде етістіктер бар екенін байқадық. Солардың ішінде екі етістікке ерекше назар аудару керектігі бар. Олардың біріншісі – бірі араб тіліндегі dalla «нұсқау, көрсету» деген етістік екі объектіні («адам» және/немесе «нәрсе/зат») керек етеді. Қазақша объект-«адам»-ды O3-пен, ал

объект-«нәрсе/зат»-ты O4-пен беру қажеттігі бар. Мысалы: dallanaa š-šurtiyyu 'ala s-sifaarati t-tariiqi «Полиция бізге жолды нұсқады». Адам объект ретінде келгенде, араб тілінің бұл етістігі предлогты қажет етпейді, ал объект «нәрсе/зат» болса, онда араб тіліндегі бұл етістік «'alaa» предлогімен келеді (22-7). Екіншісі 'amara «бұйыру» етістігі: 'amara l-maliku l-waziira bi 'an yusaafira 'ila l-hindi «Патша министрге Үндістанға баруды бұйырды». Бұл етістіктің екі түрлі ерекшелігі болды. Олар: объект-адам табыс септігінің формасымен берілсе, «bi» предлогымен «нәрсе/зат» көрсетілді (16-7). Басқаша айтқанда, бір етістік бірнеше предлогті талап ететін мәселе де болды. Сонымен бірге араб тіліндегі етістіктің предлогпен де, предлогсіз де келіп бір мағынаны білдіретін жағдай да кездесті, мысалы, tazawwaja «үйлену» етістігі «min» предлогімен де (18-4), предлогсіз табыс септігімен де (24-8) келеді, алайда етістіктің беретін мағынасы біреу. Келесі raḡiia «қанағаттану» деген етістік те солай, яғни ол «bi» (15-8) және «'an» (20-2) деген предлогтермен келсе де, екеуі де бірдей мағынада жұмсалады. Ал предлогтерге қатысты назарда ұстайтын тағы бір нәрсе бар: предлогтерге қатысты етістіктің мағынасы өзгертін тұстар да бар, мысалы, «baḡaṡa+fi» комбинациясында (11-2) етістік «қарастыру» деген мағынаны білдірсе, «baḡaṡa+'an» комбинациясында (21-1) ол «іздеу» деген басқа мағынаға ие болады.

Екі тілдегі ұқсастық және айырмашылықты анықтайтын контрастивті талдау нәтижесінде біз араб тіліндегі предлог пен қазақ тіліндегі септік категорияларының арасындағы мағыналық сәйкестіктер зерттелді. Алайда екінші тіл ретіндегі шет тілін (Second language acquisition) меңгеру мәселелерінде контрастивті талдау ерекше маңызға ие. Ellis (2008) айтуы бойынша ([4]), контрастивті талдау зерттеу тарихында тіл үйренушінің жіберетін қателерін алдын ала болжау арқылы қиындықтардың алдын алуды («Error analysis», Corder, 1967) дамып, кейін интертілдік талдауға («Interlanguage analysis», Selinker, 1972) ұласты ([2], [12]). «Error analysis» зерттеуіне негізделіп, келесі зерттеу шығады: George (1972); Richards (1974); James (1998) ([5], [7], [11]). Және «Interlanguage analysis» зерттеуіне негізделіп, келесі зерттеу шығады: Adjemian (1976); Eckman (1991); White (2003) ([1], [3], [15]). Контрастивті талдау негізгі әдіс болып табылады, ол әлі күнге дейін қолданыстан шыққан жоқ. Болашақта қателердің алдын алу (Error analysis) әдістерін қолдана отырып, қазақ аудиториясына тіл үйре-

тудің оңтайлы жолдары зерттелуі керек. Біздің зерттеуіміздің нысаны болып отырған араб тіліндегі етістік+предлог комбинацияларының қазақ тіліндегі мағыналық сәйкестіктері мен сәйкессіздіктері тілдік жүйесі бөлек қазақ аудиториясына тіл үйренуде тиімді болады деген ойдамыз. Болашақтағы зерттеулер интертілдік талдау («Interlanguage analysis») бағытында жалғасын табу керек, яғни қазақтар араб тілін меңгеруде предлогтерді қалай дұрыс пайдалануды үйрету

әдістері қарастырылуы керек. Мысалы, араб тілін үйренуді бастаған оқушы бір-екі жылдан соң тілді үйренуге кеткен уақыт континуумы, предлогтарды меңгеру процесі және осы процестің нәтижесі – осылардың арасындағы байланысты зерттеп, талдау қажеттігі бар. Ұсынылып отырған зерттеу нәтижесі болашақтағы зерттеулерге барудағы алғашқы ізденіс, алайда келесі кадам жасау үшін өте маңызды ізденіс болып табылады.

References

- Adjemian, C. (1976) On the nature of interlanguage systems. *Language learning* 26: 297-320.
- Corder, S. P. (1967) The significance of learner's errors. *IRAL* 5: 161-170.
- Eckman F. (1991) The structural conformity hypothesis and the acquisition of consonant clusters in the interlanguage of ESL learners. *Studies in second language acquisition* 13: 23-41.
- Ellis, R. (2008) *The study of second language acquisition. Second edition*. Oxford: Oxford University Press.
- George, H. (1972) *Common errors in language learning: Insights from English*. Rowly, Mass.: Newbury House.
- Honda K. and T. Ishiguro (1997) *Passport shokyu arabiago jiten (Passport elementary Arabic dictionary)*. Tokyo: Hakusuisha.
- James, C. (1998) *Errors in language learning and use*. London: Longman.
- Lado, R. (1957) *Linguistic across cultures: Applied Linguistics for language teachers*. Ann Arbore, Michigan: University of Michigan.
- Lee, W. (1968) Thoughts on contrastive linguistics in the context of language teaching. In: J. Alatis (ed.) *Report of nineteenth annual round table meeting of linguistics and language studies*. Georgetown University, Washington D.C.: Georgetown University Press.
- Палтөре, Ы., Ж. Жүспеков, Р. Мухитдинов, т.б. (2016) *Арабша-қазақша сөздік*. Алматы: Нұр-Мұбарак баспасы.
- Richards, J. (ed.) (1974) *Error analysis*. London: Longman.
- Selinker, L. (1972) Interlanguage. *IRAL* 10: 209-231.
- Stockwell, R. and J. Bowen (1965) *The sounds of English and Spanish*. Chicago: Chicago University Press.
- Stockwell, R., J. Bowen and J. Martin (1965) *The grammatical structures of English and Spanish*. Chicago: Chicago University Press.
- White, L. (2003) *Second language acquisition and Universal Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press.

FTAMP 16.21.49

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o20>**Оразақынқызы Ф.¹, Анипина А.К.^{2*}**¹Ph.D., филол ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.²аға оқытушы, докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., *e-mail: aliyaanipina80@gmail.com**ТІЛ – МӘДЕНИЕТ КӨРІНІСІ**

Бірнеше ғасырдан бері атақты ғалымдар тіл мен мәдениетті байланыстыру мәселелерін қарастырып келеді. Алайда қазіргі кезде бұл мәселе әлі де шешімін тапқан жоқ: біреулер тілді мәдениеттің бір бөлшегі ретінде қарастырса, кейбіреулері тіл мәдениет көрінісі дейді, ал үшіншілер – тіл мәдениеттің элементі де формасы да емес деп айтады. Тіл мен мәдениеттің байланысы жайлы мәселені бірінші қарастырған ғалым, «тіл философиясының» негізін салушы Вильгельм фон Гумбольдт. Гумбольдт тілдің өзіндік ерекшелігін халықтың рухани өмірінің ерекшеліктерімен байланыстырады (Вильгельм фон Гумбольдт. 1985). Әйгілі америкалық этнолингвист Э. Сепирдің айтуынша, «белгілі бір қоғамның ойлауы мен қызметі мәдениетті анықтайды, ал тіл – не ойлайсың соның көрінісі». Мәдениет мәселесі туралы түсінік тілге деген қатынастың өзгеруімен байланысты. XX ғасырдың 70 ж. «семантиканың шабуылы» болды, 80 ж. – тілге коммуникативті тәсілдің дамыған кезеңі, XX ғ. соңы – когнитивті шу кезеңі, қазіргі ғасыр басы – лингвистиканың бұл шекараларын кеңейтті.

Тіл мен мәдениеттің арақатынасы мәселесі – әртүрлі саладағы ғалымдарды қызықтырады – философтарды, лингвистерді, психологтарды, лингвомәдениеттанушыларды, әлеуметтанушыларды. Әр мәдениеттің өзіндік тілдік жүйесі болатыны таңғаларлық емес, сол арқылы оны тасымалдаушылар бір-бірімен қарым-қатынас орнатады, сондықтан әр ел мәдениетіндегі тілдің мағынасын бағалау қиын.

Тілдік практика бойынша тіл – қандай да бір мәдениеттің механикалық қосымшасы болып табылмайды, ондай жағдайда тілдің потенциалы бір ғана мәдениет шеңберімен шектелетін еді, тіл мәдениаралық қарым-қатынаста қолданылмас еді. Негізінде, тілдің қасиеттерінің бірі – оның әмбебаптылығында, яғни тілді адамзат қарым-қатынастың барлық жағдайына қолдана алады.

Түйін сөздер: мәдениет, тіл, лингвистика, лингвомәдениет.

Orazakynkyzy F.¹, Anipina A.K.²¹Ph.D, candidate of philology sciences, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty²senior lecturer, doctoral student, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: aliyaanipina80@gmail.com**Language – manifestations of culture**

For several centuries, the problem of the connection between culture and language has occupied the minds of many famous scientists, but today this problem still remains debatable: some believe that language refers to culture as part of the whole, some that language is a form of cultural expression, and still others that language is neither an element nor a form of culture. The founder of “language philosophy” Wilhelm von Humboldt studied the problem of the relationship of language and culture. Humboldt connects the features of the language with the features of the spiritual life of the people (Vil’gel’m fon Gumbol’dt. 1985). For example, the American linguist E. Sapir believes that “culture can be defined as what this society does and thinks, language is how it thinks.” The issue of culture is associated with a changing attitude towards language. 70s of the twentieth century. were “an attack of semantics”, the 80s – the heyday of a communicative approach to language, the end of the 20th century. – cognitive noise, the 21st century significantly expanded these boundaries of linguistics. The problem of the relationship between culture and language is of great interest to scientists of various

fields such as sociologists, philosophers, linguoculturologists, linguists, psychologists, etc. And each culture has its own language system, and with the help of this system its speakers have the ability to communicate with each other, therefore the value language in the culture of any people is difficult to overestimate. According to linguistic practice, language is not a mechanical complement to culture, in which case the potential of the language would be limited to one cultural boundary, the language would not be used in intercultural communication. The property of a language is its universality; a person can use the language in all respects.

Key words: culture, language, linguistics, linguoculturology.

Оразакынкызы Ф.¹, Анипина А.К.²

¹PhD, к.филолог.н., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²старший преподаватель, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: aliyaanipina80@gmail.com

Язык – проявление культуры

Уже несколько веков проблема связи культуры и языка занимает умы многих известных ученых, на сегодняшний день эта проблема до сих пор остается дискуссионной: некоторые считают, что язык относится к культуре, как часть к целому, некоторые – что язык есть форма выражения культуры, а третьи – что язык не является ни элементом, ни формой культуры. Основатель «языковой философии» Вильгельм фон Гумбольдт изучал проблему взаимосвязи языка и культуры. Гумбольдт связывает особенности языка с особенностями духовной жизни народа (Вильгельм фон Гумбольдт. 1985). Например, американский лингвист Э. Сепир считает, что «культуру можно определить как то, что данное общество делает и думает, язык же есть то, как думает». Вопрос о культуре связан с изменяющимся отношением к языку. 70-е годы XX в. были «нападением семантики», 80-е годы – расцветом коммуникативного подхода к языку, конец XX в. – когнитивным шумом, то в XXI веке значительно расширились эти границы лингвистики.

Проблема взаимоотношения культуры и языка вызывает большой интерес ученых различных областей – социологов, философов, лингвокультурологов, лингвистов, психологов и др. Каждая культура имеет свою языковую систему, и с помощью этой системы ее носители имеют возможность общаться друг с другом, поэтому значение языка в культуре любого народа трудно переоценить.

По языковой практике язык не является механическим дополнением культуры, в таком случае потенциал языка ограничивался бы одной культурной границей, язык не использовался бы в межкультурной коммуникации. Свойство языка – его универсальность, человек может использовать языка во всех отношениях.

Ключевые слова: культура, язык, лингвистика, лингвокультурология.

Кіріспе

Қазіргі кезде тіл білімі саласында зерттеліп жүрген жаңа бағыт – тіл мен мәдениет байланысы. Әйгілі ғалымдардың зерттеу еңбектерінде тілдің ұлттық рухын, ұлттық танымын, ұлттық құндылықтарын дамытуға бағытталған еңбектер көптеп кездесуде. Көптеген ғалымдар тіл – мәдениетті танытатын құрал деп қана қарастырмайды, олар тілдің бойында мәдениеттің негізін қалайтын, арқауын құрап, ұлттық рухтың ізін айқындап тұратын ұлы күш бар деп есептейді. Тіл – ұлттық мәдениет тірегі. Кез келген ұлттың ұлттық, этностық мәдениеті тілден көрінеді. Сондықтан тіл – мәдениетті сақтайтын ұлттық болмыс қалыптасқан негізгі көздердің бірі. Сонымен қатар, тіл – ұрпақтан-ұрпаққа мәдени мұраларды жеткізуші құрал. Ғалым Ә. Қайдар: «Кез келген тілдің қоғамда өзара байланысты үш түрлі қызметі бар. Оның басты қызметі – комму-

никативтік, яғни қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынас жасап, бір-бірін түсінуі, пікір алысуы үшін қажетті қызметі. Оның екінші қызметі – көркем шығарма тіліне тән, адам баласына образ арқылы ерекше әсер ететін, ләззат сыйлайтын эстетикалық қызметі. Тілдің бұл қызметі, әрине қаламгердің шеберлігіне, сөз саптау мәдениетіне тікелей байланысты. Ал тілдің үшінші бір қызметі, ғылыми терминмен айтқанда аккумулятивті қызметі деп аталады. Ол – тілдің ғасырлар бойы дүниеге келіп, қалыптасқан барлық сөз байлығын өз бойына жиып, сөйтіп оны келешек ұрпаққа асыл мұра ретінде түгел жеткізіп отыратын қасиеті. ...тіл фактілері мен деректері – тұла бойы тұнып тұрған тарих. Сондықтан этностың өткендегі тарихы мен этнографиялық байлығын біз ең алдымен содан іздеуіміз керек» дейді. Осыған орай мәдениет пен тілдің бір-бірімен байланысы күрделі, өте тығыз екенін байқаймыз. Мәдениет адам қолымен жасалатын

материалдық құндылық, сондықтан ол табиғи таза үдеріс ретінде таныла алмайды. Себебі тіл – адам баласына ғана берілген рухани құндылық. Бір жағынан қарасақ, тіл мен мәдениет байланысы пішін мен мазмұн байланысы секілді. Тіл – мәдениеттің өмір сүру формасы болса, мәдениет – оның ішкі мазмұны болып табылады. Сондықтан, тіл мен мәдениетті бір-бірінен бөліп қарауға болмайтын құбылыс.

Тіл – мәдениетті сақтаушы құрал, тілсіз қоршаған әлемді танып, ол туралы білім алу практика жүзінен мүмкін емес. Қазіргі лингвистикалық ғылым бұл кемістікті жойды, тіл мен мәдениетті зерттейтін жаңа ғылыми парадигма ұсынды, оның негізгі міндеті – «әлемнің тілдік картинасын» зерттеу, ол тіл тасымалдаушылардың тілдік санасының негізгі салаларының бірі ретінде қарастырылады, сонымен қатар әртүрлі тіл тасымалдаушылардың әлемдік тіл картинасына анализ жасау.

Тіл мәдениетті дамытудың негізгі алғышарты. Тіл мен мәдениет арасындағы қатынас диалектикалық тұрғыдан қарама-қайшы бірлік. Тіл мен мәдениеттің байланысын олардың ортақ объективті-субъективті детерминациясының онтологиялық ерекшелігі, адамның қызметі мен қоғамның тарихы арқылы дәлелдеуге болады.

Тіл мен мәдениеттің байланысы жайлы мәселені бірінші қарастырған ғалым, «тіл философиясының» негізін салушы Вильгельм фон Гумбольдт. Гумбольдт тілдің өзіндік ерекшелігін халықтың рухани өмірінің ерекшеліктерімен байланыстырады. Э. Сепир бұл мәселені жалғастырды. Э. Сепирдің теориясы бойынша мәдениет концепциясы «нақты ұлттың осы әлемде өз орнын анықтау үшін өмірге деген көзқарасы мен өркениеттің спецификалық көріністерін жалпы қамтуға бағытталған».

Материалдар

Мәдениеттің ұлттық характері тілдер мен әр ұлттың мәдениетінің өзара қатынасын, олардың әлемдік мәдениетке дейін көтерілуін көрсетеді.

Ф. Достоевскийдің ойынша, «тіл – халық». Белгілі француз жазушысы А. Камю айтқан: «Менің отаным – француз тілі». (<http://www.grandars.ru/college/sociologiya/kultura-i-yazyk.html>)

Адамның бір-бірімен қарым-қатынас процесінде тілдің рөлі қазіргі заманда ғылыми анализдің пәні болып табылады. Оны Д. Вико, И. Гердер, В. Гумбольдт зерттеген, олар лингвистиканың негізін осылай қалады. Қазір тіл психолінгвистика және социолінгвистикада оқытылады.

Мәдениеттанушылық әдебиеттерде тілдің мағынасы былай бағаланады:

– Ол мәдениет айнасы, ол жерде шынайы адамды қоршаған әлем бейнеленген, сонымен қатар адам менталитеті, оның ұлттық характері, дәстүрі, адамгершілік, құндылықтар жүйесі, әлем картинасы бейнеленген;

– Мәдениетті жинақтаушы қоржын, себебі барлық халықтың жинаған білімі, материалды және рухани құндылықтары оның тілдік жүйесінде сақталады – фольклорда, кітаптарда, ауызша және жазбаша тілде;

– Мәдениетті тасымалдаушы, себебі тіл арқылы ол ұрпақтан ұрпаққа беріледі;

– Мәдениет құралы, адамның тұлғалылығын қалыптастырады, тіл арқылы өз халқының менталитетін, дәстүрін бойына сіңіреді;

– Мәдениет тіл арқылы беріледі, таратылады, мәдениет арқылы адамның басқа жаратылыстан айырмашылығы көрінеді. Тіл арқылы мәдениет білімді жинақтайды, ол өткеннен болашаққа жеткізіледі. Сондықтан адамның жануардан айырмашылығы – әр ұрпақ кезінде өзінің дамуын жаңадан бастамайды. Егер ол ешқандай дағды мен білім игермегенде, оның мінез-құлқы инстинк арқылы басқарылатын еді, ол практикалық тұрғыда жануардан айырмашылығы жоқ болар еді. Қорыта айтатын болсақ, тіл – мәдениет өнімі, оның маңызды бөлігі, оның өмір сүру жағдайы.

– Тіл мен шынайы өмір арасын адам байланыстырады, ол – тіл мен мәдениет тасымалдаушысы. Адам ғана сезім мүшелері арқылы әлемді сезіне алады, осы негізде әлем туралы өз ойын қалыптастырады. Олар басқа адамға өз ойын, пайымдауларын, қорытындыларын жеткізеді. Сондықтан, шынайы өмір мен тіл ортасында ойлау жатыр деуге болады.

– Сөз қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарды көрсетіп қана қоймайды, адамның санасындағы және мәдениетіндегі әлемдік картина арқылы қалай көретіндігін көрсетеді. Әр адамның санасында жеке тәжірибесінің әсері арқылы «инкультурация» болады, ол дегеніміз адам ата-баба тәжірибесін иеленеді. Тіл айна емес, ол қоршаған ортадағы құбылыстардың барлығын анық бейнелемейді, ол призма, ол арқылы әлемді көресің, әр мәдениетте ол әртүрлі. Тіл, ойлау және мәдениет өте тығыз байланысты, олар біртұтас, бір-біріне қызмет жасай алмайды.

– Шынайы өмірден түсінікке жол және сол түсінікті бейнелеу сөз арқылы әр халықта табиғи, климаттық және әлеуметтік жағдайларына

байланысты әртүрлі жеткізіледі. Әр халықтың тарихы әртүрлі, өз мәдениеті мен әлем туралы тілдік картинасы бар. Соған қарамастан, әлем туралы мәдени картина тілдікке қарағанда бай. Бірақ әлем туралы картина тілде қалыптасады, айтылады, сақталады, ұрпақтан ұрпаққа беріледі.

– Сөз процесі кезінде заттар мен құбылысқа атау ғана берілмейді, бұл жерде шынайылық фрагменті орын алады, ол әлем туралы мәдени картина призмасы арқылы өтеді және сол арқылы әр халыққа тиесілі өзіндік ерекшелік орын алады. Сондықтан қазақ және қытай адамы көк және көгілдір түсті көргенде, қазақ дүниетанымында көк және көгілдір түс бар, көгілдір аспандай дейді. Қытай халқында көк және көгілдір түс деген нақты атау жоқ, бұл түстер жасыл түс атауымен беріледі. Көк-жасыл түс (青 qīng) шығысты білдіреді, табиғат мәні бойынша желді көрсетеді, элемент бойынша ағаш. Ағаштың қасиеті өсуге қабілеттілігі, жаңа өмір пайда болуы (100 жемчун китайской мудрости. 2007).

Сондай-ақ, қазақ және қытай мәдениетінде ақ түс те әртүрлі мәнге ие. Қазақ халқында ақ түс пәктіктің, тазалықтың символы. Ұзатылып бара жатқан қыз балаға ақ түсті көйлек кигізеді, жолы ақ болсын деп. Мысалы: Жорғаң қатты болса, бәске сал, Ісің ақ болса, көпке сал. Бұл мақалдан ақ түс – дұрыс, адалдық мағынасын беріп тұр. Ал қытай халқында ақ түс керісінше мағына иеленетін жақтары бар. Қытай лингвомәдениетінде ақ түс – кәрілік, күз мезгілі, солу, яғни циклдің аяқталуын білдіреді. Ақ түс қайғы, өлімді білдіреді. Ақ түсті киімді қытайлықтар қайтыс болған адамды жерлеуге барғанда киеді. Қытайлықтарда ақ түс туралы 白手拿白鱼 [bái shǒu ná bái yú] ақ қол ақ балықты ұстайды деген мақал бар. Бұл мақалда ақ түс – адалдықтың, ақшаға бола жолдан таймайтын адамды білдіреді (叶芳来 2005).

Сонымен қатар, ақ түс денсаулықпен де байланысты: 白痰轻, 绿痰重, 吐了黄痰要了命 [Bái tán qīng, lǜ tán zhòng, tǔ le huáng tán yào le mìng] ақ түкірік жеңіл, жасыл түкірік қиын. Сары түкірік өлім. Мағынасы – егер адам сары түкірік түкірсе ол жақында өледі. Бұл мақалда, ақ түс денсаулығы жақсы деген мағынада қолданылып тұр, денсаулық символы. (Писарская Т. Р., Цзинь Л., Якименко Н. Е. 2017)

Қорыта айтсақ, бір шынайылық фрагменті бір мағынаға ие атау әртүрлі тілде әртүрлі мағына иеленеді. Сондықтан қандай да бір шеттілін оқығанда, сол тілдің сөздерін үйренуші

алдымен бөтен әлемнің картинасымен танысады, оны өз әлемінің картинасымен сәйкестендіруге тырысады. Бұл шеттілін оқудың қиындықтарының бірі.

– Тілдік практика бойынша тіл – қандай да бір мәдениеттің механикалық қосымшасы болып табылмайды, ондай жағдайда тілдің потенциалы бір ғана мәдениет шеңберімен шектелетін еді, тіл мәдениаралық қарым-қатынаста қолданылмас еді. Негізінде, тілдің қасиеттерінің бірі – оның әмбебаптылығында, яғни тілді адамзат қарым-қатынастың барлық жағдайына қолдана алады.

– Мәдениаралық қарым-қатынаста бір тілден екінші тілге ақпаратты аударуда мәселе туады. Әрине, тура аударма болмайды, себебі әр тілдің өзіндік әлемдік картинасы бар. Көп жағдайда бір тілдегі эквиваленттің екінші тілде жоқтығы қиындық тудырады. Себебі, бір тілдегі түсінік немесе затты білдіретін терминнің екінші тіл мәдениетінде мүлдем болмауы мүмкін (Головин Б.Н. (1980). Қазақ және қытай мәдениетін алатын болсақ, екі елде де сырттан енген сөздер көп қолданылады. Екі елде де шоколад, караоке, және т.б. сөздер сырттан енген. Себебі, бұл аты аталған заттар қазақтар мен қытайлықтардың ұлттық тағамы, ойыны емес. Қытайлар 巧克力, 卡拉ok деп айтады.

– Мәдениаралық байланыста ең қиыны – бір түсінікті әр халық әртүрлі түсінуі. Ол әр халықтың мәдениетіне байланысты. Берілген аспектілердің толықтай сәйкес келуі мүмкін емес, яғни бірнеше түсінігі берілген сөздерді сөздік арқылы аудару дұрыс емес. Шет тілін оқығанда және оны қарым-қатынаста қолданғанда сөздерді жеке қолдануға болмайды, оларды сөз тіркестерімен бірге қолдану керек. Мысалы, «жеңісті» тек «алуға» болады, «рөлді» – «ойнауға», «мағынаны» – «иеленуге» болады. Қытай тіліндегі «红茶» (қызыл шәй) қазақ тілінде қара шәй деп айтылады.

Сөз тіл бірлігі негізінде шынайы әлемдегі заттар мен құбылыстармен байланыстырылады. Бірақ әртүрлі мәдениетте бұл байланыс әртүрлі болуы мүмкін, яғни заттар мен құбылыстар да, олар туралы түсінік те әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы, қазақ тіліндегі «отбасы» сөзі – бірлесіп күн көретін, туыстық қатынаста тұратын адамдар тобы, сонымен қатар – сүйіспеншіліктің, құрмет пен ынтымақтастықтың ошағы, яғни кез келген зиялы қоғамның діңгегі. Ал, қытай тіліндегі «家» Jiā сөзі тек отбасы деп қана қолданылмайды, ол – отбасы, жыныс, үй, аула, үйде деген мағыналары да бар.

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер:

Отан – отбасынан басталады.
Балаларсыз отбасы – иісі жоқ гүл сияқты.
Отбасы туылмайды, ол құрылады.
Отбасындағы ойран ойдағы елге жетпес.

Қытай тіліндегі мақал-мәтелдер:

家有千口，主事一人。Отбасында мың адам тұрса да басшысы – біреу.

人大分家，树大分枝。Бала өскен соң үйінен бөлініп шығады, ағаш өскен соң бұтақтары шығады.

家不和，外人欺。Үйде береке болмаса, сырт адам мазақ кылады.

家有黄金，外有斗秤。Үйде алтын болса, сыртта таразы бар.

清官难断家务事。Шенеунік отбасындағы жұмыстарға шамасы келмейді.

家家有一本难念的经。 Әр отбасының өз құпиясы бар (叶芳来 . 2005).

Қорытынды

Қазіргі таңда әр елдің тілі мен мәдениетінде бірдей жалпыадамзаттық және ұлттық компоненттер кездеседі. Адамдар бірдей ойлайтын әмбебап мағыналар мәдениаралық қатынасқа негіз салады, оларсыз мәдениаралық өзара түсіністік болмас еді. Сонымен қатар, кез келген мәдениетте ерекше мәдени мағыналар кездеседі, олар тілде, моральді нормаларда, сенімде, мінез-құлық ерекшеліктерінде бекітілген. Жоғарыда қаралған тіл мен мәдениет, ойлау байланысы XX ғ. қарастырылған мәдениетке деген семиотикалық тәсіл бөлігі болып табылады, ол жер-

де мәдениет белгі мен мәтін жиынтығы болып табылады.

Әр халықтың тілі – сол халықтың этникалық шынайы болмысының айнасы. Қазіргі кезде тілді теориялық-танымдық үрдісте зерттеу қажеттігі тууда. Бұл қажеттілік тіл мен адам санасын біртұтастықта қарастырып, тілдік білім адам миының жемісі, күрделі ассоциативті-вербальді құрылымы, болмысты рух пен ой бірлестігінде танытушы жүйе ретінде кешенді сипаттауға негізделеді. Өзін қоршаған шындықты адамзат, әлемдегі құбылыстар мен олардың сана қасиетін сезім мүшелері арқылы сіңіріп, санамен түйсініп қана қоймайды, оған жауап қайырады, ақпаратты жаңғыртады, оны жаңа сапада қайта жасауға саналы-санасыз күйде талпынады, қорытады, өңдейді, баға береді, тәжірибеде қолданады, бұлардың тұтас көрінісі ретінде ғаламның тілдік бейнесі жасалады. Қазіргі уақытта шет тілін үйренушілер тек тілді үйренумен шектелмеуі керек. Әртүрлі тілді үйрететін әдістемелерде үйреніп жатқан шеттілін сол тілде сөйлейтін халықтың мәдениетімен байланыстырып оқыту қажеттілігі туындауда. Қазір әлемдік байланыста адамдар бір-бірімен қарым-қатынасқа түсу үшін экономикалық, саяси, мәдени, әлеуметтік тұрғыдағы таным-түсініктердің болуы маңызды. Үйреніп отырған тілді тасымалдаушыдан сол елдің дәстүрін, тарихын, мәдениетін үйрену – тіл үйренудегі маңызды элементтердің бірі. Кез келген халықтың тарихы, ұлттық мәдениеті, тіпті халықтық ойлаудың қалыптасуы тіл арқылы жүзеге асырылады.

Әдебиеттер

<http://www.grandars.ru/college/sociologiya/kultura-i-yazyk.html>

Писарская Т. Р., Цзинь Л., Якименко Н.Е. (2017). Белый цвет в русских и китайских поговорках (лингвокультурологический аспект) // Научно-методический электронный журнал «Концепт».

100 жемчун китайской мудрости. (2007). – М. АСТ: Восток-Запад. – 217.

Вильгельм фон Гумбольдт (1985). Язык и философия культуры. – М.: Прогресс.

叶芳来 (2005). 俄汉谚语俗语词典. – 北京. 商务印书馆. – 394页.

Амирова Т.А (2005). История языкознания. – М.: Академия, – 672 с.

Гируцкий А.А.(2003). Введение в языкознание: учебное пособие. – Минск: ТетраСистемс. – 288 с.

Головин Б.Н. (1980). Основы культуры речи: учеб. пособие. – М.: Высш.школа. – 335 с.

Скворцов Л.И. (1980). Теоретические основы культуры речи. М.: Наука. – 252 с.

Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. – М.: Наука, 1990. –136 с.

Сүлейменова Э.Д. (1989). Понятие смысла в современной лингвистике. – Алматы: Мектеп. – 160 с.

Маслова В.А. (2004). Когнитивная лингвистика: учебное пособие. – Мн.: Тетра Системс. – 256 с.

References

<http://www.grandars.ru/college/sociologiya/kultura-i-yazyk.html>

Pisarskaya T. R., TSzin' L., Yakimenko N. Ye. (2017). Belyy tsvet v russkikh i kitayskikh paremiyakh (lingvokulturologicheskii aspekt) [White color in Russian and Chinese paremiyas (linguoculturological aspect) /] // Nauchno-metodicheskii elektronnyy zhurnal «Kontsept». 100 zhemchun kitayskoy mudrosti. (2007). – M. AST: Vostok – Zapad, – 217.

- Vil'gel'm fon Gumbol'dt (1985). Yazyk i filosofiya kul'tury. [Language and Philosophy of Culture] – M. Progress.
- yè fāng lái (2005). é hàn yàn yǔ sù yǔ cí diǎn. - běi jīng. shāng wù yìn shū guǎn. -394yè.
- Amirova T.A (2005). – Istoriya yazykoznaniya. [History of Linguistics] – M.: Akademiya, – 672 s.
- Girutskiy A.A.(2003). Vvedeniye v yazykoznaniye . [Introduction to linguistics] Uchebnoye posobiye. – Minsk: TetraSistems, – 288 s.
- Golovin B.N. (1980). Osnovy kul'tury rechi [The basics of speech culture]: Ucheb. posobiye. –M.: Vyssh.shkola,–335 s.
- Skvortsov L.I. (1980). Teoreticheskiye osnovy kul'tury rechi. [Theoretical foundations of speech culture]M.: Nauka, –252 s.
- Rechevoye vozdeystviye v sfere massovoy kommunikatsii. [Mass Communication Speech Impact]– M.: Nauka, 1990. – 136 s.
- Syleymenova E.D. (1989). Ponyatiye smysla v sovremennoy lingvistike. [The concept of meaning in modern linguistics] Almaty: Mektep, – 160 s.
- Maslova V.A. (2004). Kognitivnaya lingvistika [Cognitive linguistics]: Uchebnoye posobiye. Mn.: Tetra Sistems, – 256 s.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

1-бөлім – Раздел 1 – Section 2 Тарих – История – History

<i>Akito Okada</i> Education policy and the Japanese new knowledge society	4
<i>Alina A.D.</i> “National idea” in the short stories of Mukhtar Auezov and Kim Dong-in: cognitive perception and narrative analysis	12
<i>Ем Н.Б.</i> Общественные организации и их роль в сохранении этнической идентификации (на примере корейской диаспоры)	20
<i>Жеменей И., Бегруз Бек Бабаи</i> «Тарих-и-Рашиди» әдеби көркемдік табиғаты	26
<i>Керім Ш.Т., Альмухаметов А.Р.</i> Тадж Ад-дин әл-Жендидің «әл-Иқлид» кітабы	38
<i>Курнебаева Г.К.</i> «Араб көктемiнiң» саяси үдерiстерiнiң алғышарттарын салыстырмалы талдау	45
<i>Кокеева Д.М., Өзкул Чабаноглы</i> Ежелгі үнді әдебиетіндегі түркі мәдениетінің іздері	56
<i>Рүстемова А., Ашинова Ж.Е.</i> Қазақстанның жоғары білім беру жүйесінің интернационализациялануының бағыттары	66
<i>Усманова З.А., Сафронова Л.В.</i> Корейцы Казахстана в рассказах Хан Дина «страх» и «как называется тот край...»	75
<i>Хаван А.</i> Әбу наср әл-Фарабидің діни көзқарастарының ғылымда зерттелуі тарихынан	85
<i>Шадкам З., Сүлейменова А.</i> Жазба жәдігер және рухани мұра ретінде "Сығнақи Шежіресі" және оның аудармасы	95
<i>Қалиолла А., Шарыпқазы Н.</i> Қытай «сүйек жазуының» табылуы мен ғылыми айналымға енуі	104
<i>Suleimenov P.M., Turar A.</i> Al-Farabi's thoughts of importance of teaching and knowledge	110
<i>Mubarak Ateeq Sultan Alafreet Alkuwaiti, Jakubayeva S.T., Zhekenov D.K.</i> The Strategic Importance of the Caspian Sea	115
<i>Оспан Н.А.</i> Тіл саясаты құбылысы: теориялық аспектілері	121

2-бөлім – Раздел 2 – Section 2
Филология – Philology

Батырхан Б.Ш., Әшімхан Д.Е.

«Абай жолы» роман-эпопеясындағы қазақтың ұлттық тағам
атауларының парсы тіліне аударылу ерекшеліктері 132

Қыдырбаев Қ.А.

Жаңа емле ережелеріндегі кемшіліктер..... 140

Қыдырбаева Ү.Т., Монтанай Э.А.

Әбілқайыр ханның ресми хаттарындағы сөз тудырушы жұрнақтар 148

Ниномия Т., Боранкулова С.

Араб тіліндегі предлог пен қазақ тіліндегі септік категориялары: контрастивті талдау 156

Оразақынқызы Ф., Анипина А.К.

Тіл – мәдениет көрінісі 163